

Արշակ Ծ Ասրիկեան

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ.

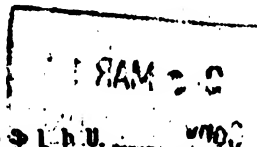
14173

Ի

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ

Ա. ՀԱՏՈՐ.

Արտատպած
Ազգագրական Հանդիսից.

Բ Ի Տ Լ Ի Ս. ԿՈՒՆ

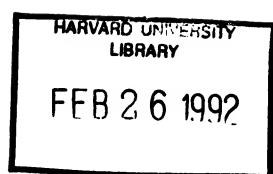
Տպարան Կ. Մարտիրոսյանցի. ||| Тип. К. Мартиросяна.

Орбачановская ул., д. № 13.

1900

OL
45880
.300

Lalayan, E.
Gondzaki gawar.

117

Խորին վեհափառութեան

S. S. ՄԿՐՏՉԻ Ա.

ԾԱՅԻՐԱԳՈՔՆ ՊԱՏԻՒՐՔԻ

ԵՒ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ

խորին երախագիտութեամբ

Նուիրում է

Աշխատասիրողն-

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ

ՆԻԻԹԵՐ ԱՊԵԳԱՅ ՈՒՍՈՒՄՆԵՍԻՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Պ Ա Տ Մ Ա Կ Ա Ն Հ Ա Մ Ա Ռ Շ Օ Տ Տ Ե Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ.

Գանձակի գաւառը իւր այժմեան սահմաններով բռնում է հին Ուտեաց աշխարհի ձակաշէն ¹⁾, Գարդման ²⁾ և Արցախի Փառիսոս ³⁾ գաւառները: Սրա մէջ է մտնում նաև Քրաբերդի Գիւլիստան ⁴⁾ կամ Իգիրմիդորդ մահալը, բացի Թալիշ գիւղից, Գիւլիստան բերդից և Հոռեկայ վանքից:

Այս գաւառն ևս, ինչպէս աւանդում է Խոր. Վաղարշակ Ա. Արշակունի թագաւորի ժամանակ ենթարկում էր Սիսակեան Առան կուսակալին, բայց յետոյ անցաւ Աղուանից թագաւորութեանը, սակայն շուտով հայերը կրկին տիրեցին նրան, ինչպէս ասում է Բիւղանդ (Ե. 13). (Սպարապետն Մուշեղ) Թափէր ի նոցանէ, (այսինքն

¹⁾ ձակաշէն գաւառը կոչւում է նաև Զիկաշէն (Խոր. մատենագր. եր. 610), Մովսէս Վաղանկատուացին մի տեղ (եր. 251) կոչում է ձակաշէն, մի ուրիշ տեղ Արշակաշէն (եր. 265): Ամենից հիշտ պէտք է համարել ձակաշէն անունը, որ հաւանօրէն ծագած պէտք է լինի Սագասինի կոչումից, սկիւթական Սագ ցեղի անունով, որը ըստ Ստրաբոնի արշաւելով Հայաստան՝ տիրեց այս գաւառին: Սա բռնում է Վուր գետի և Վուրակ ու ձամբոր գետակների մէջ ընկած երկիրը:

²⁾ Այս գաւառը ընկնում էր Վուրակ և ձամբոր գետակների, դաշտաբերանի և Մուսաբան լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան մէջ: Սա կոչւում է նաև Գարդմանաց ձոր. (Մատ. Խոր. 258), Գարդամանիկ (Վարդ. Բարձ. չիշ. Բարխուդարեան „Արցախ“. եր. 24).

³⁾ Փառիսոսի գաւառը, որ կոչւում է նաև Փառնէս (Մատ. Խոր. եր. 609, Մով. Վաղ. եր. 273 և 279), Փառխա (Մով. Վաղ. եր. 273), ընկնում է ձամբոր գետակի միջին օժանդակի և Գեղամայ լեռնաշղթայի գագաթնագծի շարունակութեան և Տաւուշ գետակի հարաւ-արեւելեան օժանդակի (Ախնջի) ափերի և դաշտաբերանի մէջ: (Բարխ. Արցախ. եր. 24):

⁴⁾ Գիւլիստան կամ Իգիրմիդորդ մահալը ընկնում է Վուրակ և Ինճաւաջ գետերի մէջ:

յԱղուանից) բազում գաւառս զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն (այսինքն ի հայոց) զՈւտի և զԶակաշէն և զձորն Գարդմանայ, զԿողթ և այլն:

Խորենացու ժամանակ Աղուանները կրկին տիրում են այս գաւառին, բայց Սմբատ ա (892—914) նորից յետ է առնում, իսկ նրա չաչորդ՝ Աշոտ բ. (915—928), որին շատ սիրելի էր Ուտին, երբեմն պատերազմով, և երբեմն սիրով նուաճուած պահում էր, որովհետև շուտ շուտ ապստամբւում էին ¹⁾:

Թ. դարում այս գաւառն ևս ենթարկւում է Բուղայի արշաւանքին, որ 855 թուին գալիս է Գարդմանացոց գաւառը, ուր փախել էր Վասակ Սիսականը:

Սա ջարդել էր Բուղայի զօրքերը, վաչր էր զլորել նրանց զօրապետին և իւր ձիււ ոտների տակ կոխկոտելով՝ փախել էր Գարդման ամրոցը՝ Կտրիճ անունով իշխանի մօտ: Սա թէև սիրով ընդունել էր նրան, բայց յետոյ դաւաճանութեամբ կապել էր նրան և ուղարկել Բուղային, յուսալով եթէ ոչ պատուի արժանանալ, գոնէ չենթարկուիլ նրա բռնութեան. Բայց հակառակն է պատահում: Բուղան առնում է բերդը և իշխանին կալանաւորում ²⁾:

Ինչպէս այժմ, այնպէս և հին անցեալում այս գաւառի ամենանշանաւոր քաղաքը եղել է Գանձակը (այժմ Նիսաւէտոպոլ): Սա զրտնւում է հին Զակաշէն գաւառում և Մովսէս Կաղանկատուացու ասելով (եր. 265), հիմնարկուել է 836 թուին Բաղդադի ամիրայի հրամանով, արաբ Խազը-Փատգոսի որդու ձեռքով:

Կարճ միջոցից Գանձակը դառնում է Աղուանից մայրաքաղաք, ուր և փոխադրւում է Աղուանից կաթողիկոսարանը ³⁾:

Տասներորդ դարի վերջում Փատլուն ամիրան տիրում է Գանձակին, որի սերնդի ձեռին մնում է նա մինչև 1088 թուականը, երբ սլաւոնից Մելիք շահի հրամանով Պուղան Ամիրան պարսպի մի կողմը քանդելով առնում է այս քաղաքը և իւր կողմից կուսակալ նշանակում ⁴⁾:

Սույն միջոցներին Գանձակը անցնում է Չէղդադինեան հարստութեան երկրորդ ճիւղին, որի նախահայր Չէղդադին Աբու Սուարը 1072 թուին գնել էր Անի մայրաքաղաքը իւր Մանուչէ որդու համար և այնտեղ հիմնել Չէղդադինեան հարստութեան առաջին ճիւղը ⁵⁾:

1139 թուին սաստիկ երկրաշարժից կործանուել է Գանձակը, շինութիւնների փլատակների տակ թաղելով բնակիչներին: Այս ժամա-

¹⁾ Ինճ. Ստոր. Հին Հայ. 337.

²⁾ Յովհաննէս Կաթ. եր. 71.

³⁾ Մատթէոս Ուռհայեցի եր. 278.

⁴⁾ Ինճինճ. Ստոր. 311. Չամչեան պատմ. Գ. 13.

⁵⁾ Стэнли-Дэви Пуль: Мусульманская династия.

նակ վրաց Թագաւոր Դիմետրէն, Դաւթի և Գէորգի հաչրը, եկել և տարել է քաղաքի դռները իւր երկիրը ¹⁾։

Գանձակը մնացել է պարսից Ջիդգադինեան հարստութեան ձեռքին մինչև ԺԲ դարը և եղել է նրանց գլխաւոր, իշխանանիստ քաղաքը, մինչև Տափար սուլթանի ժամանակ, որ իւր երկիրը իւր որդիների մէջ բաժանելով՝ Գանձակը տուել է իւր կրտսեր որդուն։ Սրա ժամանակ պարսիկները շատ վատ են վարուել քրիստոնեաների հետ, մինչև անգամ, իբրև նախատինք քրիստոնէութեան, քաղաքի գլխաւոր դռան սեամի տակ դրել են խաչը, որպէսզի անցնող-դարձնողը ոտնակոխ անէ նրան։

Այս միջոցներում վրացիները հետզհետէ մօտենում են Գանձակին և Զաքարէ ու Իվանէ սպասաւարները (ԺԲ դարում) առնում են Գետաբէկը և Չարեքը ²⁾։

1235 թուին թաթարները Մուղանի դաշտից յարձակւում են Գանձակի վրայ։ Բնակիչները սկզբում պաշտպանւում են. բայց երբ թաթարները քանդում են պարիսպը մեքենաներով՝ նրանք յուսահատուած իրանց ստացուածքը թաքցնում են գետնի տակ, կրակ են տալիս տներին և փախչում։ Թաթարները ներս են խուժում, մնացածներին սրի քաշում, խնայելով միայն երեսաներին՝ ապա պեղում են վառած տեղերը և գտնում թաքցրած անթիւ գանձերը, թալանում և այսպէս թողնելով քաղաքն աւերակ և ամաչի՝ վերադառնում են Մուղան։ Սակայն կարճ միջոցից Չարմաղան նորից շինում է քաղաքը և մարդկանց վերաբնակեցնում այստեղ ³⁾։

Այնուհետև պատմութիւնը Գանձակի մասին լուում է մինչև 1579 թուականը, երբ Օսմանցոյ Օսման փաշան առնում է Գանձակի հետ և՛ Չարաբերդը, Չարեքի գետից մինչև Շրասխը. Այս արշաւանքի հետեանքը լինում է մի սոսկալի սով, որ լրացնում է պատերազմի աղէտները ⁴⁾։ Ապա, 1607 թուին, երևում է Զահ-Աբասը, որ առնում է Գանձակը, կոտորում բոլոր ալլազգիներին, աւերում է հին քաղաքը ⁵⁾ և նրանից փոք ինչ հեռու հիմնարկում նորը, վերակոչելով ⁶⁾ Աբբասապատ, ուր և կանգնում է մի գեղեցիկ մզկիթ։

Զահ-Աբբաս առնում և կործանում է նաև Զամբորը։

Այնուհետև Գանձակը կառավարւում է պարսից կողմից իշխանակուած խաներից։

¹⁾ Կիր. եր. 65. Վարդ. Բարձ. 162.

²⁾ Չամչեան Գ. 149.

³⁾ Չամչեան, Գ. եր. 206. Ինճինճ. Ստոր. 312.

⁴⁾ Չամչեան, պատմ. Գ. 531.

⁵⁾ Անդ. Գ. 555.

⁶⁾ Ալիշան. Տեղագիր Հայոց Մեծաց եր. 86.

1721 թ. լեզգիները Ալիսուլթանի առաջնորդութեամբ 8000 հոգով չարձակուում են Գանձակի վրայ և մտնում քաղաքը, բայց այստեղ քաղաքացիները զանազան փողոցներում չարձակուելով նրանց վրայ՝ կոտորում են մօտ 1250 մարդ և մնացածներին փախցնում: Սակայն սրանք զնում են Ջամքուրը ասպատակելու, Գանձակի Օղուրլու խանը հալածում է նրանց, բայց չաղթում և յետ է դառնում: Այս չաղթութիւնից քաջալերուած՝ լեզգիները զանազան կողմեր ասպատակութիւններ են սփռում և կրկին գալիս Գանձակի վրայ: Այս միջոցին Գանձակեցիները վրաց Վախթանգ թագաւորին օգնութեան են կանչում, և երբ նա գալիս առնում է Ջամքուրը՝ լեզգիները փախչում են: Վախթանգը Գանձակի մօտ բանակ է դնում և սպասում մի ամիս: Այս միջոցում գանձակեցիները ստիպում են Վախթանգին, որ կոտորել տայ թարաքամաններին, որոնք կրօնակից լինելով լեզգիներին, հրաւիրում են նրանց այս երկիրը: Վրաց զօրքը տարածւում է ամեն կողմ և կոտորում ու թալանում ոչ միայն թարաքամաններին, այլ և հայերին և շատերին Թիֆլիս գերի տանում ¹⁾:

Հազիւ Վախթանգը վերադառնում է Թիֆլիս՝ երբ 1722 թուին լեզգիները նորից չարձակում են Գանձակի վրայ, առնում են քաղաքը, ձերերին և պառաւներին կոտորում, իսկ աղջիկներին և մանուկներին գերի տանում ²⁾:

Դեռ մի ամբողջ տարի էլ չանցած, 1723 թուին օսմանցիների զօրքը սուլթան Ահմէդի հրամանով առնում է Գանձակը, ինչպէս և Երևանն ու Դավրէժը և ահագին աւերածութիւններ գործում:

Բայց կարճ միջոցից Գանձակը նորից անցնում է պարսից ձեռքը և խան է կարգւում Օղուրլի-խանը, որին 1740 թուին չաջորդում է որդին, Ջահվերդի խանը. սրա երկու օրինաւոր կանանցից մինը, Գիւլ-Գուլնչէն՝ հայուհի էր: Ջահվերդի-խանին 1756 թ. չաջորդում է որդին՝ Ջաւադ-խանը: Այս վերջին երկու խաների մասին մենք կը խօսենք Մելիք-Բէկլարեանների պատմութեան մէջ:

Մահմադ-շահը Թիֆլիսը աւերելուց յետոյ գալիս է Գանձակ, որտեղից մեծամեծ ասպատակութիւններ է սփռում Արցախ, Գուգարաց և Աղուանից երկիրները: Բայց երբ Նուխում և Ջամախում ապաստանածները ընդդիմադրում են սրա զօրքերին և մինչև չանգամ վնասներ հասցնում, Մահմադ-շահը կատաղած հրամայում է ձիերի և ջորիների ոտների տակ ձգել և սպանել 600 գերիները, որոնց Թիֆլիսից բերած գերիների միջից գատել էր իբրև ձերեր և ցաւագարներ, և բացի սրանից, շինել է տալիս մի կրազանգ ուղղագիծ պատ,

¹⁾ Նսաչի կաթողիկոս Աղուանից Հասան-Ջալալեան եր. 30.

²⁾ Չամչեան պատմ. Հայոց Գ. 784.

որի մէջ թողնում է 52 ծակ, այնքան նեղ, որ մի մարդու գլուխ հազիւ կարող էր անցնել, և ապա Արցախի զանազան գաւառներից բռնած 52 հայ մելիքներին, որոնց մեղադրում էր, թէ ձեռնառու են եղել Իբրահիմ խանին փախչելու, բերում է այս պատի մօտ, գլուխները անցկացնում ծակերի մէջ և եռապատիկ թուկերը ձգելով վզերից, կապում է ամեհի ջորիներին և այնքան ծեծել է տալիս ջորիներին՝ որ նրանք քաշքշելով պոկում են մելիքների գլուխները: Այս միջոցին լսում է որ Զիրազի բնակիչները և նրանց խանը ապստամբել են, իսկոյն գնում է դէպի Թէհրան, որպէս զի նրանց առաջն առնէ:

Սրա հեռանալուց յետոյ Արցախի Իբրահիմ-խանը, որ Դաղստան էր փախել, Վրաց չերակլի հետ դաշն կապելով վարձում է կովկասեան 12000 զօրք և միանալով վրաց զօրքի հետ 1796 թուին գալիս է Գանձակի Քաւատ-խանի վրայ: Սա չկարողանալով նրանց ընդդիմադրել, մելիք Մէջլումի հետ ամրանում է բերդում, սակայն դաշնակիցները պաշարում են բերդը և բուրգերից մինի վրայ սպանում մելիք Մէջլումին, որ հրամանատար էր. չիսուն օրից յետոյ Քաւատ-խանը յաղթուելով՝ հաշտութիւն է խնդրում և ստիպւում է վարձուած լեզգիներին վճարել խոստացուած վարձը և վերադարձնել իւր և մելիք Մէջլումի ունեցած մի քանի հարիւր Թիֆլիսեցի գերիները: Բացի սրանից չերակլը գերի է տանում Վրաստան Գանձակի բնակիչների մեծ մասն ¹⁾:

1796 թւի դեկտեմբերին ռուսները Զուբովի առաջնորդութեամբ, որի հետ էր և Հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, առնում են Գանձակը, սակայն Աստարինէ կայսրուհին վախճանւում է և Աղէքսանդր Ա. յետ է կանչում իւր յաղթական զօրքը: Տեղական Քաւադ-խանը նորից գլուխ է բարձրացնում, մինչև որ 1804 թուին յունուարի 3-ին ռուսները Յիցիաճովի առաջնորդութեամբ կրկին առնում են Գանձակը, սպանելով Քաւադ-խանին և նրա կրտսեր որդուն, Գնդապետ Պաւլ Միխայլովիչը Եկերեան գնդով թողնւում է այստեղ, ինչպէս և Կ. Պօլսեցի Գեղարդակիր Յովհաննէս եպիսկոպոսը, ²⁾ որ Թիֆլիսի առաջնորդ էր:

1826 թուին, երբ Աբբաս Միրզան պաշարել էր Զուշին, Գանձակի թուրքերից պատգամաւորներ գնացին և խնդրեցին գալ վերականգնել Գանձակի խանութիւնը: Աբբաս-Միրզան էլ իւր աւագ որդի Մահմէդ Միրզին, իւր փեսայ Ամիր-խան-սարդարին և Քաւադ-խանի որդի Ուղուրլու-խանին ուղարկեց սրանց խնդիրը կատարելու: Սրանք առան Գանձակը, աւերեցին Ելենէնդորֆ և Աննէնֆէլդ գա-

¹⁾ Դիւան Հայ. պատմ. Դ. հ. եր. 742—43.

²⁾ Դիւան Հայոց պատմ. Բ. եր. 174—175.

ղուծները, որոնցից առաջին բնակիչներից շատերը կարողացան չազատել իրենց կեանքը միայն հայերի օգնութեամբ, թաքնուելով նրանց տներում հէնց Գանձակի մէջ, ¹⁾ իսկ Աննէնիեղցիք փախան Թիֆլիս, և միայն զուրբերը կորցրին: Այս միջոցին (սեպտեմբերի 2-ին) հայ ազգի Մատաթովը 2000 հոգի գորքով, եկաւ դէպի Զեազամ և պատահեց 10—12 հազար պարսից զօրքերի: Միւս օրը, ճամբորդ գետակի մօտ տեղի ունեցաւ մի սհեղ կռիւ, և պարսիկները 2000 դիակ և մեծ աւար թողնելով պատերազմի դաշտում փախան դէպի Գանձակ և այս բերդն էլ անխնամ թողնելով՝ նահանջեցին մինչև Ղարաբաղ: Ամսի 4-ին Մատաթովը մտաւ Գանձակ, որտեղ նրան ընդ առաջ եկան տեղալին հայերն ու հայ հոգևորականութիւնը խաչով ու խաչվառով ²⁾:

Այս միջոցին Պասկևիչը Կովկասեան զօրքերի ընդհանուր հրամանատարի պաշտօնը ստանձնելով՝ իւր զօրքերով եկաւ Գանձակ և սեպ. 13-ին քաղաքի առաջը եղած ընդարձակ դաշտում ճակատամարտ տուեց Աբբաս-Միրզայի բազմաթիւ զօրքին և լաղթելով փախցրեց դէպի Թալիզի, Այս պատերազմի մէջ մեծ գործ կատարեց ինչպէս իշ. Մատաթովը, այնպէս և հայոց հեծելազունը, Մանուկընեան Գրիգոր եպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ: Այսպիսով Գանձակը կրկին մտաւ Ռուսաց տիրապետութեան տակ և Պասկևիչի առաջարկով վերակոչուեց Եփեսուստայով, ի պատիւ Եփեսուստա կայսրուհուն: Այնուհետև սկսեց կամաց կամաց դարգանալ և 1870 թուին դարձաւ համանուն նահանգի նահանգական քաղաք:

Հայ Մեկիբուքիւններ

Գանձակի գաւառում եղել են Մեկիբ Բէկարեան, Մեկիբ Մնացականեան, Մեկիբ Զահնազարեան և Մեկիբ Ռոստոմեան մեկիբները: Սրանցից առաջինը իշխել է Իգիրմիդորդ կամ Դիւլիստան մահալին, որ նախնի բաժանմամբ ընկնում է Ղարաբաղի խանութեան մէջ: Այս մեկիբութիւնը կազմում էր Խամսայ (հինգ) մեկիբութիւններից մինը, որ սկզբներում բոլորովին անկախ, իսկ վերջերում ենթարկուած էր Ղարաբաղի խաներին: Միւս մեկիբութիւնները գտնւում էին Գանձակի խանութեան մէջ և գրեթէ շարունակ ստորադրուած են եղել Գանձակի խաներին: Սրանք այնքան էլ նշանաւոր չեն եղած:

Տալիսենք սրանցից իւրաքանչիւրի պատմութիւնը:

¹⁾ Пото. Кавказская война, т. III. в. 1, с. 101.

²⁾ Երիցեան Ամենայն հայոց կաթ. հ. Ե. եր. 261.

Մ Ե Լ Ի Գ - Բ Է Կ Լ Ա Ր Ե Ա Ն Ն Ե Ր .

Ասանդութեան թափով Սեփեֆէկարեանների տոհմը սերունդ է Աւսթրոփից, որ տալիս է վեցերորդ դարի վերջում, յայտնի չէ թէ ինչ գլաւահաւներով, նույնու ցարադի նիժ գիւղից գաղթում է Գիւլիստան, ուրիշ 7 ընտանիքի հետ և առ ժամանակ բնակում վրաններով Թաթ-բուլաղ (Նիքթական) գիւղում: Հաստատուալէս յայտնի չէ, թէ Սև Ար-վըրըն Նիժեքի (ուրտի) է եղել, թէ Պարսից կամ Լեզգիների ար-շախանքներից ստիպուած՝ Թափառելիս է եղել այն կողմերը:

Նոր գաղթած լաւեակ գիւղատեղում Սև Արվըր, որ մի վիթխա-քի, հաստաբարակ և սևերես մարդ է եղել՝ առժամանակ օրական ա-լարուստը հաւթալիւթելիս է եղել գիւղաւորալէս զորորդութեամբ:

Մի օր, երբ մի սպանած եղջերու շաւկած, հաստ մահակը ձե-ռին վերադադնում է վրանը՝ տեսնում է հեռուն, մի ծառի տակ, եօ-թը աւազակներ նստած: Արանցից մինը մօտենում է Սև Արվըրին, և ուզում է նրանից եղջերուն խել, բայց Սև Արվըր մահակի մի հա-րուածով նրան գետնին է գցում: Իսկոյն բնակիկներից մինը օգնու-թեան է հասնում, բայց սա կա նոյն վիճակին է հնթարկում: Յետոյ գալիս են հետզհետէ միւսները, որանց բոլորին էլ Սև Արվըր մա-հակի հարուածներով գետնին է գցում: Այս միջոցին վրայ են հաս-նում Բարտալի խանի մարդիկը, որոնք ուղարկուած էին հէնց այս աւազակներին բռնելու, և կապկապելով նրանց՝ առնում տանում են: Բարտալի խանը առաջապէս վարձապետում է իւր մարդկանցը, որոնք չպատում են, իբր թէ իրենք են բռնել աւազակներին, միևնոյն ժա-մանակ հրամայում է քանտարկել այնքան աւերածութիւններ անող աւազակներին, որպէսզի բայրամի տօնը անցնելուց յետոյ նրանց զգիստեն: Նքր հասնում է գլխատման քրը՝ աւազակները դիմում են խանին, և ասում. «Պարժիր մեզ, ինչպէս կամենում ես, որովհետև չի-բաւի մեծ վնասներ ենք ողւել քեզ, բայց մի անպատու էր մեզ վար-ձապետելով այդ խաբէբաններին, որովհետև մեզ բռնել է մի քաջ տղա. մարդ Թոթբուլաղում և ոչ թէ այդ վախկոտները»:

Խանը անմիջապէս բերել է տալիս Սև Արվըրին և երբ հարց-նում է, թէ ինչ վարձապետութիւն է ցանկանում իւր քաջութեան համար՝ Սև Արվըր, որպէս գաղթական՝ բնակութեան տեղ է իրն-գրում նրանից և ստանում է թաւիջ կամ Թալիշ գիւղը, հողեկայ վանքի մօտ:

Այսքան է միայն յայտնի Սև Արվըր մասին, որի գերեզմանը

գտնւում է հռեկայ վանքի մօտ և կրում է հայոց ՌՁԱ (1081=Փրկ-
հական 1632) թուականը, որ է Աբովի մեռած տարին:

Աւ-Աբովին յաջորդում է Մելիք Նաւրին, որի անունը թէև չի-
շուում է ժողովրդի մէջ, սակայն գործերի մասին ոչ մի չիշատակու-
թիւն չկայ: Սրա գոյութիւնը հաստատւում է և այն փաստով, որ Թա-
լիշ գիւղի Աւետարանի չիշատակարանում ասուած է, թէ 1650 թուին
(երբ կազմել են Աւետարանը) Թաւիջ գիւղում իշխան է եղել Աւ-
բովի որդի մելիք Նաւրին:

Մելիք-Նաւրուն յաջորդում է Մելիք-Քէկլար, որ քաջ և խելա-
ցի անձնաւորութիւն է եղել: Սա խլում է այս կողմերի հին տիրա-
պետող Աբրահամ-Իւզբաշուց (Իբրահիմ-գեաւուր) միքանի գիւղեր, ինչ-
պէս են Վերի-շէնը, Ներքին շէնը, Էրքէջը և այլն: Նա տիրում է նաև
Պիլստան բերդին, վերանորոգում է և իւր բնակութիւնը այնտեղ
հաստատում: Նա ունենում է երեք որդի, մելիք Աբով, որ յաջորդում
է իրեն, Մելիք Թամրազ (+ 1750) և Իսայ-խան-աղա (+ 1752):

Մելիք-Քէկլար Ա-ին յաջորդում է աւագ որդին՝ Մելիք-Աբով Բ,
որ կաղ մականունն էր ստացել, որովհետև գնդակի հարուածից ոտքը
վնասուել էր:

Սա մի անգամ Գանձակ գնալիս ջերմում է, ուստի իջնում է ձիուց
և Տուլիւզ (Ղարաբուլախ գիւղի հանդէպ, այժմ աւերակ) գիւղի մօտ
մի ճառի տակ նստում է հանգչելու:

Այս միջոցին Գանձակի մեծ կալուածատէր Միրզա Մահմատ Մուս-
տաֆի աղջիկը, գեղեցիկ Ղամար Սուլթանը, աղախիններով շրջապա-
տուած, զբօսնում է իւր հօր խաշների մօտ: Պաղ-Աբովը հէնց որ
տեսնում է նրան՝ մոռանում է իւր ջերմը, առեւանգում է և իւր ձիու
գաւակն առնելով՝ փախցնում է Ամենափրկիչ վանքը, ուր մկրտել է
տալիս և ամուսնանում հետո: Միրզա Մահմադ Մուստաֆան միքանի
անգամ իւր մարդկանցով գալիս է իւր աղջիկը կուռով յետ խլելու,
սակայն Մելիք-Աբովը յաղթում է նրան և յետ դարձնում: Վերջ ի
վերջոյ աները հաշտւում է փեսայի հետ, և բացի այդ աղջկանից ու-
րիշ ժառանգ չունենալով՝ իւր բոլոր հալուածքները թողնում է նրան*):

Մելիք-Աբով սուրը ձեռին պաշտպանում է իւր ժողովուրդը լեզ-
գիների արշաւանքներից և երբ 1721 թուին, Պետրոս Մեծը առնում
է Դէրբէնտը՝ Մելիք-Աբովն էլ իւր զօրքով գնում է Գանձակի մօտ
բանակած վրաց Վախտանգ թագաւորի և հայոց միւս մելիքների մօտ,
որպէսզի ռուսների հետ միանալով, թօթափեն պարսից լուծը:

Սակայն երբ Պետրոս մեծը յանկարծ յետ է դառնում, և Վախ-
թանգ թագաւորը շտապով վերադառնում է Թիֆլիս՝ Մելիք-Աբովը

*) „Записка изъ апелляціоннаго дѣла“ Мелик-Бекларовыхъ, որ
գտնւում է պ. Ս. Մելիք-Քէկլարեանի մօտ:

Հայոց մելիքների հետ ի միասին անպաշտպան մնալով, ցրւում են իրենց երկիրները և ամրանում ամուր տեղերը, որովհետև արդէն սաստիկ գրգռել էին Պարսից բարկութիւնը։ Սակայն Մելիք-Աբով յոյսը չէ կտրում ռուսների օգնութիւնից, ուստի երբ Օսմանցիները առնում են Թիֆլիսը, Երևանը և Նախիջևանը՝ 1725 թուի մարտի 10-ին Գանձասարի Եսալի կաթողիկոսի և Աբրահամ, Յոհան, Պաղի Իվան մելիքների հետ թուղթ է գրում Պետրոս Մեծին, որի մէջ ասում է. «Այժմս որ մեր թուականս ոճհգ է, մարտի ամսոյ մէկումն, 14700 հեծեալ սաջ ղօշուն եկին մեզ վերայ. 3 փաշայ էր, Զահեն, Սալահ և Ալի աւուն։ Մեք էլ տեսանք, որ զատէն կռուելով չէ լինել, յառաջ գնացինք ղօնաղ արինք, մեր գեղերանց վերայ բաժանեցինք, որն բճով, դճով, դճով, և եճով տեղ ու տեղ կոտորեցինք. բ. փաշան ևս սպանեցինք. Սալահ փաշան ողջ պահած ունեմք. ապա մէկ ձԾ մարդ փախան բրձան. Բձ էլ աւելի քրրիստոնեայ էսիր կայր ազատեցինք։ Ահա այս արարք և գործ մեր ոչ թէ մերով կարողութեամբ է, այլ զքո ամենայաղթ զօրութիւնդ և օգնութիւն յուսալով, ապաւինեմք և համբերեմք սպասելով. այժմ այսուհետև մուշախաս նոցա մեծ զօրք և ղօշուն կուգայ մեզ վրայ, եթէ փութանակի մեզ օգնութիւն և թիկունս ոչ հասցէ ի հօրէդ, յատու կտոր ամենայն ազգս հայոց քրիստոնէից բնաջինջ առնելոյ են. խնդրեմք, աղաչեմք, ժտեմք, զի վասն անուան Քրիստոսի մի անտես արասցես զհայցուածս մեր» *)։

Սակայն այս խնդրած օգնութիւնը ուշացաւ, չնայելով որ Մելիք Աբովը մի տարի առաջ, 1724 թուի փետրուարի 5-ին, իւր եղբոր, մելիք Թամրազի և Աւան ու Միրզա Իւզբաշիների ստորագրութեամբ դարձեալ գիմած էր Պետրոս Մեծին և գրած. «Ահա մինչև ցայս թարիղս թէպէտ չորից կողմանց թշնամիք զօրեղք յարուցեալք կան ի վերայ մեր, ապա աստուծով և քոյին կարող զօրութեամբ և աղօթիւք զմեզ և զմեր մերձակայքս ողջութեամբ պահեալ եմք. թէպէտ կրռուելով, և թէ աչովք հնարիւք և ակն ունեմք զի մինչև ի տէրութիւն քոյ առ մեզ հասանելն, կարողասցուք պահել զմեզ ի թշնամեաց մերոց քոյին զօրութեամբ և աղօթիւք, զի ամրագոյն տեղիս ժողովեալ կամք ի տեղիս տեղիս և զօրքն հանապազ ի գալ թշնամեաց ելեալ մարտնչին ընդ նոսա. և մեծաւ յուսով ակն ունիմք ողորմութիւն և շափաղաթ քոյ փութով առ մեզ հասանելոյ և յորժամ մերձեցի զօրքն թագաւորական ի սահմանս մեր, յայնժամ և մեք ելցուք ըստ չափու կարողութեան մերում զօրք ընդ առաջ զօրաց հօրիդ..... և վասն այն այժմս ոչ արկաք ՚ի թիւ զհամար զօրաց մե-

*) Эзовъ: Своешеяіа Петра Великаго съ Арм. народомъ, с. 1. 418.

րոյ, զի յոյժ ցիր և ցան՝ են անսկզունք... բնաց՝ պատկանութիւն զինուց պատերազմականաց յորով ունին *):

Այն խնդիրն ի պատասխան՝ Պետրոս Մեծը 1724 թուին նոյեմբեր 10-ին հրովարտեց և ուղղում մասնաւորապէս Սանկի կաթողիկոսին, Աւան և Միրզա Իզբաշիններն (չգիտենք ինչու էր մտաւորապէս Մեծիք Թամարահին, քանի որ նա էլ էր ասորական) խորհրդին՝ ամբողջ հայ ազգին ընդհանրապէս, որով առաջարկեց էր գաղթել Ռուսների Պարսիկներէն խլած Գիլան, Յազոնդապահ և Քազուկ երկրները, Բայց մելիքները չանձն չեն առնում:

Մելիք Աբդո Բ. մեռնում է 1728 թուին և որովհետեւ նրա որդին Յովսէփ Կամ Իւսուֆը դեռ պատանի էր, մելիքութեան պաշտօնը ստանձնում է Մելիք Աբդոյի եղբայր Մելիք Թամրահը: Սակայն սա չէ կառավարում որպէս ժամանակակից խնամակալ իւր մատակարար եղբոր որդու, այլ որպէս երկրի իսկական տէր: Եւ որպէսզի Կարողանայ իշխանութիւնը ընդ միշտ վարել, սկսում է ճնշել պատանի Յովսէփին, նրան հեռու պահել գործերէն և նայն-իսկ ժողովրդում է նրա կեանքին վերջ դնել: Այս ժամանակներում Յովսէփը մօր հետ միասին ապրում էր Գիլստան բերդում: Իսկ Մելիք-Թամրահը Հոռեկայ վանքի մօտ շինել էր մի գեղեցիկ ապարանք և բնակութիւն հաստատել:

Երեւոյնները պատմում են, թէ մի Դնչ-ոյ հարկաւորն է եկել Գիլստանի մահալիցն էլ հարկ հանաքելու: Մելիք Թամրահը ամենայն կերպ նպաստել է նրան և նոյն-իսկ սանտիկ գովել է նրա մետ իւր հանգուցեալ մելիք եղբոր հրացանը, որ գտնուելին է եղել նրա որդու՝ պատանի Յովսէփի ձեռքին: Հարկահանը կանչում է Յովսէփին, խնդրում է ցոյց տալ հրացանը և խլում է նրա ձեռքից:

Երբ Յովսէփը լսով գնում պատմում է այս անցքը իւր մօրը՝ սա սաստիկ յանդիմանում է նրան, որ հօր շիշտապիլը այդպէս հեշտութեամբ թողել է ձեռքից:

Յովսէփը սաստիկ յուզուած, միքիչ փոք է խնդրում մօրից և գէնքեր առնելով՝ իւր միջանի երկոսանարդ ընկերներով հեռուում է հարկահանին: Իբր յարձակման նշան որոշում է «Տիլտ», իսկ դադարման՝ «մկրտ»: Խօսքերը: Երբ հարկահանը մտնում է թաքթառի նեղ ձորը՝ Յովսէփը «Տիլտ» գոչելով յարձակւում է նրա վրան, գորում նրա զլուխը և խլում իւր հօր հրացանը **): Ընկերներն ի յարձակւում են

*) Անդ, եր. 387.

**) Այս հրացանը Մելիք-Ֆէկլարեանների ժառանգները վաճառել են գեներալ Երմոլովին հազար ռուբլով, և սա ուղարկել է Պետերբուրգի Զէնքերի մուզեումը:

ջորեպանների վրայ և բոլորին կոտորում: Ապա հարկահանի հաւաքած ոսկիներն առած՝ վերադառնում են Գիւլիստան բերդը *):

Յովսէփը երիտասարդութեան հասնելով՝ բարեկամանում է Ջաբբերդի Մելիք-Աղամի հետ, որ թշնամի էր Մելիք Թամրազին, և նրա խորհրդով ու օգնութեամբ յարձակում է Մելիք Թամրազի ապարանքի վրայ, մի քանի օր կռուելուց յետոյ առնում է ապարանքը և բռնում Մելիք-Թամրազին: Իսկոյն հրամայում է նրան կախել չինարի **)

ծառից և իրեն հռչակում է մելիք:

Մելիք Թամրազը թողնում է երկու որդի, Դանիէլ, որ թէև կրում էր մելիքի տիտղոսը, բայց մելիքութիւն չէր անում և Սարուխան-բէկ, որ 1723 թուի հայոց գետերի չորս քաջ զօրապետներից մինն էր:

Այնուհետև Մելիք Յովսէփը, սերտ միացած Ջաբբերդի Մելիք-Աղամի հետ՝ գործում է Փանահ-խանի դէմ:

Երկու խօսք սրա մասին. Փանահ-խանը Ջուանշիրի թուրք ցեղի Սարիգալու տոհմից էր, սա թէհրանում շահի ժուռետիկի՝ պաշտօն էր կատարում, երբ մի անկարգութեան համար զլիսատման դատապարտուեց, ուստի փախաւ եկաւ Ջիւանշիր: Այստեղից նա դիմեց Ջաբբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի-սօլթանին և նրա մօտ դարձաւ հարկահան (տուրքեր հաւաքող): Թէև Պարկաստանից մի քանի անգամ պահանջեցին, որ Փանահին բռնեն և յետ ուղարկեն, սակայն Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանը պաշտպանեց նրան:

1747 թուին Նադիր-շահը սպանուեց և զահաժառանգութեան համար կռիւներ ծագեցին, որից օգտուելով՝ Նադիրի Խորասան տարած Ջիվանշիրցի զաղթականները վերադարձան իրենց հայրենիքը—Ղա-

*) Բազմարդիւն Բաֆֆին իւր „Խամսայի-Մելիքութիւններ“-ի մէջ (եր 17), այս անցքը պատմելով՝ հարկահանին Միրզա-Թահիր է կոչում, և Ջահ-Սուլթանն Յուսէփին գահընկեցութեան միջոցին վերնադրում: Մեզ թւում է, թէ՛ այստեղ մի ժամանակագրական սխալ պիտի լինի, որովհետև Մելիք Յովսէփի հայրը Մելիք-Աբով'Բ. վախճանուել է 1728 թուին, երբ արդէն Ջահ-Սուլթանն Յուսէփինը վախճանուած էր (1722 թուին) և այս կողմերը 1723 թուից ընկած էին Օսմանցիների իշխանութեան ներքոյ:

Աշմարիտ է, Միրզա-Թահիրը եկել է Ղարաբաղ և Գանձակ հարկ հաւաքելու, սակայն այս՝ եղել է՝ 1702 (1102 Մ) թուին: Ինչպէս վկայում է Ե. օսմալի կաթողիկոսը (եր. 47) և Միրզա-Թահիրն՝ էլ իւր հետ 1100 մարդ է ունեցել, որոնց պատանի. Յովսէփը չէր կարող ջարդել: Վարժում ենք, որ այս հարկահանը օսմանցիներից է ուղարկուած եղել և եթէ Յովսէփը անպատիժ է մնացել՝ պատճառն այն է եղել, որ նոյն գաւառները կրկին Պարսից ձեռքն են անցել:

**) Այս չինարի ծառը կոչւում է Ղանուլ-չինար (արիւնալից չինար) որից աչժի միւսն կոճղերն են մնացել:

րաբաղի անապատները: Քառչի Փանահը անմիջապէս գնաց նրանց մօտ և կարճ միջոցից հրաժարեցնել տուեց նրանց նախկին տանուտէրին և ինքը ընտրուեց: Եւ երբ Ադիլ-շահը թագաւորելով, Ամիր-Ասլան-խանին ուղարկեց Ղարաբաղը խաղաղացնելու՝ Քառչի Փանահը ընծաներ տալով՝ նրա միջնորդութեամբ շահից ստացաւ խանի տիտղոս:

Քիվանշիրցիները թափառական խաշնարածներ լինելով սեփական երկիր չունէին՝ նրանք ձմեռը թափառում էին Կուր գետի աջ ափի տափարակներում, իսկ ամառը բարձրանում Ղարաբաղի լեռները, որոնք հաջ մելիքների իշխանութեան տակ գտնուելով՝ Քիվանշիրցիները ստիպուած էին ոչխարներից տասանորդ տալու: Փանահ-խանը ցանկանում է այս լեռներից միւսի վրայ մի հաստատուն տեղ ունենալ, ուստի և գնում է Բալաթ (Գարգար գետի մօտ) և սկսում մի բերդ շինել: Բայց Գիւլիստանի մելիք Յովսէփը և Քրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի սօլթանը Չիրվանի Հաջի-Չելէբի կառավարչի հետ չարձակում են այդ բերդի վրայ և հիմնադատակ անում:

Յետոյ Փանահ-խանը փորձում է Թարնակիւրտ (Տիգրանակերտ) աւերակների վրայ մի ուրիշ բերդ կառուցանել, որը կոչում է Ասկարան: Սակայն Գիւլիստանի Մելիք-Յովսէփը, Քրաբերդի Մելիք-Ալլահ-Ղուլի-սօլթանը և Խաչէնի Հասան Քալալեան Մելիք-Ալլահ-վերդին դարձեալ քանդում են այդ բերդը, որովհետեւ իրենց երկրների սահմաններին մօտ էր գտնւում:

Այսպէս՝ մինչդեռ հաջ մելիքների միաբան գործունէութիւնը ի դերեւ էր հանում Փանահ-խանի բոլոր յոյսերը և նա չէր կարողանում ոչ մի տեղ հաստատուիլ՝ մի տխուր դէպք եկաւ խանգարելու այդ միաբանութիւնը և նպաստելու Փանահ-խանին՝ ոչ միայն հաստատուելու հաջ մելիքների երկրի սրտում, այլ և իշխելու նրանց վրայ:

Վարանդաշի իշխող Մելիք Յովսէփի եղբայր Մելիք-Ջահնազար Բ, որ վերին աստիճանի անբարոյական մարդ էր և միաժամանակ երկու կնոջ հետ էր ամուսնացել, սաանում է իւր եղբորը Մելիք-Յովսէփին և նրա տեղ ինքը մելիք դառնում: Այս անիրաւութիւնը պատժելու համար Գիւլիստանի Մելիք-Յովսէփը, միացած Քրաբերդի Մելիք Իսրայելեան Ալլահ-Ղուլի-սօլթանի, Խաչէնի Մելիք-Ալլահ-վերդու և Դիզակի Մելիք Աւանեան Մելիք Նսայիի հետ՝ պաշարում է նրա Աւետարանոց ամրոցը: Սակայն ձմեռը վրայ հասնելով՝ նրանք չեն կարողանում ամրոցը առնել, այլ միայն աւերելով և աւարելով շրջակայ գիւղերը՝ յետ են քաշւում, գարունքին կրկին չարձակուելու պայմանով:

Հէնց որ սրանք հեռանում են՝ Մելիք-Ջահնազար Բ բոլորովին անճարացած և անօգնական մնալով՝ ձեռք է մեկնում Փանահ-խա-

նին և նրա խորհրդով 1752 թվին հիմնում է Ջուշի բերդը, միանգամայն պատերազմ մղելով դաշնակից մելիքների դեմ:

Այս պատերազմները տևեցին մօտ քսան տարի, որի ընթացքում Փանահ խանը թէև յաջողեցրեց դաւաճանութեամբ սպանել տալ Խաչենի Մելիք-Ալլահվերդուն և նրա մելիքութիւնը Խնձորեստան գիւղի տանուտէր՝ դաւաճան Միրզախանին յանձնելով (1755 թ.), Խաչենը իրեն հպատակ և դաշնակից դարձնել՝ բայց և այնպէս՝ չկարողացաւ ծիւս երեք դաշնակիցներին ընդդիմադրել և ստիպուեց հաշտութիւն խնդրել: Բանակցութեան համար որոշուեց գնալ մի չէզոք տեղ՝ Ամարասայ վանքը: Այստեղ եկաւ Փանահ-խանը իւր սիրելի Մելիք-Ջահնազար Բ հետ և բանակցեց հայ մելիքների հաւատարմատար Քրաքերդի Ալլահ-Ղուլի-սօլթանի հետ, որին Նախիջևանի Հէյդար-Ղուլի-խանի դրդմամբ և հակառակ իւր դրած պայմանին, կալանաւորեց, տարաւ Ջուշի բերդը և գլխատեց (1756): Ալլահ-Ղուլի սօլթանին յաջողեց եղբայրը՝ Մելիք-Աղամը, որ աւելի սերտ կերպով միացաւ Գիւլիստանի Մելիք Յովսէփի հետ և աւելի ոխերիմ կերպով սկսեց կռուել Փանահ-խանի դէմ: Մելիք-Աղամը մանկութեան հասակից պատանդ էր եղել Դաղստանի Խոսրով սօլթանի մօտ և լաւ վարժուել էր լեռնականների պատերազմական կարգերին: Նրան ազատել էր Նադիր-շահը:

Ահա այս Մելիք Աղամը, իւր եղբօր մահուան վրէժխնդիր լինելով՝ միացաւ Գիւլիստանի մելիք-Յովսէփի հետ, ամրացաւ Ջերմկայ բերդում և սկսեց պատերազմել Փանահ-խանի հետ: Այս պատերազմը ամբողջ չորս տարի տևեց և մեծամեծ վնասներ տուեց Փանահ-խանին*):

Փանահ-խանը հպատակեցնելով Խաչենը և գրկելով Քրաքերդը իւր նշանաւոր պաշտպանից՝ կարծում էր, թէ արդէն բոլորովին թուլացրել է միւս մելիքների ոյժը, ուստի և մարդ ուղարկեց Գիւլիստանի մելիք Յովսէփի մօտ և խստիւ պահանջեց հպատակութիւն: Մելիք Յովսէփի քաջ, վիթխարի և դիւրաբորբոք որդին, Բէկլարը թույլ չտուեց իւր հօրը պատասխանելու, ասելով, թէ ինքը կըտայ Փանահ-խանի պատասխանը և ապա իւր թուրը բռնելով պատգամաւորի գլխի վրայ, ստիպեց կուլտալ հրամանադիրը: Եւ երբ նա սարսափած կուլ տուեց թղթի վերջին կտորը՝ Բէկլարը ասաց. «Դէհ գնա այժմ. այստեղ կերածիդ արտադրութիւնը կըլինի Փանահ-խանի պատասխանը»...

Այս խօսքերից վրդովուած՝ Փանահ-խանը շարունակեց աւելի խստութեամբ պատերազմել, սակայն դաշնակից հայ մելիքների—Գիւլիստանի, Քրաքերդի և Տիգակի—զօրքերը շարունակ պաշարման մէջ էին պահուած Ջուշու բերդը:

*) Ագիգեօզալ եր. 14—15. Ճնորհակալութիւն եմ յայտնում պ. Ն. Ն. Երեցեանին, որ բարեհաճեց այս ձեռագիրը տալ ինձ օգտուելու:

Այս միջոցներով, (1761 թ.) Ղարաբաղ եկաւ Ուրմիեցի Ավշար Փաթալի խանը, որ Նազիր-շահի քաջ զորավարներից մինն էր և նրա մահից յետոյ սրի ուժով հնազանդեցրել էր ամբողջ Ատրպատականը: Իսկզկէն Գիւլիստանի մելիք-Յովսէփը և Քրաբերդի մելիք Աղամը միա-կույն եկ նրա հետ և բանակ դնելով Խոջալու գետի ափին՝ ամբողջ վեց ամիս շարունակ պաշարում են Ջուշու բերդը: Վերջապէս Փանահ-խանը և Մելիք Ջահնազարը անձնատուր են լինում: Բայց Փաթալի-խանը փոխանակ իւր խոստման համեմատ այդ երկուսին հաշնակից մելիքներին յանձնելու, որ ինչպէս կամենան աչնպէս վարուեն նրանց հետ՝ տասը հազար թուրման փրկանք և Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-աղաին պատանդ է առնում և գնում Պարսկաստան *):

Հայ մելիքները դժգոհ մնացին Փաթալի խանից՝ Փանահ-խանն էլ աւելի թշնամացաւ իրենց հետ, որովհետեւ նա գիտէր որ միայն իրենց ձեռնտուութեամբ Փաթալի-խանը կարողացաւ լաղթուիլներ տանել, ուստի և հեռացան գնացին վրաց Թէմուրազ իշխանի (հերակլի հօր) մօտ և արաջարկեցին նրան միանալ իրենց հետ Փանահ-խանի իշխանութիւնը ոչնչացնելու: Թէմուրազ սիրով յանձն է առնում, որովհետեւ ինքն էլ թշնամացած էր Փանահ-խանի հետ: 1762 թուին Վրաց և Հայոց զօրքը պաշարում է Ասկարանի բերդը և Գարգար գետի ափին ճակատամարտ տալիս: Փանահ խանը լաղթում է և փախչում Պարսկաստան, բայց Խուշափիրինի չկամուրջի **) մօտ: Դալի Մահրասան և Թիւլի-Արզման քաջերից բռնում է և յետ բերում: Մելիք-Ջահնազար Բ. էլ, որ Մելիք Միրզախանի հետ ամրացած էր Ջուշու բերդում՝ փախչում ապաստանում են Աւետարանոց ամրոցում: Հայոց և Վրաց զօրքերը պաշարում են այս բերդը և մի քանի օր կռուելուց յետոյ առնում, աւերում, կողոպտում և Մելիք-Ջահնազարին ու Մելիք-Միրզախանին են գերի բռնում:

Թէմուրազը թալանելով ու աւերելով ընդհանրապէս Փանահ-խանի երկրները՝ սրանց իշխանութիւնը տալիս է Մելիք Յովսէփին ու Մելիք Աղամին և ինքը ուղղում է վերադառնալ, տանելով իւր հետ Փանահ-խանին, Մելիք Ջահնազարին և Մելիք Միրզախանին: Հայ մելիքները պահանջում են, որ իրենց պայմանի համեմատ Թէմուրազը իրենց ձեռքը յանձնէ այդ երեք գերիներին, որոնց հետ կը վարուեն ինչպէս իրենք կը կամենան: Սակայն Թէմուրազը իւր խոստումի կատարումը ձգձգելով՝ վերադառնում է Թիֆլիս և մեծ փրկանքներ առնելով այդ երեքին էլ արձակում:

Մելիք Յովսէփ և Մելիք Աղամ սաստիկ վշտացած Թէմուրա-

*) Աղիւտեղալ:

**) Երասխի վրայ:

զի խաբէրայութիւնից՝ դիմում են ձերկանի կոտորարէ Լազի-Ձիզբէ-խանին և ստաջարկում, իրենց հետ միասակ Թէյմուրազից վրէժ լուծելու։ Սա սիրով յանձն է առնում, որովհետև ինքն էլ Թշնամի է և զի Թէյմուրազին։ Արանց միացեալ զօրքը թըշառում է դէպի Թիֆլիս, սակայն Գանձակի մօտ հանգիարւթ է վրաց զօրքին, որ ընդհարումն ունենալով Գանձակի Չանվէրդի-խանի հետ՝ նրան գերի էք բռնել։ Միացեալ զօրքը յարձակում է վրաց զօրքի վրայ՝ ջարդում և յետ փախցնում, իսկով Չանվէրդի-խանին և այն ահագին աւարքը, որ նրանք խլել էին Փանահ-խանից։

Հայ մելիքները ազատում են Չանվէրդի խանին, որով և՛ բարձր կամութիւն են հաստատում նրա հետ, և մի առ ժամանակ մնում Գանձակում։

Այս միջոցում Չանվէրդի խանը միջնորդ է հանդիսանում Փանահ-խանի և Հայ մելիքների մէջ և աշխատում է նրանց հաշտեցնել։

Մելիք-Յովսէփը և Մելիք-Աղամբ քան տարուայ պատերազմներից սատրիկ վնասուած և ծանձրացած՝ համաձայնում են և ի նրան հաշտութեան Մելիք Յովսէփը առնում է Մելիք Չանապար և, դուստր Անարանին (Մարգարին) իւր որդի Քէլարին կնոջթեան։ Փանահ-խանի հետ հաշտութիւն են կնքում հետևեալ պայմաններով։

- ա) Փանահ-խանը տէր է քննում ձուշի-բերդին, առանց իրաւունք ունենալու միջամտել մելիքների երկրի և հպատակների գործերի մէջ։
- բ) Փէլ հարկաւոր յինի պատերազմ արտաքին թշնամիների հետ՝ պէտք է վճարի ընդհանուր համաձայնութեամբ։
- գ) Փանահ-խանը ինքնագլուխ ոչ ոքի հետ պատերազմելու իրաւունք չպիտի ունենայ։
- դ) Հայոց մելիքների երկրներից հաւաքուած հարկերը պէտք է գործ գրուեն տեղացին պէտքերի համար։
- ե) Փանահ-խանը Ղաթաբագուծ նոր նուաճումներ անելու համարձակութիւն չպիտի ունենայ և այլն *։

Այս պայմանները Փանահ-խանը քանի կենդանի էր պահպանեց, սակայն նրա որդի և յաջորդ Էրրահիմ խանը բոլորովին ուշադրութիւն չդարձրեց և ջատ անդամ խնդրեց Գանձակի Չանվէրդի խանից, որ իւր մօտ եղած մելիք Յովսէփին և մելիք Աղամին յանձնէ իրեն։ Սակայն Չանվէրդի խանը չկատարեց նրա խնդիրը, որի պատճառով այս երկուսի մէջ յարաբերութիւնը չարուեց, միևնույն ժամանակ Չանվէրդի խանը չէր թող տալիս այս մելիքներին իւր մօտից հեռանալ, այնպէս որ մելիք-Յովսէփը սատրիկ զգուած՝ մի օր թողեց ամեն ինչ և փախաւ զնաց վրաց ձերակի Թագաւորի մօտ և նրան խրդուեց Չանվէրդի խանի դէմ։ Ներակի թագաւորը նայնպէս թշնամացած լինելով Չանվէրդի խանի հետ՝ օգուտ քաղեց այն հակադրամաքից։

*) Բաժնի. Խամ. մելիքութիւններ. Բ. տպ. եր. 80.

որ Ջիրուանի հիւսէին խանը պատերազմ է գնացել Ջահվէրդի խանի վրայ և Իբրահիմ-խանն էլ միւս կողմից յարձակուել է Պանձակի վրայ, ուստի Մելիք Յովսէփին դազախեցի զօրքեր և իւր պատուաւոր ծառաներից մինին Իւանէին տալով ուղարկեց նրա վրայ: Այս միջոցին Պանձակի և Ղազախու միջև բնակուած Չամշադին կոչուած թուրք ցեղը, որ ետթարկուած էր Պանձակի խանին, նրանից ապստամբուած և մտնում է ներակի իշխանութեան տակ: Այսպիսի նեղ հանգամանքում Ջահվէրդի խանը դիմում է ճարեցի լեզգիներին և մեծ խոստումներով նրանց օգնութեան կանչում: Դիմում է նաև շրջակայ խաներին, բայց միայն Յրեանի խանը մի փոքրիկ զունդ է ուղարկում: Կշռելով որ իւր ոյժերը շատ փոքր են այս երեք թշնամիների հետ կռուելու համար՝ Ջահվէրդի խանը հաշտութիւն է կնքում հիւսէին և Իբրահիմ խաների հետ և նրանց յետ դարձնում: Այս միջոցին Յովսէփը դեռ ևս Չամշադնումն էր, ուր դիմեցին քեօլանեցի Չրադ և Ալթա փախստականները և պատմեցին, թէ Ջահվէրդի խանը չկարողանալով վարձատրել իւր հրաւիրած լեզգիներին՝ նրանց ուղարկել էր Յրեանի կողմերը թալանելու: Գեղամայ ծովի ափին սրանք հանդիպում են քեօլանցիներին, որ Յրեանի խանից ապստամբելով գնում էին Տուզախ՝ Փանահ-խանի որդու իշխանութեան տակ մտնելու: Այստեղ սրանց մէջ կռիւ է տեղի ունեցել, և լեզգիները թալանել և գերել են շատերին, որոնց մէջ և 20 հաչ ընտանիք: Արդ խնդրում էին, որ Մելիք Յովսէփը օգնութեան հասնէ և գերիներին ազատէ: Մելիք Յովսէփը յարգում է նրանց խնդիրը և Իւանէի ու Չամշադնի Ալլահվէրդի սօլթանի հետ ընկնում է լեզգիների յետևից և Գետաաբակ գիւղի մօտ մեծ ջարդ տալով նրանց, բոլոր գերիներն ու աւարը յետ է խլում: Լեզգիները յաղթուած և բոլոր աւարից զրկուած փախչում են իրենց երկիրը: Այս լսելով Ջահվէրդի խանը մարդիկ է ուղարկում փախըստականների յետևից և չորդորում է իւր մօտ դառնալ, որպէս զի ինքը կարողանայ նրանց շահել: Նրանք չեն համաձայնում յետ դառնալ, այլ կրծքերը ծեծելով պատասխանում են, թէ Ջահվէրդի խանն եղաւ իրենց թշուառութեան պատճառը և թէ իրենք մի օր վրէժը կը հանեն: Իսկ վիրաւորուածներից ու փախստականներից մի քանիսը վերադառնում են Ջահվէրդի խանի մօտ, որոնց նա ուտեստ, հանդերձ, ձի է տալիս և բժիշկ նշանակում բժշկելու:

Երբ նրանք ճանապարհ են ընկնում՝ գանձակեցիները ընկնում են նրանց յետևից և կողոպտում են նրանց, որովհետև իրանք շատ անգամ կողոպտուել էին նրանցից. սակայն Ջահվէրդի խանը մարդիկ է ուղարկում որ յաստիկ ծեծելով յետ են բերում այդ գանձակեցիներին, և Ջահվէրդի խանը նրանցից շատերի քիթն ու ականջները կտ-

րատել է տալիս: Այս վարմունքի համար գանձակեցիները սկսում են սաստիկ ատել Ջահվերդի խանին: Մի քանի օրից յետոյ Ջահվերդի խանը կանչում է Գանձակի մեծամեծներին և նրանց ասում է թէ ինձ դրամ տուէք, որովհետեւ լեզգիներին վարձատրութիւն խոստացայ և չտուի, որով նրանց թշնամացրի ինձ հետ: այժմ պէտք է տամ: մէկ էլ ուզում եմ որդուս ամուսնացնել և դրամ չունիմ: Քաղաքի մեծամեծները առանց որոշ պատասխան տալու գուրս են գալիս ներա մօտից և իրենց մէջ խորհուրդ անելով տալիս են նրա պահանջած գումարը: Սակայն մի երկու օրից մի երեկոյ բոլորը հաւաքուելով յարձակում են Ջահվերդի խանի տան վրայ, բոլորին կոտորելու նպատակով: Այս դաւադրութեան մասին Ջահվերդի խանը միայն մի ժամ առաջ լսելով՝ առնում է իւր որդուն և մերկ ու բոբիկ փախ չում է ձամքոռ, մելիք Ադամի մօտ, որ իրեն բարեկամ էր: Խանի միւս որդիքը և մի կինը, որոնք սարը ամառանոց են գնացած լինում, այս բօթը լսելով փախչում ապաւինում են Երեւանի խանի մօտ:

Գանձակեցիները անմիջապէս հրաւիրում են Փանահ խանի որդի Իբրահիմ խանին, որ սիրով յանձն է առնում և գալիս է Գանձակ: Ջահվերդի խանը մելիք Ադամի ձեռնտուութեամբ նամակ է գրում շամշադիներին, որոնք իրենից ապստամբել էին, և աղերսում է նրանց իրեն օգնութեան հասնել: Սրանք յարգում են նրա խնդիրը և շուտով գնում են նրա մօտ: Դիմում է նաև Հերակլ Թագաւորին, ու ձիրուանի Հիւսէին խանին և օգնութիւն հայցում: Նոյն խնդիրը առնում է նոյնպէս ճարեցի լեզգիներին, խոստանալով իւրաքանչիւր անձին 5 թուման: Եւ առանց սպասելու սրանց օգնութեանը՝ շամշադիներին և մելիք Ադամի հետ յարձակում է Գանձակի վրայ և ըսկըսում պատերազմել Իբրահիմ խանի հետ: Այս ժամանակ մելիք Յովսէփը Հերակլ Թագաւորի կարգադրութեամբ վրաց գորքով գալիս է Ջահվերդի խանին օգնութեան: Այս լսելով Իբրահիմ խանը թալանում է Ջահվերդի խանի պալատն ու կաջքը և իւր հետ առնելով խանի մի կինը, որ մնացած էր Գանձակում, վերադառնում է ձուշի: Նրա հետ գնում են իրից ընտանիքներով և այն գանձակեցիք, որոնք այդ դաւադրութիւնը սարքելով հրաւիրել էին Իբրահիմ-խանին:

Ձուտով հասնում են և ճարեցի լեզգիներն ու ձիրվանի Հիւսէին խանը: Լեզգիները բռնում են Ջահվերդի խանին և խստիւ պահանջում են որ վճարէ իրենց թէ առաջին և թէ այս անգամ խոստացած վարձատրութիւնը: Ջահվերդի խանը անճարացած փախչում է Հիւսէին խանի վրանը, և սա սկսում է համոզել լեզգիների գլխաւորներին, որ այդպէս պահանջող չլինին, սակայն նրանք ոչ մի ուշադրութիւն չեն դարձնում և պահանջում են թույլ տալ աւարել կամ ձամշադիներ և կամ Քիլիսա-

քենդի, քիւնդին խոսքը անհարապած գտնուում է Չահվերդի խոսքին պիտի քանակը, մեղք Յովսէփի մօտ, և սա խոստ կերպով սկսում է խոսել լեզուների մօտ: Այս պատճառով նրանք գալիս բանակում են Պրիտաքմերի կանոնէպ, մտազրուիլուն ունենալով նրան աւարել: Այս միջոցին Չահվերդի խոսքը մի փոքր գումար է գտնուում և տալիս է լեզուներին և միջնորդներով աւարտանքով գիտացնում նրանց և լսելով դարձնում: Մեղք Յովսէփի վրայ զօրքով Չահվերդի խոսքին մտնում է Գանձակի բերդը և այստեղ բաւական միջոց մնում է կարգը կերտեանդնելու և ապա վերադառնում է չերակլ թագաւորի մօտ:

Այս յայտնութիւնների պատճառով չերակլ թագաւորը Գետաշէն գիւղը նուիրում է Մելիք Յովսէփին, ուր նա իւր ժառրկանցով, սխտի ապրէր առանց կախում ունենալու Չահվերդի խոսքից:

Այս պատճառով Չահվերդի խոսքը աւելի ևս դիմակալում է մեղք Յովսէփի մօտ և մի առիթ է փնտռում նրան մնասելու մի օր նրա երէց որդին, Մահմեդ-ձաստանխանը, հօր հրամանով յառնում է զօրքը և հռչակելով թէ գնում է Պուր-գետի կողմը, ուր իբր, լեզուներ են փրկացել կէս գիշերին փոխում է ճանապարհը և շանկարծ ընկնում մեղք Յովսէփի վրայ Գետաշէն գիւղում և սկսում կոտորել նրա բանակը: Իսկ մեղք Յովսէփի որդի քաջ և արի Յեզկարը վեր է փրկւում և օտւին առած միացնակ դուրս է փազում և ընկնում Հաստանխանի զօրքի վրայ: Հալըր և ծառաներն էլ օգնութեան են հասնում և կոտորելով դուրս են քշում չարձակուողներին, ապա իրենց բոլոր զօրքը առած մեղք Յովսէփը դուրս է գալիս խանի զօրքերի դէմ և մեծ կոտորած տալով փախցնում: Իսկ նրանց զօրքի մէջ եղած հայերին խնայում են և ձայն տալիս, որ հեռանան անօրէններից: Մահմեդ-ձաստանխանը մեծ ահօթ համարելով յայտնուած լսել դառնալը՝ սրտով լսել էլ դարձնում փախչողներին, իսկ ով որ չէր լսել դառնում կռուելու, նրան ինքն էր սպանում:

Այսպիսով պատերազմը կրկին սատկանում է, և մեղք Յովսէփը կոտորելով աւար է անցնում, մինչև Գանձակի բերդի դուռը, որը պաշարած պահում է մի քանի օր շարունակ:

Այս միջոցին Չահվերդի խոսքը գիտում է չերակլ թագաւորին և խնդրում հեռացնել մեղք Յովսէփին: Սա էլ գրում է մեղքին, որ թողնէ աշարաւորն և քաշուի իւր հացոցին իգիթիդորդ գաւառը, որտէս գիտալալի կռիւներ ալեւս չպատահին: Իբրեւհիմխանն էլ հաշտուում է նրա հետ և հրաւիրում է նրան վերադառնալ իւր երկրը, իգիթիդորդ, երգուելով որ ալեւս արշաւանքներ չի գործի նրա երկրի վրայ:

Մեղք Յովսէփը գնում է իգիթիդորդ և այստեղից շանախ

յարձակումներ է գործում Գանձակի երկրի վրայ և մեծ վնասներ է պատճառում *):

Մեյիք Ադամն էլ մեյիք Յովսէփին հետևելով հաշտուհւում է Իբրահիմ-խանի հետ և վերադառնում իւր երկիրը Զրաբերի:

Այսքան պատերազմներ վարելուց յետոյ մեյիք Յովսէփը մեռնում է 1775 թ. և թաղւում է հոռեկի վանքի մօտ:

Մեյիք Յովսէփը երկու որդի ունէր, Բէկլար և Աբով: Նրա մահից յետոյ նրան յաջորդում է Բէկլարը, որ սակայն երկար չի իշխում: Մեյիք Բէկլարը չաղթանդամ, բարձրահասակ, քաջ և արի մարդ էր: Նա կարող էլ գիտէր, որ այն ժամանակ մեյիքների մէջ հազուադիւս երևույթ էր: Քերականութիւնը նրան ուղարկել էր Միմէօն կաթողիկոսը **):

Նա մասնակից էր լինում իւր հօր պատերազմներին և դեռ նրա կենդանութեան ժամանակ ինքնագլուխ գործում էր և կտավարում: Բայց դժբաղտաբար նրա կառավարութիւնը երկար չտևեց՝ նա ընկաւ լեզգիների դէմ պատերազմ մղելիս Գէօրան գիւղի մօտ:

Այդ անպարտելի քաջի անակնկալ մահը ժողովուրդը աջակէս է բացատրում:

Մինչդեռ քաջ Մեյիք-Բէկլարը, նստած իւր մեաթույր ձին, հրաման էր ուղարկում, որ Բորսունլուում բանակած իւր հինգ հարիւր զինուորները շտապեն իւր յետևից հասնելու, որպէս զի ջախջախեն լեզգիների առաջնորդ Քահարչինի գլուխը՝ նրա մայրը, խաղաղանէր հերթնազը, դուրս է գալիս առաջը և աղերսում է, որ չգնայ պատերազմ, որովհետև ինքը գիշերը վատ երազներ է տեսել և ալժմ էլ սաստիկ տխուր է: Որդին չի լսում մօրը, և երբ սա ձիու մանձից բռնած ուզում է բռնի արգելել մեյիքը հրում է նրան, վայր ձգում և ինքը առաջ անցնում: Որդու այս անօրինակ կոպտութիւնից յուզուած մայրը անիծում է նրան, թէ յետ չդառնաս:

Մեյիք-Բէկլարը գնում է առաջ իւր սպասաւորների ուղեկցութեամբ: Երբ հասնում են Մաֆի-քիւրդ գիւղի ստորոտը՝ մեյիքը իշնում է ձիուց և հրամայում է սպասել, որ զօրքը գայ: Նստած մի ժաշուի վրայ՝ նա տխուր մտածում է, և երբ հեռուից բարձրանում է զօրքի ձիերի փոշին՝ հրամայում է իւր մարդկանցը մի քիչ հաց ուտել, որ նրանց գալիս անմիջապէս ճանապարհ ընկնեն: Ինքն էլ մի օղի է խմում և մի կտոր գաթից դնում բերանը, բայց սա կուլ չի գնում: Ծամում է, վալը թափում և տխուր նախազգացութեամբ նստելով ձին

*) Գետաշէնում Մեյիք-Յովսէփի շինած ձիթահանքն ու ջրաղացը վերջին տարիներս Մեյիք-Բէկլարեան ժառանգները ծախեցին Մեյիք-Մնացականեաններին:

**) Գիււան Հայոց պատմ. Հ. Գ. երես 535.

առաջ է գնում կռուի դաշտը. այստեղ մօր անէծքը կապարւում է, և նա ընկնում է հրացանի գնդակից...

Բայց իսկապէս Մելիք-Քէկլարի կեանքի մէջ հետեւեալ սիրալին վէպն է տեղի ունենում:

Մելիք-Քէկլար Բ. ամուսնացած էր Մելիք-Չահնազար Բ-ի դուստր Ամարնանի (Մարիամի) հետ, բայց չնայելով դրան՝ նա պահում էր մի սիրունի Բալա անունով, Սրա համար նա Խարխափուտի ձորում մի գեղեցիկ այգի էր տնկել և ամարանոց կառուցել: Այս շինութեան հետքերը մինչև այժմ էլ կան, և մրգատու ծառերը խառնուելով վայրի ծառերի հետ, բռնել են ամբողջ ձորը, որի միջից կարկաջելով հոսում է մի վտակ:

Երբ մելիքի օրինաւոր կինը լսում է ամուսնու դաւաճանութեան մասին՝ սաստիկ յուզուած, տանում է օրօրոցը, որի մէջ քնած է լինում փոքրիկ Փրիդոնը, և դնելով սկեսրոջ առաջը՝ ասում է, «Քանի որ քո տղան մի աղախնի է սիրում՝ Մելիք-Չահնազարի աղջիկը այստեղ գործ չունի, վերցրու թող»: Տիկինն հերիքնազը աշխատում է խաղաղեցնել նրան, խոստանալով ուղիղ ճանապարհի բերել որդուն: Սակայն ինքը Մարիամը, որ իւր հօր նման միջոցների մէջ խտրութիւն դնել չգիտէր՝ վճռում է ինքը դրա առաջն առնել, ուստի և կաշառում է իրենց Լալա ծառային, որ սպանէ մելիքի սիրուհուն: Պրոշում են աչն գիշերը, որի յաջորդ առաւօտը մելիքը պատրաստուում էր պատերազմի ելնելու: Լալան մտնում է Բալայի սենեակը և քնած միջոցին նրան խեղդում է՝ հէնց նրա երկար մազերով և ապա տանում մի հորի մէջ ձգում: Առաւօտեան, երբ մելիքը ձի նստած շտապում էր գնալու՝ տարածւում է Բալայի սպանման լուրը:

«Երբ կը վերադառնամ, ես կը գտնեմ սպանողներին» ասում է նա և գնում:

Լալան սարսափում է այս խօսքերից, նա գիտէր, որ մելիքը կարող է իմանալ, թէ ով է սպանել և այն ժամանակ ոչ միայն իւր գլուխը, այլ և իւր ամբողջ ընտանիքը զոհ կը գնայ նրա վրէժխնդրութեան: Ուստի և ոճիւրից ոճրի անցնելով՝ պատերազմի խառնուրդի ժամանակ հրացանի մի գնդակով վալը է գլորում քաջին և ինքը առաջինը վրայ վազելով՝ գրկում դիակը և ետփունջու մէջ փաթաթած դնում ձիու վրայ ու բերում տուն...

Մելիք-Քէկլարը որդի չունենալով՝ մելիքութիւնը անցնում է նրա եղբորը, Մելիք-Աբովին: Սա մի քաջ, պատերազմասէր, եռանդուն նախաձեռնող և անխոնջ անձնաւորութիւն էր *):

Սրա ժամանակ ռուսաց ազդեցութիւնը Կովկասում աւելի ևս

*) Կովալենսկի. АКТЫ Кав. Арх. Ком. Т. I. № 34.

գորեղացել էր, և Կատարինէ կայսրուհին մտածում էր տիրել ամբողջ Տաճկաստանին և Կոստանդնուպոլիսը դարձնել քրիստոնէական պետութեան մայրաքաղաք, ինչպէս և Անդրկովկասում վերականգնել երկու քրիստոնէական տէրութիւններ, հայոց և վրաց, որ միայն Ռուսաստանից կախումն ունենային: Այս մտքի իրագործումը յանձնուած էր իշխան Գ Պօտեօմկինին, որ ցանկանալով կրել հայոց թագաւորութեան թագը՝ սրտով կպած էր գործին և իշխան Յովսէփ արքեպիսկոպոս Երզրութեանի միջոցով անձանձրոյթ գործում էր: Եւ որպէս զի հրապուրէ միւս գաւառներին ևս ռուսաց հովանաւորութիւնը խնդրելու՝ իշխան Պօտեօմկինը մեծամեծ շնորհներ էր արել վրաց հերակլ թագաւորին, որ և 1784 թուին երդուել էր հաւատարիմ լինել ռուսաց գահին:

Այս միջոցին գեներալ Պ. Ս. Պատեօմկինը գրում է մելիք-Յովսէփին, թէ ինքը հրամայել է ռուսաց գործին՝ Բուրնաշէվի հրամանատարութեամբ գնալ Վրաստան. արդ թող ինքը պատրաստուի իւր հպատակներով դուրս գալ Ղարաբաղից: Եւ որովհետեւ մելիք-Յովսէփը կենդանի չէր՝ այդ պատճառով այս նամակը ստանում է մելիք Փրիդոնը:

Նոյնպիսի նամակներ ստանում են և մելիք-Աղամ Իսրայէլեանը, Մելիք Դանիէլ Մելիք-Բէկեանը, որոնք Աբովի հետ ժողովի են հաւաքում Գանձասարի վանքը և Յովհաննէս կաթողիկոսի հետ միասին, 1781 թուի դեկտեմբերին խնդրողական նամակներ են ուղարկում կայսրուհուն, Պաւլ Պօտեօմկինին և Յովսէփ եպիսկոպոսին, որոնց պատասխանն էլ ստանում են 1782 թուի յունիսին: Այս միջոցին չիշեալ մելիք Աղամ Իսրայէլեանը մեռնում է: Յովհաննէս կաթողիկոսը, Մեծլում Աղամեանը, Աբով Յովսէփեանը, Մելիքբէկեանը կրկին նամակներ են ուղարկում կայսրուհուն իրենց Դանիէլ և Գաբրիէլ մարդկանց ձեռքով, որոնց պատասխանն էլ իւր ժամանակին ըստանում են: Այս բանը իմանալով Իբրահիմ խանը՝ 1784 թ. նոյեմբերի 5-ին հրաւիրում է իւր մօտ Յովհաննէս կաթողիկոսին և չիշեամելիքներին ու իւզբաշխներին, կեղծելով իբր թէ ոչինչ չգիտէ: Երբ հրաւիրուածները գալիս են՝ սպանել է տալիս Յովհաննէս կաթողիկոսին, իսկ սրա եղբայր Սարգիս եպիսկոպոսին, միւս երեք եղբայրներին և մելիք-Մեծլումին բանտարկում է Ջուշու բերդում և 9 ամիս և 6 օր այնտեղ պահում:

Միևնոյն ժամանակ հրամայում է թալանել Գանձասարի վանքը:

Մելիք Աբովն էլ ուղևորուել է դէպի Ջուշի, սակայն Ասկեարանի մօտ լսում է թուրքերից, որ խանը բանտարկել է մելիք-Մեծլումին, ուստի անմիջապէս չետ է դառնում և Փրիդոնի և իւր ըն-

տանիքի հետ փախչում Թիֆլիս, հերակլ թագաւորի մօտ, ուր և գալիս է մելիք-Մեծլումը, փախչելով բանտից:

Վերջապէս 1787 թ. ռուսները օգնութեան են հասնում և Բուրնաշով զնդապետը ռուսաց զօրքով և հերակլ թագաւորը իւր 5000 զօրքով գնում են Իբրահիմ խանի վրայ: Սրանց հետ են լինում մելիք Աբովը, մելիք Փրիդոնը և մելիք Մեծլումը: Սրանք բոլորը իշ. Օրբելեանի հրամանատարութեան տակ գալիս են մինչև Գանձակ, բայց այստեղ չանկարճ գեներալ Բուրնաշովը հրաման է ստանում անմիջապէս վերադառնալ Ռուսաստան, որովհետև ծագել էր երկրորդ ռուս-տաճկական պատերազմը: Հերակլը ռուսաց զօրքերի հետ չետ է դառնում. նրանց հետ են գնում և մելիքները, սակայն ճանապարհին մելիք Փրիդոնը ընկնում է Իբրահիմ-խանի մարդկանց ձեռքը, որոնք սաստիկ տանջում են նրան, մինչև որ նրա մօրեղբայր Զումշուգը 10,000 ռուբլի փրկանք տալով ազատում է նրան *):

Իբրահիմ-խանը այսպէս անակնկալ կերպով ազատուելով ռուսներից՝ աւելի ևս բռնանում է. թալանում աւերում է Իգիրմիդորդն ու Ջրաբերդը, առաջինի վրայ մելիք է նշանակում Իսրայէլին, իսկ երկրորդի վրայ Գիւլ-եաթաղ գիւղի Ռուստամ-բէկին: Մելիք-Մեծլումի մօրն ու մելիք Աբովի ընտանիքից մի քանի հոգի բռնում և տանում է Զուշի: Այս հալածանքների ժամանակ այս երկու գաւառներից մօտ 500 տուն փախչում են և գալիս վերաբնակում Զամբորում, Գանձակի մօտ:

Մելիք Աբովն ու մելիք Մեծլումը Թիֆլիսից Յովսէփ արքեպիսկոպոսի միջոցով նորից դիմումն են անում կայսրուհուն, խնդրելով իսկապէս օգնել իրենց գոնէ մի փոքրաթիւ զօրքով, որովհետև իրենք կարող են նրանց հաշարկու անունով ոչնչացնել պարսից զօրութիւնը և չնջել Զուշուայ խանութիւնը: Իսկ եթէ օգնութիւն չպիտի լինի՝ թող տան իրենց գաղթելու Վասպից ծովի ափերի մօտ, Դերբենդի շրջակայքը, ուր իրենց տրուելիք երկիրները իրենց սեփականութիւն համարուին և իրենք մելիքներն ու նրանց ժառանգները լիակատար իշխանութիւն ունենան իրենց հպատակներին տիրելու:

Յովսէփ արքեպիսկոպոսը այս երկու մելիքների խնդիրը իշխան Գ. Պատեօմկինի միջոցով ներկայացնելով Վատարինէ կայսրուհուն՝ ի միջի աչոց ասում է. **) Մելիքները պահանջում են, որ բարեհաճեն հաստատելու իրենց վաղեմի արտօնութիւնները, որ ամենահին ժամանակներից վաչելում էին իրենք, և որ մինչև անգամ իրենց թշնամիները չեն կամեցել խափանել, այսինքն, որ նրանք իրաւունք ունեն-

*) АКТЫ I. кр. 871.

**) Բաժնի երես 114.

նան տիրելու իրենց հպատակների վրայ և նրանց յաջորդները նույնպէս իրաւունք ունենան ժառանգելու նույն իշխանութիւնը, նույնպէս և այն երկրները, որ կը տրուեն իրենց բնակութեան համար, կարողանան սեպհականացնել միեւնոյն իրաւունքով:

Այս խնդիրների պատասխանը յայտնի չէ: Ռուսները զբաղուած լինելով տաճկական պատերազմով՝ չկարողացան օգնութեան հասնել հայ մելիքներին, որոնք անհամբեր սպասում էին դրան: Վերջը տեսնելով որ ռուսաց օգնութիւնը ուշանում է՝ նրանք սկսեցին համոզել չերակլին, որ հայ վրացական զօրքով յարձակուեն Իբրահիմ խանի վրայ, սակայն չերակլը ոչ միայն չհետևեց այս առաջարկին, այլև համաձայնեց յանձնել նրանց Իբրահիմ խանին այն պայմանով, որ սա էլ յետ դարձնէ այն երկու հարկը թուրքերը, որոնք առաջ վրաց հրպատակութեան տակ էին և Բորչալուից փախել եկել էին Ղարաբաղ և Ասկերանի շրջակայքում բնակութիւն հաստատել:

Իւր այս տմարդի վարմունքը հեշտութեամբ կատարելու համար չերակլը հրաւիրում է մելիքներին Թիֆլիսի Օրթոճալա կոչուած ազգիններում հացկերույթի, որպէս զի հարբեցնէ և այդ դրութեան մէջ հեշտութեամբ բռնելով ուղարկէ Իբրահիմ խանին: Բարեբախտաբար հայ մելիքները չերակլի հայ քարտուղարի միջոցաւ իմանում են նրա այդ մտադրութիւնը, ուստի և առարկելով թէ մինչև ճաշը կամենում են մի քիչ որս անել՝ հեծնում են ձիերը և փախչում դէպի Գանձակ:

Ճանապարհին մելիք Մեժլումը վրացի սաջապանների միջոցաւ լուր է ուղարկում չերակլին. թէ չի մոռանալ նրա հիւրասիրութիւնը:

Գանձակում Ջաւադ-խանը սիրով ընդունում է նրանց, տեղ և միջոց տալիս ապրելու:

**

Իբրահիմ-խանը Յովհաննէս կաթողիկոսին սպանելուց յետոյ Գանձասարի կաթողիկոսութիւնը տուել էր իւր հլու հպատակ Խորաջէլ կաթողիկոսին որ Երեցմանկանց վանքի կաթողիկոս էր համարւում, թէև նստում էր Գանձակ. իսկ Երեցմանկանց վանքի կաթողիկոսութիւնը այդ ժամանակ անցել էր փոքր Սիմոն անունով մէկին, որ նույնպէս Իբրահիմ խանի հլու հպատակն էր. այս պատճառով մելիքները ցանկանում են ունենալ իրենց կաթողիկոսը. ուստի մեծ դժուարութեամբ Յովհաննէս կաթողիկոսի եղբայր Սարգիս Եսիսկոպոսին Գանձասարից փախցնում են Գանձակ և այստեղ 1724 թուին Աղուանից կաթողիկոս օծել տալիս. աչսպիսով Աղուանից փոքրիկ երկրում միաժամանակ երեւցան երեք կաթողիկոսներ, որոնք միմեանց դէմ կռուելով՝ զբաղեցրին ժողովրդին և վնասեցին ընդհանուր գործին:

Մելիք Աբովն ու մելիք-Մեժլումը ապրելով Գանձակում Ջաւադ

խանի մօտ՝ հետզհետէ միմեանց հետ թշնամացան։ Մի անգամ երբ երկուսն էլ Քաւադ-խանի մօտ ճաշի էին հրաւիրուած՝ միմեանց հետ սաստիկ կռուեցան այն պատճառով, որ մելիք-Մեժլումը պասը ուտում էր։ Եւ երբ պարսից Աղա-Մահմատ խանը 1795 թուին պաշարեց Զուշի բերդը, մելիք Աբովը միանալով մելիք Քումշուղ մելիք Չահնազարեանի և Իբրահիմ-խանի հետ՝ սկսեցին պաշտպանել Զուշու բերդը, իսկ մելիք Մեժլումը Քաւադ-խանի հետ անցաւ Աղա-Մահմադ-խանի կողմը և նրան համոզեց մի առժամանակ թողնել Զուշու բերդի պաշարումը և գնալ աւերել Թիֆլիսը։ Աղա-Մահմադ-խանը հետեւեց մելիք Մեժլումի խորհրդին։ 1795 թուի սեպտ. 12-ին առնուեցաւ Թիֆլիսը և թալանուեց, որով և լուծուեց մելիք Մեժլումի դէպի հեռակը պահած ոխը, նրա ցոյց տուած անհիւրասիրութեան համար։

Մելիք-Աբովը Աղա-Մահմադ-խանի Պարսկաստան վերադառնալուց յետոյ կրկին վերադարձաւ Գանձակ, Քաւադ-խանի մօտ։ Եւ երբ 1796 թուին ռուսները Զուբովի հրամանատարութեամբ և հայոց Յովսէփ արքեպիսկոպոսի առաջնորդութեամբ առանց պատերազմի առանձնապէս Պերքենդը, Ղուբան և Չամախին, ու հետեւեալ տարին մօտեցան Գանձակին՝ մելիք Աբովը համոզեց Քաւադ-խանին, որ առանց պատերազմի անձնատուր լինի ռուսներին։ Իբրահիմ-խանն էլ տեսնելով, որ բոլոր խաները ընդունեցին ռուսաց հպատակութիւնը, որովհետեւ նրանց կողմն էր հայ տարրը, երկրի գլխաւոր ոյժը՝ ինքն էլ խոնարհուեց ռուսաց գահի առաջ։ Բայց երբ (1796 թ. յունիսի 6) Կատարինէ կայսրուհու մահուան պատճառով Զուբովը յանկարծ յետ կանչուեց, այս բոլոր խանութիւնները նորից գլուխ բարձրացրին և սկսեցին աւելի բարբարոսաբար նեղել հայերին, որոնք ռուսների կողմնակից լինելով, ստիպել էին խաներին հպատակութիւն ընդունելու։

Դեռ այս բաւական չէ՝ այս պատերազմների պատճառով հայերը չկարողացան երկիրը մշակել, ուստի և շուտով սաստիկ սով ընկաւ, որին և հետեւեց սարսափելի ժանտախտը։ Աղա-Մահմադ-խանն էլ կորկին դիմեց Զուշի և առաւ այն, ասպատակ սփռելով ամբողջ Պարսադաղ։ Սովից, ժանտախտից և պարսից բռնակալութիւնից տազնապած թշուառ հայ ժողովուրդը սկսեց գաղթել, բայց ձուլ-ամէն կողմ, ուր ըի աղօտ յոյս ձգում էր նրան,—Վրաստան, Ռուսաստան, Պարսկաստան։

Մելիք Աբովը դիմեց Վրաստան. նրա ժողովուրդը հետեւեց նրան, սոսկալի նեղութիւններ կրելով ճանապարհին։ Աւանդութիւնն ասում է, թէ էրքեճցի մի գերդաստան ճանապարհին այն աստիճան նեղուում է սովից, որ կինը ստիպում է ամուսնուն գնալ անտառից փաշտ բերել և խորովել իրենց որդիներին մինին։ Երբ հայրը աղի արտասունքներով ուղևորւում է անտառ՝ տեսնում է մի եղջերու, որի

եղբայրները ծառի ճիւղերի մէջ բռնուած լինելով, չի կարողանում փախչել: Այս եղջերուն փրկում է խեղճ երեխայի կեանքը: Վերջապէս հասնում են Վրաստան, սակայն վրացիք անհիւրասէր հերակլից աւելի փառ են ընդունում նրանց, մերկ, քաղցած հացերը զոռնէ դուռ ընկած մուրում են, և վրացիները զլանում են մի կտոր հաց տալու: Նրանք պահանջում են հացերից, որ ստրկութիւն ընդունեն, փոքր ինչ ուտեստ ստանալու համար: Ստրկութիւնը, որ այդ ժամանակ տիրում էր Վրաստանում, բոլորովին խոլթ էր հացերին: Սրանք ցանկանում էին այս երկրի մէջ ևս ունենալ մի անկիւն, ուր կարողանային ապրել իրենց փաղեմի օրէնքներով: Բայց վրաց վարմունքը այնքան յուսահատեցուցիչ էր, որ մեղիքները վճռեցին ուռսաց կայսեր դիմել և ահա 1799 թուին մեղիք Փրիդոն մեղիք-Ռէկարեանը և մեղիք Ջումշուդ մեղիք Ջահնազարեանը *) անձամբ գնացին Պետերբուրգ:

Այստեղ մեղիքները խնդիր մատուցին Պապ կայսեր, որի մէջ ի միջի աչոյց ասում էին. «Երբ իշխան Պետեօմկինը և նոյն անուն միւս զենեարը, բարձրագոյն բարեհաճութեամբ, գրաւոր հերպով կանչեցին մեզ բարբարոսների լծից ազատուելու, մենք, հանդիսաւոր կերպով և եռանդով ամբողջ աշխարհի առաջ արտայայտեցինք թէ ենթարկում ենք ամենքիս և ամեն ինչ, գործով իսկ պատրաստ ենք, միացնելու մեզ և մեր ընտանիքները ձեր համայն Ռուսիոյ կայսրութեան... բայց անբարեբաստիկ բախտով, որ անյազ է իւր հպածման մէջ, և մեր դժբախտութիւնից այս բոլոր մեր սպասած բարիքները մեզ համար դարձան չարիք և կատարեալ կորուստ: Մեծ կայսր, վրկիր անօգնականներիս, ազատիր մեզ, որ դէպի Ռուսաց գահը ունեցած մեր անձնութեան պատնաւով կորչում ենք. արգարացրու Քո օգոստափառ անուան վրաց դրած մեր յոյսը. մի մերժիր այս ազերսը»:

Մեղիքները խնդրում էին հետևեալ երեք միջոցներից մինը. ա) Ընդունել կայսերական հովանաւորութեան և իշխանութեան տակ և Ղարաբաղը. բ) Կօրք ուղարկել, որի օգնութեամբ կարելի կը լինէր գաղթեցնել մեղիքների հպատակ հացերին և մահմեդականներին և նրանց բնակութեան տեղ տալ Մաջարից մինչև Եկատերինոգրադաք ընկած երկիրը և նրա շրջակայքը կամ գ), հրամայել Վրաց թագաւորին, որ նրանց բնակութեան համար տալ իւր իշխանութեան տակ գտնուած դատարկ երկիրը, որ այժմ Ղազախ է կոչւում, և տարած-

*) Մեղիք Ջումշուդը մեղիք Ջահնազար Բ-ի աւագ որդին էր, որ օրէնքով պիտի ստանար մեղիքութիւնը: Սակայն Իբրահիմ-խանը զրկեց նրան իրաւունքից և մեղիք նշանակեց միւս եղբորը, Յուսէինին, որ Իբրահիմ-խանի կնոջ Հուրի-Ջատ խանուհի հարազատ եղբայրն էր: Մեղիք Ջումշուդը, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, այս բանից «խակաւումով» սկսեց ընդդէմ գնալ Իբրահիմ-խանին:

ւում է մինչև Ղոռի գաւառը, ուր և առաջները կային հաշկական գիւղեր, որոնք պարսից զանազան աւերածութիւններից դատարկուել են։ Եւ եթէ այս երեք խնդիրներից ոչ մինը չի յարգուի՝ այն ժամանակ «հաշրինիքից, հպատակներից, իշխանութիւնից և բոլոր կալուածքներից զրկուած» խնդրատուները իրենց անտանելի կեանքի վիճակը յանձնում են Նորին Մեծութեան բարեհաճութեան ¹⁾։

Կայսրը յարմար գտաւ երրորդ միջոցը և 1799 թուի յունիսի 2-ի հրովարտակով բարեհաճեց առաջադրել վրաց թագաւորին՝ Ղազարիսի երկիրը յանձնել մելիքներին։ Հրովարտակի մէջ ասուում էր, ի միջի աչոց. «Թողնել բոլոր այն իրաւունքները և արտօնութիւնները նրանց (մելիքների) հպատակ հաշերի վրայ, որ նրանք ունէին իրենց նախկին հաշրենիքում, չորկելով երբէք նրանց պատկանած այս իշխանութիւնից, քանի որ հաւատարիմ կը մնան. իսկ այն ղէպքում, երբ նրանցից մինը, որ կարելի չէ սպասել, ընդհանուրի բարեկեցութեան շահերին ընդդէմ կերեւի... վարուել ինչպէս որ մենք կը հրամայենք» ²⁾։ Սրանից անկախ՝ Վրաստանում մինիստր Ս. Ս. Կովալենսկուն 1799 թուի ապրելի 16-ին տրուած հրահանգի 10 կէտում բացատրուած էր, թէ կայսրը ցանկանում է, որ այս նոր քրիստոնեայ հասարակութիւնը Վրաստանում որքան կարելի էր ծաղկէր. «նոյն-իսկ այդ երկրի սեփական օգուտների համար, դուք պէտք է աշխատիք, որ թագաւորը այդ հողերը զիջէր մելիքներին ամենաձեռնտու պայմաններով. և որովհետեւ մի այդպիսի հասարակութիւն չի կարող հաստատուել և զարգանալ, եթէ նրան ի վաղուց հետէ յատուկ սովորութիւնները և կառավարութիւնը պաշտպանուած չլինին՝ ուստի և ցանկալի էր, որ նրանք Վրաստանից միմիայն որպէս վասսալ կախումն ունենային», վճարելով թագաւորին մի չափաւոր հարկ և մասնակցելով երկրի պաշտպանութեան ³⁾։

Միևնուցն ժամանակ Մելիք Ֆրիդոնին և Մելիք Զումշուտին տրուեցան շքանշաններ և թոշակներ, —մելիք Ֆրիդոնին՝ տարեկան 1000 ռուբլի, մելիք Զումշուտին 1400 ռ. և սրա որդի մելիք Պօղոսին՝ 600 ռ.։

Վրաց թագաւոր Գէորգի ԺԳ. կայսեր հրովարտակի հիման վրայ տուեց մելիքներին հողեր, որոնք, ինչպէս երևում է 1802 թուի մայիսի 8-ին կազմած Վրաստանը զաւառների բաժանելու վաւերաթղթից՝ հետևեալներն են. Մելիք Ֆրիդոնին՝ Ուզունկեար, իսկ մելիք Աբովին՝

¹⁾ Акты Кавк. арх. ком. т. I. № 872. յիշուած ԶՅՕՅԷ: Сношения Петра Великого съ Арм. народомъ. кр. СХІІІ.

²⁾ Անդ. №№ 875 և 876. յիշ. ԶՅՕՅԷ-ի յիշ. գր.

³⁾ Акты Кав. Арх. ком. т. I. № 1. 87 յիշ. ԶՅՕՅԷ-ի յիշ. աշ. մէջ։

Ռոլինս ¹⁾։ Իսկ Հաճի-կալէի (Աղճի-դալա) մօտ բնակուած նոր գաղթա-
կանները պատկանում են մելիք-Ջուճուղին և մելիք-Փրիդոնին ²⁾։

Ստանալով այս գիւղերը՝ մելիք Աբովը և մելիք Փրիդոնը ³⁾ վերա-
դառնում են Իգիրմիդորդ և մեծ նեղութիւններով իրանց հպատակ-
ներին տեղափոխում են այս նոր տեղերը։ Ճանապարհին սրանք հա-
լածւում են ոչ միայն Իբրահիմ խանի մարդկանցից, լեզգիներից, այլև
Պանձակի Ջաւադ-խանից։ Բանաւոր աղբիւրները ասում են, թէ երբ
Ջաւադ-խանը լսում է թէ մելիք Աբովը ուզում է գաղթել, կամենում
է թող չտալ, բայց մելիք Աբովը նրան հաւատացնում է, թէ ոչ թէ
Վրաստան է գնալու, այլ ուզում է Պանձակի մօտ, Ջրխ կոչուած տե-
ղում գիւղ հիմնել և վերաբնակուիլ։

Ջաւադ-խանը հաւատում է, մանաւանդ երբ մելիք Աբովը գիւ-
ղի հիմքը ձգում է. բայց հէնց որ Ջաւադ-խանը միամտած հեռանում է՝
մելիք Աբովը գիւղերով անցնում է Պանձակի մօտից։

Նոյն բանաւոր աղբիւրներն ասում են, որ լեզգիներին երկիւղ
պատճառելու համար, սպանուած լեզգիներից խրտուիլակներ էին
պատրաստում և տնկում ճանապարհին։ Վերջապէս 7000 հոգուց մօտ
4000 կորցնելով՝ մելիք Աբովը հասնում է Ռոլինս։

Այստեղ իւր նախնի մելիքական իրաւունքներով և նախնի սո-
վորութիւններով մելիք Աբովը կառավարում է իւր հպատակներին։ Այս
իրաւունքները չխլուեցին նրանից և այն ժամանակ, երբ 1801 թուի
սեպտեմբերի 12-ին Վրաստանը միացրուեց Ռուսաստանի հետ, որով-
հետև Վրաստանի ներքին կառավարութեան կազմակերպութեան
մասին նոյն թուին կազմուած կանոններում ասուած է. «Վարաբաղից
գաղթած հայերը, որոնք կառավարւում են առանձին արտօնութիւն-
ներով, մնում են իրենց մելիքների իշխանութեան ներքոյ ⁴⁾։

Մելիք Աբովը յաճախակի չարձակումներ էր գործում Ախալցխա-
յի վրայ, որ այն ժամանակ օսմանցոց իշխանութեան տակ մի առան-
ձին փաշայութիւն էր կազմում, այս չարձակումները գուցէ շատ եր-
կար տւէին, եթէ 1801 թ. մայիսի 1-ին գեներալ մաչօր Լազարեւը

¹⁾ Անդ. հատ. 2. եր. 1149. ²⁾ Անդ. հ. I. եր. 123.

³⁾ Պատմական անեկդոտներից մի երկուսը. Երբ Մելիք-Ջուճուղին ու
Մելիք-Փրիդոնը գնացին Պետերբուրգ՝ պալատում նրանց հիւրասիրեցին
թէյով։ Մելիք Ջուճուղի գդալով խառնեց թէյը և ապա գդալը կոխեց իւր
ականջի չետեր, փափախի մէջ, որ չխանգարէ իրեն թէյը խմելու։

Տեսնելով արքունիքում սեղան և աթոռ, որ այն ժամանակ բոլորովին
չկային Վովկասում, Մելիք-Փրիդոնը հարցնում է մօրեղբօրից—Մելիք-Ջուճ-
ուղից, թէ ինչի համար են դրանք։ Սա բացատրում է, ցոյց տալով սեղա-
նը, թէ նստելու համար է, իսկ միւսը (աթոռը) ոտները վերան դնելու, որ-
պէս զի հանգիստ նստի։

⁴⁾ АКТЫ I № 550.

չգրոււնէր նրան, թէ դրա այդ քայքայը ընդգէտ է ռուսաց պետութեան և կարող է ծանր հետևանքներ ունենալ, քանի որ Թուրքիայի խաղաղութեան դաշն է կապած օսմանեան պետութեան հետ ¹⁾:

Մելիք Աբովը թէև դադարեցնում է իւր յարձակումները, ²⁾ բայց շուտով մի նոր հանգամանք պատճառ է դառնում նրանց վերանորոգելու: Ախալցխայի Ջերիֆ փաշան ապստամբում է օսմանեան կառավարութիւնից, որովհետև նրա պաշտօնը յանձնում է Ախալցխայի նախկին փաշա Սուլէյմանի որդուն: Ջերիֆ փաշան դիմում է մելիք Աբովին և օգնութիւն խնդրում, իսկ առ այդ ժամին յայտնում է գեներալ մայեօր Լազարեին և Գիօրգի Փի թագաւորին, որոնք խորհուրդ են տալիս, ոչ թէ Ջերիֆին օգնութեան, այլ ընդգէտ դնալու ³⁾ և մելիք Աբովը լսում է նրանց խորհրդին: Իսկ մի կարճ միջոցից յետոյ էրզրումի Սիրասկիր փաշան գրում է Անտիոքին, թէ մելիք Աբովը եկաւ Ախալցխայի (ապստամբ) փաշայի դէմ կռուելու, որի համար և շատ շնորհակալ եմ և այդ մասին յայտնել եմ սուլթանին: Միևնոցն ժամանակ խնդրում էր, որ թույլ տրուի մելիք Աբովին զօրքերն աւելացնել ⁴⁾: Մելիք Աբովի օգնութեան դիմում է նաև թագաժառանգ Աղէքսանդրը, որ պարսից կողմը հակուած՝ կամենում էր ապստամբեցնել վրացիներին ռուսաց դէմ: Սակայն մելիք Աբովը հաւատարիմ մնալով ռուսներին, չէ կատարում նրա խնդիրը, որով և գրգռում է նրա թշնամութիւնը, միանգամայն ենթարկուելով ռուսների կողմից կասկածանքի, և երևի այս է եղել պատճառը՝ որ երբ Կովարենսկին, Վրաստանում մինիստր նշանակուելով եկել է Թիֆլիս՝ գտել է մելիք Աբովին 2—3 ամիս առաջ բանտարկուած, որին և ինքը արձակել է տուել:

Այդ միջոցում մելիք Աբովը, Կովարենսկու ասելով՝ ունեցել է 400 ընտանիք իւր Իգիրմիդորգի գաղթականներից և 300 ընտանիք ուրիշ տեղերից եկած հպատակներ, և կարող է մինչև 1000 զինուոր հանել ⁵⁾:

Մելիք Աբովի օգնութեանն է դիմում նաև վրաց թագուհի Դարիջանը, որ իւր ամուսնու Գէորգի Փի-ի մահից յետոյ աշխատում էր գահը յանձնել Աղէքսանդր որդուն, որի հետ և սկսում է բանակցել ⁶⁾:

Ահա այսպէս Մելիք Աբովը Վրաստանում առաջնակարգ նշանակութիւն ունեցող մարդ դարձաւ: Նրա նիւթական գրութիւնն էլ բաւական բարելաւուել էր, որովհետև բացի սովորական եկամտից՝ նա

¹⁾ Акты. 5. I. 6р. 637. № 887.

²⁾ Անդ. 6р. 638.

³⁾ Անդ. 5. I. № 69. ⁴⁾ Անդ. №. 1031.

⁵⁾ Акты. 5. I. Записка Коваленского о Грузин.

⁶⁾ Акты. Арх. ком. 5. I. 6р. 640.

ստանում էր նաև տարեկան 500 թուանան (1,500 ռ.) եկամուտ հարձակման պաշտօնից, որ տուել էր Գեորգի ժ-ի Այս պաշտօնի նշանակութիւնը այն էր, որ մեկիքը պէտք է Ֆիքսորպու ¹) նախապարհի վրայ պահպանողները պահէր և իւր ձիաւորները պէտք է ուղեկցէին կարաւաններին մի իջևանից մինչև միւս իջևանը, և այս ծառայութեան համար հարկ էին վերցնում, բացի ուտելիքներից և ազից, բեռից մի ընդհանուր ժամանակ նա պիտի ուղեկցէր և այն կարավանին, որ գնում էր Կողբից աղ բերելու:

Մեկիք Աբովի համարումը Գեորգի ժ-ի մօտ այն աստիճան բարձրացաւ, որ երբ Ղարաբաղի միւս մեկիքների հպատակներից մի քանի հարիւր ընտանիք գախտան Փամբակ, մեկիք Աբովը կարողացաւ նրանց ևս իւր իշխանութեան տակ առնել, և երբ մեկիք Ջումշուդը բողոքեց Գեորգի ժ-ին և չետ պահանջեց իւր հպատակներին՝ Գեորգին փոխանակ մեկիք Աբովից զաղթականները պահանջելու, Բորչալուի Խան-արիս կոչուած ջրանցքը ժամանակաւորապէս տուեց մեկիք Ջումշուդին, որ ապա պահանջ չանէ ²):

Գեորգին շատ անգամ գովում էր մեկիք Աբովին նրա ծառայած ծառայութիւնների համար և մի անգամ էլ գրում է. Կեցցես, կեցցես. իսկապէս մեկիք Յովսէփի արժանաւոր որդի, ձեր այնքան գովելի և հաճելի քաջութիւնները մեզ շատ ուրախացրին, և մենք գտնելով դրա մէջ մեզ ծառայելու այնպիսի եռանդ, որպիսին մի ուրիշը չէր կարող ցոյց տալ, յայտնում ենք ձեզ մեր շնորհակալութիւնը և նորից կրկնում ենք կեցցես ³):

Սակայն շատ երկար չեն տևում այս բարեբաստիկ օրերը: Գեորգի ժ-ն. մեռնում է, ռուս կառավարիչները և Վրաց իշխաններն այնպէս բարեկամաբար չեն վարում նրա հետ, հետզհետէ սահմանափակում են նրա իրաւունքները: 1804 թուին նրա աւագ որդին, Ռուստամ-բէկը ռուս-պարսկական պատերազմում զերի է բռնում և Թաւրիզում գլխատւում, վշտացած մեկիքը իւր ցաւերը յայտնում է Մինաս-աղա Լազարեանին իւր 1807 թ. նոյեմբերի 23-ին գրած հետևեալ նամակով ⁴):

¹) Լալվար լեւան մօտ գիւղ, Թիֆլիսից Զալալօղլու վրայով Երևան տանող ճանապարհի վրայ:

²) Акты Арх. Ком. С. II. Стр. 1158—1163.

³) Անդ. հ. 2 Եր. 1156—1157. Նաև Кавк. старина 1872. № 2. Стр. 36.

⁴) Այս նամակի իսկականից ստնուած պատճէնը ստացաւ մեր պատկառելի պատմաբան՝ պ. Ա. Երիցեանից, որին և խորին շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

Գերապատիւ բարձր բարեճնունդ իշխանապետ աղայ Մինաս Ակնկալութիւն ազգիս հայոց և յատկապէս իմ ողորմած և ամենաբարերար ազնուագութ տէր:

Իբրև զարեգակն փայլի բարձր և ամենացանկալի անուն ձեր ընդ ծագս աշխարհի բարեհրչակեալ քարոզի անդադար յամենայն մըսեղեաց և դուք էք այս օր ակնկալութիւն մեր և յոյս և ես օրհնութեամբ մնացեալ յողկուզաց յերևելից ի վեհից նախնեաց յարանց քաջաց և յօրհնեալ արմատաց:

Արդ եթէ դուք որ այսօր իբրև ծառ սաղարթախիտ և պտղալից ծաղկեալ էք ամենագոր բազկաւ ճարձրելոյն և ունիք համարձակութիւն բարեխօսել վասն ազգիս առ աստուածատիպ կայսերդ առատապարգև և բարեշնորհս արուել, և մեք մերով զանազան ազգի ազգի քաջագործութեամբ և մեծագոյն հաւատարմութեամբ մնացցեմք անբարձ և անպսակ յանկեալ ուրեք, և իբրև աննշան ոք, և հասարակ անձն համարիցիմք, ապա երբ լինիցիմք բարեբախտ և իմ յայտնիցիմք զցաւն մեր: Եթէ լուսահոգի ճահամիր աղայն լսելով զմեծագործութենէ Ղարաբաղու մելիքացս՝ ցնծայր յոգի, զանազան կերպիւ ուժտու լինէր մեզ մելիքացս, դուք, որ այս օր ողորմութեամբ Քրիստոսի առաւել էք քան զնա փառօք և պատուով, որչափ ևս առաւել պարտիք ձեռնտու լինել մեզ և բարեընկերութեան մերոյ ցանկալ, և չթողուլ զի աշխատանք մեր և անուն ընդ վաչր կորիցէ և իբրև աւարի ոք վատահամբաւ մեռանիցեմք: Մեծագոյն հաւատարմութիւնք իմ առ սուրբ աթոռդ Ռուսաց և քաջութիւնք իմ առ Զուպով զօրապետն որ ի Զուշի, յայտնիք են ամենից, գուցէ և ձերդ վեհանձնութեան, թէ զիմարդ զհօրն այն վիթխարի աղայ Մահամադ խան անշահ ամօթապարտ կոր ի գլուխ յետս դարձուցաք և զամենայն զօրութիւն նորին թուլացուցեալ ցան և ցիր յերեսն երկրի սփիւռ տարածեցաք: Նմին իրի արքայն հերակլ ցանկացեալ ունել զմեզ ինքեան պաշտպան՝ երդմամբ և թղթովք հաւատարմացոյց մեզ գալ առ ինքն և բնակիլ յերկրի իւրում և համարուիլ ընդ գլխաւոր թաւադսն և կնիագսն իւր, որք և եկաք և ըստ խոստման իւրում ետ մեզ Պօլնիս անուանեալ տեղին և ՚ի պալատի իւրում բարձրագոյն քան զամենայն երևելիս իւր յատկացեալ կայր վասն մեր տեղի և այնպէս էաք մինչ ցփախճան հերակլեաց և Գօրգեաց, այժմ ոչ հողի տէր եմք և ոչ կալուածոց և ոչ թէ պատուոյ, զի ամենեքեան նեղեն զմեզ և յափշտակել ջանան զՊօլնիս և տասանորդս պահանջեն ի վաստակաց մերոց, վասնորոյ բոլորիմք զգուեալ բնաւին ոչ կամիմ բնակիլ անդ, զի այժմ մինչ ես շինութեամբ և բարութեամբ լցի և զամենայն աւազակս և զթշնամիս անտի վանեցի, տխարք բազումք յայտ-

նեցան. մինն ասէ, թէ այն ջուրն իմ մուկն է, միւսն թէ այն սարն իմն է, իսկ այլ միւսն՝ այն հողն իմն է, և տառանորդս խնդրէ թէ ի ցորենուոյ և թէ ի խոտոյ, ոչ թողուն զմեզ վարել, ոչ թողուն խոտ հնձել. և ոչ թողուն զի հօտք և անդիպէք մեր ճարակեսցին, վասնորոյ ամենայն անասունք մեր սատակեյան և մեք կամք երեւալ և տատանեալ և չայսմ ամի առամց վարուցանի մնացեալ. վասնորոյ, եթէ ամենայն քարինք Պօլնիսոյ յոսկի դարձցին՝ հրաժարելով հրաժարի՞մք, ոչ փող մնաց ի քտակի մերուծ, ոչ ամօթ չերեսս մեր և ոչ սիրտ համբերելոյ այսպիսի անտանելի թշուառութեանց, զի միշտ ի դրունս դատաստանաց մաշիմք և չունիմ ուստէք մեզ օգնութիւն. վասն որոյ ահա զաղերս մատուցի նորին Կայսերական Մեծութեան զի ի գութ շարժեալ հրամայեսցէ մեզ երթալ ամենայն ժողովուրդով մերով ի հայրենի երկիր մեր ի Ղարաբաղ և անդ բնակիլ և զարդարել շինութեամբ, և որպէս խոստացեալ եմ ողորմած կայսերն իմով թղթով, այժմ ևս զնոյնն ուխտեմ և խոստանամ կատարել վասն շահաւետութեան արքունի գանձարանի:

Մելիք Ջուռնուտին հրաման եղև գնալ յերկիր իւր, մեզ ընդդէր ոչ լինիցի. վասնորոյ խնդրեմ, ողորմած տէր, զի ամենայն զօրութենէ և ամենայն սրտէ գուն գործել և ի տեղի մեր բերան և լեզու եղեալ փոյթ արասցիք այսմ, ոչինչ խնայեալ ի ծախս, զի ունիմք շնորհակալութեամբ հատուցանել զամենայն ծախսն, որք լինին վասն այսմ, մնալոց եմք զամենայն կենաց մերոց պարտաւոր ձերդ ամենամեծ բարերարութեան: Հերակլ արքայն բաց ՚ի Պօլնիսոյ, խոստացաւ մեզ հարիւր տուն մարդ և ի քաղաքիս ևս տուն և տան տեղի մեզ վայել, բաց ինքն վախճանեցաւ և մեք փոյթ չտարաք հոգալ, որպէս ահա նորին թղթոյն կոպիւնն առաքեցաք ընդ թղթոյս առ ձերդ վեհաճնութիւն ՚ի գիտել: Ունէաք պատիւ առաւել քան զթաւադսն և զկնիազսն ի ժամանակս նոցա, այժմ ՚ի ժամանակի չեռին մուժիկի չափ էլ չեմք: Գորգի արքայն տուեալ էր մեզ քեարվան պաշտութիւն, որով ամենայն տարի 500 թուման արդիւնք լինէր մեզ, այն ևս զկնի վախճանի նորին ի ժամանակս սոցա կորեաւ, որ այժմ մէկ փողի արդեանց տէր չեմք:

Յիցիանովին յայտնեցաք Գորգի արքայի թուղթն, խոստացաւ մեզ գրել առ կայսրն և փոխանակ քարվանպաշտութեան տոնլուղ և աստիճան վասն մեր հաստատել, այն ևս մնաց՝ այնպէս կիսակատար, ինքն մեռաւ և Գիօրկու թուղթն մնաց ՚ի նորին կեանցեալի:

Այլ և թէ որքան հաւատարմութիւն եմ արաբեալ ողորմած կայսերն իմոյ ոչ մինն չայտնի չէ եղեալ տէրութեան. ես զինչ արարից, մի միայն անդրանիկ որդի ունէի Ռօստօմ-բէկ, որդի ձերութեան իմոյ

և ժառանգ նախնեաց խնոց, աչն ևս զոհ մատուցի ինքնամալ կոչներն խնոց ողորմածի, քան զայս աւելի ոչ ոք կարէ առնել զոր ես արարեալ եմ, և աշտմ ևս առնեմ. մէկ կաթիլ արիւն ունիմ՝ աչն ևս յամենայն ժամու ՚ի պատրաստի կամ հեգուլ փասն անուան ոգործած կոչներն իմոյ. այլ քան զայս առաւել գինչ արարից, չգիտեմ: Երևի ճշմարտապէս, զի հայ եմ, վասնորոյ նախանձին ամենայն կուսակալք և զօրապետք դորին ընդ յառաջագիմութիւն իմ և քաջագործութիւն և ոչ կամին յաշտել ստուգութեամբ ուր հարկն է, զի այսպէս մնացեալ, յուսահատեցայց և փչացայց: Աստուծով աշտու ցաւով իմով չեմ մտանելոյ ի գերեզման և չեմ յուսահատեալ փչանալոց, որպէս մինչ ցարդ գործեալ եմ զմեծամեծս, այլ ևս Աստուծով գործելոց եմ զնորանորս ի սքանչացումն յողաց և տեսողաց, և արիւթեամբ, քաջութեամբ ի հող մտանելոց, և ոչ իբրև անզօր և տկար յանկողնի մեռանելոց և մուրթաթ *) սատակելոց:

Ի ժամանակս Պօրգի արքային ի մինիստրութեան Աւալենցկուն, թէ զինչ եմ գործեալ, և որքան հաւատարմութիւն արարեալ տէրութեան աշտմիկ, կարէք գիտել ի թղթոց նորին Աւալենցկուն, զոր ընդ գրոյս առաքեցի առ ձեզ: Յիցիանովին և իւր բոլոր զօրացն կենաց և փրկութեան ես եմ եղեալ պատճառ, առաքելով աստի յերեւան հաց, բարութ և գիւլիւն ձեռամբ իմ քաղցր, միածին, անդրանիկ որդի Ռօստօմ բէկին՝ հանդերձ յիսուն վաթսուն իմոյին քաջ արամբք: Աստուծոյ ոգորմութեամբն ՚ի կէս աւուրն բարութ գիւլիւն և հացն է հաւեալ Յիցիանովին Ռօստօմ բէկին և ի նոյն գիշերի շահն է եկեալ յանկարծակի բազմութեամբ անհամար զօրաց ի վերայ Յիցիանովին. մտածելի է թէ չէր հասեալ վեց սահաթ յառաջ Ռօստօմ բէկին, զինչ էր իննելոց նորա կեանքն, աշտուամենայնիւ ոչ շատացեալ կրկին առաքեալ էր Յիցիանովին զորդին իմ իւր մարդովք ի Ղարաքիլիսայ և աչն, որք ի ճանապարհին 10, 12 հազարի զօրաց պատահելով, ոմանք ի մարդկանց նահատակեցան չունուն ինքնակալին ամենայն Ռուսաց և զամենեսեանս կապեալ խաղացուցին ի Դավրէժ հանդերձ իմ անդրանիկ որդի Ռօստօմ բէկի իբրև զօչխար ի սպանդ, ուր և կատարեցան ազգի ազգի տանջանք և չարաչար մահուամբ, փասն անուան ինքնակալ կայսերն և այսպէս որդիս գնաց և վաթսուն մարդս ևս ընդ նմա գնացին իւրեանց ձիովք. ապրանքով, զինուք, սրովք և ամենայն իրօք և թէ որքան մնաս եղև ինձ աշտու թողում ձեզէն քննել, և ինձ ցաւովք և վշտօք լցելոյս ցաւակից և վշտակից լինել: Եւ այսոցիկ ամենայն գրեցելոյս բաց աչոյց, կենդանի վկայք են յաստուածակոչս կողմէ զենեալ պարոն Տուչկովն և պարոն Լեոնդովն:

*) Թուրքացած:

Պարոն Վոյնոնցիուն թէ զինչ հաւատարմութիւնք եմ ցուցեալ, թող ինքն վկայեացէ. կուսակալ գրաֆ Եռտովիչին ևս ոչ պահա՞ծառայութիւն ցուցի, ի վերայ ամրոցին Միսայլապաքու զահ և զերկիւղ ամենեքեամբ արկանելով և ապա. սա ևս նման միւսոց ոչ գիտաց և ոչ շնորհակալ եղև, և ոչ կայսերն յայտնեաց ինչ վասն մեր, ի յանձնաւարարութեանց ձերոց ոչ ինչ շահ յառաջացաւ, զի որպէս թուղթ ողորմած տեսաւն իմոյ ետ ինձ և ասաց, թէ աղայ Միւսասն վասն քո յանձնարարութիւն արար ինձ և ապա. Քայց արժանի և շահաւէտ պտուղ ինչ ոչ եցուց, Քանիցս խնդիր մատուցաք թէ հրամայեա մեզ գնալ ի Ղարաբաղ ի հայրենի աշխարհն մեր. նման մելիք Քուճուզի, ոչ հաճեցաւ, թէ դուք որ երթալք, Պօլնիս գիւղն աւերի. և ախալցխացիք և լէվիք և ալլադոք և աւազակք յաւարի առնուն զշրջակայ գիւղօրայս Թիֆլիսու. Իսկ մինչ ասեմք թէ որպէս արքայն հերակլ տուեալ էր մեզ զՊօլնիսն շրջակայ հողովն և ջրովն և ամենայն իրօք, դու ևս նման նմին զնոյն հաստատեա, պատասխանէ մեզ թէ ոչ կարեմ ալոց մուլքն քեզ տալ և ալլն, Զորով և զանձ առնեմ չտալ պատուական լսելեաց ձերոց գտադտկութիւն:

Արդ՝ զորս ինչ խնդրեմ այժմ Նորին Ապստերական Մեծութենէն միջնորդութեամբ ձերով, նախ՝ հրամայել մեզ և ամենայն ժողովրդոց մերոց գնալ ի Ղարաբաղ, ի հայրենի աշխարհն մեր, որպէս ի վերդ գրեցաք. մեզ ոչ Պօլնիս է պիտոյ, ոչ հարիւր տուն մարդն, և ոչ ի մէջ քաղաքիս՝ տուն և տեղի, զորս տուեալ էր մեզ արքան հերակլ:

Երկրորդ վասն մեր պենցիա հաստատել ի տեղի քարվանսաշութեան, զոր տուեալ էր մեզ արքայն վրաց Գէօրգի, որով տարին 500 թուման ստանալաք, որպէս և Յիցիանովն խոստացեալ էր, զոր ի վերդ գրեալ եմք: Երրորդ վասն մեր աստիճան պոլկովնիկութեան հաստատել վասն ամենայն հաւատարմութեանց իմոց, ըստ զօրութեանց թղթոց արքային հերակլայ և ըստ խոստմանց Յիցիանովի:

Եւ չորրորդ՝ որովհետեւ Ռօստօմ բէկ որդիս հանդերձ իւր վաթսուն քաջ արամբ զոհ եղան յանուն ինքնակալիդ և զրկեցան ի կենաց և ի պսակաց, ի տեղի նոցա խնդրեմ չին մայեօռութեան վասն իմ որդի Եսայի բէկին և վասն իմ քեռ որդի Ադամ բէկին մելիք Մեջլումեան. զայսոսիկ զամենայն յանձնեալ ըստ ամենայնի, մնամ բազում յուսով և ակնկալութեամբ օր ըստ օրէ սպասեալ

Ամենախոնարհ ծառայ ձերդ վեհանձնութեան
Մելիք Ապով մելիք Յովսէփեան Ղարաբաղու

Նոյեմբ. 23. 1807, ի Թիֆլիս.

Մելիքի խնդիրը չկատարուեցաւ, նա չկարողացաւ վերադառնալ իւր հայրենի երկիրը: Իսկ նրա չարաքերութիւնները օրէցօր աւելի և աւելի լարուեցան Վրաց ազնուականների հետ, որոնք մի հրաւէրքի մէջ լոբիի մէջ թոյն խառնելով թունաւորեցին նրան, Մանաս-բէկ որդուն և Միրզա-Խաբաշի քարտուղարին: Մանաս-բէկը ազատուեց, բայց Մելիք-Աբովն ու Միրզա-Խախանը մեռան 1808 թուին, կարճատև հիւանդութիւնից յետոյ:

Մելիք-Աբովն մարմինը փոխադրուեց հոռեկ և թաղուեց տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք-Աբովը ունէր երեք որդի, Ռոստոմ-բէկ, Նսաչի (Սաչի) բէկ և Մանաս-բէկ:

Երէց որդին հօր նման քաջ էր և պատերազմասէր, հաստատակամ և անձնավստահ: Բացի այն, որ միշտ մասնակցում էր իւր հօր արշաւանքներին՝ նա 1804 թուին, ռուս-պարսկական պատերազմի ժամանակ միայնակ սկսեց զործել և ռուսաց զօրքերով երկու անգամ պաշար և վառօդ հասցրեց իշխան Յիցիանովին, որ Երևանը պաշարած միջոցին, ինքը չորս կողմից շրջապատուել էր պարսկական զօրքերով: Երբ երրորդ անգամ Ռոստոմ-բէկը 500 ռուս զինուորներով վառօդ էր տանում, Փամբակի ձորում, Ղուրսալի գիւղի մօտ պատահեցաւ Փիր-Ղուլի-խան զօրավարին 8000 զինուորներով, որին շուտով միացաւ վրաց ապստամբ թագաժառանգ Աղէքսանդրը, 3000 զինուորներով: Ռոստոմ-բէկը չնայելով որ անհամեմատ քիչ զօրք ունէր, այնուամենայնիւ պատերազմից խոցա չուեց, այլ ընկաւ թշնամու վրայ և սկսեց կոտորել: Նրա ձին գնտակահար լինելով գլորուեց՝ Ռոստոմ-բէկը ուրիշ ձիու վրայ ցատկեց և առաջ սլացաւ, չնայելով, որ արդէն երկու վէրք էր պտացել, բայց երբ գնտակը վիրաւորեց և աջ ձեռը՝ այն ժամանակ վաչր ընկաւ: Պարսիկները կոտորեցին բոլոր զինուորներին և 16 հոգու հետ նրան գերի բռնեցին և տարան Աբաս-Միրզայի մօտ: Սա շղթայած ուղարկեց նրան Թաւրիզ և հրամայեց բանտարկած պահել և բժշկել վէրքերը մինչև իւր վերադարձը: Երբ չաղթուած և վրէժխնդրութեամբ լցուած Աբաս-Միրզան վերադարձաւ Թաւրիզ, կանչեց Ռոստոմ-բէկին և առաջարկեց ընդունել մահմեդականութիւն, բայց Ռոստոմ-բէկը վճռական-կերպով մերժեց. ուստի Աբբաս-Միրզան հրամայեց նրան գլխատել:

Թաւրիզի հացերը մեծ սգով թաղեցին նրան եկեղեցու գաւթի գերեզմանատանը և պահպանեցին հետեւեալ տխուր երգը՝ որ յօրինել էր նա բանտում:

«Մունետիկն ի ձայն բարձր աղաղակի,
 Փանտ դաշիճն սուր ի ձեռին անյազ սրէ,
 Վազեր հանգոյն զիմ կենաց թել կտրել խնդրէ,
 Ի կախաղան և կամ ի սպանդ,—հւր զիս տանէ:
 Քաղաքս համայն մահմեղական, աստ խուռն զան, զիմ մահ սգան,
 Դառնազին լան զիս Աբովեան՝ քաջ ախոյեան:
 Միթէ չիք ոք աստ քրիստոնեայ, զիս փրկեսցէ
 Յայս ամենի և մահադոյժ վայրագ դաճէ:
 Հնդէր զանմեղ արիւն թափել, չէր ցանկաց,
 Նուիրական զենման իմոյ լերուք վկայ:
 Սէր հայրենեաց ի թշնամեաց ձեռս մատնեաց,—ուրախ մեռաց,
 Եւ դասեցաց ընդ դիւցազանց իմոց նախնեաց:
 Փշրանք մնտցեալ իմ սիրելի հայոց ազգի,
 Որք գտանիք ի ձեռս պարսից յայս քաղաքի,
 Մի մոռասցիք պատմել և զայս յորդուոց յորդի,
 Թէ քաջն Ռոստոմ վասն հայրենեաց ի սպանդ վարի:
 Թէպէտ ցաւիմ զի չմեռանիմ ի մարտ ընդդէմ թշնամեաց իմ,
 Այլ յօժարիմ, զի զոհ լինիմ աչսպէս վսեմ:
 Այս քաջ բազուկք յարեաց սլարսից հսկայ հօրս
 Տապաստ արկին ի բազում նուագս հարիւրաւորս:
 Աւաղ, կնատ անգութ դաճի եղէ ես որս,
 Պատմեսցիք զայս վեհ դիւցազին՝ զառամեալ հօրս:
 Քաջ նահատակ որդիդ միակ ի ձեռս վայրագ պարսից էանկ,
 Իւր յաղթանակ մահ դժնդակ էառ պսակ:
 Մեծդ յարեաց, արքայորդիդ Աբաս-Միրզա,
 Սուր ի ձեռին դաշիճն հէզ առ ընթեր կաց,
 Զիս թշնամիս քոյոց ազգի պատրաստ ի մահ
 Զիւրդ կամիս սպանանել՝ շուտ հրամայեալ:
 Միայն սգամ, զի կապեալ կամ. թէ միւս անգամ հրացան, սուր իմ
 Ի ձեռս ունիմ,—զբազուկս իմ ձեզ ցուցանեմ...»

Մելիք-Աբովի միջնակ որդին, մելիք Սալին, կոյր էր. Սրա պատ-
 ճառը, բանաւոր աղբիւրների ասելով, Մեհտի-Ղուլի-խանն էր, որի ու-
 դարկած բժիշկը փոխանակ լաւացնելու Սալիի ցաւոտ աչքերը՝ դիտ-
 մամբ կուրացրել է նրան. Սալին կոյր լինելով չէր կարող չաջորդել
 հօրը, ուստի և մելիքութիւնը մնում էր նրա կրտսեր որդի Մանաս-
 քէիին: Բաց որովհետեւ մելիքութեան օրինաւոր ժառանգ Փրիդոնը,
 մելիք Բէկլար Բ-ի որդին, արդէն չափահաս էր, ուստի և նա մելիք
 ճանաչուեց:

Սակայն նա երկար չապրեց, որովհետեւ մի անգամ իւր եղբօր

Սամի հետ վճի բռնուած ժամանակ, սա դաշոյնի մի հարուած է տալիս Մելիք-Ֆրիդոնի գլխին, որից նա վախճանուած է: Եղբայրասպան Սամին փախչում է Գիւլիստան գիւղը, ուր իւր դաշոյնը դնում է կրակի վրայ, և երբ տեսնում է, որ դաշոյնի վրայ մնացած եղբօր արիւնը եփ չէ գալիս, գուշակում է, որ եղբայրը արդէն մեռել է, ուստի և փախչում, գնում է Երեւան և խանին ապաստանում:

Մելիք-Ֆրիդոնի մահից յետոյ մելիքութիւնը պիտի անցնէր Մանաս-բէկին, ուստի և նա դիմեց գլխաւոր հրամանատար զօրապետ Տօրմասովին, խնդրելով, որ իրեն հաստատեն իբր ժառանգական տիրապետող Բոլնիսի բնակիչների, բայց նրան ոչ միայն մերժեցին, ասելով, թէ Բոլնիսը և նրա բնակիչները ոչոքի չեն պատկանում բացի թագաւորից, այլ և կալանաւորեցին և պահեցին Թիֆլիսում, «որպէսզի նա Բոլնիսի բնակիչների մէջ ալեւս վրդովմունք չշարունակէ» *):

Ժողովուրդը յուսահատուած սկսեց վերադառնալ իւր հայրենի երկիրը: Նոյնն արաւ և Մանաս-բէկը՝ բոլորովին հրաժարուելով Բոլնիսից, որ իւր հօրն էր նուիրուած կայսեր հրամանով:

Վերադարձած գաղթականները նորից ձեռք բերին իրենց գիւղերը, նորից շինեցին իրենց տները և սկսեցին ապրել դարձեալ վաղեմի սովորութիւններով, սակայն նրանց պետերը կառավարութեան կողմից ալ ևս չճանաչուեցան որպէս մելիքներ, այլ՝ լոկ կալուածատէրեր և մահալ նահաբի: Երկիրը բաժանուեց մելիք-Նբովի և մելիք-Ֆրիդոնի ժառանգների մէջ, որոնք ռուսական սովորութեան հետեւելով՝ սկսեցին կոչուիլ իրենց պապերի անունով, առաջինները, մելիք-Յովսէփի թոռները՝ Մելիք-Յովսէփեաններ, և երկրորդները, Մելիք-Բէկլարի թոռները՝ Մելիք-Բէկլարեաններ: Առաջինների աւագն համարուեց Մանաս-բէկը, իսկ երկրորդներինը՝ Մելիք-Ֆրիդոնի որդի մելիք-Յովսէփը: Մանաս-բէկը մի նշանաւոր գործ չարաւ, բացի այն, որ որպէս նախքան մի անգամ յարձակուեց փախստականների յետեւից և ձիուց ընկնելով ոտները կոտրեց: Մի քանի տարուց յետոյ նա սպանուեց Զէյվա գիւղի թուրքերից, որոնք գիշերով յարձակուելով նրա տան վրայ, կամենում էին սպանել նրա որդի Սողոմոն-բէկին, որ հողային վճի պատճառով սպանել էր իրանց ընկերներից միին:

Մելիք Ֆրիդոնին յաջորդեց որդին՝ Մելիք Յովսէփ Բ: Սրա նշանաւոր գործն այն եղաւ, որ 1826 թուի պարսից արշաւանքի ժամանակ, միանալով Սարգիս միտրապոլիտի և Քրաբերդի Մելիք-Վանի Աթաբէկեանի հետ՝ գնացին Աբաս-Միրզայի մօտ, Խանքենդ աւանը և աշխատեցին իջեցնել նրա հայերի դէմ զգացած ցասումը և թոյլ չտալ հայերի ընդհանուր կոտորած չառաջացնել, որովհետեւ, Աբաս

*) Акты Арх. Кюм. т. II.

Միջոցներ լաւ հասկանալով, որ ռուսները հայերի ձեռնտուութեամբ փարողացան տիրել Ղարաբաղին, կամենում էր կոտորել բոլոր հայերին: Այս երեքը կարողացան իջեցնել Աբաս-Միրզը բարկութիւնը և յետ կեցնել նրան այդ մտադրութիւնից: Եւ ապա նոյն իսկ ընծաներ ըստանալով նրանից՝ վերադարձան:

Սակայն պարսից պարտութիւնից յետոյ իշխան Մաղաթովը գաւառապետութիւն համարելով դրանց ռուսաց թշնամու հետ ունեցած տեսակցութիւնը՝ երեքին էլ կալանաւորել տուեց, Սարգիս մետրապոլիտին ուղարկեց Թիֆլիս, ուր նրան բանտարկեցին, իսկ մելիք Յովսէփին և մելիք Վանուկն ուղարկեցին Բագու, որ այնտեղից Սիբիր աքսորեն: Բայց սրանք երեքն էլ կարողացան արդարանալ և ազատուել *): Մելիք Յովսէփը վերադարձաւ Իգիրմիդորդ և կառավարութեան կողմից նախքան կարգուեց այս մահալի վրայ:

Այնուհետև որպէս մահալ նախքան գրեթէ մելիքական իրաւունքներով կառավարեց իւր ժողովուրդը մինչև 1843 թուականը, երբ մեռաւ և Թաղուեց Հոռեկայ վանքի տոհմական գերեզմանատանը:

Մելիք Յովսէփ Բ. յաջորդեց երեց որդին՝ Ֆրիդոնը, որ Բէկուկ-Աղա (մեծ պարոն) էր մականուանուած: Սակայն սա կնամով լինելով՝ սպանուեց ոմն Յարութիւն Պրիգորեանից, որ այդ արաւ իւր կնոջը նրա ճիրաններից ազատելու համար:

Սրա որդին Յովսէփ բէկը ժառանգեց տոհմական կալուածները, առանց մելիքական մի որևէ իրաւունքի, և այժմ էլ իբր կալուածատէր ապրում է Ղարաչինար գիւղում:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿԱԿԱՆ ԵՒ ԻՐԱԽԱՐԱՆԱԿԱՆ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ.

Մելիք Բէկարեանները՝ գլխաւորապէս Աբով Բ-ի, Բէկար Բ-ի, Յովսէփ Ա-ի ժամանակ, գրեթէ բոլորովին անկախ և միահեծան տէր են եղել Իգիրմիդորդին: Նրանք անուանապէս հպատակել են պարսից շահերին, որոնց պահանջած միջոցին միայն մի փոքրիկ տուրք են տուած: Վերջին Աբով Գ. և Ֆրիդոնի միջոցին նրանք ճանաչել են վրաց թագաւորների գերիշխանութիւնը և որոշ հարկ տուել, իսկ վերստին Իգիրմիդորդ վերադառնալուց յետոյ մի առ ժամանակ հարկատու են եղել Մեհտի-Ղուլի-խանին:

Իրենց երկրի մէջ նրանք ունեցել են անսահման իրաւունք, նրանց կամքը հպատակների համար օրէնք է եղած և նրանք տնօրինել են ոչ միայն մարմնաւոր, այլ և շատ անգամ հողւոր իշխանու-

*) ԲաժՖի. Խաժ. Մելիք. Բ. տպ. եր. 232—233.

Թեան վերաբերեալ գործերը: Այսպէս օր. նրանք են թոյլ տուել պըսակ, և նրան լուծել *): նրանց հրամանով են քահանաները ձեռնադրուել, նրանց կամքով Սարգիս եպիսկոպոսը կաթողիկոս է կոչուել և այլն:

Այսպէս ուրեմն մելիքները իրաւունք են ունեցել իրենց հպատակ երկրում:

- 1) հարկ վերցնելու.
- 2) զինուոր անելու.
- 3) դատ կտրելու.
- 4) կարգ պահպանելու.

Երկիրը կառավարելու համար մելիքը իւրաքանչիւր գիւղում ինքը նշանակում էր տանուտէր կամ հաստատում էր ժողովրդի ընտրածին: Սա կատարում էր մելիքի հրամանները, իւր գզիրի հետ հաւաքում էր հարկը, փոքրիկ դատեր էր կտրում, հսկում էր կարգի պահպանումը, զինուորներ էր հաւաքում և ջանախ նրանց առաջնորդում մելիքի մօտ, որ ընդհանուր հրամանատար էր համարւում:

Իւր այս ծառայութիւնների համար տանուտէրը թէև ռոճիկ չէր ստանում, բայց ժողովուրդը երկու օր վարում էր նրա հողը, նրա համար փայտ էր բերում և այլ ծառայութիւններ կատարում:

Ս Տ Ա Գ Ո Ւ Ա Յ Բ. Մելիք Բեկլարեանները տիրապետել են ամրոց Գիւլիստանին, ուր 24 գիւղ է եղել: Ափսոս որ ոչ մի վիճակագրական տեղեկութիւն չկայ նրանց բնակիչների թուի մասին:

Մելիքութիւնը կորցնելուց յետոյ էլ այս կալուածքների մեծ մասը դարձեալ մնացել է նրանց ժառանգների ձեռքը:

Այսօր էլ այդ ընդարձակ կալուածներից նրանց ձեռքին են մնացել հետևեալները.

Մելիք Բեկլարեաններին. Գիւլիստան գիւղը (մօտ 2000 դ.) Զարիսի կալուածքը (1500 դ.) Խարխափուտ գ. (1500 դ.) Ղարաչինար գ. (700 դ.) Ղազիքենդ կալ. (400 դ.) Ղողթուկ գիւղը (200 դ.) Հայոց Պարիս գ. (4000 դ.) Թողան գ. (1200 դ.) Մանաշէտ (1200 դ.) Բուզլուխ գ. (2000 դ.) Ղարաբուլախ գ. (1500 դ.) Դիշտիխ կալ. (1000 դ.) Միլ կալ. (1600 դ.) Ղազիան կալ. (400 դ.) Խանազէ կալ. (5000 դ.) Թալիշ գիւղը **) (3500 դ.) Թուլթուլախ գիւղը (1333 դ.) Քիւչուկ Սիդնախ կալ. (1250 դ.) Բարամբադ կալուածքը (3210 դեսեստին): Ընդամենը՝ անելի քան 33000 դեսեստին:

*) Մելիք Յովսէփ Ա-ին գանգատուում է Մուսին թէ կլինը իւր հետ լաւ չէ վարւում: Ուս էլ անմիջապէս հրամայում է նրան բաժանել և մի ուրիշի հետ պսակել, որ և կատարում են:

**) Բանակցում են մոսկուաքնակ Ժամհարեան եղբայրներին վաճառելու:

Մելիք Յովսէփեաններին. Էրքէճ գ. (5000 դ.) Ղազան-բուլախ Կալ. (2000 դ.) Ենկի-քենդ գ. (500 դ.) Ղըզըլ-էլդուն (1000 դ.) Աղա-րամ (1000 դ.), Սուլուկ գ. (300 դ.), Ընդամենը՝ մօտ 10,000 դ. ի միասին՝ աւելի քան 40,000 դ.

Հարկեր.—Իգիրմիդորդի բնակիչները, քանի որ մելիքները ձու-շու խանին չէին ստորադրուած՝ վճարում էին հետեւեալ հարկերը, որից միայն հոգևորականները, տանուտէրները, քեաղխուդանները, գզիրնե-րը և սափրիչներն էին ազատ:

Մալջեհաս—հացահատիկների $\frac{1}{6}$ մասը:

Սալեան.—չկարողացաւ որոշել:

Գլխահարկ կամ ոսկի.—Իւրաքանչիւր տուն վճարում էր ռու-սական փողով հաշուած մօտ երեք ռուբլի:

Գիւնփուլի.—Գիւղացիները պարտաւոր էին մելիքի հողերը վա-րել, ցանել, հնձել, կրել և ալն: Առաջներում այդ օրերի թիւը որո-շուած չէ եղել և միայն կախուած է եղել մելիքի կամքից, բայց վեր-ջերում որոշել են տարուայ ընթացքում քսան օր: Կարելի էր այս քսան օրը աշխատելու փոխարէն չորս ռուբլի տալ, ռուսական փո-ղով հաշուած:

Ծառայ եւ աղախին.—Իւրաքանչիւր 25 տուն մի ծառայ և 30 տուն մի աղախին էր տալիս մելիքի տանը ծառայելու: Եթէ գիւղ-ը այդքան տուն բնակիչ էլ չունենար՝ այնուամենայնիւ ազատ չէր այդ պարտաւորութիւնից:

Փայտ.—Իւրաքանչիւր տուն պարտաւոր էր տարին մի իշաբեռ փայտ տանել մելիքի համար:

Պսակի.—Իւրաքանչիւր պսակի հրաման ստանալիս հպատակնե-րը մելիքին վճարում էին 3—6 ռուբլի, ռուսական փողով հաշուած. բա-ցի դրանից պարտաւոր էին տանել մելիքին մսացուի սուկին, երիկա-մունքը, 2 հաւ և 2 շիշ օղի: Երբ հարսը ուրիշ գիւղ էին տանում՝ պարտաւոր էին աւելի վճարել:

1825 թուին Թալիշի կամ Իգիրմիդորդ մահալը, իւր Ղարաչի-նար, Թալիշ, Էրքէճ, Ղարաբուլախ, Բուզլուխ, վերին և ներքին Աղ-ճաքենդ գիւղերով, ուր կային 143 հարկատու և 102 հարկից ազատ տներ՝ վճարում էր խանին թէ, հացահատիկներով և թէ դրամով 1472 ռ. 98 կ. և 114 չերվոնեց (ռուսական ոսկի), չհաշուած 300 ռուբլի (խան ռուբլիով հաշուածը) որ գնում էր որպէս չափար փուլի ¹⁾: Խաներին ստորադրուած միջոցին վճարում էին նաև հետեւեալ հար-կերը, որոնցից մի քանիսը շատ տարօրինակ են.

¹⁾ Описание Карабагской провинции. Магилевского и Ермолова 2-го. Магалъ Талышинскій.

Օթախ-խարճի և

Չափաւ-փուլի.—Խանի ձիաւոր ծառաների վարձ:

Ղուլլուղ եւ քաղվիլանի.—Խանի ծառաների օգտին տան գր-
լուխ առնում էին 50:ական կողէկ օթախ-խարճի անուամբ առնուած
իւրաքանչիւր չետվերտ ¹⁾ հացահատիկից. և իւրաքանչիւր բեռ փաշ-
տի համար 25 կ. ղուլլուխ:

Միրզայեանի.—Յօգուտ խանի քարտուղարին, գիւղից 20—100
բուբլի և 2—10 չետվերտ ցորեն:

Չեքեքսի փուլի.—յօգուտ խանի շերքետչիների (օշարակ պատ-
րաստողների) գիւղից 10—80 բուբլի և 2—10 չետվերտ ցորեն:

Աղ.—Գիւղից 8—40 բաթման:

Աթարփասի.—Խանի ձիաների համար գարի:

Բայրամի.—100—200 բ. խանի ծառայողներին, գուարճանալու
համար:

Խանի ջորեպանի համար իւրաքանչիւր գիւղ տալիս էր մի-մի
ձեռք շոր, ջորիների համար մի-մի չուլ, համետի համար կտոր և թել,
մի քանի գոյգ պարկ:

Քեաւխանա-խարճի.—Խանի խոհանոցի համար գիւղից 1—5
բաթման իւղ, 2—20 ոչխար, մի եգ, 1—5 բաթման բուրդ և ալն:

Զօւբ.—Մելիքների ժամանակ կանոնաւոր, մշտական զօրք չկար,
այլ հարկաւոր դէպքում հաւաքուած էին և ապա կրկին ցրուած և
պարապուած իրենց գործերով:

Ամեն մի տուն պարտաւորուած է եղել մելիքի պահանջած մի-
ջոցին մի զինուոր տալ. իսկ երբ դրութիւնը ծանր էր լինուած, զին-
ւում էին բոլոր զէնք կրելու ընդունակ մարդիկը: Զինուորը ինքն էր
հալթալթում իւր համար զէնքեր և ձի, իսկ եթէ նա բոլորովին աղ-
քատ էր լինում՝ մելիքն էր տալիս: Առանձին զինուորական համա-
զգեստ չկար: Զինավարժութեան համար յստուկ օրեր և ծառայու-
թիւն չէր նշանակուած, բաց կապին որոշեալ հանդէսներ, երբ երի-
տասարդ զինուորները մելիքի և ժողովրդի ներկայութեամբ վարժ-
ւում էին հրացանաձգութեան և ձիարշաւի մէջ: Այսպէս՝ հարսանիք-
ներին ձիարշաւներ էին կազմուած, բացի սրանից, երբ նորապսակները
եկեղեցուց վերադառնում էին նորահարսի տունը՝ մի բարձր ծառից
բարակ թելով մի խնձոր էին քաշ տալիս, և մականները աշխատում
էին գնտակով վաչր ձգել խնձորը և ով չաջողացնում էր՝ մի գոյգ
գուլպա կամ մի ալ բան նուէր էր ստանում: Մելիքը ինքը ներկայ
էր գտնուած այս խաղերին:

¹⁾ Ծաւալի չափ—10 պուղ ցորեն պարունակող:

Մեծ պասի առաջին օրը բոլոր գիւղացիները ձի էին հեծնում և դառու գուռնի առաջնորդութեամբ գալիս մելիքին առնում և գնում մի հարթ տեղ ձիարշաւի: Յետոյ խմբով շրջում էին գիւղում. նշանաւոր տներից «խոնչա» (ուտելեղէն և գինի) էին դուրս բերում նրանց առաջ և նրանց հիւրասիրում: Վերջը մելիքին տանում էին իրանց տունը, անմիջապէս մելիքը հրամայում էր իւր ծառաներին գինի տալ բոլորին և սրանք. «Մելիքի մին օրը հազար» բղավելով խմում էին և ուրախ, երջանիկ ցրում տները:

Զինուորները ռոճիկ չէին ստանում, միայն խլած աւարը, մելիքի բաժինը վերցնելուց յետոյ, իրենց մէջ բաժանում էին:

Բայց մելիքները մօտ 300 զինուոր միշտ պահում էին իրենց մօտ որպէս թիկնապահներ, որոնց կերակրում և թոշակ էին տալիս:

Մելիքները իրենք էին համարում զօրքի ընդհանուր հրամանատարը, բայց իւրաքանչիւր խումբ ունէր իւր խումբ. այս պաշտօնը ժառանգական էր՝ երբեմն էլ մելիքը տալիս էր այդ պաշտօնը իւր քաջութեամբ աչքի ընկնողին *):

Զինուորների թիւը որոշ չափսնի չէ. Մելիք Աբով Գ. 1000 զինուոր ունէր, իսկ Մելիք Յովսէփ Ա. և Մելիք Բէկլարը գուցէ 3—4000:

Պատերազմի ժամանակ որոշեալ կարգ ու կանոն չկար. մելիքը ընկնում էր առաջ, նրան հետևում էր զօրքը:

Զինուորների սպառազինութիւնը կազմում էին—դաշոյն, թուր և հրացան:

Հրացանը շինում էին Գիւլիստանի բերդում, իսկ վառօդը՝ Երեւանում, ուր կայ շորա (селятра). վառօդ պատրաստելը մելիքի արտօնութիւնն էր կազմում:

Դաս.—Դատավարութեան իրաւունքը պատկանում էր մելիքին և նրա հաստատած տանուտէրին: Ծանր չանցանքները ինքը մելիքն էր քննում, իսկ թեթեւները՝ տանուտէրները: Այս վերջիններիս վճիռներից դժգոհը կարող էր բողոքել մելիքին, որի վճիռը վերջնական էր: Սակայն լինում էին դէպքեր, որ մելիքի վճռից դժգոհ հպատակները, նրան թշնամանալով՝ անցնում էին թշնամի մելիքի կողմը և կամ դիմում խաներին և զանազան բամբասանքներ և լրտեսութիւններ անում իրանց մելիքի դէմ:

Վատարողական իշխանութիւնը դարձեալ կենդրոնանում էր տանուտիրոջ և մանաւանդ մելիքի ձեռքում: Երբ մի վճիռ արձակուեց՝

*) АКТЫ Арх. ком. Т. III. № 874. Եր. 633.

տանուտէրը հրամայում էր իւր գզիրին, իսկ մելիքը իւր դռանը կանգնած քիսուկի չափ ծառաներից մինին, որ դատախազի հետ գնաց և վճիռը գործադրէ: Վճիռը արձանագրուած չէր յանձնուած ծառային, այլ միայն մի թղթի վրայ խփուած մելիքի կնիքը և կամ նրա համրիչը: Վճուի էութիւնը բերանացի բացատրում էին ծառային, նա էլ դատապարտուածին, և իբր հաստատութիւն իւր ասածին՝ ցոյց էր տալիս մելիքի կնիքը կամ համրիչը: Թէև մելիքը, ինչպէս և տանուտէրը, իւր դատաւարութեան համար վարձ չէր պահանջում, բայց ծառան պոկում էր ինչքան կարող էր թէ մէկ և թէ միւս կողմից:

Դատաւարութեան համար որոշ օրէնքներ կամ օրէնսգիրք չուար. մելիքները ղեկավարում էին սովորութեան իրաւունքով և իրանց բարեհայեցողութեամբ:

Դատաւարութեան համար չատուկ շէնք չկար. դատը տեսնուած էր մելիքի տան բակում կամ ապարանքի սենեակներից մէկում: Զատ անգամ պատահում էր, որ մելիքը փողոցում, հրապարակում էլ դատ էր կտրում:

Նոյնպէս չկային դատաւարութեան չատուկ օրեր. մելիքը դատ էր կտրում՝ երբ ցանկանում էր, բայց առաւելապէս նա դատի էր նստում կիրակի օրերը, երբ գործից ազատ լինելով՝ ուրիշ գիւղերից էլ գալիս էին գանգատուելու:

Սովորաբար գանգատաւորներից պահանջում էին հաստատել իրենց ասածները վկաներով և կամ երդումով: Ընդհանրապէս երդման հետեւեալ ձևէն էին գործ դրւում.

ա. Եկեղեցում՝ կամ մի սրբի առաջ գանգատաւորը մի զոյգ մոմ էր վառում, և բռնելով մեղադրուածի կռնից, մօտեցնում էր մոմերին, որ փչէ հանգցնէ: Եթէ հանգցնէր՝ անմեղ էր համարւում:

բ. Գանգատաւորը մի վառ ածուխ էր տալիս մեղադրուածին, և սա վերան ջուր ածելով ասում էր. Այսպէս անցնիմ՝ թէ որ արել եմ:

Երբեմն առաջաւոր մարդիկն էին երդւում իրենց ստորադրուածների փոխարէն:

Ընդհանրապէս՝ երդուելը շատ ծանր էր համարւում և ոչ միայն շատ հազիւ էին պատահում սուտ երդուողներ, այլ և երբեմն յանցանքը յանձն էին առնում, որպէսզի չերդուին:

Մելիքները հետեւեալ պատիժներն էին տալիս.

ա. Ծեծ.—Սա ամենասովորական և ամենագործածական պատիժն էր:—Երբեմն ինքը մելիքն էր ծեծում, բայց սովորաբար ծառաներին էր հրամայում այս պատիժը գործադրել: Զատ անգամ էլ պառկեցնում էին և բարակ ճիւղտներով ծեծում: Նաև կապում էին ծառից և այնպէս ծեծում. շատ անգամ էլ այդպէս կապուած 2—3 օր պահում էին:

բ. Տուգանք.—Տուգանք էին վերցնում մեղիքներն իրենց օգտին:

գ. Բանտարկութիւն. Յատուկ բանտ սկզբներում չկար. մեղիքի ախոռ, փայտատուներ, իսկ աւելի ուշ, մի որոշ սենեակ ծառացում էր որպէս բանտ:

դ. Անուանարկութիւն. Այս պատժին գլխաւորապէս ենթարկւում էին անառակ կանայք. որոնց իշի վրայ նստացնում, իշի պոչը ձեռք տալիս, երեսին մուր քսում և շրջեցնում էին գիւղով: Աւելի փոքր յանցաւորների երեսին թրիք էին քսում և գիւղով ման ածում:

ե. Դամաղա խփել.—Մերկացնում էին նստատեղին և մեղիքի կնիքը խփում:

զ. Այրումն. Փլաւ-քամին կրակի մէջ կարմրացնում էին և դնում դատապարտուածի գլխին, որ անմիջապէս մեռնում էր: Այսպէս է պատժել Մեղիք Բէկլարը հովիւ Հախվերդուն:

է. Կախ-ճալ.—Առանձին կախաղան չկար. սովորաբար ծառերից էին կախ տալիս. այսպէս Մեղիք Աբով Գ. կախ է տուել Փանոսանց Հայրապետին Բոլնիսում, որ չէր ուզում իրեն հնազանդել:

ը. Ձիու պոչից կապել եւ քառ ճալ. Այս պատժին ենթարկւում էին անուղղելի պոռնիկ կանայք. այսպէս Մեղիք Յովսէփ Ա. նույն պատժով սպանել է պոռնիկ Մարիամին:

ՄԵԼԻՔՆԵՐԻ ԿԵՆՆԵՐ

Մեղիքները առաւօտները շատ վաղ էին վեր կենում, մի բաժակ օղի խմում և մի քանի թերխորով ձու ուտում: Անմիջապէս փոքրիկ, 12—15 տարեկան մանկաւիկը, գեղեցիկ հագնուած և ոսկեջրած ունեւիլին գօտկում խրած՝ մատուցանում էր դաչանը, և ինքը մի քիչ հեռու կանգնում, որ դաչանը հանգչելու դէպքում կրակ բերէ: Ժամը մօտ 10-ին մեղիքը նախաճաշում էր:

Նախաճաշիկից յետոյ մեղիքը դատ էր կտրում:

Կէսօրից քիչ անց մեղիքը ճաշում էր: Սովորաբար մեղիքի համար առանձին էին ճաշ պատրաստում: Իսկ գանգատաւորների, ուրիշ գիւղերից եկած գիւղացիների և հասարակ հիւրերի համար միշտ առատութեամբ ճաշ էր պատրաստւում ~~արեւմտայում~~, որ մեղիքի տնից մի քիչ հեռու էր գտնւում և ուր ամէն մի եկուոր կարող էր ճաշել: Սովորաբար մեղիքները հիւրասէր էին և նրանց սեղանը ամենքի համար բաց էր. մի գանգատաւոր, մի գիւղացի չէր կարող զալ մեղիքի տունը՝ և առանց հաց ուտելու վերադառնալ:

Ճաշին մեղիքին մատուցանում էին մի քանի տեսակ կերակուրներ, բաց առաւելապէս փլաւ և գոմշի թափան: Փլաւի համար գործ էին ածում արծաթեայ սկուտեղներ, նոյնպիսի ծածկոցներով՝ Սովոր-

րաբար ուտում էին մէկ ամանից դանակի և պատառաքաղի գործածութիւնը անձանօթ էր, կար միայն գդալ:

Առէ կոչուած մի ծառայ մելիքի առաջը կանգնած գինի էր լըցնում և մատուցանում:

Բաժակը սովորաբար մի հատ էր լինում, և ձեռքից ձեռք անցնում: Հիւրեր եղած միջոցին առաջին բաժակը ինքը մելիքն էր խմում:

Գինի խմելիս հպատակները բարեմաղթութիւն էին անում, ասելով. «Մելիքի մին օրը հազար»: Միևնույն դարձուածքը գործ չին ածում և այն բոլոր ղէպերում՝ երբ կամենում էին իրենց գոհունակութիւնը յայտնել: Ըստ անգամ մելիքի յատուկ աշուղական խումբը զուարճացնում էր սեղանակիցներին:

Ճաշից յետոյ մելիքը փոքր ինչ քնում էր և յետոյ կամ գնում դքսնելու, կամ կրկին դատ կտրում և կամ որսի գնում:

Մելիքի անցնելիս բոլոր տեսնողները ոտքի էին կանգնում և խոնարհութեամբ բարևում նրան: Մելիքը սիրով ընդունում էր նրանց բարևը և հետները խօսելիս նրանց խօսք (երեխայք) անուանում. Թէկուզ նրանք իրենից շատ հասակաւոր լինէին: Նա, որպէս մելիք, իւր բոլոր հպատակների հայրն էր համարում:

Երեկոները մելիքը անց էր կացնում իւր մտերիմների հետ. բաւական վաղ ընթրում էր, ապա մի քիչ զուարճանում և ալլաղերով և ապա պառկում քնելու:

Մելիքների ամենամեծ զուարճութիւնը որսորդութիւնն էր: Նրանք շատ չաճախ գնում էին որսի, բազէներով և որսական շներով, մի քանի կտրիճների ուղեկցութեամբ:

Կիրակի օրերը մելիքները եկեղեցի էին գնում և կանգնում իրանց յատուկ տեղը, որտեղ մի գորգ էր լինում փռուած:

Մելիքները մասնակցում էին ժողովրդի ուրախութեան և տրիւֆութեան: Հարսանիքի ժամանակ հարսնքատէրը դառու գուռնով գալիս էր մելիքի դուռը, մի ոչխար կամ գառ, 2—3 հատ հաց, մի շիշ գինի նուէր բերում և խնդրում ներկայ գտնուիլ հարսանիքին:

Մելիքը դրամ էր նուիրում հաց բերողին, որ հացթուխի կողմից էր լինում: Յետոյ դառու գուռնի առաջնորդութեամբ գնում էին հարսնատուն, ուր բոլոր հանդիսականները վեր էին կենում և թագաւորը գալիս համբուրում էր մելիքի ձեռքը: Պարզ է, որ առաջին տեղը, առաջին բաժինը, առաջին բաժակը սրան էր պատկանում:

Ոչ միայն առաջին բաժակը նրա կենացն էին խմում, այլ և բոլոր միւս կենացների ժամանակ կրկնում էին «Մելիքի մին օրը հազար» դարձուածքը:

Երբ նորապսակները պատրաստւում էին հարսի տնից փեռացի

տուն գնալ, նախ և առաջ դառուլ գուռնի առաջնորդութեամբ գրնում էին մելիքի տունը և դռան առաջ կանգնում: Մելիքը հանդիսաւոր կերպով դուրս էր գալիս, մականները ուրախութեան աղաղակ արձակում, նորապսակները համբուրում էին մելիքի ձեռքը և սա մի «խալաթ» (նուէր) էր տալիս նրանց:

Նաւասարդին բոլոր ժողովուրդը խնձոր, ընկուզ, գինի առած՝ դալիս էր շնորհաւորելու մելիքի նոր տարին և հիւրասիրւում մելիքից ճաշով: Նոյնն էր լինում և միւս տօներին, բայց աւելի պարզ կերպով:

Ինչպէս որ մելիքը մասնակից էր ժողովրդի ուրախութեան և տխրութեան՝ այնպէս էլ ժողովուրդը բաժանում էր մելիքի ուրախութիւնն ու տխրութիւնը: Երբ մելիքը պսակում էր իւր որդուն կամ աղջկան՝ ամբողջ ժողովուրդը եօթն օր եօթ գիշեր քէֆ էր աւնում և բազմաթիւ ոչխարներ ու գառներ նուէր բերում:

Երբ մելիքը մեռնում էր՝ նրան դնում էին անկողնի մէջ և ձեռքերը վերմակի վրայ խաչում. ապա բոլոր գիւղերի բնակիչները դալիս էին և համբուրում մելիքի ձեռքը: Յետոյ արդէն մելիքին պատանքում էին և բոլորի յուղարկաւորութեամբ մեծ շքով թաղում: Երբ գանձ էին ասում՝ բոլորը աշխատում էին որքան կարելի է շատ խաչահամբոյր ձգել, կամենալով սրանով արտայայտել իրենց տաճած սէրն ու յարգանքը դէպի հանգուցեալ մելիքը: Այնուհետեւ մի առժամանակ սուգ էին պահում: Ամբողջ մի տարուայ ընթացքում հարսանիքներին դառուլ գուռնա չէին ածում:

Մեռած մելիքի քառասունքը տալուց յետոյ մելիքի ժառանգը հրաւէր էր անում և ընդունում շնորհաւորութիւններ մելիքական դահլ ժառանգելու առիթով:

Մելիքների կանայք.—Մելիքները կին էին առնում սովորաբար ուրիշ մելիքների աղջիկներ: Ձատ հազիւ էր պատահում, որ մելիքներն ամուսնանային իրանց հպատակներից միւնի աղջկայ հետ: Եւ նոյն իսկ ժողովուրդը վատ աչքով էր նայում դրա վրայ: Այսպէս, երբ Մելիք Աբով Գ-ը առաջին կնոջ մահից յետոյ, որ Մելիք Ռոստոմի դուստրն էր, այգպիսի մի քաջ արաւ՝ ժողովուրդը նրան մեղադրեց, թէ նա ամուսնացաւ իւր Բաւաշու (հաւ պահողի) աղջկայ հետ, ուստի և սերունդը փչացաւ և սը որդիներ աչեւ չեղան: Նոյնպէս հազիւ էր պատահում, որ մելիքին աղջիկ տալին իրենց հպատակներից միւնին: Չատ շատ՝ նրանց իւզբաշին կարող էր այս բախտին արժանանալ:

Մելիքի կանայք իրենց հպատակներից մտաւորապէս շատ բարձր չէին, և նրանց նման հեռու էին պահում իրենց տղամարդկանցից. տան մէջ հարսնութիւն էին անում, թէև աւելի կարճ ժամա-

նակ, հագնում էին նույն ժողովրդական տարազով, միայն աւելի թանգագին կտորներից: Բայց Մելիք Աբով Գ-ի և Մելիք Յովսէփ Բ-ի կանաչք Թիֆլիսի վրացնակ շորեր ունէին:

Սրանք միքանի աղախին և ծծմայր ունէին, և տան կառավարութեամբ չէին զբաղւում. միայն մետաքսից թէշիկով թել էին մանում, ասղնագործում, քսակ և այլ ձեռագործներ շինում:

Ժողովրդի կանանց հետ էլ այնքան մօտ յարաբերութիւն չունէին, միշտ իրենց բարձր էին պահում: Տօներին գիւղացի կանաչք խնձոր, մրգեր առած գալիս էին նրանց շնորհաւորելու: Երբ մելիքի կինը անցնում էր՝ բոլոր կանաչք և տղամարդիկ ոտքի էին կանգնում:

Մելիքների որդոց դաստիարակութիւնը շատ աննախանձելի դրութեան մէջ էր: Քանի փոքր էին ծծմօր և աղախիւնների հսկողութեան ներքոյ էին լինում, երբ փոքր ինչ մեծանում էին՝ տան ծառաներն էին դառնում նրանց դաստիարակները, որոնք իրենց հետ զբօսանքի էին տանում, ձի նստել, հրացան ձգել էին սովորեցնում: Միմիայն Մելիք-Բէգլար Բ-ը գրագէտ է եղել, իսկ միւսները բոլորն էլ անպրագէտ են եղել: Մելիքներն եթէ շատ որդի էին ունենում՝ երբեմն կրտսերներից մինին ուղարկում էին Էջմիածին կամ Գանձասար կարդալու, որ հոգեւորական դառնայ. այսպէս՝ մելիք Ֆրիդոնը իւր Դաւիթ որդուն Էջմիածին էր ուղարկել կարդալու, որտեղից հա իւր ուսուցիչ եպիսկոպոսի հետ անցել է Հնդկաստան և այնտեղ մնացել: Երբեմն էլ պատահում էր, որ մելիքը իւր որդիներից մինին պատանդ էր տալիս կամ պարսից շահին և կամ Զուլուայ խանին, ուր նրանք սովորում էին պարսկերէն գրել-կարդալ: Այսպէս՝ Մելիք Ֆրիդոնի որդի Զամիր-խան բէկը Իբրահիմ-խանի մօտ պատանդ է եղել և սովորել պարսկերէն:

Մելիքներից այդ ժամանակներում քաջութիւն էր պահանջւում, սուր խաղացնել, հրացան ձգել. իսկ այս հմտութիւնները նրանք կատարելապէս ունէին:

Զգեստ.—Մելիքների զգեստը ժողովրդի զգեստի տարազից չէր տարբերւում, միայն կարւում էր աւելի ճաշակով և աւելի թանգագին կտորներից: Նրանք ունէին իրենց յատուկ դերձակը, որ ամբողջ Իգիրմի-դորդում յայտնի էր լինում: Այսպէս օր. մելիք Յովսէփ Բ. դերձակը Պարիս գիւղից էր, Մուսի անունով:

Մելիքները միաժամանակ շատ ձեռք զգեստներ չէին ունենում և լիաւորը դանաւորից իւր տարազով չէր տարբերւում, միայն աւելի հասարակ կտորից էր կարուած լինում: Դսնաւորը, ամենալաշ շորերը, մելիքներն առաւելապէս հագնում էին պատերազմ գնալիս, ասելով եթէ կեանքս գնալու է, թող շորերս էլ գնան:

ՄԵԼԻՔ ՓՐԻՊԱՆԻ (ՈՐԴԻ ԲԷԿԱՐ-ԲԷԿ)։

(Միակ պատկերը, որ մնացել է այս մելիքների տոհմից)։

Մելիքների զգեստը բաղկանում էր հետևեալ կտորներից։
 —Ջապիկ.— որ կարում էին նաշուր կոչուած կապտաւուն կը-
 տակից։ Սակարճ էր լինում, և կուրծքը կոճկում էր ձախ թւի տակ։
 Փոխան.— Կարում էր սպիտակ կտակից կամ կարմիր ավրշից։
 Խոնճանով կապւում էր շապիկի տակից։

Ջալվար.—Աստուծոյ էր արարած ինչ որ կոչուած կտորից, որ պատ-
յաստուած էր ուղտի մագից: Փողքերը բաւական լայն էին լինում.
Վերեւի մասում մի քիչ լայնութեան կարմիր մետաքսեայ երկծալ իւ-
տոր էր կտրուած, որ կոչուած էր չափ. սրա միջով անցնում էր մե-
տաքսից գործած գեղեցիկ փնջերով խոնճանը, որ կապուած էր առ-
ջևից:

Ջալուարը հագնում էին փոխանի վրայից և փողքերը բաց թող-
նում. իսկ փոխանի փեղկերը դնում էին գուլպի մէջ և վրայից դո-
լախ կապում: Սա 6—8 սանտիմետր լայնութեան և կէս մետր երկա-
րութեան երկծալ կտոր էր, որի ծայրին ամրացրած էր ժապաւէն:

Դօշուղ.—Նրիտասարդներինը կարմիր, հասակաւորներինը՝ մանիշ-
ակագոյն մետաքսեայ կտորից էր կարուած: Սա մի քառանկիւնի կը-
տոր էր, որի ծայրերից կարուած ժապաւէնները հանգուստուած էին
երկուսը վզի և երկուսը մէջքի վրայ:

Ձմեռուայ դօշուղը բամբակած էր լինում: Նրիտասարդների դօշ-
ուղը մետաքսեայ թելերով ասեղնագործած էր լինում: Վերջի ժամա-
նակներում դօշուղ աչքէս չէին գործածում, որովհետեւ արխալուղի
կուրծքը բաց չէին թողնում:

Արխալուղ.—Հագնում էին դօշուղի վրայ. կարում էին մետաք-
սեայ կտորից, նրիտասարդինը՝ կարմիր, հասակաւորներինը՝ մանիշա-
կագոյն: Փէշերը կարճ էր լինում, կուրծքը եռանկիւնաձև բաց և պոր-
տի մօտ երեք շաւիկ կոճակներով կոճկուած: Արծքի եռանկիւնաձև
բացուածքը տակից ծածկուած էր դօշուղով: Վերջերը արխալուղները
կարում էին առանց կուրծքի բացուածքի, ուստի և դօշուղ աչքէս
չէին գործածում: Արխալուղի աստառի վրայից, եզրերին, մի քիչ ներսով,
աչքէս որ չէր երևում, երկու մասը լայնութեան կտորէ քէօպա էր
կարուած:

Արխալուղի վրայ կապում էին ոսկեայ շաւիկ, իսկ աւելի վաղ՝ գօտի:

Չուխա.—Աստուծոյ էր բրդէ կտորից, մէջքի վրայ բուզմալով
սեղմուած էր և իջնում մինչև ծնկները. կուրծքը եռանկիւնաձև բա-
ցուած էր և գօտիատեղի մօտ երեք զալթանի կոճկով կարող էր կոճ-
կուել, բայց սովորաբար չէին կոճկուած: Թւեքերը կարճ էին:

Քիւլանա.—Սա սամուր մուշտակ էր, քիրմաշալ երեսով, որ ձը-
մեռը հագնում էին արխալուղի վրայից, չուխայի փոխարէն:

Ոսնեքին.—Հագնում էին՝ գուլպա և չափ, իսկ ձի նստելիս՝ չափ:

Գլխեքին.—Ծածկում էին հաւայի սև երկար փափուկ:

Քնելիս գլխները ծածկում էին գէշ-քիշի, որ կարում էր գա-
ռի սպիտակ մորթից, նոյնպիսի աստառով:

Քնեքեր.—Մելիքները կրում էին ձախ կողքին կո- թուր, առ-

ջևից՝ դաշոյն, ձախ ուսովը ձգում էին շուրջ վառօդաման, որից վառօդ էին ածում հրացանի կաշճառի մէջ: Այլ ուսով ձգում էին շուրջ—փամ փուշտաման, որի մէջ շարում էին վառօդ պարունակող փամփուշտները:

Մելիքին հետևում էր հրացանակիրը՝ տանելով իւր հետ 1—3 հրացան մելիքի համար:

Մելիքների կեանքը.—Բոլոր մելիքները, մանաւանդ անգրագէտները, գործ են ածել կնիք, որ ներկայացնում էր մի կեռ թուր, շուրջը գրուած. Քսի ծառայ մելիք (այս ինչ):

Ըստ դէպքերում կնիքի փոխարէն գործ են ածել համրիչը. Այսպէս օր. պսակի գրաւոր, կնքուած հրաման տալու փոխարէն մելիքը բաւականացել է միայն իւր համրիչը տալով, որ ներկայացրել են քահանային և սա կատարել է պսակը: Մելիքի ծառաները մելիքի հրամանները կատարելիս նախ ցոյց են տուել նրա համրիչը և կամ մի ուրիշ իրը, օր. թաշկինակը և այլն:

Ապարանգ.—Գիւլիստանի մելիքների պալատը, որ գտնւում է հռեկայ լեռան ստորոտում, բաղկացած է չորս սենեակներից, մի կամարակապ սրահից և ամբողջապէս շինուած է սրբատաշ քարով: Չորս սենեակներն էլ մի շարքումն են: Առաստաղները՝ զրմբէթաձև են: Վերջին երկու սենեակների զմբէթաձև առաստաղները վերջանում են բոլորակ ծակերով: Այս սենեակների անկիւններում, պատերի մէջ շինուած են ծալքեր: Ամբողջ շինութիւնը զուրկ է պատուհաններից. դռները ցած են և լայն: Սրահի երկարութիւնը 40 մետր է և զարդարուած է 7 գեղեցիկ սիւներով:

Սրանց կից շինուած են խոհանոցներ և մի քանի մուֆ սենեակներ և մի փոքրիկ ախոռ, ուր միշտ մի ձի պահուած էր, վտանգաւոր ժամանակ մելիքին փախցնելու: Գլխաւոր շինութեան դիմացը կայ մի այլ շինութիւն, որի աջ ծայրում գտնւում է մարտկոցի աւերակը: Այս շինութիւններից 25—30 քաջ դէպի հիւսիս-արեւմուտք գտնւում է մի այլ շինութիւն 3 սենեակից բաղկացած, որոնցից երկուսի առջևի պատերը փլած են. երրորդ սենեակի դռան ճակատին արձանագրուած է.

«Յիշատակ է Ոհան Բաբուն մերէն Մելիք Թամրազ ՌՃԾ (1701). Թէ այս և թէ վերոյիշեալ միւս երկու շինութիւնները շրջապատուած են պարիսպներով, որոնց մի մասը դեռ կանգուն է:

Ամրոցը.—Մելիքներն ունէին իրենց տոհմական ապրոցը, ուր ապաստանում էին վտանգ սպառնալիս և ուր խաղաղ ժամանակ մրնում էին միքանի տասնեակ զինուորներից բաղկացած մի փոքրիկ զունտ: Այս ամրոցը կոչւում է Գիւլիստան-բերդ և այժմեան աշխար-

հազարական բաժանմամբ ընկնում է Քիւանշիւրի գաւառում *):

Մելիքների գերեզմանաւանդներ.—Մելիքներն ունէին տոհմական գերեզմանատուն, որ գտնւում է հոռեկայ վանքի **) հիւսիսային կողմում. գերեզմանները միմեանց շատ մօտ են գտնւում և ունին 2,13 մետր (1 սաժէն) երկարութեան, 1 մետր (1 արշ. 6 վերշոկ) լայնութեան և 0,72—1,50 մետր (1 արշ.—2 արշ.) բարձրութեան քառանկիւնի միակտուր տապանաքարեր, որոնք եզրափակուած են գեղեցիկ, նուրբ նշխերով: Նորագոյնների վրայ Րըլիէֆ դուրս է փորուած կեռ թուր—Մելիք Բէկլարեանների տոհմադրոշմը: Միջանի ուռենիներ ստուեր են սփռում գերեզմանների վրայ:

Հին տապանաքարերը եղծուած են և շատ դժուարութեամբ են կարդացւում. ես կարողացայ կարդալ հետևեալները.

Այս է տապան Մելիք Բակլարի ՌՃԿԹ:

*) Այս բերդի հիմնարկութիւնը աւանդութիւնը վերագրում է մի աղ-ջկայ, որը և իբր արձանագրել է. մի քարի վրայ, թէ ես բանուորներս համար օրական երկու ջուալ աղ գործածելով, կարողացայ միայն այս բերդը շինել, ինձանից յետոյ ուրիշները ինչ պիտի կարողանան շինել:

Գիւլիստան-բերդը գտնւում է համանուն գիւղից հազիւ չորս վերստ հեռու, մի բարձր, սեպացած քարաժայռի վրայ, որի երեք կողմից հասում է Խսճայ-չալը և նրան հրուանդանի դիրք տալիս: Քառաժայռի երեք կողերը սաստիկ ժայռոտ և ուղղահայեաց են, այնպէս որ ոչ մի ճանապարհ չի կարելի գտնել, իսկ հիւսիսային կողմը փոքր ինչ թեք է և այստեղից է բարձրանում միակ, նեղ ճանապարհը. որի համար տեղ-տեղ հարկ է եղել ժայռերի կրծքերը տաշել: Քարաժայռի տափարակ գագաթին կայ մի հաստ պարիսպ, չորս աշտ սրակներով ամրապնդուած, իսկ հիւսիսային կողմում մի քիչ ներքևից կայ և մի երկրորդ պարիսպ, որ գնալով ընդհարւում է միւս կողերի ժայռերին: Եւ որովհետև միակ մատչելի փէշը այս կողմն է եղել. ուստի և սրան կից բլրակի վրայ կայ չորս աշտարականի մի փոքրիկ մարտկոց: Բերդի մէջ դեռ մինչև այժմ էլ մնում են մի և երկարական տների և մի եկեղեցու աւերակներ: Հարաւային կողմում մի բաւական լայն և բարձր ստորերկրեայ անցք իջնում է մինչև գետի ափը, որտեղով պաշարման միջոցներին իշով ջուր են կրել: Բերդի հիւսիսային ստորոտում, մարտկոցի բլրի լանջին կայ մի մեծ մեծետի աւերակ, մօտը խանութների, տների հետքեր: Բերդի շուրջը, բլրակների վրայ կան փոքրիկ դիտանոցներ:

**) Հոռեկայ վանքը գտնւում է Թալիշ գիւղի արևմտեան կողմում, մի լեռան լանջին, որտեղից երևում է նոյն, Քիւանշիւր, գաւառի դաշտերը, Վուր և Թարթար գետերը: Վանքը մի փոքրիկ, քառանկիւնի, թաղակապ շինութիւն է, հասարակ քարով շինուած, և ունի փոքր ինչ աւելի մեծ գաւիթ: Չէնքը շատ հասարակ է, միայն պուտերի մէջ կան շատ գեղեցիկ, հին տապանաքարեր, որ իբր քար գործ է ածուած: Գաւթի մէջ կան շատ գերեզմաններ: Վանքը շինել է ոմն աւր. Յովհաննէս՝ 2ԻԸ (1279) թուին, իսկ գաւիթը հինգ տարի յետոյ:

Վանքի արևմտկան կողմում կան միաբանների խցերի աւերակներ:

Այժմ վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Այս է տապան հռոմեական,
 Որ է կողակից Մելիք Ապովին թվ. ԹՄՁ Բ.
 Այս է տապան մելիք Փրիդոնին,
 Ժառանգ մելիք Բեկլարեանին,
 Անպատեղի է մարդոց պսն զմահին
 Քանզի զայսպիսիս սակաւ պատահին.
 Ոչ Այ հրամանի եւ ոչ ըստ կամաց
 Թողի աշխարհս քառասուն ամաց
 Ի 6 փետրուարի 1808 ամի Փրկչին:
 Այս է տապան մելիք Յովսէփին,
 Որ է որդի մելիք Փրիդոնին,
 Տիրապետող աշխարհային,
 Ղարաբաղու մեծ իշխանին:
 Մեծ իշխան էի եւ յոյժ փառաւոր
 Ժողովուրդս բազում եւ շատ ծառաւոր,
 Բազումս գործող եւ աշխատաւոր
 Ունայն եւ զամեն աշխարհս անցաւոր
 Թվին 1843 յունուարի 20 ՌՄՂԲ:

Մ Ե Լ Ի Ք Ն Ե Ր Ի Ժ Ա Ռ Ա Ն Գ Ն Ե Ր Ը

Մելիք-Բեկլարեանները թողել են բաւական թուով ժառանգներ. Սրանցից միքանիսը շարունակում են ապրել իրենց տոհմական գիւղերում և կառավարել իրենց կալուածները, միւսները վերաբնակել են Գանձակ, Թիֆլիս, Կալկաթա և այլ քաղաքներ, ուր կամ արքունի ծառայութեան են մտած և կամ վարում են մասնաւոր պաշտօններ:

Քիւղում մնացողներն ընդհանրապէս, և սրանցից աւելի զարգացածները մասնաւորապէս *), թէև պաշտօնապէս զրկուած են նախնի մելիքական ընդարձակ իրաւունքներից, բայց և այնպէս՝ օգտւում են գրեթէ այդ միևնույն իրաւունքներով: Այսպէս՝ թէև ոչ թիրապետող, բայց որպէս հողատէր, նրանք, այս բեկերը, տասանորդ են վերցնում երկրի բոլոր բերքերից և երեսնական կոպէկ ստանում այն ամէն դեսեստին հողի համար, որ կառավարութեան միջամտութեամբ իրենց կալուածքներից բաշխուած է գիւղացիներին: Երկրորդ՝ թէպէտ ոչ դատաւոր, բայց որպէս գիւղի ամենաազդեցիկ և հեզինակաւոր մարդ, դատ են կտրում, կամ գիւղական դատաւորների և տա-

*) Ինչպէս օրինակ Սարգիս Մելիք Բեկլարեանը, որ աւարտել է Մոսկուայի Պետրովկայա ակադեմիան, որտեղ որդին՝ Դաւիթը, որ գիւղատնտեսութիւն է ուսել արտասահմանում: Նշանաւոր է նոյնպէս սրա դուստրը, որ բժշկուհի է:

Նախորդ վրայ ճնշում գործելով՝ դատը իրենց կամեցածի պէս վճռել տալիս: Գիւղացիները այս բէկերին գիւղական պաշտօնեաներից աւելի խելացի և աւելի հեղինակաւոր անձնաւորութիւն համարելով, սիրով նրանց են դիմում և խնդրում վերջացնել իրենց դատը: Պատահում են դէպքեր, երբ բէկի ախոռը մի երկու օր իբր բանտ է ծառայում չանցաւորներին: Երրորդ՝ թէպէտ այս բէկերը գիւղական պաշտօնեաներին ոչ նշանակող և ոչ հաստատող են, սակայն նրանց ընտրութեան և հաստատութեան խնդրում բաւական մեծ դեր են խաղում և հաստատութիւնից յետոյ էլ միշտ կախման դրութեան մէջ պահում նրանց: Եւ այս՝ որովհետեւ այդ պաշտօնեաները նախ որ միշտ քաղցրացնում են իրենց բերանները բէկերի տանը, նրանց հետ ուտել խմելով, երկրորդ՝ միշտ յոյս ունին նրանցից շահուելու, երրորդ՝ դիտեն, որ դրանք ոստիկանի և գաւառապետի հետ մօտիկ չարաբերութիւն ունենալով, կարող են վնասել իրենց և կամ չաչտնել իրենց կատարած գեղծումների մասին: Չորրորդ՝ նոյն կախման դրութեան մէջ է և քահանան, որ պաշտօն է մատուցանում իրենց, բէկերի և կամ սրանց նախնեաց շինած եկեղեցում: Սրա ընտրութիւնն էլ եթէ ոչ բոլորովին, գոնէ մեծ մասամբ կախուած է բէկերից. բաւական է, որ սրանք միքանի անգամ գովեն քահանացուն և ժողովուրդը անմիջապէս նրան կրնտրէ, առաջնորդն էլ չի մերժիլ բէկերի միջամտութիւնը, որովհետեւ շատ բաներում նրանք կարող են օգտաւէտ լինել թէ եկեղեցիներ շինելիս կամ վերանորոգելիս և թէ ժողովրդական մի որևէ աղէտի ժամանակ:

Բէկերը մեծ պատիւ և համակրանք են վայելում նաև ժողովրդից: Նրանք անցնելիս բոլորը, կին թէ տղամարդ, ձեր թէ երիտասարդ, նստած տեղերից ուռքի են կանգնում և շատ խորը գլուխ տալիս: Նաւասարդին և միւս տօներին, խնձորներ, գառներ առած գալիս են բէկերի տօնը շնորհաւորելու: Հարսանիքներին հրաւիրում են նրանց և առաջին տեղը, առաջին բաժինը նրանց տալիս և առաջին բաժակը նրանց կենացը նուիրում: Դեռ մինչև այժմ էլ ժողովուրդը պահպանում է մելիքների ժամանակ գործածուած դարձուածքը՝ «Մելիքի մին օրը հաւգաւ», միայն մելիքի փոխարէն ասում է «բէկի»:

Սակայն պէտք է ասել, որ բէկերը նախկին մելիքների նման որոշ պարտականութիւն, որոշ զբաղմունք չունենալով՝ իրենց կեանքը անց են կացնում անգործութեան մէջ, ուստի և պարապութիւնից ձանձրացած՝ կամաց կամաց դիմում են դէպի քաղաք, ստանձնելու մի որևէ պաշտօն: Այս պարապութիւնը նրանց բարոյական անկման է տանում, որ ցոյանում է և ժողովրդի վրայ: Բէկերը հետզհետէ կորցնում են նախկին տիրապետողների առանձնաշնորհումները և դառ-

նուժ սոսկ կալուածատէրեր, ուստի և ժողովուրդը նրանց վրայ սկսեալ է նայել ոչ որպէս իւր տիրոջ, կառավարչի և պահպանողի, այլ որպէս սոսկ կեղեքիչների, որ տառանդորդ են վերցնում, արանց մի որևէ ծառայութիւն մատուցանելու: Առաջիկայ պատկերը մի տեսարան է ներ-

Բէկի մինչ օրը հաղար, հրաման, եկ բաշխան ստացիլ:
— Գնա, որբերկոյ բախշեցիլ:

կապացնում բէկերի կեանքից. աչրի կինը իւր աղջկայ ձեռին մի աւել
և մի հաւ տուած, բերում է բէկին նուէր և խնդրում գալ տառա-
նորդն ստանալու:

Մ Ե Լ Ի Ք - Չ Ա Հ Ն Ա Զ Ա Ր Ե Ա Ն Ն Ե Ր

Մելիք Չահնազարեանները տիրել են Ոսկանապատ, Միրզիկ,
Մուռութ և Բրաջուր գիւղերին: Սրանց նախահայրը եղել է Մե-
լիք Նազարը, որ մելիքութիւն է ստացել Չահ-Աբասից 1601 թուին
և վերակոչուել Չահ-Նազար, այսինքն Չահի-աչք, որովհետև շահին
շատ սիրելի է եղել:

Մելիք-Չահնազարին յաջորդել են, ինչպէս երևում է տապանա-
գրերից, Մելիք Յովսէփ Ա, Մելիք Նաւրի (վախճ. 1720), Մելիք Յու-
սուփ Բ. (վախճ. 1730) Մելիք Գաբրիէլ (վախճ. 1780 թ.) և Մելիք
Յուսուփ Գ. (վախճ. 1826) որի եղբայրն էր Քոչար-բէկ, (վախճ. 1740
թ.) և որդիներն էին Բէկլար-բէկ և Նաւրի-բէկ: Միայն Մելիք Յու-
սուփ Գ-ի մասին գիւղի ճերուհիները և ժառանգները կարողանում են
միջանի անցք պատմել, միւսների մասին ոչ մի տեղեկութիւն չկայ:

Մելիք Յուսուփը ունեցել է մի աղջիկ, որի գեղեցկութեան մա-
սին Դարանց Պետին պատմել է Քաւադ-խանին: Սա էլ ցանկացել է
նրան ևս ունենալ իւր կանանոցում, ուստի և մի օր վերէ կացել և
եկել Ոսկանապատ, իբր քէֆ անելու: Մելիք Յուսուփը մի մատակ
գոմէշ իւր ձագով նուէր է ուղարկել նրան և ապա գնացել տեսու-
թեան:

Քաւադ-խանը սիրով ընդունել է նրան և ասել. «Անասի սանա,
բալասի մանա» (Մայրը քեզ, որդին ինձ):

Մելիք-Յուսուփը, կարծելով, թէ այդ խօսքերը նուէր ուղար-
կած գոմէշի և նրա ձագին են վերաբերում՝ պատասխանել է.

«Անասի դա սանա, բալասի դա». (Մայրն էլ քեզ, որդին էլ):

Քաւադ-խանը շատ գոհ է մնացել և լաւ քէֆ արել, մտադրուե-
լով շուտով առնել աղջկան և վերադառնալ, սակայն շտապով կան-
չւում է Գանձակ, որովհետև ռուսների յարձակման մասին լուրեր են
եկած եղել: Այս միջոցին Քաւադ-խանի մտերիմներից մէկը, Խամայիլ-
բէկը յայտնում է Մելիք-Յուսուփին, թէ Քաւադ-խանը եկել էր նրա
աղջիկը տանելու, և նրա վերոյիշեալ խօսքերը վերաբերում էին նրա
աղջկան և ոչ թէ գոմէշի ձագին:

Մելիք Յուսուփը սաստիկ վրդովւում է և տեսնելով որ ոչ մի
ուրիշ միջոց չկայ՝ վճռում է ծածկաբար փախչել իւր գերդաստանով:
Քայց նախ և առաջ պէտք էր ազատուել խանի լրտեսից՝ Դարանց

Պետից, Ուստի Մելիք Յուսուփի եղբայրը, Քոչար-բէկը, Սարգիս և Հայրապետ Միրզայեանները հետ, տանում են Պետիին Սուրուն-խանի մօտերը գրասենյուկ Այստեղ հերթով ընկնում են աղբիւրի վրայ ջուր խմելու և երբ հերթը Պետիին է հասնում՝ նրանք դաշոյնների հարուստներով սպանում են նրան:

Հետևեալ օրը, Մելիք-Յուսուփը հրամայում է բոլոր գիւղայիններին, կանանց և եօթ տարեկանից բարձր երեխաների հետ հաւաքուել եկեղեցում աղօթելու, որ Աստուած յաշոյնութիւն տայ սկսուած պատերազմում: Միքանի ոչխար էլ մատաղ է անում: Երբ բոլոր բնակիչները հաւաքում են եկեղեցում, «Սուրբ-Սուրբ»-ի ժամանակ Մելիք Յուսուփը Քարիտ (Մարգարիտ) աքերը (քոյր) դուրս է կանչում եկեղեցուց, փախում եկեղեցու դուռը, բանալին տալիս նրան և պառուկում, դուռը չբանալ, մինչև որ արեգակը այս ինչ տեղը չհասնի: Յետոյ իրենց բոլոր տնեցիներին ձիով ճանապարհ է ձգում դէպի Չուշի, իսկ ինքը մի երկու ժամ դեռ շրջում է գիւղի շուրջը, որպէսզի ոչ ոք չկարողանայ գիւղից դուրս գալ և իրանց փախուստի մասին իմաց տալ Քաւադ-խանին:

Ապա ինքն էլ գնում է միանալու իւր գերդաստանին: Դանապարհին տեսնում է իւր հարսի եօթ շաբաթական երեխային (Նարիման-բէկին) վաչր ընկած, վերցնում է և հետը տանում, յանձնում մօրը, որ լուելեայն արտասուում էր: Խեղճ մայրը միւսներից յետ մնացած լինելով՝ վաչր էր ձգել իւր գրկի երեխային և «հարսնութիւն անելով» չէր համարձակուել այդ ասելու ոչ տէգրին և ոչ սկեսրոյը:

Երբ երեկոյին մօտ Քարիտ աքերը բաց է անում եկեղեցու դուռը՝ անմիջապէս մի քանի լրտեսներ շտապում են Գանձակ և Մելիք-Յուսուփի փախստեան լուրը հասցնում Քաւադ-խանին: Սա էլ իսկոյն Խամալի-բէկին ուղարկում է նրանց յետևից, հրամայելով բոլոր տղամարդկանց կոտորել, իսկ կանանց բերել Գանձակ:

Խամալի-բէկը մի խումբ զինուորներով գալիս է Աղբեօրի մօտ, և այստեղ գիշերում, մտածելով, որ մեղք է մի աղջկայ համար անքան արիւն թափել, լաւ է թող փախչեն-գնան: Հետևեալ օրն էլ մի քիչ որոնում է և ապա վերադառնում:

Մելիք-Յուսուփը հասնում է Չուշի և այստեղ մնում, մինչև որ ռուսները առնում են Գանձակը, սպանում Քաւադ-խանին, և այս ժամանակ միայն կրկին վերադառնում է Ոսկանապատ:

Մելիք Զահագարեանների ժաւանքները այժմ էլ ապրում են Ոսկանապատ գիւղում և տիրապետում են հողերի մի մասին: Սուրբիցից ամենաձերը Քոչար-բէկի աւագ թոռ Մեժլում-բէկն է, որ Մելիք-Յովսէփ Գ. կեանքից պատմեց վերոյիշեալ անցքը, որը հաստատեցին և գիւղի ծերունիները:

ՄԵԼԻՔ ԱՌԱՏԱՄԵԱՆՆԵՐ.

Այս տոհմի նախնիքը բնակուելիս են եղել Լոռի գաւառում, ուր են ունեցել են ժառանգական կալուածքներ: Այս գերդաստանի անգամներից մինը մտել է նախ վրաց, արքայնիքը ծառայելու և ապագիմել է պարսից Ջահ-Սբասին, և նրանից խանութիւն ստացել: Աւանդութիւնը ալս խանին Քաւադ-խան անունն է տալիս, ինչպէս հասարակ ժողովուրդը սովորութիւն ունի վրաց բարձր ծառայողներին Քաւադ անուանել:

Քաւադ-խանի որդին եղել է մելիք Առստամ, սրանը՝ մելիք Այտին, որոնց մասին նոյնպէս ոչինչ չաշտնի չէ: Մելիք Այտինի որդի Մելիք Առստամը Քուանշիր գաւառի Գիւլ-Շաթաղ գիւղի մելիք դառնալով՝ պարսկաստանից գաղթել է այդտեղ և ամուսնացել Կապատցի Ապրէս-աղայի Վարդ-խաթուն աղջկայ հետ, որի վրայ Իբրահիմ խանը աչք է ունեցել:

Մելիք Առստամի մեծ եղբայր Միսայէլ-բէկը, գրաւուելով Իբրահիմ-խանի խոստումից, թէ Քրաբերդի մելիքութիւնը իրեն կրտայ, փորձում է սպանել Քրաբերդի մելիք-Մեժլումին, սակայն բռնուելով ինքը գլխաւում է նրանից: Երբ մելիք Մեժլումը չերակի հետ մեկնում է Թիֆլիս՝ Իբրահիմ-խանը մելիք Առստամին Քրաբերդի մելիք է նշանակում, միանգամայն իրեն հաւ հպատակ դարձնելով: Բայց երբ Իբրահիմ-խանը նրա կնոջը պատանդի անունով տանում է իւր հարեմը, մելիքը վշտացած դիմում է Նուխի Սէլիմ-խանի, Իբրահիմ-խանի թշնամու մօտ: Սա սիրով ընդունում է նրան և Դաշ-բուլաղ գիւղը նրան ընծայում: Այստեղից մելիք Առստամը շարունակ յարձակումներ է գործում Զուշի բերդի վրայ և բաւական վնասներ պատճառում:

Մի ժամանակից յետոյ մելիք Առստամը Ղարաբաղից և Նուխուց մօտ 300 ընտանիք առնելով դաղթում է Գանձակի խանութիւնը, ուր Քաւադ-խանը (1756—1804) սիրով ընդունում է նրան և Մլղնաբերդից մինչև Եօթն աղբիւր տեղը նուիրում նրան: Այստեղ էին գտնւում Հանգշափոր, Քարատակ, Վերին և Ներքին Ղութուկները, որ այժմ աւերակ են:

Մելիք-Առստամը պարում է Գանձակում և շատ սիրելի է լինում Քաւադ-խանին: Այս բանի վրայ նախանձելով խանի միւս շրջապատողները, սպանում են նրան 1794 թ. *):

*) Այս Մելիքի մարմինն ամփոփուած է Գանձակի Ս. Յովհաննէս-Մկրտիչ մայր եկեղեցու գաւթի հարաւային կողմում, որի տապանագիրն է՝

Անմոռաց յայս տապան քաջ անուանի Հանգլի մարմին Մելիք Առստամի: Յուզէն Բագրատունի Հայկազանց տոհմի, Տիրող Բարսում, Գանձակ նահանգի, Տնեալ 1722, վախճանեալ 1794 ամի:

1800 թուին Մելիք Առստամի ժողովուրդը Լեզգիների յարձակումներից ստիպուած հետևում է Մելիք-Քէկլարեան Աբով Գին, որ մելիք Առստամի փեսան էր, և գաղթում է Բոլնիս, իսկ մի ուրիշ մաս Թիֆլիս, ուր Հաւաքարի Չամքորեցոց թաղն է կազմում:

Դեռ Բոլնիսում եղած ժամանակ Մելիք-Առստամի որդի Ստեփան-աղան վախճանւում է, իսկ սրա որդի Ապրէս-աղան իւր ժողովրդի մի մասով վերադառնում է Բարսում գիւղը և այնտեղ բնակութիւն հաստատելով՝ իւր տոհմի կալուածքներին տիրում: Այժմ այս տոհմի ժառանգները նոյնպէս ապրում են այս գիւղում և ունին բաւական կալուածքներ:

Մ Ե Լ Ի Ք Մ Ն Ա Յ Ա Կ Ա Ն Ե Ա Ն Ն Ե Ր.

Մելիքական այս տոհմը իշխել է Գետաշէն և սրա շրջակայ գիւղերում: Դեռ մինչև այժմ էլ կանգուն է սրանց մելիքական ապարանքը Գետաշէնում և դեռ կենդանի է վերջին մելիքի թոռ՝ Թեմուր-բէկը: Ես եղայ այս եօթանասնամեայ ծերունու մօտ, որ այժմ բնակւում է Գանձակում, եղայ նաև միւս ժառանգների մօտ՝ Գետաշէնում, հարց ու փորձ արի նաև ուրիշ ծերունիների, սակայն ոչ մի հաստատուն բան չկարողացայ իմանալ սրանց հին անցեալի մասին: Չկայ նաև ոչ մի գրաւոր վաւերաթուղթ: Այս միայն յայտնի է, որ այս տոհմիս վերջին մելիքը եղել է մելիք Սարգիս Բ. մի քաջ անձնաւորութիւն, որ մասնակցել է Քաւադ-խանի պատերազմներին, նախ լեզգիների և ապա ռուսների դէմ:

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ *)

Սահմանները.— Գանձակի գաւառն ընկնում է 41°9' և 40°1' Հիւսիսային լայնութեան և 63°7' և 64°60' արևելեան երկարութեան մէջ: Մուսա-սարը (11,519) կազմում է Գանձակի և Ջիւանշիրի գաւառների Հարաւային և Հարաւ-արևելեան սահմանների ընդհարման վերջին կէտը: Այս լիշեալ գաւառների մէջ սահման համարւում է Խնջա-չայը, որի ալուոնքներից Հին պոստային ճանապարհից ներքև ձգւում է պայմանական, սահմանային զիծը, Ջիւանշիրի անապատով դէպի Հիւսիս արևելք մինչև Կուրգետը, Արեշի գաւառի Քեարխուն գիւղի Հանդէպ, և Կուրի վրայ ձգուած 'երկաթուղու կամուրջից ներքև: Գանձակի և Արեշու գաւառների մէջ արևելեան և Հիւսիս-արևելեան կողմից սահման ծառայում է Կուր-գետը մինչև Արեշի գաւառի Քինչիլի գիւղը, որ ընկնում է գետի ձախ ափին. այս գետի ձախ ափով Գանձակի գաւառի սահմանը ձգւում է այս գետի երկարութեամբ Հիւսիս-արևելքից մինչև Կոնչաշին լեռը, որտեղից, ընդհարուելով Զաքաթալու

*) Գանձակի գաւառի տեղագրութիւնը գրելիս բացի իմ ճանապարհորդական նկատողութիւններից, 'ի նկատ առաջ նաև Բանանց գիւղի Արթ Տէր-Նրուանդ քահանայի, Գանձակեցի Յակովբ վարժապետ Տէր-Յարութիւնեանի և Կար. Ղազարեանի ձեռագիր դիտողութիւնները: Մի քանի արձանագրութիւններ էլ ինձ սուեց այ. Աղ. Քալանթարը: Խորին շնորհակալութիւնս չափանելով վեղիչի ալ անձերին, հարկաւոր եմ համարում չափանել, որ ճանապարհորդութեանս միջոցին իբր ուղղեցոյց ունեցել եմ գեր. Բարխուդարեանի «Արցախ»-ը և Հաւան-Տալալիսի «Ճանապարհորդութիւնը»: Սգտուել եմ նաև Արեւանի «Экономическое положение государства крестьянъ Евпаторополискаго уѣзда» աշխատութիւնից և ուրիշ երկերից, որոնք իբնց տեղեւորում !! չէլ եմ:

շրջանի հետ, անցնում է նոյն ուղղութեամբ փոքրիկ շղթայով մինչև Մուրադալ (1738) լեռը, որտեղ վերջանում է Զաքաթալի շրջանի սահմանը և սկսւում է Սղնախի գաւառը. այստեղ Գանձակի գաւառի սահմանը ընդունելով հիւսիս-արեւմտեան ուղղութիւն, կտրում է Ալազան (Վանիգ) գետը, Չալան հովիտը, Իօր (Վաբրի) գետը, հասնում է մինչև Փալան-Թոքան ոչ այնքան բարձր լեռնաշղթան, որի վրայով բարձրանում է հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ համանուն լեռից (1193) փոքր ինչ բարձր, որտեղից արդէն իջնում է հարաւարեւմտեան ուղղութեամբ և ընդհարուելով Ղազախի գաւառի հետ, Ջէլրան-չոլ հովիտով մինչև Կուր գետը, կտրում է նրան Գանձակի գաւառի Գիւզարլի գիւղի հանդէպ: Գանձակի գաւառի արեւմտեան սահմանը կազմում է Զակամ գետը, որը բաժանում է նրան Ղազախու շրջանից մինչև Խաչ-հալ լեռան անտառապատ ճիւղաւորութիւնը. ապա այս գաւառների մէջ սահմանը ձգւում է Զակամ գետի ձախ ափի ուղղութեամբ Զինգիլդաղ լեռը, որը և ծառայում է իբր Գանձակի, Ղազախի, և Կոր Բայազիտի գաւառների վերջին սահմանային կէտ:

Գանձակի գաւառը Կոր Բայազիտից սնջատող սահմանը Զաւ-դաղից ձգւում է Հայ-Գանձակեան (Армяно-ганджинская) լեռնաշղթայի ուղղութեամբ հարաւ-արեւմուտք, մինչև Սատանս-խաչ լեռը, որտեղից նա ուղղւում է արեւելք, և ձգւում է նոյն լեռնաշղթայով մինչև Գինալդաղ (11057) լեռը, որի միւս կողմում մեր նկարագրած գաւառը ընդհարւում է Ջիւլանշիրի գաւառի հետ հարաւային կողմից մինչև Մուալ-լեռը, այսինքն մինչև հարաւ-արեւելեան վերջին կէտը:

Այս սահմանների մէջ Գանձակի գաւառը բռնում է 8398, ₂ ք. վերստ, կամ 95,57, ₃ ք. կիլոմետր, կամ 173,75 գերմ. մղոն, կամ 874840 դեսեատին տարածութիւն *): Այս թիւը ցոյց է տալիս, որ Գանձակի գաւառը Անդրկովկասի բոլոր գաւառներից մեծագոյնն է, բացի Բաքուի նահանգի Ջեւատու գաւառը (203,31 ք. մղոն):

*) Приложениі къ VIII книжкѣ записокъ Кавказ. отд. Имп. Рус. Геогр. Общ.

Պանծակի գաւառի մակերևոյթը ներկայացնում է երկու, միմեանց հակապատկեր գօտիներ. հարաւ-արեւմտեանը՝ լեռնա-
շին, հիւսիս-արեւելեանը՝ հարթ. լեռնաշին գօտին, որ հիւսիս-
արեւելեան կողմում լայն է. նեղանում է հիւսիս-արեւմուտքում:
Պանծակի հարթութիւնը միայն հիւսիս-արեւմուտքում, Զա-
կում գետից մինչև Ղոչ-Ղարա-գիւղը, յենում է Կուր-գետի աջ
ափին, ապա հարաւ-արեւելք ուղղուելով՝ Քոզ լեռնաշղթայով
բաժանում է Կուրի նեղ հարթութիւնից, որի հետ հաղոր-
դակցում է միայն Պանծակ գետի նեղ ձորով:

Քոզ լեռնաշղթան սկսում է Կուր գետի ափից. Ղոչ-Ղա-
րա-չայի (Կուրի վտակ) ակունքի մօտ և հարաւ-արեւելեան
ուղղութիւնը պահպանելով՝ ձգւում է Կուր գետի աջ ա-
փով, նկարագրուած գաւառի սահմաններում մինչև Մինգե-
չաուրեան անցքը. Քոզին հանդէպ, Կուրի և Ալազանի ձախ
ափին գնում է նոյն հարաւ-արեւելեան ուղղութեամբ Մուրա-
դայեան լեռնաշղթան, իսկ սրան զուգընթաց՝ Իօր գետի աջ
ափով, Փալան-Թոքանի լեռնաշղթան, որը մօտենում է Կուր
գետի ձախ ափին, Քոզ լեռնաշղթայի սկզբնաւորութեան մօտ,
կարծես նրա շարունակութիւնը կազմելով:

Վերոյիշեալ լեռնաշղթաների մէջ տարածուած հալ-
թութիւնը, որ ընկնում է Կուր գետի երկու ափերին, ինչպէս
Իօր (Կանփղ) և Ալազանի (Կարբի) նրանց միանալու և Կուրի
մէջ լծափուելու տեղում, անուանւում է «սփռ»: Սամուխի տա-
րածութիւնը 75,000 գեսիատինից աւելի է:

Փալան-Թոքան լեռնաշղթայից հիւսիս-արեւմուտք, Կուրի
ձախ ափին, տարածւում է Ջէյրան-չօլ հովիտը մինչև Ղաղա-
խի գաւառի սահմանը: Կուրի կողմից հովիտը եզրափակում են
ոչ այնքան բարձր լեռնաշղթաներ, որոնք համարեա զուգըն-
թաց են Իօրի ընթացքին և ուղիղ իջնում են դէպի նա՝ Պան-
ծակի հարթութեան Կուրին մօտիկ ափի հանդէպ:

Լեռներ.— Պանծակի գաւառի հարաւային և հարաւ-ա-
րեւմտեան սահմաններով, համարեա 125 փերստ երկարութեամբ
ձգւում է Հայ-Պանծակեան լեռնաշղթան, ձախ-ուղից մինչև
Մուաւ լեռը: Այս լեռնաշղթան ծառայում է որպէս ջրաբաշխ

այն գետերի, որոնք թափւում են մի կողմից Կուր գետը, միւս կողմից՝ ուղղւում են դէպի Սևանայ լիճը: Այս լեռնաշղթան, Գինալ լեռից այն կողմը, ծառայում է որպէս ջրաբաշխ Ղարաբաղի (Թաութառ իւր վտակներով) և Գանձակի գետերի (Արարատից, Գանձակ-գետ և այլն):

Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայի միջին բարձրութիւնը հասնում է 9600'. նրա գագաթների մէջ նշանաւոր են՝ Ղարա Արխաչ, (10,081), Սատանախաչ, Յղրուջա (10936) Գինալ-դաղ (11057), Քնէօվշալի, Բաղերկեան, Ղամիշ (12263) և Մուալ (11219).

Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայից հիւսիս-արևելեան ուղղութեամբ գնում են, համարեա զուգահեռական շարքերով և շատ կողմնակի ճիւղաւորութիւններով, մանր լեռնաշղթաներ, որոնք միմեանցից բաժանւում են Կուրակ-չայի, Գանձակ-դետի, Ղոչղարա-գետի, Չամքոր-գետի, Ջակիր-չայի և Զակամի խոր ձորերով: Գլխաւոր լեռնաշղթայից հեռանալով ճիւղերը հետզհետէ ցածրանում են և յետոյ միախառնուելով յառաջացնում Գանձակի հարթութիւնը:

Գլխաւոր լեռնաշղթային մօտիկ ճիւղերն ունին նշանաւոր գագաթներ, ինչպէս են Ղոչղարա (Кочкаръ, 11,035) Յղրուջա (10,936), Հասան Նանա, Քեափաս և ուրիշներ: Ընդհակառակը Բողի, Մուրադայի և Փալան-Թոքանի շղթաներում, որոնց մասին քիչեցինք վերևում, առանձին կանգնած լեռները շատ աննշան բարձրութեան են հասնում, այսպէս՝ Բողի շղթայում՝ Կախադաղ (1,284) և Ղարանլու (1,733), Մուրադալիում՝ Մուրադայ (1,738) և Կոնչաշին (1,440), Փալան-Թոքանիում երեք համանուն գագաթներ՝ 1,480, 1,193, և 1,219 բարձրութեան:

Հետևեալ բարձրութիւնների շարքը կարող է փոքր ինչ գաղափար տալ գաւառի ծովի մակերևոյթի համեմատութեամբ ունեցած դրութեան մասին. ճիւղաւորութիւնների վերի մասում՝ Չաքար-բէկ (7,520), Ղզըլ-դաղ (7,462), Օքիզ-դաղ (6,774), և Մասխիտ (6,599), ճիւղաւորութիւնների միջին մասում՝ Բադաքիանդ (4,973), և Ղաբաղ-Թափա (3,592). ստո-

ընտրում՝ Ելենէնդորֆ (2,536), Սարվադ-Թափա (2,029), Գեշմա-
լիք (2,018), և Ուչ-Գիւլ (1,963), և դաշտավայրում՝ Ելիսա-
վետովոյ (1,449), Դիւզարլու (1,626), Ջամքոր (1,051, Գա-
լիլար (991), Զիւլ-Թափա (314):

Ամբողջ լեռնային գօտին թեքում է հարաւ-արեւմուտքից
դէպի հիւսիս-արեւելք. իսկ հարթութիւնը՝ երկու թեքումաձե-
ռանի. մինը՝ դէպի Կուր գետը, հիւսիս-արեւելեան ուղղութեամբ,
այն գետերի ընթացքով, որ դուրս են գալիս լեռնային կիրճե-
րից, և միւսը՝ իրեն, Կուրի ընթացքով, հարաւ-արեւելեան ուղ-
ղութեամբ:

Գլխաւոր լեռնաշղթայի Քանձակին նայող կողմը ներկայա-
ցնում է անտառից զուրկ, ալպեան երկիր: Նա միանում է
նոյնպէս անտառից զուրկ կողմնակի ճիւղաւորութիւնների վե-
րի մասի հետ և նրանց հետ միասին կազմում ընդարձակ ա-
մառային արօտատեղիներ:

Անտառները ծածկում են լեռնաշղթաների և նրանց ճիւ-
ղաւորութիւնների լանջերը, գետերի և գետակների հովիտները,
ինչպէս և Կուրի գետափը:

Բոզի, Փալան-Թոքանի, և Մուրադայի շղթաները, ան-
տառային բուսականութիւնից զրկուած, իրենց ընդհարուող
հարթութիւնների հետ միասին ներկայացնում են ընդարձակ,
ձմեռային արօտատեղիներ:

Լեռների և սափաքակների հաւրաբանական (геогностическое)
կազմութիւնը. — Հալ-Քանձակեան լեռները կազմուած են գրանի-
տի և պորփիրի տեսակներից. մասնաւորապէս հիւսիսային կո-
ղերի կազմութեան մէջ մեծ դեր են խաղում կաւճային կազմու-
թեան կրաքարները: Լեռների ստորոտը կազմուած է նեպտունա-
պլուտոնական ծագում ունեցող համախմբումներից (конгломе-
ратъ), ամուր կրաքարից, կաւային և կրա-աւազային մարնայից
(мергель). բլուրների այն շարքերը, որոնցով Կուրի մօտ վեր-
ջանում են լեռների ստորոտները՝ կազմուել են կաւճային փրի-
րուն զանգուածից և կրաքարից: Կուր գետի հովիտը և գե-
տափնեայ բարձրութիւնները վերաբերում են երրորդական (тре-
тичный) կարգի միջաժամանակային (миоценовый) կազմու-

Թեան: Խճալին, աւազալին և կաւալին շերտերը, որոնք կազմում են հովիտների ներքին խաւը, ցոյց են տալիս, որ չորրորդական կազմութեան շրջանին են պատկանում:

Գեօք.—Թէև ամենամեծ, բայց ուղղման համար բոլորովին անյարմար, գետը Կուրն է, որ մտնում է այս գաւառի սահմանը, ընդունում Զակամ վտակը և հոսելով մօտ 125 վերստ՝ Արեշու գաւառի Քեարխուն գիւղի մօտ դուրս է գալիս նկարագրած գաւառի սահմանից: Կուրը այս մասում հոսում է շատ խոր ափերով, այնպէս որ բնակիչները չեն կարողանում նրանից ուղղման համար ջուր վերցնել: Միայն Ալփաուտ գիւղից մինչև Կարակուլա գիւղը տարածուող նեղ գետափնայ շերտը գարնանային հեղեղների ժամանակ ծածկւում է ջրով, որով և նա աւելի յարմար է դառնում հացահատիկների ցանելու և բանջարանոցներ շինելու:

Իմնա-չայ.—սկիզբն է առնում Մուալ լեռան հարաւ-արեւելեան ձողմից, և հոսելով Գիւլիստանի լեռնոտ երկրով, մըտնում է անապատ, Զիւանշիրի Բորսունլու գիւղի մօտ: Սա կազմում է Գանձակի և Զիւանշիրի գաւառների սահմանը, և նրա ջրից առաւելապէս օգտւում է Զիւանշիրի գաւառը:

Ղարա-չայ.—Սկիզբն է առնում Մուալ լեռան հիւսիս-արեւմտեան և Գեամիշ լեռան հարաւ արեւմտեան կողերից. հոսելով լեռնային նեղ ձորով, ներքին Աղճաքենտ գիւղի մօտ նա երկու ճիւղի է բաժանւում—արեւմտեան՝ որ կոչւում է Գէօրան-չայ և արեւելեան, որ պահում է նոյն՝ Ղարա-չայ անունը: Այս երկու ճիւղերը միայն ջրառատ ժամանակ հասնում են Քէօռ-չային, որ թափւում է Կուրի մէջ:

Կուրակ-գէօ.—սահմանագիծ է Թիֆլիսի և Արցախի հայոց հոգևոր առաջնորդութեանց, սկիզբն է առնում Քեափաս, Բաղիրիկեան և Բանէօվչայի լեռների լանջերից. հոսելով անտառապատ ձորով, Գետաշէն գիւղից ներքև աջ կողմից ընդունում է բաւական մեծ վտակ՝ Բալա-Կուրակը, որ սկիզբն է առնում Ղամիշ լեռան հիւսիս արեւմտեան լանջից, ապա ուղղւում է դէպի Ղարասուն, որ միանում է Քէօր-չայի հետ:

Դանձակ-գէօ կամ Ոսկանապատի դետ.—սկիզբն է առնում

Արիթինայ-սարից կամ Ղոչղարա լեռան հարաւ-արեւելեան լանջից և ընդունելով երկու վտակներ՝ որ սկիզբն են առնում Սարեալ և Բանէօվշալի լեռներից, անցնում է Ելենենդորֆ գերմանական գաղութից և Պանձակ քաղաքից և բանալով իւր համար մի նեղ անցք Բոգ լեռնաշղթայի մէջ, Ղարասախկալ գիւղի մօտ թափւում է Կուրի մէջ:

Արքենա-ջուր կամ Բանանց-գետ և կամ Ղոչղարա-չայ.— սկիզբն է առնում Արխաշան սարից և ընդունելով Խաչ-Բուլախ վտակը, անցնում է Քարհատ և Բանանց գիւղերով, և Բոլշի գիւղի մօտ միանալով Չովդար-չայ վտակին, թափւում է Կուրի մէջ Ղարաջամիրրի ձմեռանոցի մօտ:

Չամբուր.— Գաւառիս ամենաերկար գետն է և կազմւում է գլխաւոր լեռնաշղթայի Գինալ լեռից մինչև Ղարա-Արխաչ և այս լեռնաշղթայի ճիւղերի՝ Ղոչղարա և Արխաշան լեռներից մինչև Սղրուջա և Գիլիխ լեռների լանջերից բղխող բազմաթիւ վտակներից: Այս վտակները, կրելով առանձին առանձին անուններ, միանում են երկու մեծ ճիւղերում և Գետաբէկի Ղոշա-քէօրփիի մօտ միախառնուելով՝ Չամբուր անունը, և նեղ ձորով ուղղւում է դէպի Հիւսիս. ապա դաշտավայր դուրս գալով՝ կտրւում են երկաթէ ուղին և Չամբուր կայարանից դիմում դէպի Կուր գետը և Գելիլլար եայլաղի մօտ թափւում նրա մէջ:

Ջակիր-չայը սկիզբն է առնում կողմնակի ճիւղերի Չաքար-բէկ և Ղըզլ գագաթներից, ընդունում է Արտապա, Գիւնաշ տեղերից և Մասխիդ լեռից բղխող վտակները, Մորուլ-գիւղի մօտ դաշտավայր է դուրս գալիս և Արվատ-Թափա կուրգանի մօտ կտրելով երկաթէ ուղին, Թաքնալի-Օխչուլու գիւղի մօտ թափւում է Կուրի մէջ:

Ջակլամ-գետ. Գանձակի և Ղազախի գաւառների միջի սահման կազմող այս գետը կազմւում է Չահ-դաղ և Քիւչուկ Չահ-դաղ լեռների Հիւսիս-արեւելեան լանջերից բղխող ջրերից: Զակամ գետը իւր երկու ափերով պատկանելով Գանձակի գաւառին մինչև Խաչեալ լեռան զարկվայրը, հոսում է խոր, անտառապատ ձորով մինչև Թաթարլի, ուր ընդունելով Բադա-

չալ աջ վտակը, Աշաղա-Աիպլի գիւղի մօտ դուրս է գալիս՝ դաշտավայր և Գիւղարլի եալլաղի մօտ թափւում Կուրի մէջ։

Վերոյիշեալ բոլոր գետերը, ինճայից սկսած մինչև Զակամ, Հիւսիս-արևելեան ուղղութիւն ունին. նրանք Համարեա միմեանց զուգընթաց են, նրանց բոլորի ակունքներն էլ, բացի Զակիր-չայից, սկսւում են գլխաւոր լեռնաշղթայի և սրակողմնակի ճիւղերի վերի մասի անտառազուրկ ալպեան գօտուց, սրանք բոլորն էլ հոսում են խոր, նեղ կիրճերով, որ տեղ տեղ ներկայացնում են մերկ ժայռեր և քերձեր, բայց առաւելապէս ծածկուած են անտառներով։ Նրանց դաշտերը, ափերի Հետ միասին, Հարթութեան մօտենալով՝ ընդլայնւում են և բնակութեան համար յարմարաւոր տեղեր բաց անում։ Նրանց ջրից կարելի է լինում օգտուիլ նրանց միջին ընթացքի տեղերում, աչքն էլ նրանց նեղ գետափերում, միայն բանջարանոցներն ու այգիները ջրելու համար. նրանց ստորին ընթացքում, ծրբ նրանք բոլորովին դուրս են գալիս լեռնային կիրճերից, կարելի է լինում երկար ջրանցքներ անցկացնել ջրելու համար ինչպէս բանջարանոցներ և այգիներ, այնպէս և ցանելու արծեր։

Աւելորդ է, կարծեմ, երկարօրէն խօսել այս գետերի լեռնային տեղերում ունեցած արագ ընթացքի, ամառուայ ամիսներին սաստիկ քջանալու, ձիւնը հալչելիս և յորդ անձրևներ գալիս սաստիկ հեղեղուելու, սրանց կատաղի ալիքների իրենց շրջակայ հանքային և բուսական թագաւորութիւնների վրայ ունեցած յամր, բայց մշտատև և յորժանիչ ազդեցութեան մասին. — այս բոլոր երևոյթները միատեսակ յատուկ են բոլոր լեռնային տեղերի գետերին։

Հարկաւոր ենք համարում յիշել նաև այս գաւառի Հարթ մասի երկու գետերի մասին, սրանք Քէօր-չալ (կոյր-գետ) և Ղարասուն (Սև ջուր) են։ Առաջինը, Քէօր-չալը, սկիզբն է առնում Աղասի-Բէկլի գիւղի մօտ գտնուած աղբիւրներից, հոսում է Բոզ լեռնաշղթայի հարաւային ստորոտով, Կուրին զուգընթաց, և թափւում է նրա մէջ Վարվարա գիւղի մօտ։ Երկրորդ գետը, Ղարասուն, կազմւում է Կուրակ-չայի ջրերից Սարով գիւղի մօտ, հոսում է դաշտավայրով Քէօր-չայից բարձր և, Բա-

գուլ-թիֆլիսեան փոստային հին ճանապարհի մօտ միանում է նրա հետ: Ինչպէս վերև նկատեցինք, Կուրակ-չայը, Ղարա-չայը և Գէօրանը միանում են Քէօր-չայի և Ղարասուի հետ:

Լճեր.— Գէօգ-գէօյ, գտնւում է Քեափաս լեռան հիւսիս-արևմտեան կողմը. սրանից միքիչ հիւսիս կայ մի ուրիշ փոքրիկ լճակ, որ կրում է Աստծու ծով անունը, և միացած է առաջնի հետ: Գէօգ-գէօյը իւր անունը ստացել է ջրի կապոյտ (գէօգ) գոյնից, իսկ Աստուծու ծովի մասին պատմում են, թէ այդտեղ մի սպիտակ գոմէշ է եղել, ու իւր ձագի հետ, պոզերին մոմեր վառած, դուրս է եկել լճից և արածել ափում: Գոմէշը սուրբ համարելով, լիճն էլ Աստծու ծով են կոչել: Երկու լճի ջուրն էլ շատ մաքուր և կապտագոյն է. առաջնի մէջ լինում են կարմրախայտ և սև ձկներ, իսկ Աստծու ծովի մէջ բոլորովին չկան: Աստծու ծովից սկիզբն է առնում մի փոքրիկ առուակ, և թափւում է Գէօգ-գէօյի մէջ, յետոյ այստեղից դուրս գալով՝ Սպիտակ ջուր անունով միքիչ հոսում է և քարերի տակ ծածկուելով՝ նորից երևում, ուր նա ստանում է Օբխան (կուլտուղ) անունը և ապա գնում Չրաղի ձորի հանդէպ թափւում Կիւրակ-չայի մէջ:

Այս լճի մասին Կիրակոս Գանձակեցին պատմում է. 1139 թուին փլաւ Ահալական լեռը երկրաշարժից և արգելեց այն ձորակը, որ անցնում էր նրա միջով և կազմեց ծովակ, որ մինչև հիմայ էլ կայ և մէջը լինում են լաւ ձկներ *):

Այս լճակը ամենալաւ զբօսավայրն է կազմում, և Հաճիքենդ ամարանոց եկողները գալիս են այստեղ մակոյկներով զբօսնելու:

Երկրորդ լիճը՝ Սիւշի-Կաճաճ կամ Զալի-գէօլն է, որ գտնւում է Աստծու ծովից դէպի արևմուտք:

Մի ուրիշ, սաստիկ փոքր, և նոյն իսկ աննշան լճակ էլ կայ Մուռութ և Ոսկանապատ գիւղերի միջև, ուր տգրուկներ են օրսում:

*) Կիր. Գանձ. եր. 65.

Հ Ա Ն Ք Ե Ր

Գանձակի գաւառը շատ հարուստ է հանքերով, օրէցոր պտըն-
ւում են նորանոր հանքատեղեր և ժողովուրդը կարծես հանքային
տենդով բռնուած սար ու ձոր է ընկնում հանքեր գտնելու հանքե-
րից շատ քչերն են կանոնաւորապէս արտահանում, դեռ նոր-նոր
սկսւում են ընկերութիւններ կազմուել նրանց մշակելու:

Մինչև այժմ յայտնի հանքերը հետևեալներն են.

Ո ս կ ու հ ա ն ք

Քակիր-չալի ընթացքում, աւաղի հետ աննշան քանակութեամբ
խառնուած:

Աննենֆելդ գաղութի մօտ, Ղոչղարա գետի մօտ, Գանձակից
մօտ վեց վերատ հեռաւորութեամբ: Գանձակում, Գանձակ-չալի եզեր-
քում, աւաղի հետ խառն, շատ քիչ քանակութեամբ արծաթա-արծի-
ճալին և արծիճի հանքեր: Ղոչղարա գետի աջ ափին, Բանանց գիւ-
ղից 3—4 վերստ, ներքև, այգիների մօտ:

Պ ղ Գ ճ ի հ ա ն ք

Գանձակի գաւառի ամենանշանաւոր պղնձահանքը գտնւում է
Գետաբէկի պղնձահալական գործարանից 2¹/₂, վերստ, Սլավեանկա գիւ-
ղից 8 վ. և Ըամբորի կայարանից 50 վ. հեռաւորութեամբ դէպի ա-
րևմտահարաւ: Սա Գետաբէկում գտնուած պղնձահալական գործարա-
նի հետ պատկանում է գերմանացի Սիմենսին, որ գնել է 1864 թ.
մեծ մասամբ յոյն բաժնետէրերից: Պղնձահանքը բռնում է 3 քառա-
կուսի վերստ տեղ, 12,500 ք. սաժէն էլ յատկացրուած է մազնիսա-
կան երկաթաքար (магнитный железняк) մշակելու և 66 դ. 1200
քառակուսի սաժէն Գետաբէկի գործարանների համար: Բացի սրանից
Սիմենսին պատկանում է 21109 դեսետին 2285 քառ. սաժ. տա-
րածութեամբ անտառ, Քեկամի և Ըամբորի արքունական անտառնե-
րից:

Գետաբէկի պղնձահանքը ունի 12 հոր (штоль) 193, 105, 84,
83, 195, 112, 236, 115, 70, 60, 92 և 43 սաժէն երկարութեամբ:
Գետաբէկի գործարանում կան հետևեալ տեսակի վառարաններ.
ա). հանքալիչ (рудосожигательный) Կիլպ և Գերստիկգիեֆերի
սիստեմի . . . . . 28 հատ.
բ). Նոյնպիսի Պուպֆերշտէյնի . . . . . 13 հատ.
գ). Պղինձ հալող . . . . . 13 »
դ). Չուգուն հալելու հալոց . . . . . 1 »

ե). Սովորական և կրակի դիմացող աղիւսների թրծելու վառարաններ . . . . . 2 *

Գործարանի մի մասն էլ գտնւում է Ղալաքեանտում, ուր կան վառարաններ՝

ա). Հանքայրիչ . . . . . 2 հատ.

բ). Պղինձ հալող . . . . . 6 *

գ). Ելեքտրալուծական գործարան 100 վակերով. (BAKEX) պղնձախառն հանքից ոսկի և արծաթ հանելու:

Գետաբէկի գործարանում կայ նաև նեղանիւ երկաթուղի 29 վերստ 80 սաժէն երկարութեամբ, 5 լոկոմոտիվով և 33 վագոնով, և նաւթանցք Դալլար կաշարանից մինչև Գետաբէկ՝ 42 վերստ երկարութեամբ, 4 դիւզմանոց Փակեսմանովեան պողպատեայ խողովակներով և Վարպզինգտոնի սիստեմի շոգեշարժ մղիչներով, որոնցով նաւթը մղւում է ձմեռը 110, իսկ ամառը 24—25 միլիոն տոնային ճնշումով:

Այս գործարանում աշխատում են չոր, թաց և ելեկտրալուծական մեթոդներով:

Թաց մեթոդով մշակւում են բոլոր սակաւապղինձ, ջուհարները, նրանց մէջ 5 տոկոսից քիչ պղինձ կայ:

Չոր մեթոդով նրանք, որոնք 5 տոկոսից աւելի պղինձ են պարունակում:

Ելեկտրալուծական մեթոդով մշակւում են ոչ թէ ջուհարը, այլ արտադրւած սև պղնձի մի մասը:

Հինգ տարիների ընթացքում *)

Հանուած է ջուհար.	Ստացուած է պղինձ.	Ստացուած է արծաթ կամ ոսկի պարունակող աւաղ.
1893 թ. 3,097,380 փ.	84,308 փ 30 ֆ.	77 փ. 23 ֆ.
1894 2,967,790 "	98,983 " 26 "	74 " 27 3/4 "
1895 3,572,447 "	122,062 " 08 "	76 " 30 1/2 "
1896 3,548,256 "	118,145 " 05 "	67 " 3 " 1,936 0/0
1897 4,452,710 "	118,962 " 30 "	61 " 16 " 2,35 0/0
		22,5 0/0 արծ.
		22,45 0/0
		24,5 0/0
		30,784 0/0
		34,44 0/0

Թղել են բանուորներ.	Ծառայողներ.	Վճարուած է բանուորներին.
1893 թ. 1828 մարդ.	30 մարդ.	275321 ռ. 03 կոպ.
1894 " 1872 "	30 "	259431 " 82 "
1895 " 1539 "	30 "	249972 " 33 "
1896 " 1420 "	30 "	247021 " 99 "
1897 " 1848 "	30 "	273928 " 49 "

*) Ես եղայ հանքում 1898 թ. ամռանը, ուստի և կարելի չեղաւ վերցնել 1898 թ. վերաբերեալ տեղեկութիւններ.

Բանուորներն ըստ ազգութեան եղել են,

Հայեր	ռուս.	գերմ.	թաթար.	վրացի	լոչն	տաճ.	պաղս.	այլազգ.
1893 թ. 325	67	26	535	1	13	5	880	6 յ.
1894 „ 379	35	39	559	5	22	7	845	11
1895 „ 378	42	37	421	3	25	4	651	8
1896 „ 309	52	29	391	1	11	29	553	5
1897 „ 316	54	34	499	2	98	17	852	5

Այս աղիւսակից երևում է, որ գործարանում ամենից արեւելի պարսիկ բանուորներ են աշխատում, ապա թաթարներ, հայեր, ռուսներ, յոյներ, տաճիկներ և ապա վրացիներ, հայերի թիւը գնալով պակասում է։

Բանուորները աշխատում են ատաւօտեան ժամը 6-ից մինչև երեկոյեան ժամը 6-ը. միայն աւաւօտեան 8¹/₂ ժ. կէս ժամ նախաճաշիկի և կէս օրին մի ժամ ճաշի համար հանգիստ են տալիս, հետեւապէս և աշխատանքը տևում է 10¹/₂ ժամ։

Թէ ճառագողների և թէ բանուորների ռոճիկից մի տոկոս վերցնում են, որով և պահում են մի դեղատուն, մի բժիշկ և մի հիւանդանոց 16 մահճակալներով։ Թէ գեղերը և թէ բժշկական օգնութիւնը տրւում է ի տրիտուր այս վերցրած տոկոսի։

25 տարի ճառագողները կենսաթոշակ են ստանում։ Դժբաղտութեան պարագայներին ըստ կամս օգնում են։ Կայ նաև բանուորների բնակութեան յատկացրուած երեք շինութիւն, որոնք առողջապահական տեսակէտից շատ աննախանձելի են։

Պոնձի հանքեր անմշակ դրութեամբ գտնւում են նաև։

Զարդախլու գիւղից 8 վերստ արևմուտք, Ղազախի և Գանձակի սահմանի մօտ։

Սոկիւտլի գիւղի մօտ, մի վերստ հեռու Գետաբէկից Սլավեանկա տաճիկի ճանապարհից։

Նախկին Սիլոն-քեանդի մօտ, Սլաւեանկից Զարդախլու տանող ճանապարհից մի վերստ հեռու, Քակիրից 3 վերստ հիւսիս. Սլաւեանկա գիւղի մօտ Բաշքենդ սարում։

Ղարաչայ գետի ձախ ափին, նրա Ղոչղարա (Կուրի աջ բազուկ) գետի ձախ ափովու տեղից 2 վերստ բարձր։

Զամբոր գետի ձախ ափին, Թաքնալու գեղից արևմուտք։

Ղոչղարա գետի քարէ կամուրջից արևմտահիւսիս, 3 վերստ հեռու, այս գետի ձախ ափին. Քարհատ գիւղից բարձր Գեամանդ լեռներում։

Դաստաֆուր գիւղի շրջակայքում, համանուն գետի մօտ։

Էջրալ-Թախտ լեռան հիւսիս-արևմտեան լանջին։

Դաստափուր գետի ձախ ափին, Դաստափուր և Բալլուջա գիւղերի մէջ:

Ոսկանապատ և Միրզիկ գիւղերի մօտ:

Մուռուֆ գիւղի մօտ:

Ղարաքեշիշ գիւղի մօտ, Կանուտ-սար ժայռի տակ:

Սուլուկ գիւղի մօտ:

Գետաշէնում, Չրաղի ձորում:

Կեփաս-սարի շրջակայքում:

Յիճկի հանք (ЦИЖОВЫЯ РУДЫ):

Բէռուկ-Ամբ և Գալա (Гала) տեղերում:

Մարրաֆար (Stibium, Сурьмяная руда):

Նիւզգեար և Սէջֆալի գիւղերի մօտ:

Կոբալտի հանք (Cobalt, Кобальтовые руды):

Ղոչղարա գետի մօտ, ձախ կողմում, Բալլուջա գիւղից 6 վերջաւոր հիւսիս:

Տուտունց-առուի ձորակում, սրա և Ղոչղարայի մէջ թափուելու տեղից 2—3 վերստ բարձր:

Խաչ-Բուլախ-չալի (Ղոչղարայի վտակ) հովտում, գետի աջ ափում, վերին Քարհատի մօտ:

Համամ-չալի աջ կողմում:

Չարունց-առուի հովտում, Քարհատ և Բանանց գիւղերի մէջ, Նաև վերջերս գտնուած է Ոսկանապատ գիւղի մօտ:

Ն ո չ լ ար ա

Չամքորի աջ կողմում, Սէջֆալի և Նուզգար գիւղերի միջև տարածուող բարձրութիւնների վրայ, Մեծ-Ղալա և Մեխտի խան (Նիւզգեարի մօտ) ձմեռանոցների մօտ:

Ղուշի գիւղի մօտ ($40^{\circ} 44,7$ հ. լ. և $63, 46,4$ ա. եր.) Ղոչղարա գետի երկու կողմի լեռներում:

Զազադարայում. Քարհատում Սիմենաի ունեցած կոբալդի հանքից $5\frac{1}{2}$ —6 վերստ հարաւ, Սուլլու-Դարա և Նաւու-ղշախ տեղերում. Ղոչղարա գետի հովտում, Տուտունց-առուի հետ միանալու տեղում:

Ղոչղարա-գետի վերին մասերում, Գիւնէյ Գէօրմազ լեռան ձորում, մագնիսական երկաթ է:

Ոսկանապատ գիւղի մօտ, Ղարաշէն կոչուած տեղում:

Նոյն գիւղի մօտ, Քաչքի ձորում, մագնիսական երկաթ:

Գիւլիստան գիւղի մօտ:

Քարհատի լեռներում. այս հանքի տիրապետութեան մասին երկար վէճ ծագեց քարհատցիների, որոնք իբր ի վաղուց հետէ այդ հանքը մշակողներ՝ պայմանաւորուել էին պ. Ա. Թաւուրեանի հետ և

մի քանի անձանց մէջ, որոնք այդ հանքը գտնող հանդիսանալով, սեպհականութեան իրաւունքը վաճառել էին ոմն Պաստուխովին: Վէճը վերջացաւ յօգուտ Պաստուխովի և այժմ պատրաստութիւններ են տեսնուում նեղանիւ երկաթուղի անցկացնելու այդտեղ և գործարան հիմնելու:

Ն ր ա f ա r (pyrite, сѣрный колчеданъ):

Ղուշի գիւղի մօտ:

Նիւզգար գիւղի մօտ, Գանձակից 25 վերս արեւմտահարաւ, Սիւնիկդարա ձորում: Ղազախ-էջիլար գիւղի մօտ, Նաղիր-դաղի ստորոտում: Ոսկանապատի մօտ, «Ղարաշէնում»:

Չաւղար գիւղից 3 վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Փայլածոյ բերքաւար (Ֆր. Schiste micacé, micaschiste. Горючий сланецъ)

Աղ-Դուզ-դաղ կամ Կոնգուր կոչուած տեղում (920 Ֆ. բ. բարձր.): Քոռ-չալի (Կուրի աջ վտակ) աջ կողմում:

Ն աւթ

Գանձակից 30 վերստ դէպի հարաւ-արեւելք և Զէյվա նախկին փոստային կայարանից 4—5 վերստ հարաւ-արեւմուտք. Գէօրան չալի աջ ափին:

Պ աղ լ ե դ (Ֆր. Alun, Квасцы и квасцовые: вамень и сланецъ).

Պաղլեղի ամենանշանաւոր հանքը գտնուում է Փիփ կամ Զակլիկ գիւղից 4 վերստ հարաւ, Գանձակից 40 վերստ հեռու, Չամքոր և Ղոջ-դարա գետերի միջև՝ առաւելապէս Չորրուկ Կոր լեռան մէջ: Այս հանքը տարածուում է 17 վերստ երկարութեամբ (մինչև Ղուշի գիւղը) և 1¹/₂—2 վերստ լայնութեամբ:

Ինչպէս երևում է գտնուած մի քանի կաւէ և պղնձէ ամաններից, այս հանքը շահագործուելիս է եղել դեռ Հռովմայեցւոց տիրապետութեան ժամանակ: Պարսից տիրապետութեան միջոցին ևս շարունակուել է դրա շահագործութիւնը տեղացի գիւղացիների ձեռքով, որոնք մի փոքրիկ տուրք են վճարել յօգուտ Գանձակի մեճիդի: Նոյնը շարունակուել է և ռուսաց տիրապետութեան ժամանակ.— ըսկրսած 1804 թուից մինչև 1865 թուականը այդ հանքը կապալով էր տրուում նախ գիւղացիներին և ապա մասնաւոր անձինքների՝ տարեկան 300—6000 ռուբլով: 1865 թուին Խարիտոնովը արքունի գանձարանից 34,000 ռուբլի պարտք վերցնելով նոր գործարան և բնակարաններ հիմնեց, բայց յետոյ միջոց չունենալով շարունակելու, թողեց հեռացաւ և մի քանի տարուց յետոյ հանքի մշակութիւնը բոլորովին դադարեց:

Այստեղի պաղլեղը ամենալավ տեսակից է և ըստ Օսթրալի
նրա բաղադրիչ մասերն են.

Կալաշոդ	37, 58	,
Կալի — (Kali)	9, 00	,
Նրկաթի օքսիտ (окись железа)	—	,
Ծծմբային թթուատ (сѣрная кислота)	38, 33	,
Խճածին (кремнеземъ)	0, 14	,
Ջուր	14, 28	,

99 93

Միջին համեմատական (удѣльный) քաշն է 2,7838 *).

Բացի Փիփից, պաղլեղի հանքեր կան նաև Ղուշի գիւղի մօտ,
որ միանգամայն նման է Փիփի հանքին.

Բանանց գիւղի շրջակայքում.

Բախշիկ գիւղի մօտ, Նիւղգեար գիւղից 3 վերստ հարավ.

Մարմարիոն եւ մարմարանման կրաքար (Мраморъ и мраморо-
видный известнякъ).

Քարհատ և Զազադարասի գիւղերի մէջ, Խաչբուլախ-չաչ գե-
տի մօտ.

Խարխափուտ գիւղում.

Ջինուքեան քար

ա) Կրաքար եւ դոլոմիտ (Известнякъ и доломитъ) Ելենէնդորֆ
գաղութի շրջակայքում.

բ) Ուրալի, Բիւրալի և Էնլալի, (Кварцитъ, песчаникъ и конг-
ломератъ) Աբլահի քարհատը.

գ) Տրաչիտ (trachyte) Ելենէնդորֆ գաղութից 12 վերստ հարավ.
Գանձակից 20 վերստ հարավ Հաջիքենդի մօտ.

Յեմենսային քար (Цементный камень).

Գանձակ գետի հովտում, վեց վերստ հարավ.

Կրակի դիմացող կաւ (огнеупорная глина).

Չաքիր-բէկ գիւղի մօտ, Գետաբէկի պղնձահալական գործարա-
նից 8 վերստ հիւսիս-արեւմուտք.

Ղարաբուլախ գիւղի մօտ.

Ունաքար, (Quarz, Кварцъ)

Այբենու-գիւղի մօտ Գետաբէկի պղնձահալական գործարանից
5—6 վերստ հեռու.

Վիմագրական քար

Գանձակից 10 վերստ հեռու Մոլլա-ջալի սահմանում.

*) Богачевъ: „Загликскій Квасцовый заводъ“ — въ Запискахъ Кавказскаго Отдѣленія Русскаго Техническаго Общества Т. IV. ст 353.

Համալսարանի օճառ (горное дело) Երևանի պետական
դպրոցի 2 վերստ արևելք:

Համալսարանի ջրեր

Մլավեանկա գիւղից հարաւ-արեւմուտք 40°23,4 հիւս. լ. և
63°37,5 ա. եր. տակ. սառն, հանքային աղբիւր է, «Ջաջիրա» (Джа-
джара) անունով յայտնի:

Հաճիքեղի և Մուռուի գիւղերի միջև, սելտերեան թոյլ ջուր է:

Չարեքի վանքի կալուածում, Այծալու վտակի ձախ ափին, ծծրա-
քային սառն աղբիւր *):

Կ Լ Ի Մ Ա Ն

Որովհետեւ ոչ թէ Գանձակի գաւառի միջանի մասերում, այլ
միայն Գանձակում կազ օգերևոյթաբանական կայարան, ուստի և՛ ես,
այդ դիտողութիւնների հինգ տարուայ (1893—1897) թուերն առնե-
լով Թիֆլիսի օգերևոյթաբանական գլխաւոր կայարանից, միջին թիւ-
դուրս բերի և ստացայ հետեւեալ երկու աղիւսակները, որոնք պարզ
որոշում են Գանձակի և նրա բտրծրութեան վրայ եղած միւս տեղե-
րի կլիման:

Այս աղիւսակից հետեւում է:

1) Գանձակում օդի ճնշումը տարեկան միջին թուով հասնում է
724,^ս միլլիմետրի, օրորուելով 727,^ս-ի, որ բարձրանում է հոկտեմբե-
րին և 720,^ս-ի մէջ, որ իջնում է յունիս և յուլիս ամիսներին:

2) Բարոմետրի տարեկան maximum-ը հաւասար է 737,^ս որ
բարձրանում է դեկտեմբերին, իսկ minimum-ը 713,^ս-ը, որ իջնում է
մարտին:

3) Ցարեկան միջին ջերմութիւնն է 12,^ս, maximum-ը 34,^ս (օ-
գոստոսին), միջին minimum-ը 7,^ս, իսկ բացարձակ minimum-ը—9,^ս
(յունուարին):

Ամենախոնավ ամիսները՝ հոկտեմբերը և յունուարն են, ամենա-
չակաս խոնավը՝ օգոստոսը:

*) Օգոստոսի եւ ջր նաւ. Полезныя ископаемые и минеральныя воды
Кавказскаго края, сос. Меллеръ С. Пб. 1896.

Ամիսներ	Բարձրություն.		Տ Ե Ր Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն.				Բացարձակ խոնավություն.		Ցաքարեր. խոնավություն.		Ամպամած.	
	Միջին.	Max.	Min.	7.	9.	Միջ. Max. Min.	7.	9.	7.	9.	7.	9.
Յունուար .	726,5	735,8	715,9	-2,2	2,5	-0,3	10,7	-9,7	3,5	4,1	3,7	89,0
Փետրուար .	723,9	732,9	713,9	-1,7	5,7	1,8	14,6	-9,4	3,6	3,9	3,9	88,6
Մարտ . . .	722,8	731,2	713,8	2,3	10,5	6,2	19,4	4,5	4,8	5,4	5,4	85,0
Ապրիլ . . .	723,1	731,2	714,8	7,7	13,6	9,7	22,0	-0,1	5,6	7,3	7,3	84,0
Մայիս . . .	722,4	728,7	715,4	14,5	21,0	17,1	27,2	6,3	11,8	10,6	10,7	82,2
Յունիս . . .	720,9	726,5	715,9	18,8	26,0	21,1	33,3	11,8	14,6	12,3	12,1	71,8
Յուլիս . . .	720,9	725,9	714,8	20,5	28,8	24,1	34,4	11,8	16,9	12,2	12,5	69,2
Օգոստոս . .	721,5	727,4	715,9	21,2	30,2	25,1	34,5	14,5	20,3	13,5	13,1	71,4
Սեպտեմբեր	724,2	731,5	716,9	15,5	24,2	18,8	31,2	6,5	14,3	11,9	9,5	84,8
Հոկտեմբեր .	727,8	734,5	719,9	8,5	18,3	13,8	24,6	3,6	9,1	8,8	9,2	90,6
Նոյեմբեր . .	727,3	737,0	717,5	4,2	10,3	6,7	19,4	-0,7	5,4	6,1	5,8	87,8
Դեկտեմբեր	727,1	737,5	719,2	0,8	5,8	2,3	14,1	-2,9	4,3	4,8	8,6	88,0
Տարի	724,0	737,5	713,8	9,2	16,4	12,3	34,6	-9,7	7,9	8,5	8,4	82,4
												77,5
												5,9
												4,9

Դ Թ Ժ Ժ Ի Լ	Քամու ուժը.		Ք Մ Մ Ի Ն Ե Ր.					Նստից. (Precipitations) (օսանք).				Յ						Ր.						
	1	2	N.	NE.	E.	SE.	S.	SW.	W.	NN.	Նստից.			Յիւն.	Կարկառ.	Կաճակ	Պարզ.	Ամպամ.	Մթնիկ	Տեղում. Max. 00	Տեղում. Min. 00			
											Գրգռ.	Maxim.	Թիւր.											
Յունուար.	0,7	1,2	0,6	1,2	0,2	2,5	0,2	0,6	2,0	9,8	7,6	68,2	12,1	5,2	7,0	7	5	0	0	5	13	0	8	30
Փետրուար	1,4	2,9	1,4	2,0	1,8	1,0	0,2	1,6	4,2	12,4	11,6	51,0	12,2	6,5	14,2	4,2	3	0	0	4	7	1,5	3	21
Մարտ.	1,0	1,3	0,7	3,6	3,2	6,2	0,2	0,6	4,4	7,8	7,4	61,8	14,6	4,5	17,2	7,0	2	0	0	3	11	0,4	0	11
Ապրիլ.	1,6	1,7	1,5	4,0	1,6	5,6	0,8	0,6	2,7	9,0	11,4	55,2	37,1	10,2	10,6	9,2	0,4	0	0,4	3	14	1,4	0	1
Մայիս.	1,6	1,7	0,7	2,0	2,0	10,0	2,1	0,8	0,8	8,6	7,8	58,6	32,3	11,2	12,6	11,4	0,0	1	3	2	10	0,4	0	0
Յունիս .	1,3	2,5	1,8	3,2	2,2	7,4	2,6	0,6	2,2	12,2	15,8	44,0	35,2	15,6	14,0	10,2	0	1	4	7	4	1,2	0	0
Հուլիս.	1,4	2,5	1,4	3,2	4,2	11,2	2,4	0,8	0,3	8,4	10,4	50,6	17,4	6,3	12,4	7,4	0	0	2	10	6	1,4	0	0
Օգոստոս .	1,2	2,6	1,1	2,8	3,4	11,2	3,0	0,8	1,5	7,2	8,0	50,5	8,8	5,9	14,0	3,5	0	0	2	11	3	1,4	0	0
Սեպտեմբեր	1,0	1,8	0,9	1,6	2,4	4,6	1,6	0,4	1,6	9,0	10,2	60,8	36,5	18,9	16,0	6,4	0	0	0	9	6	1,0	0	0
Հոկտեմբեր	0,6	0,9	0,3	0,6	0,8	2,2	1,3	0,6	2,4	6,4	3,2	76,2	12,6	6,5	15,8	5,0	0	0	0	6	8	1,0	0	0
Նոյեմբեր .	0,8	1,3	1,0	0,2	0,6	1,0	0	0,2	4,5	15,4	8,6	59,0	25,2	8,7	15,6	9,4	1,0	0	0	5	9	2,0	0	11
Դեկտեմբեր	0,9	1,3	0,5	0,8	1,6	1,0	0	0,8	4,2	11,2	6,6	68,8	10,3	5,2	20,0	5,2	3,0	0	0	4	10	0,3	2	20
Տարի . . .	1,1	1,9	1,0	25,4	24,0	64	14	8,4	30,8	117,4	109,6	704,8	254,3	18,9	—	86,0	14,4	2	11,4	69	101	12,0	14	94

Այս աղիւսակից էլ հետևում է.

1) Տիրապետող քամիներն են. արևմտեան (117,ₐ) և հիւսիս-արևմտեանը (109,ₐ), յետոյ արևելեան (64) և հարաւարևմտեանը (30,ₐ). Ամենից շատ հողմեր փչում են յունիսին և ամենից քիչ՝ հոկտեմբերին. Քամին ամենից սաստիկ փչում է փետրուարին (2,ₐ) և ամառը, երբ շատ անգամ ծառեր է տապալում, իսկ ամենից թույլ՝ հոկտեմբերին.

Ամենաշատ նստույցքը տեղի է ունենում ապրիլին (37,₁) և յունիսին (35,₁), իսկ ամենից քիչ՝ օգոստոսին և յուլիսին. այս երկու ամիսը սաստիկ երաշտ է լինում և մեծամեծ վնասներ պատճառում.

Ուռաջին անգամ ձիւն գալիս է նոյեմբերի վերջին (Քի անգամ), ապա մի քանի անգամներ միայն գալով՝ վերջանում է մարտին. առհասարակ ձիւն շատ քիչ է գալիս.

Կաշճակը աւելի պատահում է յունիս ամսին. իսկ կարկուտ, թէև ոչ յաճախ՝ մայիսին և յունիսին.

Ամենից աւելի անպամած օրեր տեղի են ունենում ապրիլին (14), յունուարին (13) և մարտին (11), իսկ ամենից քիչ՝ օգոստոսին (3).

Ինչ վերաբերում է ամբողջ գաւառի կլիմային, յարմար դատեցի առաջ բերել պ. Աբելեանի հետևեալ հինգ գօտիների բաժանումը.

I. Ուռաջին, բարձր ալպեան գօտին, զրկուած անտառային բուսականութիւնից, բռնում է գաւառի հարաւարևմտեան կողմը, 5,500—6000' բարձրութիւնից մինչև 9,500—10,000' ծովի մակերևոյթից, հիւսիսային լայնութեան 40°1' և 40°8' միջև. Այս ամբողջ գօտում չկայ ոչ մի գիւղ, թէև Խաչ-բուլաղ ելլալով եղած հայկական գիւղի և եկեղեցու աւերակները ցոյց են տալիս, որ և այս գօտում, գոնէ նրա հիւսիսային մասում, ապրել է հաստատաբնակ ժողովուրդ. Այս գօտին բաղկացած լինելով լեռների զառքվաղներից, փոքրիկ հարթութիւններից, ոչ խոր ձորերից և ձորակներից, բարձր զազաթներից, ներկայացնում է ամառային արօտատեղիներ, որ կենդանութիւն է ստանում մալիսի սկզբից մինչև օգոստոսի կէսը, սարուորների և նրբաւնց անասունների գալով. Այս միջոցում տեղի են ունենում կարճատև անձրևներ, յաճախակի մառախուղ, որ շարունակ վերանորոգում են ալպեան կանանչը. Մնացած 8—9 ամիսների ընթացքում ամբողջ գօտին պառկած է լինում ձեան սաւանի տակ և նրա վրայ ազատ խաղում են բուքն ու բորանը.

II. Արօտատեղիների գօտուց ցած, դէպի հիւսիս-արևելք, 4000' մինչև 6000' և աւելի բարձրութեան վրայ ձգւում է անտառային գօտին, ուր անտառոտ ընդարձակ տեղերի հետ միասին գտնւում են և՛ վարելահողեր, խոտատեղիներ և արօտատեղեր. Այս գօտին տաքածւում է բաւականաչափ դէպի հիւսիս, մինչև լեռների ստորոտները.

Սրա հարաւային մասում մշակում են միայն կեռասենի և շորենի. հիւսիսային մասում, մեծ գետերի խոր ձորերում հասնում է և խաղողի որթը: Ամբողջ գօտին կառավարւում է առանց արհեստական ոռոգման, բացի բանջարանոցներից և խաղողի այգիներից, որոնք անշուշտ ջրով են գետերի կամ աղբիւրների ջրով: Սակայն այս գօտու գիւղերից մինում, Գետաշէնում, հացհատիկների հունձը աւելի ապահովելու համար, ջրանցքներ են անցկացրել և արտերը ջրելու:

Այս գօտում ձմեռը, ընդհանրապէս, խիստ չէ, թէև երկարատև է և ձիւնառատ. հիւսիսային կողմում նա բաւականաչափ մեղմ է, քան թէ հարաւայինում: Բարձր և բաց տեղերում, որոնք ենթակա են հարաւ-արևմտեան և հիւսիս-արևելեան քամիներին, ձմեռը, բնականաբար, աւելի խիստ է, քան թէ գետերի և գետակների խոր հովիտներում, և առհասարակ պաշտպանուած տեղերում: Այնտեղ՝ ուր հովիտի լանջն էլ դէպի արեգակի կողմն է նայում, հիմնւում են լեռնային ժողովուրդների ձմեռանոցները, որովհետև ձմեռն արեգակի ճառագայթների տաքութիւնը բաւական է որ ձիւնը հալչի և նրա տակից խոտն երևայ: Երկարատև և սաստիկ ցրտեր այս գօտում չեն լինում, միայն թիփի և բորան հազուադէպ չեն. ձեան հիւսեր ճանապարհների վերայ և ցրտից անասունների ջարդ նոյնպէս սովորական երևոյթներ են: Վեցամսեայ ձմեռն (սեպտեմբերից մինչև ապրել) հետևում է տարուայ տաք եղանակը, որը միայն յուլիսի կիսից մինչև օգոստոսի կէսն ստանում է ամառուայ բնաւորութիւն: Տարուայ այս եղանակին յաճախակի լինում են անձրևներ, մառախուղ և կարկուտ:

Այստեղի երկարատև և կարճատև անձրևները, ցօղելով գետինն ու մթնոլորտը՝ բուսական կեանքին անհրաժեշտ չափով, կազմում են գիւղացիների ցանկացած երկնային պարգևը, — ի հարկէ, եթէ դրանք իւր ժամանակին են: Յորդ, նոյն իսկ ոչ երկարատև, բայց ուժեղ, անձրևներն երբեմն մեծ վնասներ են պատճառում ցանքսերին, թէև ոչ այն չափով, ինչպիսին պատճառում է կարկուտը, որ այս գօտում քրոնիկական բնաւորութիւն է կրում: Պարկուտին ենթարկուած են աւելի լեռնային, բարձր տեղերը, իսկ գետերի խոր հովիտները և ցածրանիստ տեղերը շատ հազիւ: Պարկուտը պատահում է ամբողջ տաք եղանակի ընթացքում, բայց առաւելապէս յունիս, յուլիս և օգոստոս ամիսներին, այսինքն ցանքսերի համար ամենամնասադար միջոցին: Չափ անգամ անձրևներն սկսում են ուղղակի կարկուտով. այսպիսի դէպքերում կարկուտը ընկնելուն պէս հալչում է, այս հանգամանքը նախագուշակում է, որ շուտով կարկուտը անձրևի պիտի փոխուի: Պարկուտը երբեմն շատ մեծ է լինում, մինչև հաւկթի մեծութեան:

III. Անտառային գօտուց յետոյ գալիս է Էլ-Կուֆէ Գօթը, որ բաղկացած է ոչ շատ բարձր բլրակների շարքերից և գետերի լայն, ջրար-

բի հովիտներին: Այս գոտու գիւղական հողերի լեռնային մասի հա-
րաւային գիծը ընդհարոււմ է վերոյիշեալ գոտուն և չի կարօտոււմ ար-
հեստական ոռոգման: Ընդհակառակը, հիւսիսային լեռնային գիծը, որ
կազմուած է կրաքարից, արհեստական ոռոգման համար յարմարու-
թիւններ չի ներկայացնում և ծառայում է որպէս անասունների ձմե-
ռուաչ արօտատեղի: Ինչ վերաբերում է գետափնեայ ցածրանիստ հո-
ղերին, դրանք բոլորովին նմանում են ցածրանիստ ջրաբբի գոտուն:

IV. Զակամից մինչև Խնձաչաչ և լեռնաստորոտից մինչև Կուր
գետը (արևմուտքում) և Բոզ լեռնաշղթայի լանջը, ներկայացնում է
ցածրանիստ տաք գոտի, որի յատկանիշ գիծը անշուշտ կազմում է
արհեստական ոռոգումը, ուստի և մենք նրան կոչում ենք ցածրանիստ
Զուլէ գոտի:

V. Վերջապէս գալիս է Կուրի նեղ գետափը, նրա երկու կողմից
ցածրանիստ և Կուրի հեղեղումներով ողողուած մի տարածութիւն. սա-
կայն նրա աջ ափին կաչ մի ցածրանիստ, ջրաբբի գոտի, որ ոռոգւում
է Ալագանի ջրով:

Այնպիսի և հողի յատկութեան տեսակէտից ինչպէս Կուրի գե-
տափնեայ, այնպէս և ցածրանիստ ջրաբբի գոտիները լիովին նման են
միմեանց: Այդտեղ ձմեռները կարճատե են, անձրեւային, ձիւն քիչ է
գալիս, սաստիկ ցրտեր հազիւ են պատահում: Այսպիսի ձմեռը նպաս-
տում է անապատային բուսականութեան մշտատե վերանորոգման,
որը ապահովում է թափառականների բազմաթիւ անասունների և
բաժնեւու խոտով: Յուրտ ձմեռներում, ի հարկէ, այս գոտիներում խո-
տի պակասութիւն է զգացւում և անասունների ջարդ է տիրում:

Փետրուարի կիսից արդէն ձմեռը տեղի է տալիս գարնան, որը
ապրիլի վերջին այնքան տաք է լինում, որ սարուորները իրենց հո-
տերով շտապում են դէպի սարերը. համարեա մալիսի վերջից մինչև
սեպտեմբեր այս գոտիներում անձրեւ չի գալիս: Մթնոլորդը սաստիկ
չորանում է, բուսական կէանքը պահպանւում է միմիայն արհեստա-
կան ոռոգմամբ: Գետերի ջրի առատութիւնը միանգամայն կախուած
է լեռնային գոտու անձրեւներից. որքան ամառը լեռների վրայ անձ-
րեւային է, այնքան աւելի գետերում ջուր է լինում—նշանակում է
այնքան աւելի ցածրանիստ տեղերի ցանքսերը ապահովուած են ոռո-
գող ջրով: Տիրապետող հիւսիսարեւելեան և հարաւարեւմտեան քամի-
ները համարեա զրկում են իրենց խոնաւութիւնից մինչև կրհասնեն
այս դաշտավայրի սահմանին, ուստի և հասկի լցուելու Ժամանակ
սաստիկ վնասում են նրան, և ինչպէս ասում են գիւղացիները «վա-
ռում են» արտերը: Երբեմն էլ այնպիսի սաստիկ քամիներ են փչում,
որ կոտրատում են այգիների ծառերը և պառկեցնում ցանքսերը:

Թ Ո Ւ Ս Ա Կ Ա Ն Ո Ւ Թ Ւ Ի Ն *).

Գանձակի զաւառը շատ հարուստ է բուսականութեամբ. կլիմայի և հողի յատկութեան տարբերութիւնները պատճառ են դառնում բուսականութեան բազմազանութեան: Հայ-Գանձակեան լեռնաշղթայի և նրա ճիւղաւորութիւնների լանջերը հարուստ են ալպեան բուսականութեամբ և կազմում են հիանալի արօտատեղեր, մօտ 69,029 դե-սիատին տարածութեամբ:

Այսեղ լինում են հետեւեալ խոսային բոյսերը.

Բանբրուցնի (бузина—sambucus nigra).
 Փիփերք (мальва—malva silvestris).
 Զգախոս (տեղ. տխտկուռ) (подорожник—plantago major).
 Առուոյս (սիրի-սիրի) (клеверъ—trifolium մի քանի տեսակներ):
 Բուռ գալձ (ցտի ճինջաղ) повилица—cuscuta.
 Արջընկոյղ (дурманъ—datura stramonium).
 Սեւ բանգ (белена—hyoscyamus niger).
 Կաղընձնի (заразиха—orobanche).
 Սպիտակ եղնմայր (глухая крапива—lamium album).
 Վայրի տորոն (марена—rubia tinctorum).
 Հասարակ մասուսակ (բիեան) (солодка—glycyrrhiza glabra).
 Զանգակիկ (колокольчики—campanula մի քանի տեսակներ):
 Մորի (земляника—fragaria vesca).
 Մորի (клубника—fragaria elatior).
 Կռաբանջար (одуванчикъ—taraxacum officinale).
 Տաստակափուռ (чертополохъ—carduus acanthoides).
 Վայրենի մեխակ (гвоздика—Dianthus).
 Հասարակ յապուկ (дик. резада—Reseda lutea).
 Կակաչ կամ պուռ (макъ—papaver զանազան տեսակներ):
 Գայլուկ (хмель—humulus lupulus).
 Եղին (крапива—urtica).
 Հիրիկ (касатикъ—iris germanica).
 Ծնեբեկ (спаржа—asparagus officinalis).
 Հասարակ եղեգն (камышъ—arundo donat).
 Զիւձեւ (хвощъ—eguisetum).
 Զարխոսեր կամ պեղեղեղ (папоротники—filices).

* Այս բոյսերից շատերի անուններն ստացել են պ. Ս. Բալազեանից, որի համար և շնորհակալութիւնս եմ յայտնում:

Մամուկներ, սուկներ, քարաքոսներ, ջրիմուռներ,

Դաւսաց ուրց (*Tymus serpyllum*).

Կորդիւն (*Satureja hortensis*).

Պատիճիկ (*Melissa officinalis*).

Նդեպակ (*Salvia*).

Դիտարակ (*Dietamus*).

Աղուխաղի (*Alopecurus pratensis*).

Հատարակ խոտ (*Poa*).

Փեսուկ (*Phleum Festuca*).

Խրցակ (*Bromus arvensis*).

Ոսկանապատի, Բանանցի, Չամքորի, Ջեկամի լեռնոտ շրջակայքը
և Դալլարի, Մինգեչաուրի և Սամուխի հարթութիւնները, որ ձգւում
են Կուրի ցածր գետափին, ծածկւած են անտառային բուսականու-
թեամբ մօտ 127,529, դեկտրիւն տարածութեամբ։ Այս անտառներ-
ըում առաւելագուէն գտնուում են.

1) Կաղնի, (*quercus*).

2) Լորնի (*липа—tilia europica*).

3) Լինեւեւի (*остролистный клён*).

4) Թողուի (*ղարաղաղ ильмъ*).

5) Հացի (*ясень—fraxinus etcelsior*).

6) Կեչի *Берёза—betulus*.

7) Թղի (*кленъ—acer tatarica*).

8) Զամ (*сосна—pinus silvestris*).

9) Կեցի (*красное д. тисъ*).

10) Յրքրնի (*можжевельникъ—juniperus*).

11) Հախառի (*букъ—fagus silvatica*).

12) Բոխի (*грабъ—carpinus betulus*, որից նշանաւոր են Կեչի
և բիզի տեսակները).

13) Մրհացի (*рябина*). Նախքը, ինչպէս և Ազնի (*боярышникъ—
ctaraegus*), զկռի (*мушмула—mespilus germanica*).

Կիրիմուսի (*гордовина viburnum lantana*).

Կծոխուր (*барбарисъ—berberis vulgaris*).

Ֆուցի—*каркасъ—celtis australis*.

Մաւրի—*шиповникъ—rosa canina*.

Արեւելեան սուրի—*чинаръ—platanus orientalis*.

Յաքի—*держидерево, paliurus aculeatus*.

Մոռի, մորեցի—*малина—Rubus idaeus*.

Մոցեցի—*ежевика—rubus caesis նառ. R. fruticosus* Թփերը
և փայտը.

Ծառնի—груша—*Pirus communis*.

Ծառնի—яблоня—*malus communis*.

Սնդիկի—айва—*Cydonia vulgaris*.

Ծոցնի—гранатъ—*Punica granatam*.

Բադեղ—плющъ—*hedera helix*.

Թրեմի—шелковица—*morus alba* և *morus nigra*.

Հովիտները բռնում են պարտեզներով, ուր ձգտվում են խնձորենի, սառնանի, հեռասենի, Թթենի, դեղձի, նռնենի, սերկեղի, շաքանակի և այլն.

Դաշտային ցածր մասերում տարածվում են խաղողի ընդարձակ այգիները, որ առատիվեանը աղիս են խաղողի բաղձով և տեսակները *).

Կ Ե Ն Դ Ա Ն Ի Ն Ե Ր.

Գանձակը գտնվելով Գանձակ գետի հոսքում, որ վերջանում է գետի կիսիս և ցածր մասերում, կեակ գետի մասերը թեև բազմակամարյան ճակերներ, ծածկում է ծղեղնով, կնիկնով (ծծեղ) և ուրիշ ճակերով բաժանվում. գրեթե բոլոր կողմերից շրջապատված է բլուրներով և լեռներով, ծածկված անտառային բուսականությամբ, որոնց մեջ ապաստան են գտնում վայրենի փնդանիների շատ տեսակները.

Ցեղի բազմազան բազմազանությունը պատճառ է դառնում և կենդանիների թաղանթի մասնակցության բազմազան տեսակների, իսկ մանապես նկատելի է այն թաղանթի մասնակցության փետրաւոր (թթրաւոր), ներպտուկների վրայ, որովհետև սրանց բուն գնելու սովորությունները և որսի մեթոդները շատ զանազանակերպ են. Գարնան ամիսին տառապները լինում են սարկակները (թթրաւոր) և արտույտները (թթրաւոր), մանապես վերջիններս, Սրանց երկուսն էլ փետրաւոր վերջին կամ մարտի սկզբին, Չառանգամ պատահում է, որ սաք ձմեռների արտույտները չեն հեռանում և ձմեռում են աչքանդ Փոքրիկ խմբերով ապրում են դաշտերում և երբ լանդարձ ցրտից բռնվում են, փնդում են բաղաւթ Սրանց երկու տեսակը կապիկի արտույտ (թթրաւոր) և արտույտ (թթրաւոր), *Alauda arvensis* L.) և կատարաւոր արտույտ (Ճ. хвостатый, *Al. cristata* L. *Galerita cristata* L.): Արտույտները վատ չեն երգում և տեղացիները նրանց պահում են վայրի զակներում. նրանք շուտով ընտելանում են:

*) Ինչպէս խաղողի, ալիպէս և պտղատու ծառերի տեսակները տեսնվեցին գործողության գլխում:

Սարեակները, կամ տեղական բառով ժեռերը, ձմեռը թողնում են Գանձակը: Վարդագոյն սարեակը (Розовый скварецъ, или каменный, ширкуни) *Pastor roseus* L.): մարտի կիսին կամ ապրիլի սկզբին է գալիս: Թուրքերը այս թռչունը սուրբ են համարում, որովհետև նրանք կոտորում են մորեխներին: Թէ առաջին և թէ երկրորդ տեսակի դեղձանիկները հեռանում են հոկտեմբերի վերջին:

Մարտի վերջին, հէնց որ ծառերը կանաչում են, գալիս են ծիծեռնակները, (*Hirundo urtica* L.) Միքանիսը իսկոյն կարկատում են իրենց հին բները, միւսները նորերն են շինում և մի քանի օրից վեց ձու ածում:

Ծիծեռնակից յետոյ գալիս են բազմաթիւ թռչուններ, որոնցից նշանաւոր են. պիրոլը, (крикливая иволга, կարկաչուն մշահաւ, դէօրդ, *Oriolus galbula* L.), այստեղի ամենազեղեցիկ թռչուններից մինը: Սա լաւ է երգում, մանաւանդ ձու դնելիս:

Ճարեկը կամ տորդիկ (черный дроздъ, Թր. Ղարաթաւուղ, *Turdus merula* L.), ամբողջ տարին, և նոյն իսկ ձմեռը այստեղ է անցկացնում: Սրա արուն սկսում է երգել մարտ ամսից և երգում է մինչև ամառ: Պարսկերէն սոխակը (Соловей Гафиза или персидский, *Lusciolus Hafizi Severz.*) թռչում է այստեղ ապրիլի կիսին կամ վերջին: Սրանք մեծ քանակութեամբ են լինում և ամէն մի այգում կամ պարտիզում գտնւում են, միայն այնպէս քաղցր չեն երգում, ինչպէս արևելեան և արևմտեան սոխակները:

Խաղտրտնիկը (Плиска или трясогузка, *Motacilla alba* L.) ջրերի մօտ է ապրում: Չատ անգամ ձմեռում է այստեղ և եթէ գրնում էլ է, վերադառնում է մարտի սկզբին: Նաև կան՝ մոխրագոյն անձեղ (сѣрый сорокопутъ, *Enneoctonus excubitor* L.), խաճկտիկ, (снигиръ, *Pirrhula vulgaris* Bechst). ճեղագուաւ (сивоворонка или ракша, (*Coracias garrula* L.) Յոպցոպ. (Թուրք. ֆաթմա-պաճի. *Upupa epops* L.) պիճակասպան (щурка или пчѣлоѣдъ—երաշտաւաւ (*Merops apioster.*) և ձկնկուլ. Աղկիոն (зимородокъ.) Գիշերալին գիշատիչ թռչուններից նշանաւոր են բու, (филанъ, *Strix Bubo*, *Bubo maximus* L.) որ 2 ֆուտ բարձրութեան է հասնում:

Վերոյիշեալ թռչունները պատկանում են երգեցիկների խմբին և ոչ միայն օգտաւէտ են իրենց երգերով մեզ զուարճացնելու պատճառով, այլ և կոտորում են մի քանի վնասակար միջատներ, թրթուռներ, ձուեր և այլն:

Անտառի աւելի մեծ թռչուններից նշանաւոր են. կկուն և կրացահարի մի քանի տեսակները: Սովորական կկուն (обыкновенная кукушка, *cuculus canarus* L.) այստեղ է թռչում ապրիլի վերջին, և մի-

աչն ամառն է մնում. կտցահարներից այստեղ միայն երեք տեսակը կան. լիսեռնիկ (дятель-вертиголова, աղաջ-դալէան, *Jynx torquilla* L.) կանաչ կտցահար (зеленый д. *Picus viridis*) և սև կտցահար (черный д. *P. Martius* L.). սրանք առաւելապէս գտնուում են Ազատ գիւղի անտառներում:

Ագռաւների (Corvinæ) տեսակներից համարեա բոլորն էլ կան, միայն աւելի նշանաւոր է սև, հասարակ ագռաւը, կոռաբ (тулапш, черный воронъ, *Corvus corax* L.). կա նաև սերմնաբաղ ագռաւ (грячъ *C. frugilegus*). կաշաղակ (сорока бѣлобокая, Թր, սագ-սաղան, *Pica caudata* Briss). և ճալը կամ չարդը (сойка, *garrulus glandarius* L.):

Գիշատիչ Թռչուններից կան Թէ ցերեկուայ և Թէ գիշերուայ. Առաջիններից նշանաւոր են սպիտակագի արծիւը, (орелъ бѣлохвостый *Haliaëtus albicilla* L.) սև անգղ (черный коршунъ, չամաղան, *Milvus niger* Briss), կարմիր անգղ (красный коршунъ), սակաւ (ястребъ-утятникъ կիրդի, Թրք. *Astur palumbarius* L.) և ճուռակը (պարսկ. շահէն, ястребъ переплятникъ, *astur nisus* L.) սրանք մեծ քանակութեամբ ոչնչացնում են դաշտալին մկներին: Ապրիլի վերջին կամ մայիսի սկզբին գալիս են որձ լորը (перепель бѣльдерчин, *Coturnix communis* Bonn.) սրա հետ գալիս է և լորամարգին (дергачъ կամ коростель, ельба, *cxox prateusis bechst*):

Աշունը որսորդութեան ամենալաւ ժամանակն է և այս միջոցին առաւելապէս որսում են փասիան (фазанъ, *phasianus colchicus* L.) կաբաւ, մորիկ (сѣрая куропатка чиль, *starna cinerea* L.). սրանք շատ քնքոյշ են և ցրտի չեն դիմանում, ուստի և ցււրտ օրերին գալիս են գիւղերը և մտնում դարմանանոցները, ուր հեշտութեամբ նրանց բռնում են: Սրանց բները հասարակ են և գետնի վրայ, ուստի և դարմանալին հեղեղների ժամանակ մեծ քանակութեամբ ոչնչանում են:

Աղաւնիներից գլխաւորապէս կան հետեւեալ տեսակները. վալրասուն հաւփալ, (сизый голубъ, գէօգարչին. *columba livia* Briss). աղաւնի-տատրակ (горлица, ала-бахта, *Turtur auritus* Ray). և *Palumbus torquatus* aldг. սրանցից միայն վալրասուն հաւփալը ձմեռում է այստեղ, իսկ միւս երկու տեսակը հեռանում են աւելի տաք երկրներ:

Օգոստոսի վերջին կամ սեպտեմբերի սկզբին ճահիճների վրայ երևում են ջրակտցարը, (бекасъ барашекъ, *scolopax gallinago* L.) հոկտեմբերի վերջին գալիս են և վալրի կտցարն կամ ձիական Թռչունը, (лѣсной бекасъ или вальдшнекъ, *S. rusticola* L.). ճահճալին միւս

Թռչուններից չաճախ պատահում են ճալը (бѣлая цапля, *ard. nivea* Gm.), եղտիւրիկ (կիւիւ) (чибисъ-пигулица, *vanelkus cristatus* L.), Գարնան գիշերները լսում են *Ardea stellaris* (рыба и водной брызг L.) ձայնը:

Գանձակ գետի ափերի Թանձր խոտերի մէջ ապրում է միայնակ *Rallus aquaticus* (водной пастушокъ). և շամբակուր (камышница зеленоногая կամ чортова курица, *gallinula chloropus*). այս երկու Թռչունն էլ շատ վախկոտ են, լաւ են վազում, բայց վախ Թռչում. մի քանի քաջ Թռչելուց յետոյ թռչատում են Թագ կենպի եղեգների մէջ. ձմրան սկզբին սկսում են որսալ բաղեր (утка) և արօս (стрепетъ, *otis tetraz* L.). այս վերջիններս գալիս են աշնան վերջին և եթէ ձմեռը տաք է՝ երկար են մնում, իսկ եթէ ցուրտ, Թռչում են աւելի հարաւ և մի ժամանակից յետոյ կրկին վերադառնում, այսպիսով նրանք ամբողջ ձմեռ չւում են, անցնելով մի տեղից միւս տեղ: Գարնան սկզբին հեռանում են հիւսիս, ուր և ձու են դնում: Սրանց, ինչպէս և մեծ արօսը (*хорохъ, otis tarda* L.). որսում են յորդ անձրեւներից յետոյ, որովհետեւ սրանց փետուրները այնպէս սպառիկ Թռչում են, որ սրանք մեծ գոռարութեամբ են կարողանում ամենափոքր տարածութիւնն անգամ Թռչել *):

Ընթանի կենդանիներից կան՝ կով, գոմէշ, ձի, էշ, ջորի, ուղտ ոչխար, այծ, խոզ:

Վայրի կենդանիներից՝ աղուէս, գալ, արջ, չաղալ, եղջերու, նապաստակ և այլն.

*) Օգտուել եմ Емельяновъ: Елисоветополь и его обрестности въ орнитологическомъ отношеніи etc. въ Сборникъ Матеріаловъ для описанія Кавк. племенъ и мѣстностей. Т. XXI.

Թռչունների մասին աւանդութիւններ տես Հաւատքի բաժնում:

ԳԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄԱՍՆ

Գ Լ Ն 2 Ա Կ

Գտնձակ նահանգական և զաւառական քաղաքը ձգւում է Հիւսիսային լայնութեան 40°41' և արևելեան երկարութեան 64°6' աստիճանների տակ, 1449 ոտնաչափ բարձրութիւն ունեցող հարթութեան վրայ և բռնում է 114,76 ք. վերստ կամ 130,60 ք. կիլոմետր տարածութիւն: Քաղաքի միջով անցնում է համանուն գետը, բաժանելով նրան երկու նշանաւոր՝ հայոց և թուրքաց մասերի: Հայոց մասը, որ ընկնում է գետի աջ կողմը, բաժանւում է Քիլիսաքեանդ և Մոլլաջալու թաղերի. առաջնում բնակւում են զլխաւորապէս հայեր, իսկ երկրորդում՝ թուրքեր: Թուրքաց մասը, գետի ձախ կողմը, բաժանւում է Երևանցոյ, Թուրքերի, Բաղբանջիլար և Նորաշէն թաղերի: Երևանցոյ թաղում գտնւում է ս. Գէորգ եկեղեցին, քաղաքային ժողովարանը, Յիւրալովի առաջնակարգ, գեղեցիկ և այլ հիւրանոցներ, ամենալաւ խանութները և այլն: Թուրքերի թաղում՝ ընդարձակ հրապարակը, մզկիթը և այլն: Բաղբանջիլար թաղը ձգւում է Թուրքաց թաղից դէպի արևմուտք և կորչում այգիների (բաղերի) մէջ: Սրա բնակիչները մեծ մասամբ թուրքեր են: Նորաշէն թաղը գտնւում է մեծ հրապարակից դէպի արևմտահիւսիս՝ մօտ մի վերստ հեռաւորութեան վրայ, Թուրքաց թաղի յետևը: Այստեղ կան ս. Աստուածածնի եկեղեցին և ս. Սարգսի ուխտատեղին:

Եթէ համեմատելու լինինք հայոց և թուրքաց մասերը, կը տեսնենք, որ թուրքաց մասը բռնում է ամենալաւ, հարթ տարածութիւնը, այն ինչ հայոցը աւելի բարձր և համեմատաբար աւելի վատ տեղը, բայց փողոցները, շինութիւններն և

մաքրութիւնը ի նկատի առնելով, հայոց մասը աւելի բարձր է:

Արեւանցոց և Քիլիսաքեանդ թաղերում փողոցները կանոնաւոր և լայն են, մինչդեռ միւս թաղերում, ընդհանրապէս ոչ, թէ՛ և այստեղ էլ կան մի քանի կանոնաւոր փողոցներ:

Պանձակի զմրդը մեծ հրապարակն է, որ տարածւում է թրքաց թաղում, գլխաւոր մզկիթի առջև. սա մօտ 150 ս. երկարութիւն և 40 սաժէն լայնութիւն ունի. բարձր, հարիւրամեայ չինարի ծառերը շարուած են չորս բոլորից, քառակաղնիքը խոխոջում է մէջ տեղում, բազմաթիւ խանութները եղբրում են նրան, իսկ ահագին քանակութեամբ հազար ու մի տեսակ մրգերն ու այլ և այլ ուտելիէնները, որ անկարգ ու անկանոն կերպով աճուած, դիզուած են այս ու այնտեղ, չինարենիների ստուերի սակ, նրան մի արտակարգ գեղեցկութիւն են պարգևում: Ափսոս, որ այժմ, զանազան փայտեայ խանութներ շինելով, փոքրացնում և տգեղացնում են այն հրապարակը, որ հնումը և ձիարշաւների համար իբր ասպարէզ է ծառայել (տես 304—305):

Պանձակի երկրորդ սքանչելիքը փողոցների երկու կողմից բարձրացող, ահագին, հարիւրամեայ չինարիները և սրանց մօտով—փողոցների երկու կողմից—քչքչալով հոսող ջրերն են: Այս չինարիները չափազանց բարձր և հաստ են. մինչև անգամ սրանցից մինի փուճ կոճղի մէջ մի կօշկակարի խանութ էր սարքուած: Ափսոս որ ձիաքաշի գիծն անցկացնելիս ստիպուած եղան կտրելու այս չինարին:

Նոյն բարձրուղէշ, հարիւրամեայ չինարիներն են, որ զարդարում են առաջները՝ խանի, իսկ այժմ հասարակաց այգին, որ գեղեցիկ զբօսավայր է:

Ձինութիւններն ընդհանրապէս աղիւսից են, որովհետև քաղաքի մօտերքում քարհանք չկայ: Տներից նորերը կանոնաւոր, բաւական գեղեցիկ, յարմար և բարձր են, իսկ հները, ինչպէս և թուրքերինը, անկանոն, ցածր և տգեղ:

Հասարակական շինութիւններից ամենից հինը թուրքաց գլխաւոր մզկիթն է, որ նշանաւոր է նաև ճարտարապետական տեսակէտից: Սա շինուած է Ղաչ-Աբաս Ա. ժամանակ և զբ-

տընւում է Հրապարակի Հարաւային ծայրում: շրջապատուած է պարսպով, որի զլխաւոր դռան երկու կողմում բարձրանում են երկու մենարեններ. գաւթում կա՛ ջրի շատրուան: Այստեղ է նաև թուրքաց տղայոց դպրոցը:

Յացի սրանից կա՛ նաև ուրիշ երկու մզկիթ, որ ճարտարապետական կամ Հնագիտական տեսակէտից մի առանձին նշանակութիւն չունին:

Հազ-Աբասի մզկիթից յետոյ ամենահին շէնքը Հայոց ա. Յովհաննէս-Մկրտչի մայր եկեղեցին է, որ գտնւում է Քիւրսաքեանդ թաղում: Սա վեց Հասարակ սիւների վրայ Հաստատուած միջակ բարձրութեան մի շէնք է, որի առաջ շինուած է մի դաւիթ, փոքրիկ կաթուղիկէով, որտեղից զանգակներ են քաշ արած:

Եկեղեցու շինութեան թուականը գտնւում է Հարաւային պատում, արևի ժամացոյցի տակ եղած Հետեւալ արձանագրութեան մէջ.

Դ ժամանակն Ովանէս կաթուղիկոսի քվին ՌՁԲ (1633) ամի շինեցաւ սուրբ Ովանէս եկեղեցին:

Գաւթի շինութեան մասին էլ կա՛ արձանագրութիւն արևմտեան դռան վրայ.

Յիմեցաւ ի հիմանէ գաւթ սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյս ի հայրապետութեան տեառն Նփրեմայ եւ առաջնորդութեան Ներսէսի սրբազան արքեպիսկոպոսի արդեամբ եւ ծախիւք Մանսեսի Տէր Գեորգի Տէր Յովհաննիսեան, հայցեմ առ սիրելի եղբարցդ ու ք հանդիպիք ընթեռնուլ՝ զմեկ բերան զողորմի խընդրեցիք առ Ասուած 1816 ամի:

Իսկ կաթուղիկէի մասին արձանագրութիւն կա՛ բուն տաճարի արևմտեան դռան Հարաւային կողմում.

Ի քվին Հայոց ՌՅԺԱ. շնորհիւն Ասուծոյ եւ Մանսեսի Աղաջան Խաչատուրեան իմով սեպհական արդեամբ կառուցի նորաձեւ կաթուղիկէս սուրբ Յովհաննէս եկեղեցւոյս ի յիշատակ հոգւոյ իմոյ եւ ամենայն ննջեցելոց եւ կենդանեաց իմոց, Աղաչեմ զհանդիւղողսդ, յիշեսցիք զմեզ յարժանաւոր մաղթանքս ձեր, զի միջնորդութեամբ սուրբ Ասուածածնին եւ ամենայն սրբոց ջնջեսցիք Տէր զձեռագիր յանցանաց իմոց, յամի Տեառն 1862-ին, Գանձակ:

Այս եկեղեցին է եղել գանձակեցիների պանթէօնը և այստեղ, կամ որա բակումն են թաղուած Գանձակի գրեթէ բոլոր նշանաւոր մարդիկը, ինչպէս՝

Աղուանից «սուրբ Ներսէս» կաթողիկոսը՝ Հարաւային խորանում, 1742 թուին:

Մելիք Հաթամի որդի Աբէլը նոյն խորանում՝ 1776 թ.

Նղիշէ վարդապետը (1757), Չարաբերդցի Աթանաս վարդապետը (1764), սուրբ Երուսաղէմայ նուիրակ թոխաթցի Փարաւոն վարդապետը (1786), Մուրթ անապատի առաջնորդ Յարութիւն վարդապետը (1800), սուրբ Ստեփաննոս նախավկայի միաբան Ստեփաննոս վարդապետը (1834), եկեղեցու գաւթում: Դալի-Մահրասա մականուած Աւագ վարդապետ Չարապետը (1796) և Թիւլի-Արղուման ուղապաշին (1796) եկեղեցու բակում:

Այս եկեղեցում կայ 11 Հատ ձեռագիր աւետարան *) և Հինգ մասունք, որոնցից նշանաւոր են Տեառնեղբոր Յակովբոսի, Յովհաննէս Կարապետի, Պանտալիոն բժշկի և ս. Մինասի մասունքները, արծաթեայ խաչերի մէջ ամփոփուած:

Այս եկեղեցին բաւական Հարուստ է և բացի ուրիշ անշարժ կալուածներից, ունի նաև մի բաղանիս:

Բացի այս եկեղեցուց, քաղաքումս կայ ուրիշ երեք եկեղեցիներ էլ, որոնցից ու. Լուսաւորչինը աւելի նշանաւոր է ճարտարապետական տեսակէտից: Սա գտնուում է Քիլիսաքենդի վերի մասում մի գեղեցիկ շրջապարիսպի մէջ: Չորս սիւների վրայ Հաստատուած մի Հոյակապ շէնք է սա, որի գմբէթը դեռ ևս չէ կառուցուած: Լուսամուտները նեղ և երկար են: Դռների առաջ կան փոքրիկ, գեղեցիկ գաւիթներ: Եկեղեցու նրկարութիւնն է 30¹/₂ մետր, լայնութիւնը՝ 20 մետր: Արևելեան պատի վրայ արտաքուստ կայ Հետևեալ արձանագրութիւնը.

Ձմորհօք եւ ողորմութեամբ Ասուծոյ հիմնեցաւ սուրբ տաճարս ի 14-ն սեպտեմբերի 1853 ամի եւ յետ աւարտելոյն տրով բարեպաշտ ժողովրդոց Գանձակայ ի կայսրութեան ամենայն մոռաց Աղեփանդր Բ. եւ ի հայրապետութեան տեառն Գեորգ

*) Տես Ձեռագիրների բաժնում:

Դ, օժտւ յ9 նոյեմբերի 1860 ամի ի սրբազան Մակար արքեպիսկոպոսն առաջնորդէ վասպանի եւ իմերեթի եւ անուանեցաւ Սուրբ Լուսաւորիչ եկեղեցի յանուն սրբոյն Գրիգորի մեծի հայրապետին ազգիս: Յիմնարկեցաւ սուրբ ամարս յանուն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին ի 1853 ամի եւ ավարտեցաւ 1869 ամի: Միւս երկու եկեղեցիները հողաշէն և անշուք են: Սուրբ Գէորգը գտնուում է գետի ձախ կողմում, Մեծ-Ղուկայի մօտ, միւսը, ս. Աստուածածինը՝ Նորաշէն թաղում: Այս երկու եկեղեցիներն հիմնարկութիւնը վերագրւում է Երևանից և նրա շրջակայքից գաղթած ժողովրդին, որոնք իրենց հետ բերել են նաև ս. Գէորգայ մասունքը, որ այժմ էլ պահւում է համանուն եկեղեցում:

Բացի այս եկեղեցիներից քաղաքում կայ նաև ս. Աստուածածին, ս. Սարգիս և ս. Կիրակոս և Յուդիտա ուխտատեղիները, ուր կիրակի և տօն օրերը բազմաթիւ ուխտաւորներ են հաւաքւում:

Ռուսներն էլ ունին մի բաւական հոյակապ, փոքրիկ եկեղեցի:

Միւս շինութիւններից նշանաւոր են նահանգապետի տունը, տղայաց զիմնազիւան, Յիրայովի հիւրանոցը, քաղաքային ժողովարանը, հայոց յաջորդարանը, արհեստաւորաց դըպրոցը և այլն:

Քաղաքին ջուր մատակարարում է պ. Պետրոս Նանասեանի Քիլիսաքենդ թաղում և մի պարսկի մեծ հրապարակում շինած աղբիւրները: Իսկ Նորաշէնի թաղը օգտւում է ջրհորի ջրից:

Քաղաքի միջով անցնում է ձիաքաշ երկաթուղի, սկսած Քիլիսաքենդի վերին մասից մինչև շոգեշարժ երկաթուղու կայարանը, որ գտնւում է քաղաքից դէպի հիւսիս, Յ վերստ հեռաւորութեան վրայ:

Քաղաքը պատած է այգիներով, որոնց մէջ նշանաւոր է Խճմիսձնապատկան ահագին այգին:

Քաղաքի շրջակայքի հնութիւններից նշանաւոր է հին քաղաքաւանդում, այսինքն այնտեղ, ուր գտնւում էր Գանձակը մինչև Ղազ-Աբաս առաջնից աւերուիլը, Քրքաց Գէօգ-Իմամ

ուխտատեղին, որ մի գմբէթաւոր մատուռ է, որի գմբէթի վրայ կանաչագոյն աղիւտով խաչաձև շինուածքներ կան: Հայկական աւանդութեան տսելով, սա եղած է Հայոց Խոսրով Նահատակի զերեզմանը, որ Նահատակուել է՝ չկամենալով մահմեդականութիւն ընդունել: Իսկ պարսկական աւանդութիւնն ասում է, թէ սա մահմեդականութիւն ընդունելու համար քրիստոնեաներից է Նահատակուել: Այս ուխտատեղու շուրջը կան նախկին քաղաքի աւերակներ:

Պանձակի բնակիչները 1886 թ. աշխարհագրով եղած են 11,543 ար. 8751 իգ. ի միասին՝ 20294 հոգի, որից՝ հայերը 4837 ար. 4077 իգ. ի միասին՝ 8914, թուրքեր՝ 6524 ար. 4615 իգ. ի միասին՝ 11,139 հոգի. ռուսներ՝ 100 ար. 31 իգ. ի միասին՝ 131 հոգի. վրացիներ՝ 77 ար. 26 իգ. ի միասին՝ 103 հոգի. միւս ազգութիւններից 5 ար. 2 իգ. ի միասին՝ 7 հոգի: 1897 թ. միօրեայ աշխարհագրով *) Պանձակում եղել են 18,238 ար. 14,852 իգ. ի միասին՝ 33090 հոգի:

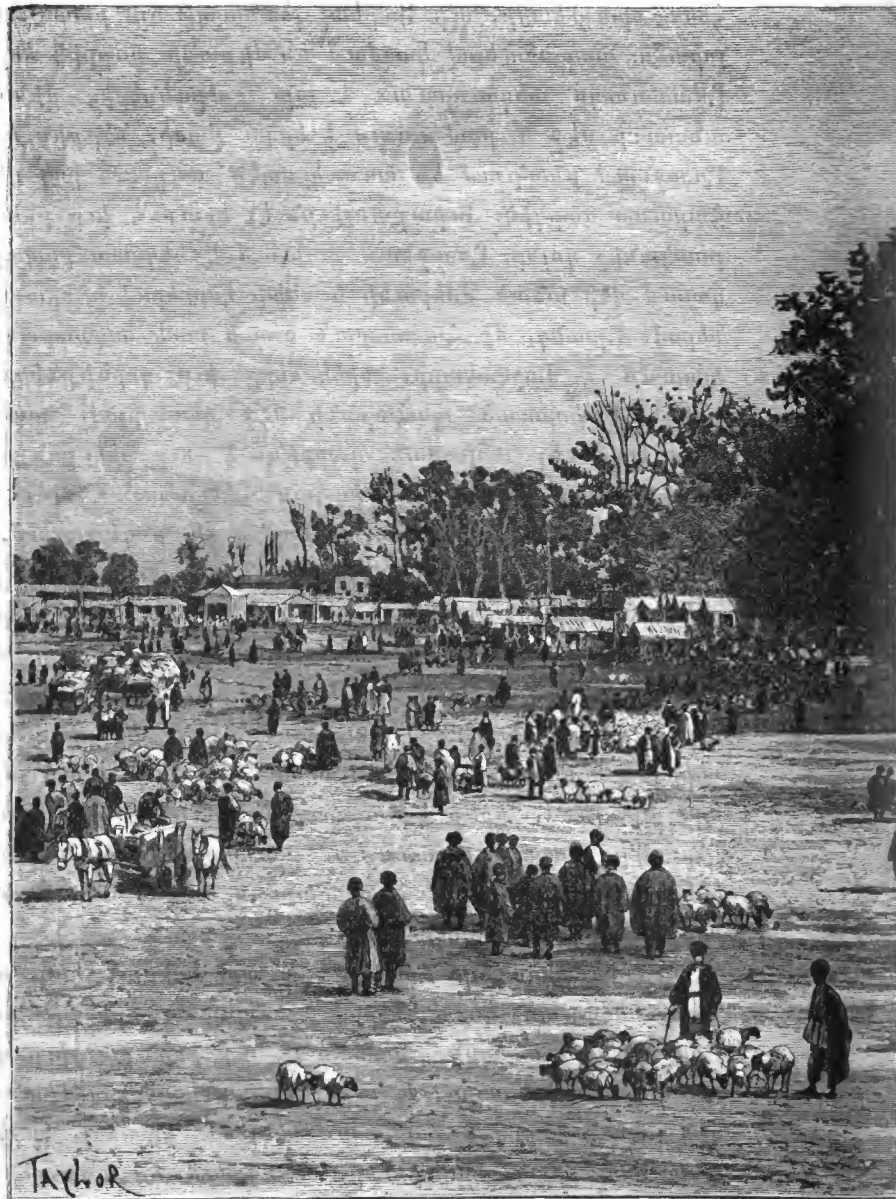
Պանձակում, որպէս համայնուն Նահանգական և գաւառական քաղաքում, ամփոփուած են բոլոր Նահանգական և գաւառական վարչական հիմնարկութիւնները: Այստեղ է գրտնւում և նոյն գաւառի հոգեւոր կառավարութիւնը, որ ենթարկւում է Վրաստանի և Իմերէթի առաջնորդական թեմին: Այժմ յաջորդ է արժ. Բագրատ վարդապետ Քէրդ-Թաւաքալեանը, որ բաւական մեծ համակրութիւն է վայելում թէ՛ հայ և թէ՛ նոյն իսկ թուրք ազգաբնակչութեան կողմից **):

*) 1897 թ. յունուարի 28-ին կատարած միօրեայ աշխարհագրի մատենները դեռ ևս գտնւում են Պետերբուրգի գլխաւոր ստատիստիքական գրասենեակում, իսկ սրանց սկզբութիւնը պահւում է Պանձակի ոստիկանատանը: Առ այժմ խստիւ արգելուած է թոյլ տալ այս սկզբութիւններից օգտուելու, որպէսզի զանազան սխալմունքների տեղիք չտրուին: Ոչ մի հաւաքութիւն չունենալով օգտուելու այս աշխարհագրից, մենք Պանձակի գաւառի ստատիստիքական տեղեկութիւնների բաժինը կը տպագրենք, երբ այդ մատենները կը վերագործուին Թիֆլիսի ստատիստիքական գրասենեակին, երբ և թոյլ կը տրուի օգտուել նրանցից:

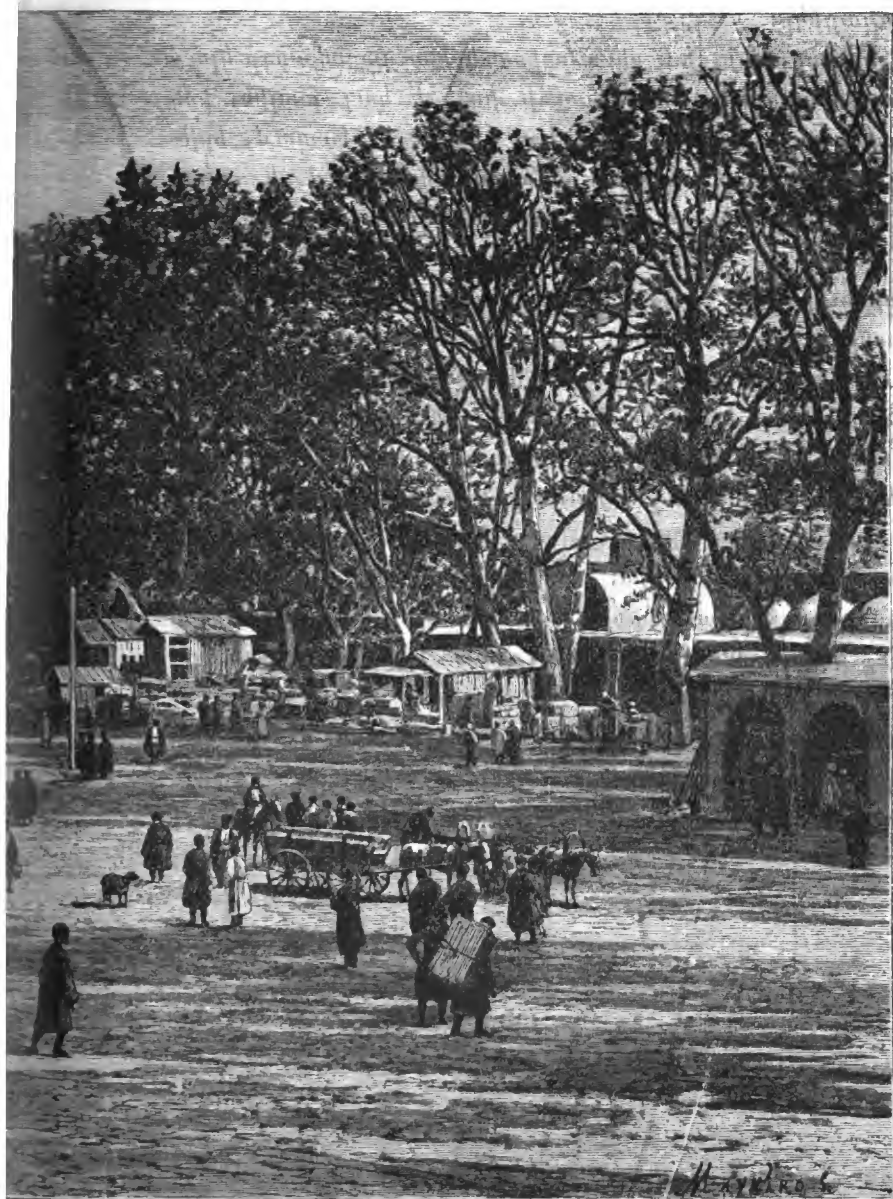
**) Պարտք եմ համարում իմ խորին շնորհակալութիւնս յայտնել ինչպէս արժ. Բագրատ վարդապետին, նոյնպէս և գաւառապետ պ. Մօրակուն, որ մեծապէս նպաստեցին ինձ գաւառում ճանապարհորդելիս:

Հանի-ֆենդ գտնուում է Գանձակից դէպի Հարաւ, 23 վերստ Հեռաւորութեամբ, ուր Սարեալ լեռնաշղթայի բազուկները բոլորաձև տարածուելով կազմում են միջանի փոքրիկ ձորակներ: Ամառանոցը տեղաւորուած է այս բազուկներից մինի վրայ, անտառի մէջ և բաժանուում է երկու մասի, ներքին և վերին: Առաջնում բնակուում են առաւելապէս աղքատ, իսկ վերինում՝ հարուստ մարդիկ: Իւրաքանչիւրն էլ կրում է իւր բնակիչների յատկանիշ գոյնը: Առաջնում գտնուում է կեղտոտ բազարը, փողոցում վեր ածած ձմերուկի և սեխի կոյտերով և սրանց կճեպներով: Այստեղ, մի հաստաբուն ծառի տակ ապաստանած աշխատում է մաշկակարը, երեկոները իւր գործիքները ծառի բնի մէջ փորուած պահարանի մէջ զետեղելով: Նոյն ծառի միւս կողմն էլ ասիական դարբինն է իւր փուքսն ու սալը սարքել: Սրա հանդէպ ասիական հիւրանոց է, ուր դաւուլ-զուռնի և սազանդարի ձայնը երբէք չի ընդհատուում, և որը կեղտոտութեան և վաշխառութեան մի կատարեալ բուն է. ամենահասարակ, խոհանոցանման սենեակի օրավարձը երկու ռուբլի է: Վերին մասում, մանաւանդ բազուկների թաղում, երևում են երկյարկանի, զեղեցիկ և բաւական ճաշակով շինուած տներ, ընդարձակ պատշգամբներով, փոքրիկ պարտէզներով և շատրուաններով: Այստեղ կայ նաև կլուբ մի փոքրիկ դահլիճով, երեք կանոնաւոր և բաւական լաւ հիւրանոցներ: Մի փոքրիկ, քարաշէն, բաւական զեղեցիկ ռուսական եկեղեցի էլ շինուած է հայկական մի աւերակ եկեղեցու տեղը, իսկ հայկական եկեղեցի չկայ:

Բարեբաղդաբար հասարակաց զբօսավայր չկայ, ուր կանայք սեղմուած կորսետներով և սնդոյրած երեսով զբօսնէին: Այստեղի զբօսատեղին անտառն է, ուր իւրաքանչիւր գերդաստան բոլորովին ազատ և ուրիշների ընկերակցութեան վտանգից ազատ կարող է բոլորովին նեղլիժէ զբօսնել, երգել, խաղալ: Սառնորակ աղբիւրները, որ բղխում են անտառի զանազան կողմերում, և փոքրիկ առուակը, որ կարկաչում է ձորակի մէջ, ամենալաւ զբօսավայրերն են կազմում քէֆ և թէչ սիրող սարուորների համար, որոնց քրքնջի և երգի ձայները

፳፻፲፱፻፳፱

ՆՐԱԳՈՐԾԱՅԻՆ

զալիս են ընդհատելու ծառերի քաղցր սոսափիւնը և թռչունների դալլալիկը:

Գիշերները, մինչդեռ բուն արիստոկրատ դասակարգը կլուբի կանաչ սեղանների առաջ կաւճի փոշի է կուլ տալիս, իսկ նրա փափկասուն կանայք լոտօ կամ կեկլի է խաղում, երկտասարդների խմբերը անտառի զանազան կողմերում և ամառանոցի արևելեան ծայրի բարձրութեան վրայ, որտեղից երևում է Մուսն ու Քեափասը՝ սիրերգներ են սարքում: Ամէն երեկոյ զինուորական երաժշտախումբը ածում է կլուբի բոտոնդում, բացի ուրբաթ օրերից, երբ իջնում է ներքին շինեցիներին էլ հաճոյք պատճառելու: Միայն կիրակի երեկոները տեղի են ունենում եւրոպական պարեր, միւս երեկոները պարն արգելուած է, որովհետև պարող զոյգերը միմեանցով զրաւուած կարող են դիպչել կանանց սեղաններին և կամ բաղդ փորձողների ուշքը զրաւել:

Լողարաններ, բաղանիս, հանքային ջրեր չկան, բացի սելտերեան ջրի մի աւազանից, որ գտնւում է ամարանոցից փոքր ինչ հեռու, Մուռութի մօտ, բայց նրանից էլ չեն օգտւում:

Այստեղ ամարանոց են զալիս ոչ միայն Գանձակի քաղաքացիները և կառավարչական ատեանների ծառայողները, այլ և բազումքներ: Իսկ ձմեռը բացի պահապաններից՝ ոչ ոք չի լինում:

ՀԱՅՈՑ ՆՇԱՆԱԻՈՐ ԳԻՒՂԵՐ

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Ա. ԾՐՋԱՆ

ԽԱՆՔԵՆԴԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ղարադադլու կամ Խանճեանդ.—Գտնուում է Գանձակից դէպի արևելք, 18 վերստ հեռավորութեան վրայ: Գիւղում կայ մի աղիւսաշէն եկեղեցի Գանիէլեանի ծախքով կառուցուած: Հողը շատ սակաւ է, միայն ունի այգիներ, որ ոռոգւում են Սափիքիւրդ անուանուած արիւի ջրով և տալիս են բաւական լաւ գինի: Բնակիչները գաղթել են Ատրպատականի Ղարադադլից 1828 թուին. ընդամենը 40 տուն են, 89 ար. 83 իգ. ի միասին՝ 172՝ հոգի. բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Գիւղից կէս վերստ հեռու Կուրակ-չայ գետի ափին գտնւում է Նանասակ անուն կրող ուխտատեղին:

Ղարադադլուի մօտ է թրքաց Ղարադադլու փոքրիկ գիւղը՝ Սարով.—Գտնուում է Գանձակից հիւսիս, Կուրակ-չայի ձախ կողմում. ունի մի հասարակ, փայտաշէն եկեղեցի: Գիւղը պատկանում է Կամսարականներին: Բնակիչները գաղթած են Ուտի—Աւանձնակի Սարով գիւղից. ընդամենը՝ 35 տուն են, 83 ար. 72 իգ. ի միասին՝ 115 հոգի, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Սարովի մօտ գտնւում է թրքաց Սարով գիւղը:

Ջարգեալաբ կամ Խոյլաբ.—Գտնուում է Ղարադադլուից մօտ մէկ ու կէս վերստ դէպի հարաւ, Կուրակ գետակի ձախ կողմում: Ունին սեպհական արիւ: Գիւղում կայ մի հասարակ եկեղեցի: Բնակիչները գաղթել են Խոյլաբ, 1828 թուին:

ընդամենը՝ 86 տուն են, 189 ար. 174 իգ. ի միասին 363 հոգի. բոլորն էլ հայ-լուսաւորչական:

Խանքենդ, Սարով և Ղարադաղլու գիւղերը միասին կադմում են մի հասարակութիւն. երեքի կլիման էլ սաստիկ տաք է, ուստի և բնակիչները միւս գիւղացիների հետ համեմատած՝ ծով են: Երեք գիւղերումն էլ, բացի սովորական երկրագործութիւնից և այգեգործութիւնից, պարապում են նաև շերամապահութեամբ և բամբակի արդիւնաբերութեամբ:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Բ. ԵՐԶԱՆ

ԲԱՆԱՆՅԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Բանանց կամ Քայեան գիւղ. — Տարածւում է Արթենաջրի ձախ ափին, երկու երկար ու ցածր բլրակների գագաթներին և երեք կողմից շրջապատուած է Փոփոստ (կոնաձև), Ծակ-քար, Փլաթի (կաղնու) սեռ և Տատի սեռ լեռներով:

Աւանդութեան ասելով, այս գիւղը հիմնուել է Գանձակի հետ միաժամանակ և միևնոյն ժողովուրդն է բնակութիւն հաստատել այս երկու տեղումն էլ:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Բանանց աւանդը ծագել է Բան-անոց — (գործարան) խօսքից, որովհետև այստեղ եղել են Քարհատի երկաթը հալելու գործարաններ: Գիւղում փողոցներ չկան, այլ ծուռն ու մուռ կաճաններ են: Տների մեծ մասը կանոնաւոր սենեակներից են բաղկացած, որոնցից ամենահինը՝ ՅՅ տարի առաջ է շինուած, միւս, փոքրագոյն մասը գետնափոր խուղեր են: Սկեղեցին, որ կրում է ա. Լուսաւորիչ անունը, շինուած է մի ասպառաժի վրայ և բաւական ընդարձակ ու գեղեցիկ է:

Գիւղի արևմտեան կողմում մի բլրակի վրայ գտնւում է մի հին հանդիսարան, ուր կայ մի խաչարձան ԱԻԶ (1457) թղականից. «Պաթոն Էվէտրինայ»-ի:

Գիւղի Գլխիման մաստիկ տաք է և խեղդիչ, օրովհետեւ պիտանք է լեռներով: Բաւականութիւնը շատ հարուստ է և ամբողջ ձորակը պատած է պտղաւու ծառերով:

Քնակիչները մեծ մասամբ բնիկներ են, բոլորն էլ հայ լեռնաւորացիական, 274 տուն, 1135 ար. 860 իգ. ի ժիւսին 1995 հոգի: Մտաւորապէս այս գիւղացիները բաւական բարձր են, իրենց երկու քահանաներն էլ միջնակարգ կրթութեան տէր են: 1872 թուից ունեցել են եկեղեցական-ճիւղական դպրոց, այժմ էլ պետականն է բացուել: Զատ երեխաներ էլ ուսանում են զանազան քաղաքներում: Այս գիւղացի են բժիշկ Տէր-Միքայէլեանը և ինժիներ Լևոն Տէր Միքայէլեանը. իրաւարան Յով. Տէր Իսրայէլեանը, ինչպէս և Ստեփան Տէր Աւետիքեանը, որ յայտնի է Բանանց գիւղի գեանքից գրած պատկերներով:

Փոքր Բանանց կամ Դամբլաձօր. — Գտնւում է Մեծ Բանանցից մի վերստաչափ հեռու, նոյն վտակի աջ կողմում: Այստեղ կալ մի աւերակ եկեղեցի, որի աւազանի վրայ գրուած է. «Մեհրի ճան, տարան ա...»:

Նահասակ. — Փոքր Բանանցից փոքր ինչ ներքև գտնւում է Նահատակ անուն ուխտատեղին, իսկ սրա հանդէպ ձորի ձախ ափում մի քարայր, որի մէջ, ասում են, ճգնել է մի ճգնաւոր:

Չովդառ կամ Հարց-հանգիստ. — Գտնւում է Բանանց գիւղից հիւսիս, Մլղնաբերդ ռարի հիւսիս-արեւմտեան կողմում, մի բարձր սարահարթի վրայ, որտեղից երևում է Գանձակը իւր այգիներով ու շրջակայքով: Մի քիչ հեռու բարձրանում է մի լեռ, ուր կան շատ հին հանգիստներ: Գուցէ հէնց այս պատճառով էլ գիւղը կոչուել է Հարց-հանգիստ: Գիւղի շրջակայքում կան լաւ քարահանքեր, որտեղից քար են տանում Գետաբէկում հնոցներ շինելու: Գիւղում կալ մի եկեղեցի, որի մէջ գրուած է Մլղնաբերդից բերուած մի շատ զեղեցիկ, փոքր և սպիտակ խաչարձան, հետեւեալ արձանագրութեամբ.

ԹՎ. ՌԻ. Անուամբն Ասուծոյ ես Մարգարէս-դուստր Աւետիկոյ կանգնեցի զսուրբ նշանս ի փրկու-

թիւն հոգւոյն Զատդմբերին եւ Զարսագունին, Մխիթարայ եւ Կանանին. որք յաղաթս յիւէք եւ զՅոսմ, որ գործող էր խաչիս:

Քնակիչները Հայ լուսաւորչականներ են, որ տարբերում են միւս գիւղացիներից իրենց կոշտ բարբառով: Ընդամենը՝ 98 տուն են, 472 ար. 383 իգ. ի միասին՝ 855 հոգի:

Գիւղի Հիւսիսային կողմում, մի խոր ձորում, որտեղից հոսում է Հարց-Հանգիստ առուակը, գտնւում է Վսկաթել (Ոսկեթել) կոչուած փոքրիկ, փայտածածք մատուռը, որի մասին աւանդութիւնն ասում է, թէ մի վսկաթել կոյս աղջիկ է նահատակուել այստեղ: Մատուռից ներքեւ բղխում է մի սառնորակ աղբիւր:

Սրանից փոքր ինչ բարձր գտնւում է Բախեիկ աւերակը, որ Հին գիւղատեղի է, ունի հկեղեցի և մեծ հանգստարան:

ՓԻՓԻ ՀԱՍԱՐԱՎՈՒԹԻՒՆ.

Նոր-Փրփ. — Զիբլի-քար, Եզնանիստ, Լալուկ-քար, Զիլի-քիր լեռները բոլորաձև տարածուելով, իրենց լանջերի ընդ-հարման վրայ կազմում են մի փոքրիկ հարթ տարածութիւն, ուր տեղաւորուած է Նոր-Փրփ գիւղը: Աւանի աղբիւրներից գոյացած մի փոքրիկ առուակ հոսում է գիւղի միջով և ջրե-լով մօտակայ այգիները՝ թափւում է Զամքորի մէջ:

Եկեղեցին սրբատաշ քարերից, վեց գեղեցիկ, կլոր սիւնների և ռոմանական կամարների վրայ հաստատուած շէնք է, մի բաւական գեղեցիկ գմբէթով:

Գիւղը համեմատաբար շատ քիչ է ենթարկուել քաղաքակրթութեան, այնպէս որ տների մեծագոյն մասը դեռ էլի զարտամներ են:

Քնակիչները գաղթել են Հին-Փրփից, ընդամենը՝ 319 տուն, 1465 ար. 1331 իգ., ի միասին՝ 2796 հոգի: 1877 թուից ունեցել են Հայոց եկեղեցական ծխական դպրոց, որի շէնքը կառուցուել է Զարեքայ վանքի վանահայր՝ Աստուածա-

տուր՝ վարդապետ Տէր Յարութիւնեանի ծախսով: Բացման առաջին տարին ուսուցիչ է եղել Աղէքսանդր Արարատեանը, որ զպրոցի բացումը նկարագրել է իւր «Գաւառական ուսումնարանի Հիմնարկութիւնը» գրուածքի մէջ:

Հին.Փիլի. — Գտնուում է Չամքոր գետի աջ ափին. այժմ աւերակ է, որովհետեւ բնակիչները՝ կլիման սաստիկ տաք և շատ օձեր լինելու պատճառով՝ տեղափոխուել են Նոր-Փիլի: Գիւղի անունը ծագել է, ինչպէս ասում է աւանդութիւնը, Փեփրոնեայ կուսի անունից, որ նահատակուել է այստեղ և ամփոփուել գիւղի եկեղեցում: Գիւղը Զակլիկ էլ է կոչւում, մօտակայ «գակ» — շիբի հանքերի պատճառով: Գիւղի եկեղեցին բաւական միջ և շքեղ է: Սրա դռան վերայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Կամաւն Ասուծոյ մեք Փիլիեցոց ժողովուրդս միաբան շինեցաք գեկեղեցիս ՚ի հայրապետութեան տեառն Պետրոսի ձեռամբ Սարգիս վարդապետին, յիշխանութեան Մուրթուզա Ղուլի խանին. յիշեցէք ի Քրիստոս տանուէր վարդանէսն եւ կողակից Մարեան: Աւագանի վրայ էլ գրուած է. Յիշեցէք ՚ի Քրիստոս Ծառուրն եւ կողակիցն իւր Մարեան թվ. ՌՃԺԺ.

Եկեղեցու հարաւային կողմում կայ մի փոքրիկ մատուռ, որին տեղացիները կոչում են Բաբսամ-նգնաւոր: Մատուռի մէջ կայ երեք գերեզման, որոնցից միմիայն մինի տապանաքարի վրայ կայ արձանագրութիւն, որ հետեւեալն է.

Ես Մաղազայ եպիսկոպոս կանգնեցի զխաչս հաւ... եղբաւրն իմոյ տէր Պար... մարհ եպիսկոպոսին թվ. ՋՋ.

Այս գիւղատեղին այժմ իբր ձմերանոց է ծառայում նոր փիլիսոփայների համար, որոնք իրենց անասունները ձմեռը այստեղ են պահում:

Բուսկան նահատակ.— Գտնուում է Նոր-Փիլիից հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արեւմտահիւսիս մի լեռան գագաթին: Սա մի հասարակ մատուռ է դարաւոր ծառերի հովանու տակ: Լեռան ստորոտում ևս կայ մի ուրիշ

մատուռ, մի սառն աղբիւքի և սուքը համարուած ծառերի կողքին: Աւանդութիւնն ասում է, թէ մի Պսկան անունով մարդ իւր քրոջ հետ նահատակուել է այտոնդ: Քրոջ գերեզմանը գտնուում է աղբիւքի մօտ, իսկ եղբայրը՝ լեռան գլխին: Համբարձման, Վարդավառի և ու. Աստուածածնի, բազմաթիւ ուխտաւորներ գալիս են այտոնդ ուխտ:

Փիւի արևելահիւսիսային կողմում, Ղամքորի աջ կողմի մի բարձր օտարահարթի վրայ գտնուում է մի գիւղատեղի, Սրվրեցիք անունով, ուր աւերակ եկեղեցու լուսամտի քաթը մի տապանաքար է՝ հետեւեալ արձանագրութեամբ. ԹՎ. ԶԻԲ. Ես համգա կանգնեցի զխաչո յոգոյ իմոյ Պապի:

Նոյն գիւղից հարաւ, Զիրասարի վրայ կայ մի մատուռն աւերակ, ուր կայ մի գերեզման: Այս մատուռը ուխտատեղի է:

Գաւդումանիկ. — Սա հին Գարդման աւանն է, որ այժմ թրքաբնակ է, գտնուում է Գանձակից 40—42 վերստ հեռաւորութեամբ՝ Փիւի և Ղաբաղ-թափի մէջ տեղը, Գարդման փտակի ձախ կողմում: Գիւղի մէջ երևում է մի հին եկեղեցու աւերակ, կիսով չափ թաղուած հողի տակ. եկեղեցու շուրջը կան բազմաթիւ գերեզմաններ, որոնցից ՚՛ ունին միմեանցից մի-մի քայլ հեռաւորութեամբ բարձր միատեսակ խաչքարեր: Սրանցից մինի վրայ գրուած է. Կանգնեցաւ խաչս Քրիստոսի թՎ. ՌՂՄԱ: Միւսների տապանագրերը անընթեռնելի են:

Գիւղիցս փոքր ինչ հեռու, դէպի հարաւ կայ մի փոքրիկ մատուռ Սրբիքան անունով, որ ուխտատեղի է: Սրա մօտ կայ մի $3\frac{1}{2}$ մետր բարձրութեան մահարձան, հետեւեալ տապանագրով. Այս է սապան սուրբ Սրապիոնի քոռն մեծին Սամուրին մեծին Սասին թՎ. 22.

Սոյն գիւղից բաւական վերեւ կայ մի հին գիւղատեղի Ղաբաղ-թափէ անունով, ուր կայ գեռ կիսականգուն մի մեծ եկեղեցի, որի վրայ կան հետեւեալ արձանագրութիւնները. «Ես խոստովս. թՎ. ՌՃԽԱ» ՚ի թ. ՌՃԾԵ: Այստեղ այժմ թուրքեր են բնակում:

ԽԱՉԱԿԱՊԻ ՀԱՍՏԱՐԱՆԿՈՒԹԻՒՆ.

Քարհաս-գիւղ կամ Դաւաւասան.—Ընկած է Բանանց գետի ձախ ափին մի խոր ձորում և երեք կողմից պատած է բարձր լեռներով: Ունի մի հասարակ, փայտաշէն եկեղեցի:

Ինչպէս ասել ենք, Քարհատը նշանաւոր է իւր երկաթի հանքերով: Բնակիչները բնիկ հայեր են, 80 տուն, 435 ար. 361 իգ. ի միասին 796 հոգի:

Գիւղից 4—5 վերստ հեռու, Հարաւ-արեւմտեան կողմը, ունի գետի աջ ափին գտնւում է հին Քարհատի աւերակները, որոնց մէջ նշանաւոր է ՌՃԻԸ թուին շինուած եկեղեցին:

Խաչակապ կամ Խաչապիակ և կամ Ղուչի.—Գտնւում է Կիրանցի հիւսիսային կողմը, մի հովտում, որի միջով հոսում է մի փոքրիկ առուակ: Տները մեծ մասը գետնափոր են, միւսները մի կամ երկարկանի կանոնաւոր բնակարաններ: Եկեղեցին չորս սիւների վրայ հաստատուած գեղեցիկ, թաղակապ մի շէնք է, որ շինուած է 1650 թուին և վերանորոգուել 1864-ին:

Եկեղեցու մօտ կայ հանգստարան, ուր նշանաւոր է հետեւալ տապանագիրը. Այս է ապան մելիք Պաբին քվ. ԹՄԼԷ.

Գիւղում կան երկու՝ խաչ-քցի *) և Ծիրանաւոր անուններով մատուռներ, որոնք ուխտատեղիներ են համարւում: Գիւղի չորս կողմն էլ կան բարձր խաչարձաններ: Աւանդութիւնը պատմում է, թէ այդ խաչարձանները կանգնեցրել է ս. Մեսրոպը, երբ Քարդմանի Խուրս իշխանի ձեռնտուութեամբ վերացրել է այստեղից էլ կռապաշտութեան մնացորդները: Եւ ի յիշատակ այդ անցքի՝ գիւղը կոչուել է խաչակապ կամ խաչափակ:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ բացատրում է գիւղի նորագոյն անունը: Զահ-Սբրաւի արշաւանքների ժամանակ այս գիւղից Գրիգոր անունով մինը ցանկանում է մի բողէ բռնել, որ

*) Տես հաւատքի բովանդակ:

շահին ընծայ տանի, բայց ժայռից վայր է ընկնում և մեռնում: ՉաՀ-Աբբասը լսելով այդ, կամենում է այս գիւղը նուիրել նրա հօրը, սակայն վերջինս հրաժարւում է և խնդրում է նուիրել համայնքին, որպէսզի միշտ իւր հանգուցեալ որդուն ողորմի տան: ՉաՀն էլ կատարում է նրա խնդիրը և գիւղն էլ կոչում է Ղուշչի:

Բնակիչները բնիկ հայեր են, ընդամենը՝ 114 տուն, 676 ար. 637. իգ. ի միասին 1313 հոգի:

Կիրանց կամ Սէիդ-ֆեանդ.— Գտնւում է Քարհատից 3—4 վերստ արևմուտք և նոյն չափ էլ խաչակապից հարաւ, Արուծինի ջրի վրայ: Ունին մի փայտաշէն եկեղեցի: Բնակիչները գաղթել են Ղաբաղ-Թափից, ընդամենը 35 տուն են, 237 ար. 199 իգ. ի միասին 436 հոգի, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական:

Գիւղի մօտ կայ Կադնի-խաչ անունով մի փոքրիկ մատուռ, ուր աւանդաբար ասում են, թէ ամփոփուած է Գարգման գաւառիս տիրապետող խուրս իշխանը, որին պատկանելիս են եղել բոլոր հանքերը *):

Մատրան մօտ, որ մեծ ուխտատեղի է, կայ մի հինաւուրց վանք:

ՄԻՐՋԻԿԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Ոսկանապաս կամ Զուռնապաս.— Տարածւում է համանուն կամ Գանձակ գետակի ձախ ափին, մի փոքրիկ բարձրութեան վրայ: Ձորակը ծածկուած է այգիներով. գիւղի փողոցները անկանոն են և կեղտոտ, տները, ընդհանրապէս վատ չեն, թէև կան նաև երկյարկանի, գեղեցիկ տներ ևս: Գիւղի

*) Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ դա մի քրիստոնէութիւն ընդունած թուրքի գերեզման է, որ նահատակուել է թուրքերից: Աւանդութիւնն աւելացնում է, թէ նահատակութիւնից յետոյ հայերի և թուրքերի մէջ վէճ է ծագել, թէ ում ծիսակատարութեամբ պէտք է նրան ամփոփել: Վերջապէս համաձայնել են և նախ մոլլան և ապա քահանան հրամայել է նահատակին կանգնելու, և միայն քահանայի հրամայած միջոցին նշգրեցեալը կանգնել է, ուստի և հայկական ծէսով են թաղել:

մէջ կայ ս. Յակոբ Հին եկեղեցին, ուր այժմ էլ պաշտօն է կատարուում, իսկ ձորի մէջ, գետի աջ ափին, կայ մի փոքրիկ թաղակապ, անսիւն մատուռ Ս. Սարգիս անունով: Մի այդպիսի մատուռ էլ կայ գետի ձախ ափին ս. Աստուածածին անունով: Այս երկուսի շուրջն էլ կան քանդուած խցեր և գերեզմաններ:

Գիւղում կայ պետական երկդասեան դպրոց:

Այս գիւղումն են բնակուում Մելիք-Ղազնազարեանները, որոնց նախնիքը երկար ժամանակ իշխել են այս գիւղում:

Բնակիչները բնիկներ են, 117 տուն, 406 ար. 334 իգ. ի միասին 740 հոգի:

Ոսկանապատ գիւղից վերև, գետի ափին, միմեանցից փոքրիկ հեռաւորութեամբ գտնուում են Դաստափոր, Յնծահալ և Գեատամիշ թրքաբնակ գիւղերը, ուր մինչև այժմս էլ մընում են միմի աւերակ եկեղեցի և ընդարձակ հանգստարան:

ԲԵԱՅՈՒՐ (Աղբրաջուր, Ղարա-քեշիշ).—Գտնուում է Գանձակից դէպի հարաւ-արեւմուտք, մօտ 15 վերստ հեռաւորութեան վրայ, Միրզիկի հիւսիսային կողմում: Տեղը դաշտային է և լաւ ճանապարհով յարաբերութիւն ունի քաղաքի հետ: Զըրջակայքում անտառներ չկան, այլ միայն մացառներ: Գիւղում կան փոքր ի շատէ կանոնաւոր փողոցներ, տների մեծ մասը նոր ձևի են, միայն կալերը, մարագները և գոմերը նոյնպէս գտնուում են գիւղի մէջ, տների մօտ: Ունին մի հասարակ եկեղեցի: Գիւղում այգիներ, բանջարանոցներ չկան ջուր չլինելու պատճառով:

Բնակիչները բնիկ և Պարսկաստանից գաղթած հայեր են, ընդամէնը՝ 35 տուն, 190 ար. 163 իգ. ի միասին՝ 353 հոգի: Պարապմունքը նոյնն է:

Այս գիւղի հարաւային կողմում կայ կայծաքարի և սպիտակ քարի հանք:

ՄԻՐՂԻԿ.—Գանձակից մօտ 20 վերստ արեւմտա-հարաւ, Ոսկանապատից 2—3 վ. դէպի արեւմտահիւսիս, մի բլրի լանջին: Հարաւային կողմից պատած է անտառով. գիւղը շատ գեղեցիկ տեսք և քաղցրահամ աղբիւրներ ունի: Միայն կանո-

նաւոր փողոցներ չկան և կալերը, մարազները և գոմերը զբոսնում են տների մօտ: Ունին մի քարաշէն փոքրիկ, խոնավ եկեղեցի, որի կամարակալ քարի վրայ գրուած է. Արդեամբ Միրզիկայ սուրբ Գաբրիէլ եկեղեցիս շինեցաւ 1674 ամի:

Գիւղից $1\frac{1}{2}$ վերստ հեռաւորութեամբ կան բանջարանոցներ, ուր կան նաև խնձորի և տանձի ծառեր:

Գիւղի հարաւային կողմում կայ մի կիսաւեր, հասարակ մատուռ, որ յայտնի է Ուսասափ անունով: Սրա խորանում բռնած է մի մեծ կաղնի ծառ, որ պաշտում է: Գիւղից մի քիչ վերև կալ մի ուրիշ աւերակ մատուռ ս. Աստուածածնի անունով և երեք խաչարձան:

Բնակիչները հայեր են՝ 71 տուն. 339 ար. 264 իգ. ի միասին՝ 603 հոգի: Բացի երկրագործութիւնից և անասնապահութիւնից պարապում են նաև ածխագործութեամբ և փայտ են կրում Գանձակ:

ՄՈՒՂՈՒՔ.—Տեղաւորուած է Սարի-եալ լեռան արևելահայեաց լանջին մի փոքրիկ հարթակի վրայ. առաջև ձգւում է խոր ձորը, որի միջով հոսում է Ոսկանապատի գետը: Ձորը պատած է գեղեցիկ այգիներով: Մուռութի տները գեղեցիկ են և շատերը եւրոպական կահ-կարասիքով զարդարուած: Գանձակեցիները ամարանոց են գալիս այստեղ, որ իսկապէս շատ լաւ ամարանոց կարող էր համարուել, եթէ որ խոնավ չլինէր:

Գեղեցիկ է նաև գիւղական փոքրիկ եկեղեցին:

Բնակիչները Պարսկաստանից 1828 թուին եկած հայ գաղթականներ են. 34 տուն, 131 ար. 107 իգ. ի միասին 238 հոգի:

ՄԻԽԱՅԼՈՎՈՒ ՀԱՍԱՐԱԳՈՒԹԻՒՆ.

Արլահ-գիւղ.—Գտնւում է Գետաշէնից հիւսիս, ձորի մէջ. փոքրիկ գիւղ է, ուր միայն նշանաւոր է սուրբ Մինաս անուն բաւական ղեղեցիկ սրբատաշ եկեղեցին, որ ունի հետևեալ արձանագրութիւնը.

ԹՎ. ԽՃՁՍ. Յիշատակ է Պետրոսին, Տովմարին, Մրգին սրայ սէր Պողոսին, որ էինք որդիք Աւետիսի՝ ազգէն Հասանայ, որ էր ժամանակին Վալի Նամասին *), որ կոչի Թանմազ, որ թագաւորեցաւ ի երկրին բարսից, բազում գաւառս տւերեաց:

Բնակիչները բնիկ են, մի մասն էլ Հաթերքից գաղթած. քոլորն էլ Հայ լուսաւորչական. 34 տուն. 111 ար. 85 իգական. ի միասին՝ 196 հոգի:

Ս. Յովնաննէս անունով մի ուխտատեղի կայ գիւղի հիւսիսային կողմում, բարձր սարի գլխին, որ մի խաչարձան է, Հովանաւորուած բարձր և հինաւորաց հացի և կաղնի ծառերի սաղարթներով:

Ազատ կամ Սուլուկ գիւղ.—Հիմնուած է Պանդ լեռան լանջին: Աւանդաբար պատմում են, թէ Նադիր-ճաճը այս գիւղին ամէն տեսակ հարկերից ազատ է կացուցել, ուստի և կոչուել է Ազատ: Եւ յետոյ միայն, Ջաւադ-խանի եղբայր Իմամ-Ղուլի-խանը գիւղում տեղի ունեցած մի ապստամբութեան պատճառով, զրկել է այդ արտօնութիւնից **):

Բնակիչները լուսաւորչական հայեր են, ընդամենը 52 տուն. 189 ար. 164 իգական. ի միասին՝ 353 հոգի:

Գիւղի արեւմտեան կողմում, մօտ 1¹/₂ վերստ հեռու գըտնուում է մի հին, աւերակ վանք, ուր աւանդութեան ասելով հանգչում են Երմոդեայ քահանայի նշխարքը: Սրա դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Թիւն 2ԻԸ. Ես Մխիթար եւ Տիրածեւ շինեցաք գեկեղեցիս ի հայրապետութեան սէր լսեփաննոսի Աղուանից կաթուղիկոսի: Սրանից փոքր ինչ վերև.

*) Նադիր-ճահին:

**) Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ Լանկթամուրը այս գիւղով անցնելիս՝ զինուորները մտել են գիւղի եկեղեցին և կողոպտել: Այս պատճառով Լանկթամուրի վիզը ծռուել է և երեսը յետևը դարձել: Լանկթամուրը հարց ու փորձ է արել այս թշուառութեան պատճառի մասին և երբ մի տիրացուից լսել է, թէ եկեղեցին է պատժել, հրամայել է վերադարձնել աւանդը, և անմիջապէս վիզը ուղղուել է: Այս պատճառով էլ վանքը, ինչպէս և յաճախ գիւղը՝ ազատ է կացուցել ամեն տեսակ հարկերից և յարձակումներից, ուստի և վերակոչուել է Ազատ: (Տէր Յարութիւնեան):

Ապաղայ Ելչ խանին ու խաբայնախին Աւառս լեղով
 շինեցի գեկեղեցիս:

Մատուռի շուրջը կայ Հանգստարան, ուր կան ժ. գարից
 գերեզմանաքարեր, իսկ արևմտեան կողմում գիւղատեղի:

Բախեիկ կամ Հանի-Շէն և կամ Հանի-Բենդ. — Գտնուում է
 Աբլահի հարաւ-արևմտեան կողմում և հիմնուած է 1870
 թուին, երբ կառավարութեան կարգադրութեամբ Հաճի-Քենդի
 այժմեան ամարանոցի նախկին բնակիչները զաղթեցին այստեղ:

Բայց մօտակայ ընդարձակ գերեզմանատնից և հին եկե-
 ղեցուց յայտնի է, որ հին գիւղատեղի է եղել:

Բնակիչները 38 տուն են, 141 ար. 123 իգ. և միասին՝
 264 հոգի:

Կեսաւէն կամ Չայ-Բենդ. — Գտնուում է Հաճի-Քենդից դէպի
 արևելահարաւ, մի խոր ձորում, որի միջով հոսում է Կուրակ-
 չայ գետակը: Ձորը ամբողջապէս ծածկուած է այգիներով:
 Գիւղի տները գլխաւորապէս գտնուում են ձորի արեւելահայեաց
 լանջին, իսկ արևմտահայեաց լանջին կան հին հնձանների
 աւերակներ և նոր շինուեցաւ պետական դպրոցական շէնք:
 Զինութիւնների մէջ նշանաւոր է Տէր-Գրիգորեանի քառա-
 յարկ, գեղեցիկ տունը և Մելիք-Մնացականեանների նախկին
 մելիքական ապարանքը: Գիւղի գրեթէ կեդրոնում գտնուում է
 ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ մօտ ժամանակներս նորոգել
 են, վերացնելով այն աղբիւրը, որ առաջ բղխում էր եկեղեցու
 հիւսիսային պատից և թափւում եկեղեցու կեդրոնում շինուած
 մի քառանկիւնի աւազանի մէջ: Եկեղեցին պարսպապատ է և
 գաւթում կայ մի հինաւուրց բուշնի ծառ, որից կախուած է
 եկեղեցու գանգակները:

Գիւղի վարի ծալրում գտնուում է մի փոքրիկ, հասարակ
 մատուռ, ուր կայ մի նահատակի գերեզման: Այս մատուռը
 նշանաւոր ուխտատեղի է և կոչւում է «Աւագ ս. Նշան»:
 Գռան կամարակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրու-
 թիւնը.

ԹՎ. ՌՃԻՁ. կամաւ ամենակային Աստուծոյ շի-
 նեցաւ սուրբ նահատակս ձեռամբ.... եւ որդուն Քա-

մալ պակն, օգնականութեամբ գեղուս. քաղաւորութեան Պարսից շահ Սուլէման, հայրապետութեան Սիմէոնին յիշատակ Փամին:

Մատուռում պահուում է չորս նշանաւոր գրչագիր աւետարան *) և հետեւեալ մասունքները. ա) Կենաց փայտի մի մասն, մի արծաթէ փոքր խաչի մէջ զետեղուած. բ) Եղիշէ առաքեալի բազկի մի մասը, մի արծաթէ, ոսկեզօծ աջի մէջ ներփակուած, որի վրայ կայ հետեւեալ գրութիւնը. Այս է աջ սրբոյն Եղիշէի առաքելոյն. յաշխատողքս՝ որ այ իգնատիոս եպիսկոպոս, որ եբեր սուրբ նշխարս ի Կաֆայու լիշատակ սորա, տէր Ոսկան եպիսկոպոս:

Կամաւն Աստուծոյ Կարապետ եպիսկոպոս ետոյ նորոգեցի, Աստուած ողորմի ասացէք:

Կամաւն Աստուծոյ Մուրադս որդի Նիազի շինեցի սուրբ աջս, Աստուած ողորմի ասացէք. առաջնորդութեան Ոսկան եպիսկոպոսին, թվն ՌԿԷ էր: գ) Հինգ արծաթէ խաչեր:

Մատուռը բաւական անխնամ կերպով պահպանում է մի քահանայ:

Գիւղի վերի ծայրումն էլ կայ մի փոքրիկ, կամարակապ, անսիւն եկեղեցի, որ ունի միայն մի խորան և մի աւազան: Եկեղեցու դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է. «Այս է Մէլիք Թամրազին որդի Սարուխանին եխպար Եաւրին. Քապաճին Ապավի որդի, որդի Մէլիք Օսէփին Վէլույպէհեզ»:

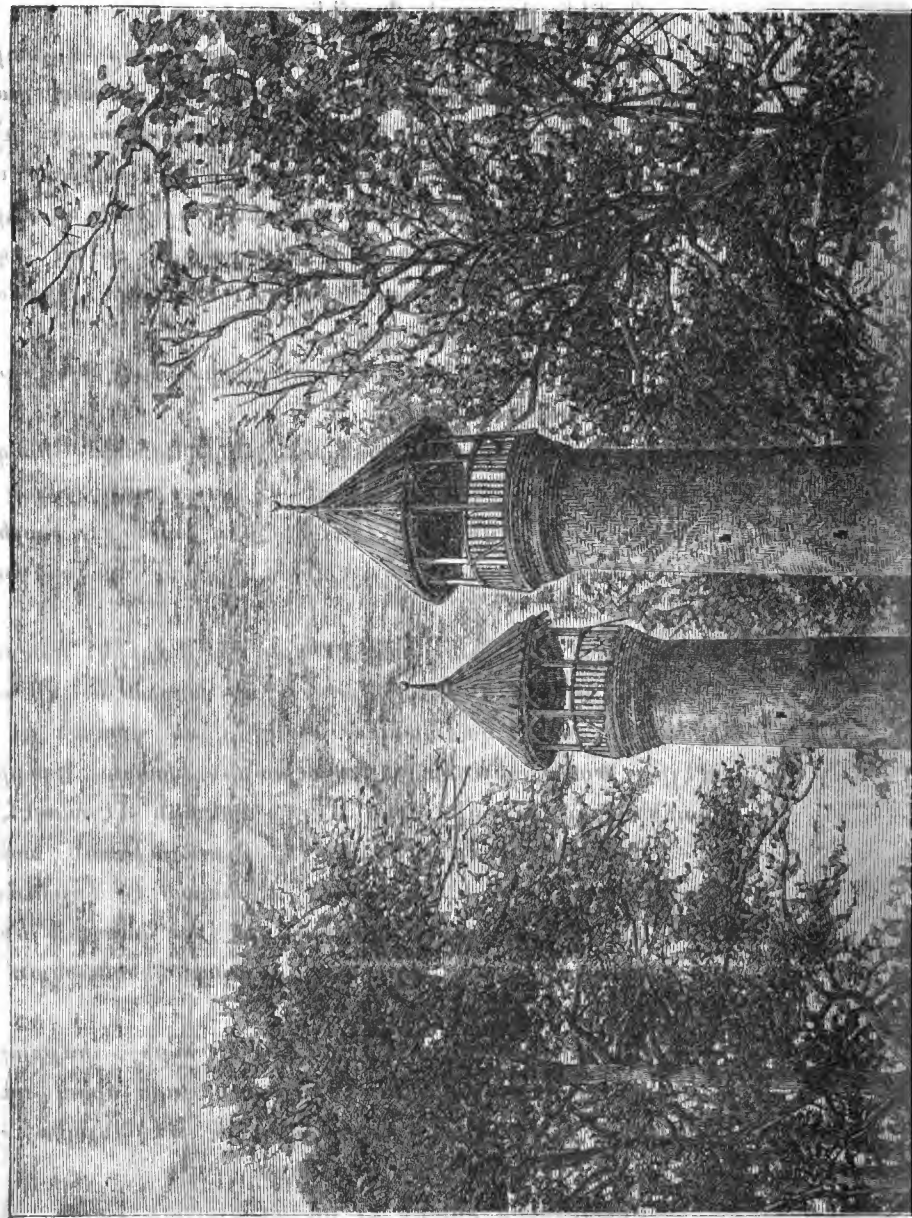
Մի քիչ բարձր՝ թվ. ՌՃՂԸ: Աւանդութեան ասելով, սա կուսանոց է եղել, և այժմս էլ Անապատ է կոչուում: Զուրջը կան խուցեր, որոնցից միքանիսը դեռ ևս կանգուն են:

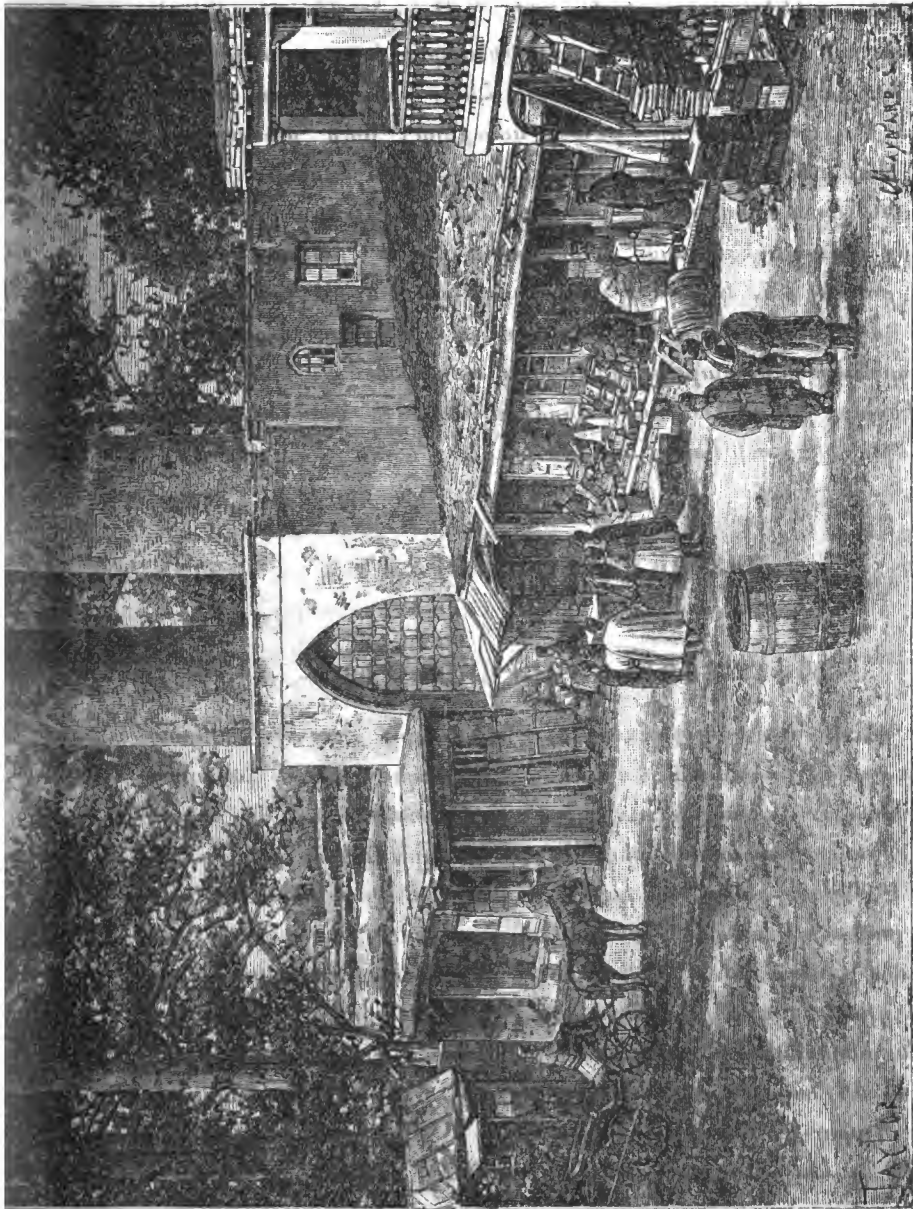
Անապատի մօտ գտնուում է հայոց հկեղեցական դպրոցի շէնքը, որ չէ աւարտուած:

Անապատից միքիչ հեռու կայ մի ուրիշ, փոքրիկ կամարակապ, անսիւն և անխորան մատուռ, որի միակ դռան կամարակալ քարի վրայ քանդակուած է թէ ինչպէս Քրիստոս կշռելու է ննջեցեալների հոգիները:

Բնակիչները բոլորն էլ լուսաւորչական Հայեր են, առա-

*) Տես գրչագիրների բաժնում:

Պահ-Աբասի շինած ճամբարը Գանձակում

ւելապէս Բոլնիսից, Զրաբերդից և Ընստակից գաղթած. ընդամէնը՝ 446 տուն, 1357 ար. 1201 իգ. ի միասին՝ 2558 հոգի: Գիւղացիները բաւականաչափ կրթուած են, որովհետեւ վաթսունական թուականներից ունին դպրոց և շարունակ շրջաւում են Հաջի-քենդի սարուորների հետ, որոնք շատ անգամ գալիս են սրանց գիւղը քէֆեր սարքելու: Կան բաւականաչափ խանութներ, որոնցից մինում կայ և ֆոնոգրաֆ, գիւղացիներին զուարճացնելու: Պատմում են, թէ ինչպէս գիւղացիները առաջին անգամ ֆոնոգրաֆի ձայնը լսելիս, սարսափած փախել են, կարծելով թէ սատանայ կայ մէջը նստած:

Բացի սովորական պարապմունքը, երկրագործութիւնն ու այգեպանութիւնը, այս գիւղացիները պարապում են նաև դարբնութեամբ, հիւսնութեամբ, դերձակութեամբ, թամբագործութեամբ, ոսկերչութեամբ և այլն:

ՈՍՏԻԿԱՆԱԿԱՆ Գ. ԵՐԶԱՆ

ՊԱՏԱԶՈՐԻ ՀԱՍՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Պատի գիւղ.—Գտնւում է Գանձակից մօտ 67 վերստ հեռու, դէպի արևմտահիւսիս և երկաթուղու Զակամ կայարանից մօտ 15 վերստ հեռու, դէպի արևմտահարաւ, մի բարձր (4973 ոտ.) տափարակ տեղում: Գիւղի արևմտեան կողմից հոսում է Պատա-գետը, որ սկիզբն է առնում Խաչ-եալ և Օքիւզ-դաղ լեռնաշղթաներից: Մօտ կէս դար առաջ այս գիւղը գրտընւում էր այժմեան տեղից փոքր ինչ հիւսիս, ձորակում, ուր այժմ գիւղի այգիներն են. սաստիկ շոգը ստիպել էր բնակիչներին տեղափոխուել աւելի բարձր: Գիւղում կայ մի հին, աւերակ և մի նոր եկեղեցի: Դպրոց երբէք չեն ունեցել: Բնակիչները Ղարա-Մուրատից, Զրաբերդից և Փամբակից են եկել, բոլորն էլ հայ լուսաւորչական. ընդամէնը 246 տուն. 985 ար. 735 իգ. ի միասին՝ 1720 հոգի:

ԲԱՐՍՈՒՄԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

ԲԱՐԱՄԱՆ.—Գտնուում է Գանձակից մօտ 46 վերստ Հեռու գէպի արեւմուտք, Գառնակերից 3—4 վերստ գէպի արեւելա-Հիւսիս, Ղամբոր գետի ձախ ափին, Ժայռոտ ձորի լանջին: Գիւղը բաժանուում է երկու մասի. առաջնում, որ գտնուում է ձորի մէջ, բնակեւում են ձմեռը, իսկ երկրորդում, որ տարած-ւում է ձախակողմեան լեռան զազաթին, առաջինից 4 վերստ Հեռաւորութեան վրայ, ապրում են ամառը, որովհետեւ այդ միջոցին առաջին մասում սաստիկ շոգ է լինում:

Գիւղում չկան կանոնաւոր փողոցներ. տներն էլ մինը միւսին կից շինուած լինելով, շատ անգամ մինի կտուրը ծա-ռայում է միւսին որպէս բակ: Կայերը և մարազները գտնու-ւում են երկրորդ մասում. այստեղին մօտ են նաև գոմերը:

Ձմեռը գիւղի վրայ արեւն ընկնում է Ժամը մօտ 9-ին, իսկ սրա մօտակայ Չովդառ գիւղում հէնց ծագելիս, այս Հան-գամանքն ի նկատ առնելով տեղացիներն ասում են. «Մարդ Չովդառ հաց ուտի, Բարսում բան անի»:

Գիւղում կայ մի նոր, քարաշէն և երեք հին, աւերակ ե-կեղեցիներ: Սրանցից առաջինը քարաշէն է, փայտաշէն ծած-կով և գտնուում է Հարաւային Հանգստարանի մօտ, ուր կան ՋԺ. (1461), ՌԽ. (1521) և ՌԽԵ. (1596) Թուականները կրող գեղաքանդակ տապանաքարեր: Այս եկեղեցու կամարակալ փայտի վրայ գրուած է. ԹՎ. ՌՃԵ. էր: Երկրորդը գտնուում է Հիւ-սիսային Հանգստարանի մօտ. երրորդը մի բարձր սեւի վրայ է և կոչւում է «Թռան (Թառած) եղցի». սրա միայն չորս պա-տերն են կանգուն մնում. մէջը բոլսած է մի բռնի ծառ, որ սուրբ է համարւում:

Ղամբորի ափին, ձորի մէջ տարածւում են գիւղացիների այգիները: Այստեղ, Ակուբանց բաղում կայ ս. Հռիփսիմէի ա-նուան նուիրուած մի քարաշէն վանք, մի ուրիշն էլ կայ գիւ-ղի արեւելեան կողմի այգիներում, որի անունը անյայտ է:

Գիւղից փոքր ինչ Հեռու, Ղամբոր-գետի աջ ափին գտնու-

ուում է ներքին-Վթիւ գիւղատեղին, ուր կայ մի եկեղեցի և գերեզմանատուն:

Քնակիչները ընդունել են Հայ լուսաւորչականներ են, որոնց մէջ նշանաւոր են Մելիք-Սուտամեանները, այս երկրի նախկին տիրապետողների ժառանգները: Ընդամենը՝ 155 տուն. 617 ար. 556 իգ. ի միասին՝ 1173 հոգի:

Պարագում են բացի սովորական՝ երկրագործութիւնից, ալիգործութիւնից և անասնապահութիւնից, նաև շերամապահութեամբ:

Գառնակներ գիւղ (ուռտերէն և թուրքերէն՝ Բարում).— Գտնուում է Գանձակից մօտ 40 վ. արևմուտք, Ջակիբից 7—8 վ. հարաւ, ահագին ժայռերի տակ, ձամքոր գետի ձախ ափին: Զատ հին գիւղ է և շատ անգամ պատսպարան է եղել շրջակայ գիւղացիներին թշնամիների յարձակման միջոցին, որովհետև ընկած է խոր ձորի մէջ և սաստիկ դժուարանցանելի ճանապարհներ ունի: Կայ մի եկեղեցի ս. Աստուածածին անունով, կառուցուած 1838 թ.: Կլիման վատառողջ է, տենդային: Քնակիչները հայեր են, 84 տուն, 380 ար. 360 իգ. ի միասին՝ 740 հոգի: Բացի սովորական պարագմունքից, պարագում են նաև ալիգործութեամբ:

Գիւղի հիւսիս-արևելեան կողմում, նոյն ձամքորի աջ ափին կայ մի մատուռ, ուր գտնուում է մի գերեզման՝ Նախաստեղ անունով:

Ջակիբ.— Գտնուում է Գանձակից մօտ 36 վերստ հեռաւորութեամբ դէպի արևմուտք, Չարդախլուից դէպի արևելահարաւ: Ունին մի քարաշէն եկեղեցի: Հողն արքունի է, սակայն շատ սակաւ, որովհետև լաւագոյն մասը Նովո-Տրօիցկա գիւղին է տրուած: Քնակիչները Գիւլամբերից են գաղթած, ընդամենը՝ 104 տուն, 437 ար. 369 իգ. ի միասին 806 հոգի: Ընդունել են Հայ լուսաւորչական:

Նովոգաւ.— Գտնուում է Գուլամբերից 5—6 վերստ դէպի արևելահարաւ, մի սարահարթի վրայ: Ունին մի հին եկեղեցի և գիւղից փոքր ինչ հեռու մի հին հանգստարան, ուր կան ժ. Գ. դարուց մնացած տապանազրեր և մի հին կիսաւեր մա-

տուր: Բնակիչները, զաղթել են դարձիս սկզբին, Երեւանի գլխաւոր ֆաւնաքիւ, Ճաթղուան և Ճուվեզ գիւղերէն, ընդամենը 76 տուն են, 301 ար. 261 իգ. ի միասին 562 հոգի:

Այս գիւղացիներից մի քանի տուն տեղափոխուած են Զաւն քաղաքի աջ ափին մօտիկ և հիմնել Գիւլամբուքը, միայն սա դեռ ևս առյայնձին գիւղէն համարոււմ:

ՄԻՍԿԻՆԼՈՒԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Ղալաֆեանդ կամ Փառխառս.—Սա մի քաղաքի աւերակ է, որ տարածոււմ է Համանուն կամ Զամքոր գետի երկու ափին, Գետաբէկի պղնձահանքից 23 վերտո հեռաւորութեամբ: Տեղը մի գեղեցիկ հովիտ է ներկայացնում, որի հիւսիսային կողմում բարձրանում է Համանուն բերդը: Յայտնի է, թէ ով է հիմնարկել այս քաղաքը և երբ, միայն գիտենք, որ Մեծ Սիւնեաց Սենեքերիմ թագաւորը պաշտօնացրել է քաղաքս եկեղեցիներով և բերդով, և կոչուել է «Թագաւոր Փառխառսի» *): Նրան յաջորդել է որդին Գրիգորը, որի մահից յետոյ նոյնպէս յայտնի է թէ ով է տիրապետել: Ինչպէս երեւում է շինութիւնների հետքերից և 1-2 եկեղեցիների աւերակներից, քաղաքը մի ժամանակ բաւական ընդարձակ և մարդաշատ է եղել: Աւագ եկեղեցին, որ բաւական մեծ է եղել, վերջին տարիներս բոլորովին քանդել են և քարերը տարել: Սրա մօտ կան երկու տապանի խաչարձաններ 2ի և 3ի թուերի արձանագրութեամբ:

Այստեղ այժմ գետեղուած է Սիմենսի ելեկտրալուծական գործարանը, իսկ ամառուայ երեք ամիսներին գալիս են այստեղ մի քանի վաճառականներ և արհեստաւորներ, սարը գնացողներն պէտքերը հոգալու:

Ղաւաբուլաղ.—Գտնոււմ է Ղալաքեանդի բերդի հիւսիսային ստորոտից բղիտղ աղբիւրից յառաջացած առուակի ձախ ափին: Այստեղ կայ մի հինաւուրց, գեղեցկաշէն, չորս սիւների

*) Արցախ. եր. 431. Ծն. 43.

վրայ հաստատուած եկեղեցի, որի միայն տանիքն է մի քիչ քանդուած: Եկեղեցին լցուած է աղբով: Հուրջը և առուակի ասիին կան բազմաթիւ գիրեղմաններ, բայց տապանագիր չի նկատուել:

Մեծ եւ փոքր Ղարա-Մուրադ.—Ղալաքեանդից դէպի արևմտահիւսիս, Զական գետի ափունքների շուրջը գտնուում են մի քանի ձմեռանոցներ, ուր թուրքերը ձմեռները գալիս են իրենց անասունները պահելու: Սրանցից նշանաւորներն են՝ Մեծ և Փոքր Ղարա-Մուրադ, Գիւնադ-Գէօրմադ, Գերգեր, Լէշ-քար, Արիկրան, մի քիչ բարձր՝ ձէյդան-դամ, Բոյրամ-դամ և Թիք-խաչ: Սրանցից Փոքր Ղարա-Մուրադում կայ հայոց մի կիսաւեր եկեղեցի, իսկ Մեծ Ղարա-Մուրադում կան երկու եկեղեցի. մինը բաւական մեծ է, հոյակապ, վեց սիւնների վրայ հաստատուած և դեռ կանգուն. միւսը փոքր է և կիսաւեր: Առաջնի աջակողմեան խորանի ճակատին գրուած է.

ձինեցաւ սուրբ օսմարս ձեռամբ անարժան Զուղայեցի ուստայ Մուսէսին որդի Եսկարին գաւազ Սոդոմնին հրամանաւն Տէր Փիլիպոս կաթողիկոսին. եկի շինեցի սուրբ եկեղեցիս Ղարամուրասին հայոց թվին ՌՁԳ. ով օր կարդաք, ողորմի Մոսէին յիշեցէք ի տէր, Աստուած ձեզ յիշէ, ամէն»: Սեղանի ձախակողմը, աստիճանների վերև. ձնորհիւն քի շինեցաւ սբ Ամենափրկիչս ի ժամանակս Են. Սփն թվին ՌՁԳ. էր, յիշեցէք Զաֆառէն եւ կողակիցն Խաթուն ջան եւ մայրն Սառիկն եւ հայրն Վելինանն եւ որդին Ղարամուրասն, Ղուկասն եւ դուստրն իւր Գուլաղէն, Զաֆառի հայրն Վելինանն, կողակիցն իւր Գուլդանէն, որդին իւր Ադամն, Հիւնգրն, Ովանէսը, յիշեցէք եւ Աստուած ողորմի ասացէք»: Փոքր ինչ ներքև. Սուրբ սեղանս քառն յիշատակ է Հոբոսամին, իւր եղբայր Էվագին, Պարոնին, իւրեանց Խաթունին. թվ. ՌՁԳ:

Փոքր եկեղեցու դռան վրայ էլ կայ գրուած.

ձնորհիւ Աստուծոյ եւ Ովանէս վարդապետս, որդի ապաւստարդի շինեցի զեկեղեցիս արդեամբ եւ գո-

յիւմ տմեկայն քիստոնէից յիշատակ ինձ եւ ծնողացն իմոց եւ ամենայն աշխատողաց ի մայրապետութեան անապատիս քաղաքումն եւ կայինային ի ՌճԹ. քվ.

Այս եկեղեցուց մի քիչ հեռու, վտակի աջ կողմի հարթակի վրայ կայ նոյնպէս մի կիսակեր անապատ, քանդուած խցեր և մի երկար քարէ սիւն, որի վրայ քանդակուած է մի խաչ և գրուած է «Սուրբ Սարգիս»:

Այս եկեղեցիներէս և ընդարձակ գերեզմանատնից երևում է, որ Մեծ Ղարա-Մուրադը երբեմն գիւղաքաղաք է եղել:

ՉԱՐԴԱԽԻՍԻ ՀԱՍՏԱՐԱՆԻԹԻՒՆ.

Չարդախիւ.—Գտնուում է Զակամ կայարանից մօտ 18 վերստ դէպի հարաւ, մի առուակի հովտում: Գիւղը ձգւում է առուակի ուղղութեամբ և անհամեմատ աւելի երկար է, քան լայն: Հովիտը փոքր առ փոքր բարձրանալով՝ ընդհարւում է չորս լեռների, որի պատճառով և՛, ասում են, գիւղը կոչուած է Չարդախիւ, այսինքն չհար-դաղիւ—չորս լեռների: Այս լեռներից հարաւայինի, խաչ-եալ անուանուածի վրայ կայ մի գեղեցիկ խաչքար ՌՃԵ. թուականով, որ ս. Գրիգոր Լուսաւորիչ է կոչւում և ուխտատեղի է:

Գիւղում կայ մի քարաշէն եկեղեցի. 1878 թ. ունէր ծխական դպրոց, որ այժմ փակ է: Գիւղից մի վերստ հեռու, Զագրի ձորում, տարածւում են այգիներ, ուր առաւելապէս կան թթենիներ:

Բնակիչները մասամբ թիֆլիսի Հաւարարի մասից 1823 թ. գաղթած երևանցիներ են, մասամբ էլ Ղարաբաղից և Պարսկաստանից եկուորներ: Բաւական լաւաջողէմ են. ունին ներսիսեան դպրոցն աւարտած քահանայ և բաւական գրագէտ անձինք: Այս գիւղից շատ երեխաներ սովորում են թիֆլիս և Գաւառակ, երեք հոգի էլ աւարտել են բժշկական ֆակուլտետը:

Ընդամենը՝ 202 տուն են, 753 ար. 561 իգ. ի միասին՝ 1314 հոգի:

Պարսպավորները նույնն է. կան նաև մի քանի խանութներ և արհիպպոսանոցներ:

Գիւղից փոքր ինչ հեռու, դէպի հիւսիս, գտնուում են շինութեան մնացորդներ, որ ուխտատեղի են «Մանաու» (մատուռ) անուամբ: Սա նախկին Աղուանից կաթուղիներին աւազանոցի աւերակներն են:

Հայի Գեօսաբէկ կամ Ղազախ.—Գտնուում է Համանուն պղնձահանքից հազիւ 3 վերստ հեռավորութեամբ մի դաշտակի վրայ: Բնակիչները վերաբնակել են այստեղ հին Գետաբէկից, ուր եկել էին Ղազախի Կոթ, Ոսկեպարիսպ և Ղալաչա գիւղերից: Գիւղում նշանաւոր ոչինչ չկայ, նոյն իսկ եկեղեցի չունին, այլ օգտուում են պղնձահանքում եղած եկեղեցուց: Գիւղը միշտ պատած է պղնձահանքի ծխով, որ արտերին մեծ վնասներ է պատճառում, որովհետև այրում է մօտիկ տեղերէ հասկերը և խանգարում փոքր ինչ հեռու տեղերին՝ կանոնաւոր աճման: Ուստի և Ժողովուրդը, որ այլ ևս այնքան գործ չի կարողանում գտնել պղնձահանքում, խնդիր է մատուցել կառավարութեան՝ իրենց մի ուրիշ տեղ տեղափոխելու:

Ընդամէնը՝ 44 տուն են, 178 ար. 149 իգ. ի միասին՝ 327 հոգի:

Հին Գեօսաբէկ.—Գտնուում է Զամքոր գետակի ձախ կողմում, Գանձակից մօտ 56 վերստ դէպի արևմտա-հարաւ մի ձորով, որի միջով հոսում է Գետաբէկի առուակը: Այստեղ են գտնուում Սիմենսի պղնձահանքի գործարանները, գեղեցիկ բնակարանը, շուկան, մի հիւրանոց և այլն: Մի բլրակի վրայ կանգնած է Հայոց ս. Գէորգ եկեղեցին, որ շատ հին է: Եկեղեցու շուրջը կայ մի ընդարձակ, հին գերեզմանատուն: Մի ուրիշ եկեղեցի էլ է եղել, բայց պղնձահանքի կապալառուն քանդել է տուել և քարերը իւր շինութիւնների վրայ գործածել: Այստեղ գլխաւորապէս բնակւում են զանազան ազգի բանուորներ, որոնք աշխատում են այստեղի գործարաններում և պղնձահանքերում: Երկինքը միշտ պատած է ծխով:

ՈՍՏԻԿԱՆՍԿԱՆ Գ. ԵՐԶԱՆ.

ԳԻՒԼԻՍՏԵՆԻ ՄԱՀԱԼ.

Գիւլիստանի մահալ.— Գիւլիստանի մահալը իւր անունն ստացել է համանուն բերդից և գիւղից, նա կոչուած է նաև Թալիւի մահալ Թալիշ գիւղի անունով և Իկիրմիդորդ, այսինքն քսան և չորս, որովհետև բաղկացած է եղել 24 գիւղերից: Սրա նախկին սահմաններն են՝ հիւսիսից Կուրակ գետը, հարաւից՝ Թարթար գետը, արևելքից՝ այժմեան փոստի ճանապարհը, իսկ արևմուտքից՝ Մուա սարը: Ինչպէս տեսանք պատմական տեսութեան մէջ, այս մահալը կազմում էր մի առանձին, զօրեղ մելիքութիւն, Մելիք-Բէկլարեանների իշխանութեան տակ և այժմ էլ մեծ մասամբ պատկանում է նրանց ժառանգներին: Այժմեան աշխարհագրական բաժանմունքով Գիւլիստանի մեծագոյն մասն ընկնում է Գանձակի գաւառի երրորդ ոստիկանական շրջանում, իսկ մի մասը, ինչպէս Թալիշ գիւղը, Գիւլիստանի բերդը, Հոռեկայ վանքը, ընկնում են Ջիվանշիրի գաւառում:

Գիւլիստանի մահալն ընդհանրապէս լեռնոտ է, թէև զուրկ չէ նաև գեղեցիկ տափաստաններից, այստեղ բարձրանում են Ջիշ-Թափա Գող-օ-գաղ և այլն լեռները և տարածուած խրխափորի, Աղջաղալի և այլ հարթութիւնները: Ամբողջ տարածութիւնը ծածկուած է հարուստ բուսականութեամբ, լեռները պսակուած են անտառներով, որոնց մէջ կան նաև պտղատու ծառեր: Պաշտավայրերում հասնում է խաղողը և տալիս նշանաւոր գինի, մանաւանդ Մուսկէս անուանուածը, որ հրաշալի է: Հայոց բոլոր գիւղերը պատկանում են զանազան կալուածատէրերի և մանաւանդ Մելիք-Բէկլարեաններին:

ՎԵՐԻ ԶԷՆԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Վերի Եկն կամ Աղջաֆենդ.— Գտնուում է Ղարալ-չայ գետի ձախ ափում և շրջապատուած է լեռներով: Այստեղ նշանաւոր է ս. Աստուածածնի կամարակապ, անսիւն եկեղեցին, որ շինել է Մելիք-Յովսէփը 1756 (ՌՄԵ) թուին և քաջաշէն, երկարաձիգ կամուրջը Ղարաչայ գետի վրայ, որ շինել է գիւղատէրը: Ամառը գիւղի շուկան սաստիկ կենդանանում է, որովհետեւ այստեղով են անցնում Ջիվանշիրից սար գնացող թուրքերը: Բնակիչները 108 տուն են, 564 ար. 453 իգ. Ի միասին՝ 1017 հոգի, որից 100 տունը՝ 555 ար. 449 իգ. Հայեր են, իսկ 8 տունը, 9 ար. 4 իգ. թուրքեր:

Թէ այս և թէ ներքին շէնը այժմ պատկանում է թուրք Միրզատգիւզալովներին, որոնց անցել է Մեհտի-Ղուլի խանից: Իսկ սա ժառանգել է իւր մայր՝ Հիւրազատայ խանումից, որ Մելիք Ղահնազար Բ. յողջիկը լինելով՝ մի օր հիւր է եկել իւր քրոջը՝ Մելիք-Բէկլար Բ-ի կին՝ Ամարնանու (Մարիամի) մօտ և այս երկու գիւղերը ընծայ ստացել:

Նեբֆն Եկն.— Նոյն դաշտավայրի վերի ծայրում, Ղարաչայի ձախ ափին, մի սարի ստորոտում: Գիւղում նշանաւոր է միակ, ս. Աստուածածնի եկեղեցին, որ շինուած է ՌճխՁ (1697) թուին և շատ անգամ իբր ապաստանարան է ծառայել գիւղացիներին, որովհետեւ պատերի վրայ նկատելի են բազմաթիւ գնդակների հետքեր: Գիւղի հարաւային կողմում մի բլրակի վրայ կայ մի կիմաւեր վանք, որ ոչ մի արձանագրութիւն չունի և ժողովրդից անուանուում է Իրեք-մանկունք: Իսկ սրանից ներքեւ, ձորի մէջ, կայ Լիտր անուանուած գիւղատեղի, գերեզմանատուն և երեք քարէ խաչեր:

Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 117 տուն. 502 ար. 440 իգ. Ի միասին՝ 942 հոգի:

ՂԱՐԱՉԻՆԱՐԻ ՀԱՍԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հայրի Պարիս.—Գտնուում է Կրքէջի մօտ, լեռան լանջին: Ո՛չ մի նշանաւոր բան չկայ գիւղում, մինչև անգամ եկեղեցի չունին. տներն էլ շատ հասարակ են: Գաղթել են Հին Պարիսից, ուր այժմ մալականներ են բնակուում: Բնակիչները Հայեր են՝ 37 տուն, 191 ար. 172 իգ. ի միասին՝ 363 հոգի:

Ղառնուք կամ **Հայոց Զէյվա.**—Մի փոքրիկ գիւղ է, Ղարաչայի ձախ ափին, սաստիկ մօտ Ղարա-Չինարին: Եկեղեցի անգամ չունին: Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 14 տուն, 48 ար. 40 իգ. ի միասին՝ 88 հոգի:

Գիւլխասան.—Գտնուում է մի երկարաձև բլրակի վրայ և շրջապատուած է խանալան, Ղարաբուլաղ, Գէօգ-Թափա, Սաբաթ-քէշմաշ, Ղազան-դրմազ, Չախմախ-բուլախ և Քամար-գէօղի լեռներով: Գիւղի առաջից հոսում է Ինջայ-չայր: Գիւղում կայ մի հին աւեր և մի նոր, քարաշէն և գեղեցիկ եկեղեցի: Այս եկեղեցում կայ մի «Ծեր-աւետարան» կոչուած ձեռագիր, որ շատ հրաշագործ է համարուում և շատ ուխտաւորներ ունի:

Գիւղում նշանաւոր է մի հին, երեք թաղակապ սենեակներից բաղկացած քարաշէն ապարանք, որի դռան կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Հնոգնիւն Այ Երմեցաւ ապարանս ի թվին Ռ Եւ
Մլա. ես Յակոբոս ծառայ Այ ի Եխող գեղոյս որդի
Ապրահամ սպարապետին:

Գիւղի տներն ընդհանրապէս շատ հասարակ են, միջանիւր նոյն իսկ գետնափոր: Բնակիչները Հայեր են, 42 տուն, 181 ար. 168 իգ. ի միասին՝ 349 հոգի:

Նոր-Էէն կամ **Ենկիփեան** և կամ **Մանաս-Էէն.**—Գտնուում է Ղարաչինարի մօտ, Ղարաչայ-գետի աջ կողմում, մի բլրակի վրայ: Այստեղ է բնակուել Մելիք Աբով II որդի Մանաս-բէկը, որի անունով և գիւղը այժմ էլ Մանաս-շէն է կոչուում: Գիւղում կան այգիներ և պարտէզներ. տները մեծ մասամբ շատ հասարակ են, ինչպէս և եկեղեցին: Բնակիչները

բնիկ Հայեր են՝ 52 տուն, 221 ար. 199 իգ. ի միասին՝ 420 հոգի, որից միայն 3 տուն, 6 ար. և 2 իգ. թուրքեր են:

Ղարա-Չինար կամ Աղջա-Ղալա.—Ընկնում է Ղարա-չայի աջ կողմում, Հարթ տարածութեան վրայ: Գետի շնորհիւ այս գիւղը միւսներից համեմատաբար մաքուր է. բազմաթիւ այգիներն ու պարտէզները գիւղին գեղեցիկ տեսք են տալիս: Այստեղ կան բաւական թուով երկյարկանի գեղեցիկ տներ, և մի քարաշէն, նոր եկեղեցի և արքունական տարրական ուսումնարան: Այստեղ է բնակւում այս, երրորդ ոստիկանական շրջանի ոստիկանը՝ ամառուայ ընթացքում: Բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 126 տուն, 399 ար. 369 իգ. ի միասին՝ 768 հոգի:

Խաւխաւիուս կամ Նուր-Խաւիուր.—Ընկնում է մի Հարթութեան վրայ, Գէօրգին սարի ստորոտում, Ղարա-չայի աջ կողմում: Տները շրջապատուած են պարտէզներով: Գիւղի մի ծայրում կանգնած է տիկ. Մելիք-Բէկլարեանի ծախքով նոր կառուցուած քարաշէն, գեղեցիկ եկեղեցին և Թալիշ-Բէկ Մելիք-Բէկլարեանի նոյնպէս գեղեցիկ և ընդարձակ տունը: Թէ եկեղեցու և թէ Մելիք-Բէկլարեանի տան բակում առաջ սարկաւաղուհի Փեփրոնէ կոյս Խուրեանց Մելիք-Բէկլարեանի ծախքով կառուցուած են աղբիւրներ գիւղական հասարակութեան համար: Մի ուրիշ բարեգործ էլ, Գրիգոր Մելիք-Բէկլարեան, կառքի ճանապարհ է շինել Նոր Խաւափորից մինչև Գիւլիստան գիւղը:

Այս գիւղի մօտ, Կողեր անուանուած գիւղատեղում կայ մի աւերակ վանք, և մի հին գերեզմանատուն:

Բնակիչները գաղթել են այստեղ հին Խաւափոր գիւղից, որ ընկած է Գիւլիստան և Նոր Խաւափոր գիւղերի միջև, մի հովտում:

Այս գիւղը այժմ աւերակ է, ծածկուած պտղատու և վայրի ծառերով:

Նոր Խաւափորի բնակիչները բոլորն էլ Հայեր են, 27 տուն, 88 ար. 90 իգ. ի միասին՝ 178 հոգի:

ԷՐՔԷՋԻ ՀԱՍՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ.

Պուզլուխ.— Զետեղուած է Քեափասին մերձ, ժի բարձրութեան վրայ և շատ ցուրտ կլիմայ ունի, որի պատճառով և ստացել է այդ (սառցային տեղ) անունը: Սա Գիւլիստանի ամենաբարձր ամարանոցը կարող է համարուել: Բացի գիւղական փոքրիկ եկեղեցին, գիւղիցս փոքր ինչ հեռի կայ նաև սուրբ Միմաս անուն մի ուխտատեղի:

Բնակիչները հայեր են, 23 տուն, 97 ար. 91 իգ. ի միասին՝ 188 հոգի:

Ղարաբուլախ.— Ընկած է սարի լանջին, որի ստորոտով հոսում է Կիւրակ գետի վտակներից մինը և միջիջ հեռու միանում նոյն գետի հետ: Իւր դիրքի շնորհիւ, գիւղը բաական մաքուր է. և ունենալով մեղմ կլիմայ, գեղեցիկ ամարանոց է: Թէև ընդհանրապէս տները հասարակ են, բայց կան և միջանի կանոնաւոր, երկյարկանի գեղեցիկ շինութիւններ: Եկեղեցին բաւական հոյակապ է, վեց սլաների վրայ հաստատուած, ս. Աստուածածին անունով: Սրա արևմտեան դրան ճակատակալ քարի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Հնորիօք ամենակալին մեք Ղարաբուլաղի ժողովուրդս մեծ եւ փոքր շինեցինք սուրբ եկեղեցիս յիշատակ հոգոց մերոց եւ ամենայն ննջեցելոց ի հայրապետութեան տառն Պետրոսի, ի թագաւորութեան պարսից ձան Սիւլէմանի խանութեան երկրիս Ուղուրու խանին եւ պարոնութեան գեղիս Փարգալի բէկին, տարուէն Մուրթուգա Ղուլին. տանուէր տէր Սիմէօն, տէր Յակովբ, տէր Ազարիէն, տէր Դաւիթ, Գրիգոր, Ազարիա, Ղաննազար, Սարուի Աւան, որ ջերմեռանդ սիրով աշխատեցին. եւ Մեղիդիւք էրիցս գրեցի թուին ՌՃԿԵ. որ կարդաք մէկ բերան ողորմի աւեք. ամէն:

Գիւղի մէջ կայ երկու աւերակ եկեղեցի, իսկ շրջակայքում՝ չորս եկեղեցի, աւերակ գիւղատեղերով: Առաջինը կոչւում է Բրդի շինի եղի, երկրորդը՝ Կոսի կալ, երրորդը՝ Միջի վանք և չորրորդը՝ Երի վանք (վերին վանք): Չորս

շուրջն էլ կան ընդարձակ գերեզմանատներ: Արի վանքում մի գերեզմանաքարի վրայ կարդացուում է. «Այս է հանգիստ սուրբ Գրիգորայ Գանձակայ եպիսկոպոսին»: Իսկ Կոստի վանքում ձկնկեղեցու խորանի կամարի վրայ մի խաչքարի ստորոտում թվ. ՁՀԹ. (1230):

Ղարաբուլաղի բնակիչները, որ մի ժամանակ բաւական շատ են եղել, այժմ միայն 44 տուն են, 158 ար. 148 իգ. և միասին 306 հոգի, բոլորն էլ հայեր, բայց 3 թուրք տղամարդկանցից:

Մանաւթի կամ Մանսուց շէն.—Գտնուում է Պուզլուխից փոքր ինչ ներքև, նոյնպէս մի բարձրութեան վրայ և ունի առողջարար կլիմայ ու հրաշալի տեսարան: Գիւղում կայ մի նորաշէն եկեղեցի և մի մատուռ ընկուզի ծառերի տակ, որ կոչւում է Նահասակ:

Բնակիչները 40 տուն են, 217 ար. 184 իգ. և միասին 401 հոգի, որից միայն մի տուն, 4 ար. 2 իգ. թուրք են:

Թողան աւերակ.—Սա մի գիւղատեղի է Ղարաբուլաղ գիւղի մօտ, մի ձորակի լանջին: Դեռ կիսականգուն է հին եկեղեցին, որի հարակալին կողմի խորանի վրայ գրուած է.

«Ժամանակս շահ Սեփին. խառնութիւն Մուրթուգա Ղուլի խանին քահուլդ, կաթուղիկոս Դանձասարայ տէր Գրիգորին թվ. Ռ.»

Այստեղ կայ նաև մի մատուռ, որ վերանորոգուած է: Սրա մօտ կայ մի խաչքար, 2,35 մետր երկ. և 1 մետր լայնութեան, որի վրայ արձանագրուած է.

Ի թվին 2ԾԷ (1308) ես Գրիգոր ու Պարաֆ կանգնեցաք զխաչս ՚ի բարեխաւաւութիւն ծնողաց մերոց...:

Այս մատուռը բաւական նշանաւոր ուխտատեղի է համարում:

Աւերակի մօտ է համանուն թրքաբնակ գիւղը:

Էրֆէշ.—Ընկնում է մի ձորում և երեք կողմից պատած է սարերով: Արևմտեան կողմից հոսում է Փոքր-Կուրակը: Արեւելեան սարի ժայռոտ լանջին կայ երկու արհեստական քարայր, յատկապէս պաշտպանութեան համար շինուած: Հարա-

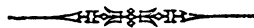
ւային սարից անձրւենքի ժամանակ մեծ հողաթմբեր են պրծնում և տակովն անում տները, ուստի և այս կողմի տներում այլ ևս չեն բնակւում:

Գիւղում կայ մի եկեղեցի ս. Սարգիս անունով, որի դռան ճակատակալ քարի վրայ գրուած է. «... յիշատակ թվ. ՌՃԿԵ.» (1716): Թէ եկեղեցու պատերի և թէ հին գերեզմանատնում կան ժ. Դարուց խաչքարեր: Բնակիչները բնիկ են, որ գաղթել են Բոլնիս և ապա վերադարձել: Այս վերադարձի թուականը յայտնի է լինում եկեղեցու մօտ գտնուած մի գերեզմանի հետևեալ տապանազրից.

Թվ. ՌՄԿՋ. (1817), որ է Պօլնուսու գալն մայիսի 1 (20) ֆրիսոսի ծառայ սէր Դանիէլ»:

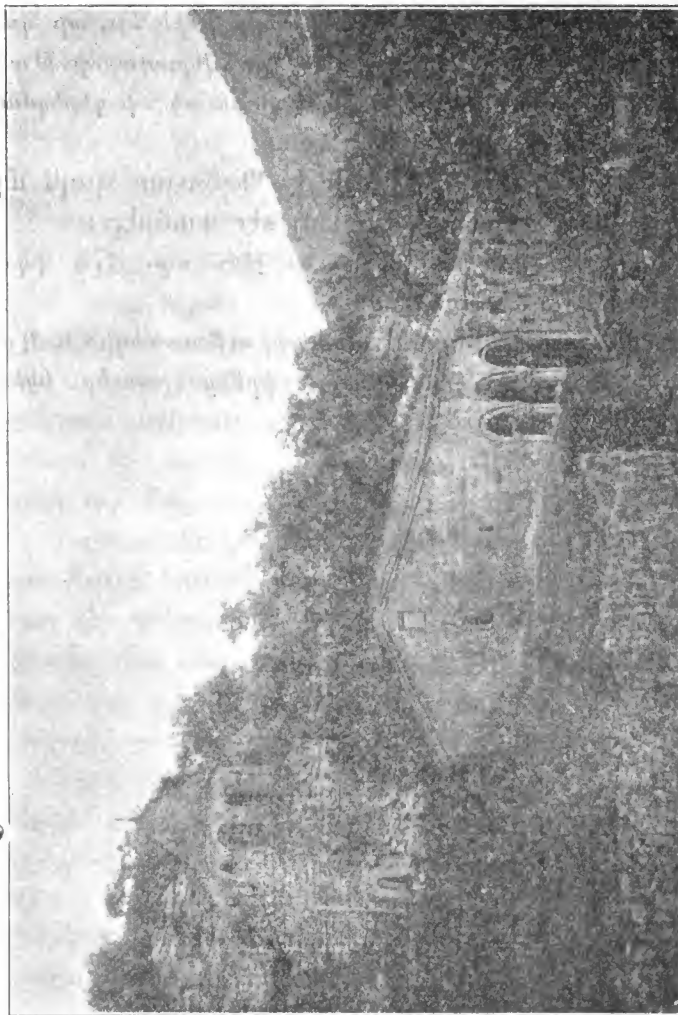
Բոլորն էլ հայեր են, 94 տուն, 408 ար. ՅՂՅ իգ. 1 միասին՝ 781 հոգի:

Էրջէջի մօտ է Մկնասամ անունով ուխտատեղին և Ղըռ-բուլախ ու Ենկիջա գիւղատեղիները, իրենց կիսաւեր եկեղեցիներով:

ՆՇԱՆԱՒՈՐ ՎԱՆՔԵՐ

Չարեհայ անապատ.—Գտնուում է Գետաբէկից դէպի արևելահիւսիս, մօտ 8 վերստ հեռաւորութեամբ, ձամքոր գետի

ՏՈՒՆՆԱՅԻՆ ՎԱՆՔԵՐ

ձախ ափին, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ։ Վանքից փոքր ինչ հիւսիս, բլրակի վրայ կանգնած է զանդակատունը, իսկ

փոքր ինչ արևմուտք՝ սեղանատունը: Վանքը պատած է պարսպով, որին կից կան այժմ քսանհինգից աւելի, քարէ, թաղակապ փոքր խցեր:

Այս վանքը հիմնել է Գաւիթ եպիսկոպոսը Փ. Դարում:

Վանքը, որ կոչւում է ս. Աստուածածին, 17,28 մետր (8 սաժէն) երկարութեան, 9,72 մ. ($4\frac{1}{2}$ սաժէն) լայնութեան և մօտ 8,64 մ. (4 սաժէն) բարձրութեան մի հասարակ շինութիւն է, չորս քառանկիւնի սիւների վրայ հաստատուած: Ունի երկու աւանդատուն, հօթը փոքրիկ պատուհան և երկու դուռն արևմտեան կողմում, որոնցից աջակողմեանը վերաշինուած է տաշած քարերով և վերին մասում մի սեղան պատրաստած: Վարժոււմ է, թէ երբեմն այստեղ սանդուխտներ էլ են եղել և Համբարձման տօնին բարձրացել այդտեղ են պատարագ մատուցել:

Այս դուռը բացոււմ է մի նոր, կարմիր, տաշած քարից շինուած գաւթի մէջ, որ 8 մ. (11 արշ.) երկարութիւն, 6,48 մ. (3 սաժ.) լայնութիւն և եկեղեցուց 0,18 մետր ($\frac{1}{4}$ արշին) աւելի բարձրութիւն ունի: Վամարները բոլորում են երկու ամբողջ և սրանց հանդէպ երկական կեղծ սիւների վրայ, բաժանելով գաւիթը երկու մասի (ref), որոնցից աջը աւելի լայն է: Այս գաւթի հարաւային կողմում, մի գեղեցիկ, նշխերով եզրափակուած դուռ բացոււմ է նոյն երկարութեան և 2,88 մ. (4 արշին) լայնութեան մի սրահի մէջ, որի առաջի մասը երկու գեղեցիկ, ութակազմ սիւների վրայ բոլորող երեք կամարներ են կազմում, որոնցից միջինի ձեղունը գմբէթաձև բարձրացած է. այստեղից, երևի, երբեմն զանգակներ են կախուած եղել:

Գաւթի հարաւային դռան վրայ դրուած է.

Ջնորհօք Այն կալի կառուցաւ ւամեհափրկչի վեր
նասունս տեղի Հագւոյ նւմարսի եկեղեցիս սուրբ եւ
գաւիթ գովելի ի հայրապետութեան (տեղը բաց է թողնուած)
եփնեցաւ այս ձեռամբ տո ներսէսի հանդերձ հ.
գաւթ՝ ամեն ի՝ փրկութիւն հոգոց մերոց, ուր ընթեռնու
նուր յիւսեցէք մեզ ի Քս. ամէն. թվ. ՌՃԼ Գ.

Արևմտեան դռան վրայ էլ գրուած է. Սուրբ խաչս

բարեխաւս սէր Մովսէսին ներսէսեանց վառն փրկութեան հոգւոյ բարխուսարին, որք բազում սիրով ետուն շինել զգաւիթ սուրբ եկեղեցւոյն:

Ջանգակատունը 6,12 մ. ($8\frac{1}{2}$ արշին) լայնութեան, նոյնքան երկարութեան և 2—3 մ. (3—4 արշ.) բարձրութեան քառանկիւնի մի հասարակ շէնք է, որի վրայ բարձրանում է ութ սիւների վրայ յանկած մի գմբէթ:

Ջանգակատունը ունի միայն մի դուռն, որի կամարակալ քարի վրայ գրուած է.

Կամօքն Այ շինեցաւ զանգակատունս յանուն սրբոց հրեշտակապետացն Միքայէլի եւ Դաբիէլի. ի հայրապետութեան Պետրոսի սրբազան կաթողիկոսին ի սանս Աղուանից եւ յառաջնորդութեան սուրբ իւրիշիս եւ անապատիս Չարեֆայ Սարգիս վարդապետի. ձեռնսութեամբ եւ աղօթիւք հ. միաբանից կասարումն եղեւ սբ խորանիս ի փառս Այ. արդ ես Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս եւ աղօթաւոր եղբարս շինեցաք զսուրբ կաթողիկէս, ի փրկութիւն հոգւոց մերոց. եւ ամենայն հետեւողաց, որք ընթեռնուք յիշեցէք զմեզ ի Քս. թվ. ՌՃ եւ Ը.

Սեղանատունը 25 մ. (11 սաժէն և 2 արշին) երկարութեան, 8,64 մ. (4 սաժէն) լայնութեան և մօտ 6,5 մ. (3 սաժէն) բարձրութեան կամարակապ մի շէնք է, լուսաւորուած նեղ և փոքր պատուհաններով: Քարէ երկշար սեղանները ալժմ քանդուած են: Սեղանատան մօտ դռնուում է խոհանոցը:

Պարսպի դռան կամարի վրայ գրուած է.

Ես Մկրտիչ վարդապետս շինեցի պարիսպս, որ եղեւ խարչ իր. Թուման. Ովանէն վարդապետն տաւ ժ քուման. շինեցաւ ի խանութեամբ սորա:

Այս եկեղեցուց փոքր ինչ հեռու, արևելեան կողմը զըտրնուում է «Հարանց մատուռը», որի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Ի հայրապետութեան Տեառն Պետրոսի կաթողիկոսին, եւ Քրիստոսի ծառայ Սարգիս վարդապետս

կանգնեցի զխաչս 'ի լուսաւորութիւն հոգւոյ իմոյ, եւ ծնողաց իմոց Տէր Յաւանէսին եղիսաբէթին եւ միաբանիցս, որք ասս կան հանգուցեալ, եւ ամենայն ողորմածաց մերոց, Քրիստոս Աստուած մեր լուսաւորեսցէ հոգւով եւ մարմնով ասս, եւ յաւրն դասաստանին, եւ որք ընթեռնուի յիւեցէք ի Քրիստոս զՄեղքս կազմաւորս:

Այս մատրան մէջ գտնուում է Սարգիս վարդապետի գերեզմանը, որի մասին Հայր Ջալալեանը հետեւեալ աւանդութիւնն է պատմում: Մի պարսիկ իւր ռիւսերիմ թշնամուն սպանել է և կամենալով իւր պնձի վրայից քերել սպանութեան ոճիրը, սպանուածի դին գիշերը ձգել է վանքիս դռանը: Եւ երբ պարսիկները լսել են այս սպանութեան մասին, սկսել են նեղել և տանջել վանականներին իբրև դատաճաններ: Բայց Սարգիս վարդապետը Աստուծոյ շնորհիւ, դատաւորների առաջ հարցրել է մեռելին թէ ով է եղել նրա սպանողը և սա կենդանի բարբառով ցոյց է տուել իւր սպանողին և այսպիսով ազատել միաբանութիւնը վտանգից *):

Վանքը ունի 2800 դեսեատին անտառ, հինգ ձմեռանոց, որ կապալով են տրուում անասունների պահելու, մի ջրաղաց երկու քարանի, 40 գլուխ տաւար, մի քանի ձի, էջ և այլն:

Վանքը պահպանում է արժ. Աստուածատուր վարդապետը, որ քսան և հինգ տարուց ի վեր վանահայր է այս վանքում և իւր անխոնջ աշխատութեամբ վերջ ի վերջոյ կարողացել է յետ լսել վանքապատկան անտառը, որի համար և Վեհափառի կողմից արժանացել է խաչի և օրհնութեան **):

Վանքի արևելեան պատի մօտ կան երկու միմեանց կից տապանաքարեր, որոնք թաղուած են հողի մէջ, սրանցից մինի վրայ կայ հետեւեալ տապանագիրը. Այս է հանգիստ Դաւիթ եպիսկոպոսին թուին ՌՂԲ:

Փառիսոսի վաւիֆ. — Գտնուում է Ղալաքեանդից արևելահարաւ, Տանձուտից վերև, մի անտառապատ սարահարթի վրայ:

*) Ջալալեան. Ճանապարհորդութիւն. հ. Ա. եր. 164:

**) Պէտք է նաև ասել, որ շատ շշուկներ կան նրա մասին:

Արևմտեան կողմից հոսում է մի փոքրիկ առուակ, որ գնում, թափւում է Տանձուտի գետի մէջ, իսկ արևելեան կողմը բարձրանում է Չոպան-դաղը: Այստեղ, ամուր պարսպի մէջ կանգնած են երկու, բաւական մեծ եկեղեցիներ և մի մատուռ, երեքն էլ դեռ ևս կանգուն: Եկեղեցիները միաչափ են, 25 մետր երկարութեան և 12 մ. լայնութեան, երկուսն էլ ունին մի մի կամարակապ գաւիթ: Մատուռը ևս ունի փոքրիկ գաւիթ և սրա մօտ՝ զանգակատուն, սրբատաշ քարից շինուած: Մատուռի դռան կամարակալ քարի վրայ, մի անարուեստ խաչի թւերի մէջ գրուած է. Ն. Խ. Գ. Մուսէս երէց: Մատուռի մէջ, աջ կողմի պատում կայ մի գտղտնի մեծ պահարան:

Պարսպի մէջ կան բաւական թուով խցեր, որ բոլորովին քանդուած են. կայ նաև մի ջրավազան: Թէ վանքերի շուրջը և թէ պարսպից դուրս կան բաւական գերեզմաններ:

Ս. Թարգմանչաց վանք.—Գտնւում է խաչակապ գիւղից դէպի Հիւսիս, հազիւ չորս վերստ հեռաւորութեամբ մի գեղեցիկ սարահարթի վրայ: Վանքը խաչաձև է և գմբէթաւոր 11 մետր երկարութեան և 10 մետր լայնութեան: Ունի մի աւագ և երկու փոքր խորան, ինչպէս և երկու խորհրդարան: Տափը լուսամտտ առատութեամբ լոյս են սփռում: Վանքին կից կայ մի գաւիթ, ուր ամփոփուած են վանահայրերի մարմինները, ինչպէս Սամուէլ եպիսկոպոս Գատեան, միւս Սամուէլ, խաչատուր վարդապետ և այլն: Կայ և մի զանգակատուն, որ 1856 թուին է կառուցուած: Վանքի վրայ կայ ՆԼԸ (989) թուականը. որ գուցէ հիմնարկութեան թուականը լինի, թէև աւանդութիւնն ասում է, թէ վանքը հիմնուած է V-րդ դարում, ս. Մեսրոպի ներկայութեամբ: Իսկ դաւթի վրայ կայ հետեւեալ արձանագրութիւնը.

Եկայի պատուեսցում Երմեալ յանուն սրբոց քարգմանչացն մեռ Սահակայ եւ Մեսրոբայ, քանզի 'ի սմա ծաղեաց մեզ յոյս 'ի Հայաստան աշխարհի. 1029 փրկ. թվ. Գաւիթս այս կառուցաւ ի վանահայրութեան Սամուէլ եպիսկոպոսի 1800 ամի:

Վանքը ունի և մի զանգակատուն, որբատաշ քարից շինած, որի վրայ արձանագրուած է.

Ջանգակասունս կառայց Գանձակեցի Պօղոս Ամիր-խանեանցը 1856 ամի:

Վանքը ունի պարիսպ, որի մէջ գտնուում են ութ գեղեցիկ խուց, պարտէզ և մի աղբիւր: *)

Գաւթում բարձրանում է մի թումբ, որի ստորոտում, կէս շրջանաձև շարուած են խաչքարեր, իսկ թումբի վրայ կայ մի ուրիշ մարմարոնեայ մահարձան, որի առաջին երեսին գրուած է.

Աս ամիոփին կմախ նախնեաց հանգուցելոց
ընդ հովանեաւ մեմասանի ս. քարզմանչաց. ի թիւն
105—1800 իսկ միւս երեսին՝ Կանգնի այս մահա-
ձան ի պատիւ ոսկերաց ուր ասս երեւեցան ՚ի վերա-
նորոգման թուին 1872—1883.

Վանքում կան երեք ձեռագիր աւետարաններ, որոնցից մինը լիշատակ է Գրիգոր Սիւնեաց իշխանի, 1312 թուին խաթարայ վանքին տուած: Միւս Հնութիւններից նշանաւոր է՝ մի եպիսկոպոսական կերպասեայ թագ 1640 թուից, նոյնպէս և մի եպիփորոն: Մասունքներից նշանաւոր է ս. Ստեփաննոս Նախավկայի մասունքը, որ նուիրել է վանքին Իգնատիոս եպիսկոպոսը 1558 թուին:

Վանքին պատկանում է 183 դեցեաւորին տեղ, բաղկացած վարելահողից, խոտահարքից և փոքրիկ անտառից:

Վանքին խնամակալ էր կարգուած այժմ Հանգուցեալ գանձակեցի Ներսէս-բէկ Տէր-Ներսիսեանը, որ թէ իւր անձնական գումարներով և թէ նուիրատուութեամբ մեծապէս բարելաւել է վանքը, վերանորոգելով շինութիւնները:

Վանքի վանահայրն է Թէոփորոս վարդապետ Ղիրակունին, գրաբառ լեզուին Հմուտ մի անձն, որ երկար ժամանակ

*) Աւանդութիւնն ասում է, թէ այս աղբիւրը բղխել է, երբ սուրբ Մեսրոպը իւր քարոզութեան միջոցին կամենալով ժողովրդին հրաշք ցոյց տալ, յիբրև մի Մովսէս խփել է քարին և հրամայել, որ ջուր բղխի:

վանքում ուսուցանում էր շրջակայ գիւղերից ուսման զիմող երեխաներին:

Թաւրգմանչաց անապատ.—Գտնւում է Մեծ Բանանց գիւղից արեւելահարաւ, հազիւ 2 վերստ հեռու մի փոքրիկ բլրակի հարթ գագաթի վրայ, որի երեք կողմը պատում են Ղաշխայ-քար, Աչաուի-ծմակ, Նալթոքեան, Կարմիր-քար, Հին-ընապատ, Ճնճա-քար միմեանց կից լեռները, որոնց մէջ ձրդոււմ են Ծիրանաւորի և Անապատի ձորերը, որոնք միանալով կազմում են Բոլորանց ձորը: Առաջի երկու ձորերից հոսում են վտակներ և միանալով կազմում Բոլորանց գետը: Հին-ընապատ սարի և Ճնճաքարի միջև կայ մի նեղ անցք, որ, ինչպէս ասում են, ձգւում է մինչև յերան միւս լանջը և կոչւում է Նաղիրի-ծակ: Ասում են, թէ Հին անապատը եղել է այդ ծակից վերև, Հին-ընապատ սարի վրայ:

Այժմեան վանքը անտաշ քարից շինուած, 15 մետր երկ. և 9 մետր լայնութեան հասարակ շինութիւն է, կամարակապ և անսիւն, և ունի միայն մի աւանդատուն և մի հասարակ դաւիթ: Արեւմտեան դռան կամարակալ քարը մի Հին գերեզմանի խաչաքար է, որի վրայ գրուած է. Սբ. Խաչս Ովանէսին. միւս կողմում Միլ Խոնա Ագիգին. Իսկ խաչի ներս ընկած մասում տարբեր տառերով ձինեց գսբ. եկեղ. քվ. ՌՃԹ.

Վանքից փոքր ինչ հեռու գտնւում է մի, համեմատաբար աւելի լաւ շինուած, գմբէթաւոր զանգակատուն, ուր կայ հետուեալ արձանագրութիւնը.

Ես Պաղդասարի որդի Մանսեսի Ներսէս եւ Յսէփս սյիմն ուրբ անապատիս ա. թուման վախմ. սոփա տւին մեզ տաւեն դ. ժամ. եթէ ոք խափանի, պարսական լինի առաջի ասենին քրիստոսի. քվ. ՌՃԹ.

Այստեղ գտնւում է տապանը «Տէրունց Յարութինի որդի Գաբրիէլ եպիսկոպոսին 60 ամ վանահայր էր սա անապատիս, 96 ամեայ էր որ փոխեցաւ առ քրիստոս. 18²/₁₃31 ՌՄԶ.»

Վանքի Հիւսիսային կողմում, ուր ձգւում է ձորակը, նրկատւում է պարսպի մնացորդներ: Վանքի մօտ կայ 10 թա-

ղակալ խցեր, որ բաւական լաւ են մնացել: Վանքի սեպհականութիւն է համարուում մի այգի, որի արդիւնքով կառավարուում է այժմեան փանահայրը, 90 տարեկան: Յովհաննէս արեղան, որ ինքն է հաց թխում, կերակուր եփում և մէն մենակ ապրում այդտեղ:

Ծաղկոցավանք.—Գտնուում է Գառնակեր գիւղից հարաւ, մօտ կէս Վերստ հեռու, ձամքոր գետի ձախ ափին, մի բարձր ժայռի գլխին: Վանքը անսիւն է և բաւական թնդարձակ, 9 մետր 30 ս. երկսրութեան և 6 մետր 43 ս. լայնութեան. գմբէթ չունի, առջևից կցած է մի նորաշէն քարէ գաւիթ: Պատերի մէջ կան միքանի խաչքարեր, որոնցից միւնի վրայ կայ ՋԻՇ. (1476) թուականը, իսկ մի ուրիշի վրայ՝ «Սուրբ խաչ Տէր Ունան պարոն Գաբրիէլին փաւաբան թվ. ՌՃԼԸ»: Գաւթում կան միքանի գերեզմաններ, որոնց շրջակայ գիւղացիները նըգնաւորների գերեզմաններ են անուանում:

Հրեօսակապեսաց վանք.—Ընկնում է Ծաղկոցավանքից հարաւ, փոքր ինչ հեռու, լեռան ստորոտում: Վանքի երկարութիւնն է 10 մետր 70 ս. լայնութիւնը՝ 8 մետր: Ունի մի քարուկիր փայտէ գմբէթով գաւիթ, ուր կան միքանի գերեզմաններ: Գաւթի հիւսիսային պատի մէջ էրկու սրբատաշ քարերի վրայ արձանագրուած է.

«Հմարհիւ Աստուծոյ շինեցաւ տուրք Միֆայէլ եւ Գաբրիէլս ձեռամբ Յովհաննէս վարդապետի եւ մանսեսի Յովհաննէսի հանդերձ միաբան եղբարք թվ. ՌՄԿԵ»:

Գաւթի մէջ գտնուած շիրիմներից միւնի վրայ.

Այս է հանգիստ նզնակեաց Յովհաննէս վարդապետի շինող վանիս Մաղաֆի ուղի թվ. ՌՄՀԷ»:

Վանքի հարաւային կողմում գտնուում են տասը խցեր միաբանների համար, որ այժմ կիսաւեր են: Հասարակ քարի մի հաստ պարիսպ պատում է վանքը: Պալուածքներ չունի, բացի մի այգուց: Վանքը պահպանում է մի ծերունի քահանայ:

Վանքից մի քիչ հեռու կայ մի հին հանգուտարան, որի մէջ կան ճգնաւորների, վարդապետների գերեզմաններ:

Վանքի արևելեան կողմում, գետակի աջ ափի քերծում մի քարայր է գտնուում, որի մէջ երեք խաչքար կայ: Սա կոչուում է Հաւանց և աւանդութեան ասելով, այստեղ ճգնել են միքանի ճգնաւորներ:

Մի քիչ էլ հեռու կայ մի զիւղատեղի, աւերակ եկեղեցի և հանգստարան. որ յայտնի է Խիրանաւորի անունով:

Օխքը եղցի կամ Քաւահեռն.—Չարեքի վանքի մօտ, ճամքոր գետի ափին ձգուում է մինչև Զիպասարը մի լեռնաբազուկ, որի հիւսիսահայեաց ծայրի քերծերում փորուած են քարայրներ, որոնց առաջը, բաց տեղերը քաշուած են պատեր: Ամբողջ քերծը և մանաւանդ այրերը պատած են խիտ անտառով, մի նեղ ուղի քերծի գաղաթից տանում է դէպի այրերը, բայց այժմ այդ նեղ ուղին էլ խափանուած է և այս քարայրերը շատ դժուարամատչելի են: Սրանցից երկուսի մէջ կան վէժքարեր, հետեւապէս և եկեղեցի են եղած: Արաւիկոս. Գանձակեցու ասելով (եր. 103 և 105). Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը երկար տարիներ այս քարայրերումն է անցկացրել, յարձակումների երկիւղից ստիպուած:

Այս Քաւահեռնի փոքր ինչ վերև գտնուում է Աղիսաւեհն աւերակ զիւղատեղին:

Մլգնաքերդ կամ Մածնաքերդ վանք.—Սա պատկանում էր Աղսարդանայ որդի Աիւրիկէ թագաւորին, որ մի առ ժամանակ էլ այդտեղ է կացել: Գտնուում է Հարցհանգիստ (Չովդառ) զիւղի մօտ, մի առանձնացած լեռան հարթ գաղաթին: Վանքը երկու կամարների վրայ հաստատուած մի շէնք է և ունի մի զանգակատուն: Գռան վերև գրուած է.

Հնադարեան ուխտասեղիս յանուն սուրբ Սարգսի
որէ Մլգնաքերդ, հիմնովին նորոգեց Գանձակեցի Սո-
ղոմոն Յար. Նալչադարեանցն ծախիւք իւրով ի
յիւսասակ իւր կնոջն Բալախանումի, սրղոյն Լեւոնի
եւ համայն ննջեցելոց իւրոց ՚ի 1891 ՌՅԽ ամի:

Վանքի շուրջը պարիսպ է եղել, ինչպէս և խցեր, որոնցից միայն երկուսն են այժմ կանգուն: Վանքը այժմ ծածկուած է բարձր ծառերով:

Կարմիր եկեղեցի կամ Հոռմաւէն.—Գտնուում է Նիւկ-
զարի մօտ, Չամքոր գետի աջ ափին: Սրբատաշ քարով, խաչա-
ձև մի շէնք է, ունի գեղեցիկ կաթողիկէ, մի անագ խորան
և սրա հարաւային անկիւնում մի փոքր և մութ խորան:
Վանքն ունի նաև մի գաւիթ, ուր կան շատ գերեզմաններ,
բաւական թուով խցեր միաբանների համար և մի քարուկիր
շրջապարիսպ, որ արդէն կիսաւեր են:

Քաթխանայ վանք.—Հիմնուած է Միրզիկ գիւղի մօտ,
մի լեռնահովտում. երեք կողմից պատած է բարձր լեռներով,
առջևում տարածւում է մի խոր ձոր, որի միջով հոսում է մի
առուակ, որ գնում միանում է Գանձակ գետակին:

Վանքը շինուած է տորոնագոյն սրբատաշ քարով, ունի
երկու փոքր և մի անագ խորան, վեց նիզ լուսամուտ և մի
դուռն: Վանքի երկարութիւնն է 12 մետր և լայնութիւնը՝
8 մետր: Բնմի ճակատին մի խաչքարի վրայ գրուած է. ԹՎ. ՌԿԵ.

Վանքը ունի և մի, հասարակ քարից շինուած գաւիթ,
ուր կան փէ—փճ դարից միջանի գերեզմաններ:

Վանքը ունի և շրջապարիսպ ու միջանի խուցեր, կիսա-
ւեր դրութեամբ: Շրջապարիսպի մէջ կայ Քեանդագիրմայ մա-
կանուանուած Սարգիս վարդապետի գերեզմանը:

Վանքը բոլորովին անխնամ է թողնուած:

Եղնասաւ վանք.—Գտնուում է Գետաշէնից դէպի հարաւ-
արևելք, հազիւ երկու վերստ հեռաւորութեամբ, մի լեռնա-
բազկի վրայ: Վանքը, որ կառուցուած է Եղիշէ առաքեալի
անուամբ, սրբատաշ քարերից, կամարակապ է և յանկում է
երկու սիւնների վրայ: Գմբէթ չունի: Երկարութիւնն է 12,4 մ.
լայնութիւնը՝ 10,33 մ. Դրան հարաւային սեմի վրայ կար-
դացւում է. ԹՎ. ՌՃԼԵ. եւ Նա..ո..ա Մովսէս երէց: Հիւ-
սիսային սեմի վրայ. ի հոպելիանէ Ագասաւաւէ Գ թուա-
նամաւէ մեսսսան սարիփ վեք սար (1311) եւ անպաժան
սէր Ղազարս գրեցի:

Վանքի շուրջը կայ բաւական թուով խցեր, որոնցից մի-
այն երեքն են այժմ կանգուն: Սրանք միմեանց կից են և կա-
մարակապ: Մուտքի վրայ կայ հետևեալ արձանագրութիւնը.

Սենեակ կերտել Խաւազան. վախն յարկոք եւ
զաւնազան, Սակս սէրաասէր սրբազան Եղիազարիս
Նծաբան: ԹՃԿԱ (1712):

Վանքը ունեցել է և շրջապարիսպ: Դարիս սկզբից այս
վանքը անխնամ է թողնուած և այժմ այդտեղ խոզեր են պահ-
ւում: Ջերմ ունեցողներն էլ ուխտ են գալիս այդտեղ, սառնո-
րակ աղբիւրի մօտ մատաղ անում, իրենց շորերից կապում
վանքի մօտ դտնուած ոտերը ծառից և հիւանում այն հրաշալի
տեսարանից, որ բացւում է այդտեղից դիտողի առջև:

Ամենափրկիչ վանք. — Գտնւում է Նուզդար գիւղի հա-
րաւ-սրբամտեան կողմում, Ջամքոր գետակի ձորից փոքր լինչ
բարձր: Եկեղեցին կիսաւեր է և դաւթի վրայ կայ հետեւեալ
արձանագրութիւնը.

Ձնորհոցն Քրիստոսի եւ կամանն ըյ ես Դաւիթ
Եպիսկոպոս նորոգեցի գեկեղեցիս այս ցիւստակ ինն
եւ իմ ծնողաց Բաղդասարին... թվ. ԹՃԻԸ:

Վանքի մէջ, բեմի առաջ կան մի քանի խաչքարեր, ո-
րոնցից ամենամեծի վրայ գրուած է.

Ի հայրապետութեան Աղուանից ճն. ճն. Տրդատայ
ս. կաթողիկոսի, թագաւորութեան պարսից Ջամապ-
բագին եւ մեղապարս.... որդիս իմ Մաղափա Եպիս-
կոպոսն... Մորոգեցաւ ս. Ամենափրկիչս.

Վանքը ունի շրջապարիսպ և մի քանի խոցեր, որ նույնպէս
աւեր են: Մի քիչ հեռու, փոքրիկ բլրակի վրայ կայ մի հան-
գըստարան:

Խաւմէի վանք. — Կիրակոս զանձակեցու ասելով, Քարնա-
հերձոււմ բնակուող Աղուանից Յովհաննէս կաթողիկոսը «Պե-
ղուելով աշխարհիկներից եկաւ հայոց աշխարհը Զաքարէ և Նրա
եղբայր Իվանէ մեծ իշխանների մօտ: Եւ սրանք մեծ պատուով
քննուեցին նրան և Իվանէն բնակեցրեց նրան Միւսիոր (Քա-
ռիսոս և Քաւս կամ Քուստի գաւառների վերի մասերը) Կա-
ւառի Կսամշի անուանուած վանքում: Սա անմեջ ապիտակ մի
մեծ և հրաշալի եկեղեցի չլինէ, բայց տեղ չէր աւարտել, երբ
խաւմանեց, որովհետեւ եկաւ Խորասանի սուլտան Զալալաթին:

և արշաւեց փրաց թագաւորութեան վրայ» ^(*)), աշխուհետեւ հետգհետէ՝ իկան աշխարհիկներէի զօրքերը ու աւերեցին հայոց, Աղուանից և Կիւաց աշխարհները: Սրանից յետոյ դարձեալ այստեղ բնակուեցան Աղուանից կաթողիկոսները և շինեցին, աւարտեցին զանաք ^(**): Ահա այս պատմական վանքն է, որ գտնուում է Մեծ Ղարա-Մուրատ աւերակի արեւելահիւսիսային կողմում, մի հովտի մէջ: Երկարութիւնն է 15 և լայնութիւնը 9 1/2 մետր: Երկու սրբատաշ քարի վրայ յնուելիս է եղել ձեղունը, որ այժմ բոլորովին փլել է. հիւսիս-արեւելեան կողմում բարձրանում է երկյարի գանգակատունը, նոյնպէս սրբատաշ քարից շինուած: Այստեղ աստիճանաւոր պատուանդանի վրայ դրուած է մի քարեայ խաչ, որ շատ գեղեցիկ քանդակագործուած է և կրում է վերան հետեւեալ թուականը. ԹՎ. ՌՁԼ. (1629):

Վանքը ունեցել է շրջապարիսպ և միաբանների խցեր, բայց այժմ բոլորովին քանդուած են:

Խոռոհիւտայ վանք. — Սա մի փոքրիկ, գեղեցիկ, զմբէթաւոր վանք է՝ Նոր Գետաբակի արեւելեան կողմում, Գետաբակի վտակի ձախ ափին. մի հարթակի վրայ շինուած: Այժմ թէև կանգուն, բայց անխնամ է թողնուած:

Պաճաւիկոնի վանք. — Սա հիմնուած է համանուն սարի գագաթին, որ գտնուում է Հաճիքենդի մօտ: Ահռը միայնակ, բրդաձև բարձրանում է մինչև 3000 ոտնաչափ բարձրութեան և գագաթին ունի մի փոքրիկ հարթ տարածութիւն: Այստեղ, ուր այժմ կանգնած է մի փոքրիկ, հասարակ քարից շինած զմբէթաւոր մատուռ, հնուներ մի մեծ վանք է եղել, բաւականաչափ խցերով և ունեցել է միաբանութիւն: Այժմ միայն ա. Աստուածամայնի տանին բաւական մեծ բազմութիւն ունիւ է գալլիս այստեղ:

Սուրբ Սարգսի վանք. — Սա մի փոքրիկ մատուռ է՝ շին Գետաբակի մօտ, մի բարձր և գեղեցիկ տարածութի վրայ: Գետաբակի այլնշահանքի կառավարիչը այստեղ պատշգամբ,

*) Կիրակոս Գանձակեցի. եր. 105—106:

**) Անդ. եր. 171:

խոհանոց է շինել տուել և յաճախ գրօսանքի է գալիս:

Կիրակոս Գանձակեցու ասելով, այս վանքում ապաստանել է Յոհան վարդապետ Մայրավանեցին, Եզր կաթողիկոսից Հալածուելով և Մայրագոմեցի կոչուելով:

Ամենախիղի վանք Գիւլիսանի. — Գտնուում է Գիւլիստան գիւղից երկու վերստ հեռու, դէպի Հարաւ-արեւմուտք, Աղ-սու կոչուած վտակի ձախ ափի մօտ, մի անտառապատ ձորակում: Տաճարը շինուած է անտաշ քարով չորս բոլորակ սիւների վրայ և ունի 23 մետր 50 սանտիմետր երկարութիւն և 10 մետր լայնութիւն: Երկու փոքրիկ, նեղ լուսամուտներ աղօտ լոյս են սփռում ներսը, ուր կան մի մեծ ու երկու փոքր խորաններ և երկու խորհրդարան: Միակ, Հարաւային դուռը այժմ քանդուած է, այս պատճառով էլ տաճարը թուրքերի անասունների ապաստարան է դարձած: Աւագանի մօտ, որ նոյնպէս կիսով չափ քանդուած է կայ ՌՂ (1641) թուականը:

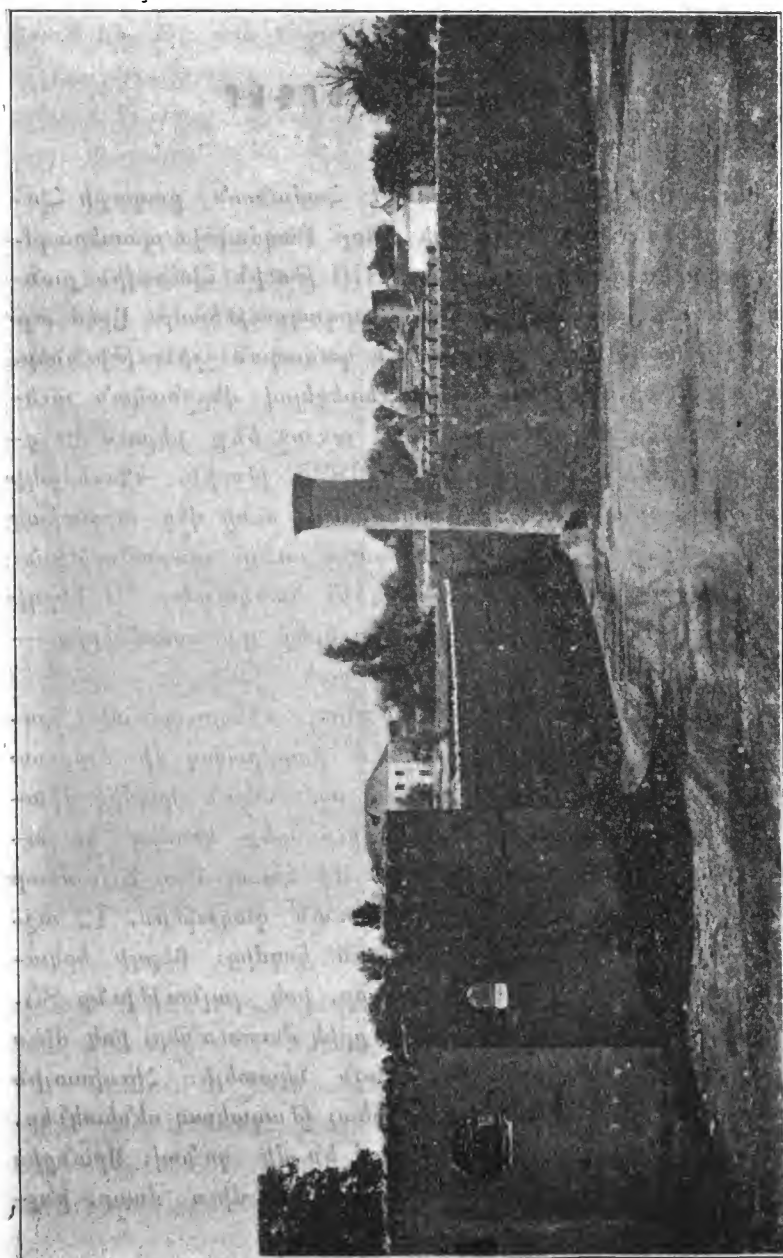
Տաճարի արեւմտեան կողմին շատ մօտ կան երկու թաղական սենեակներ, որոնցից միւնի դռան սեմի վրայ գրուած է. ԹՎ ՌՃԿԳ. յիշատակ է այս օթաղս Եղիա վարդապետին:

Տաճարի միւս, Հիւսիս-արեւելեան կողմում գտնուում են միաբանների խցերը, որ նոյնպէս անասանոց են դարձած և այժմ կիսաւեր դրութեան մէջ են: Թէ այս խցերի և թէ տաճարի կտուրին բուսած են ծառեր:

Վանքից հազիւ քսան և հինգ քալ հեռաւորութեան վրայ կայ մի փոքրիկ, քարուկիր մատուռ, որ այժմ ուխտատեղի է: Զնորհիւ այն հանգամանքի, որ այս մատուռը դուռ ունի, մաքուր է մնացել և թուրքերի անասունները ներս չեն մտել: Այս մատուռի մէջ մի խաչի վրայ գրուած է. «Հիւրիա ապաւիտաբոյն»: Գռան առաջ էլ մի գերեզման կայ հետեւեալ տապանագրով. «Այս է հանգիստ Հիւրեղ դասին, աղաչեցէք. թվ. ՌԿԲ.»:

Գրաթի բեկանց վանք. — Գտնուում է Գիւլիստան գիւղից ներքեւ, Ինջա գետի աջ կողմում: Սա մի Հասարակ, փոքրիկ վանք է, այժմ կիսաւեր: Զուրջը կան միաբանների խցեր և գերեզմանատուն:

Գանձակի բերդը.

ՆՇԱՆԱԽՈՐ ԲԵՐԳԵՐ

Գանձակի բերդ.—Գտնուում է Համանուն քաղաքի Հիւսիսային կողմում, Հարթ դաշտի վրայ: Բազմաթիւ պատերազմների ասպարէզ դառնալուց յետ, 1870 թուին Հիմնովին քանդուեց ռուսաց կառավարութեան կարգադրութեամբ: Այժմ այս տեղում շինուած է և շինուում են զանազան շինութիւններ, ահագին բանտը, տներ և այլն: Զետեղելով վերջնական աւերումից առաջ Հանուած պատկերը, առաջ ենք բերում Եւկու նկարագրութիւնը, որ արել է 1835 թուին. «Գանձակի բերդը, ամենաընդարձակը Վրաստանում, ունի վեց աշտարակ և բռնում է մի քսուակուսի վերստից աւելի տարածութիւն: Աշտարակներն ու թումբերը քարով են ծածկուած» *): Բերդի մէջ գտնուում էր խանի պալատը, որ երեք դարատամներէլ, — թաղակապ սենեակներից—էր բաղկացած **):

Ղալաբեանդ կամ Փառխոս-բերդ.—Տեղաւորուած է Համանուն գիւղի Հիւսիսային կողմում բարձրացող մի ժայռոտ լեռան գագաթին: Այս լեռը միայն արեւմտեան կողմից միացած է Ղանդալ լեռան Հետ, իսկ միւս երեք կողմից նա առանձնացած է և սաստիկ զառիվեր: Մի Հաստ, մօտ 3,5 մետր լայնութեան պարիսպ բոլորում է լեռան գագաթին, 12 աշտարակներով և մի դռնով արեւելեան կողմից: Բերդի երկարութիւնը կը լինի մօտ 110 մետր, իսկ լայնութիւնը 85. դեռ ևս կիսաւեր մնում են երկու փոքրիկ մատուռներ, իսկ միւս շինութիւնների Հետքերն են միայն նկատելի: Հիւսիսային սլարսպին կից կան երկու ստորերկրեայ թաղակապ սենեակներ, որոնք միմեանց Հետ Հաղորդակցւում են մի դռնով: Սրանցից առաջինը կիսով չափ լցուած է հողով, իսկ միւս մասը, ինչ-

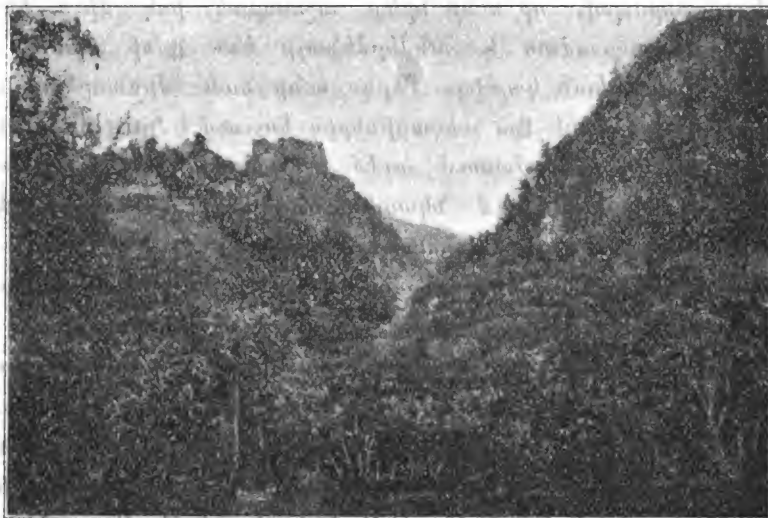
*) Статистическое описание Закавказского края сост. Евецкий. С.-Петербургъ 1835.

**) Мевесъ. „Кавказъ“ 1864 г. № 35.

պէս և պմբողջ երկրորդ սենեակը, լի է յստակ և սառն ջրով: Ատում են, թէ այս ջուպը բերուած է մօտակայ Ղանդալ սարնից և հաղորդակցութիւն ունի Ղաքա-բուլաղ աղբիւրի հետ, որ բղկում է բերդի հիւսիսային ձորում, դարձնելով երկու ջրադաս: Պատմում էին, թէ երբ յարգ են ածել այս ջրամբարի մէջ, նկատել են, որ դուրս է եկել վերոյիշեալ աղբիւրից:

Քեցծերի մէջ կան կրիք հատ արուեստական քարայրեր:

Մամուռ բերդ. — Ըստ հայր Ջալալիանի *), այս բերդը հիմնել է Մամուռ իշխանը, որ միւսնոյն ժամանակ նպաստել է և Գաւիթ եպիսկոպոսին՝ կանգնելու Չարեքայ անա-

Մամուռ բերդ:

պատը: Աիրակոս Գանձակեցին **) Չարեքայ բերդ, իսկ վարդան պատմիչը ***) Չմեղ է կոչում այս բերդին:

Գտնւում է Չարեքայ վանքի կալուածքում, վանքից մօտ երկու վերստ հեռու, դէպի արևելք, Չամքոր և Գետաբէկ գետերի միախառնման կէտուծ բարձրացող մի անտառապատ լեռան աղպուածոտ գագաթին: Բերդը ունի թրձած կարծիր

*) Զանապարհորդութիւն. չ. Ա. հր. 164:

**) Պատմ. Հնչոց. հր. 103—105:

***) Վարդ. պատմիչ հր. 18:

աղիւսից պարիսպ և արևելեան կողմում կրկնապարիսպ, ամրապնդուած միջանի աշտարակներով: Բերդի մէջ կայ մի կոնաձև բլուր, տների աւերակներ, ջրի խանդարուած աւազանի մնացորդներ և քարայրեր: Բերդը այժմ պատած է մացառներով: Բերդի տակ, գետի վրայ եղել է մի քարաշէն կամուրջ, որի կամարը այժմ ընկած է և տեղը փայտեր ձգած:

Մլզնաբերդ՝ կամ Մածնաբերդ.—Գտնուում է ՀարցՀանգիստ գիւղի մօտ, մի սրածայր սարի գագաթին: Սա պատկանում էր Աղսարգանայ որդի Կիւրիկէ թագաւորին, ուր և ինքը բնակւում էր: Բերդասարի միայն արևմտեան կողմը պատած է ամուր պարսպով, որ ունի երեք աշտարակ, իսկ միւս երեք կողմերը ապառաժոտ և անմերձենալի են: Ունի միայն մի դուռն արևմտեան կողմից: Բերդա ունի նաև միջնաբերդ, առանձին պարսպով: Սա տեղացիներից կոչւում է Նաբին-դուլա: Բերդի հիւսիսային մասում այժմ մի բարակ ջուր է հոսում, իսկ արևմտեան կողմում նկատելի են խեցեղէն խողովակներ, որոնցով երբեմն ջուր է բերուած բերդս:

Ղալա-բոյուն.—Բերդաքաղաքս գտնուում է Զական գետակի ձախ կողմում բարձրացող լեռան վրայ: Ունի շրջապարիսպ, որ կիսաւեր է: Կան երեք եկեղեցու, բազմաթիւ տների ու խանութների աւերակներ: Կայ և մի ընդարձակ գերեզմանատուն:

Քառահսունջ աւերակ կամ Բալլու-դայա և Չափաբ-դալա.—Առաջինը տեղաւորուած է Մուսա լեռան արևմտեան, իսկ երկրորդը՝ արևելեան լանջին, միմեանցից մօտ եօթ վերստ հեռաւորութեամբ: Առաջնում մնում է մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ, իսկ երկրորդում՝ ոչինչ: Այս երկու տեղն էլ ճառալեւիս են եղել Գիւլիստանի ժողովրդներին իբր ապաստարան՝ թշնամեաց չարձակման միջոցին:

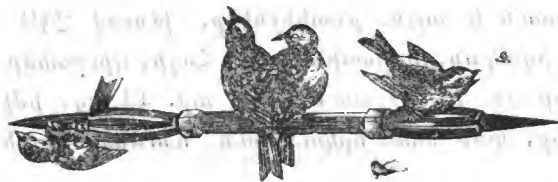
Ղրգ-դալա.—Կանգնած է Ղուլալի գիւղից վերև, Ախնջի վտակի աջ ափին բարձրացած սեպաձև և անմատչելի ժայռի գագաթին, որ միմիայն մի դժուարանցանելի ճանապարհ ունի արևելեան կողմից: Ժայռի գագաթը մի փոքրիկ հարթութիւն է ներկայացնում և շրջապատուած է եղել պարսպով: Ժայռի

արևելեան ստորոտում, փոքրիկ հարթութեան վրայ դեռ ևս մնում են մի կիսաւեր եկեղեցի և գերեզմանատուն:

Համայնուն մի բերդ ևս կայ Նիւկզար գիւղի արևելեան կողմում, որ բաւական հին լինելով՝ շատ քիչ հետքեր է թողած:

Կեռսաւանք բերդ.—Արդէն այնպէս աւերուած է, որ զփուար է հաստատապէս ասել, թէ բերդ է եղած, որովհետև յմանք էլ կարծում են թէ վանք է եղած: Գտնւում է Չամքոր գետի աջ կողմի բարձրութեան վրայ, Բուսկան նահատակից փոքր ինչ ներքև: Բոլոր շինութիւններից միմիայն պարսպի միջանի մասերն են մնացած:

Ղալա.—Ոսկանապատից դէպի վերև, մօտ մի մղոն հեռաւորութեամբ նոյն գետակի ձախ ափին գտնւում է մի գրեթէ քառակուսի, չորս աշտարակներով փոքրիկ ամրոց, որի իսկական անունը անյայտ է: Գետակի կողմում կայ և կրկնապարիսպի մնացորդներ:

ԳԵՐՄԱՆԱԿԱՆ ԳԱՂՈՒԹՆԵՐ

Ելեմեկորաճ.— Գտնւում է Գանձակից ցեպի հարաւ, մօտ 7 վերստ հեռու, մի հարթութեան վրայ, Գանձակ գետի աջ կողմում: Հինգ կանոնաւոր, լայն և ուղիղ փողոցներ ձգւում են գրեթէ մի վերստ երկարութեամբ, որոնց երկու կողմը տքնկուած կաղափախի, բարտի և սօսու ծառերը մի առանձին գեղեցկութիւն են սալիս գաղութին: Գրեթէ կենդրոնում բարձրանում է գոթական ճաշակով սրբատաշ կարմիր քարից շինած եկեղեցին, որի մի կողմը գտնւում է պետական երկաթահան, երկսեռ դպրոցը, իսկ միւս կողմում մի գեղեցիկ, երկյաթկանի տուն, փոքրիկ պարտիզով, որ համայնքը յատկացրել է պատտրի բնակութեան համար: Եկեղեցու առաջ տարածւում է մի բաւական ընդարձակ հրապարակ, նոյնպէս կաղամախի ծառերով զարդարուած: Տները մի, երկու և մինչև անգամ եռյարկանի են, իրենց առաջը ունենալով ընդարձակ բակեր և փոքրիկ բանջարանոցներ:

Գաղութում կայ բաւական թուով գեղեցիկ, հարուստ խանութներ, արհեստանոցներ, գերմանական և ռուսաց զինուորական կլուբներ, մի հիւրանոց, հասարակաց այգի, պոստ և հեռագրատուն և այլն. բնակիչները, թուով 249 տուն՝ 735 ար. 722 իգական, իմիասին 1457 հոգի, վիւրտեմբերգցի գերմանացիներ են, և 50 տուն, 116 ար. 44 իգ. իմիասին 160 հոգի հայեր, կան նաև երկու տուն ռուսներ և երկու տուն թուրքեր:

✕ Հայերն ունին մի շարժական խորան մի դահլիճի մէջ, ուր թէև իրաւունք չունին պատարագ մատուցանելու, բայց կարող են ժամասացութիւն և զանազան ծիսակատարութիւններ կատարել:

Գերմանացիները գլխաւորապէս պարապում են երկրագործութեամբ, այգեպանութեամբ, գինեգործութեամբ և գա-

ընչորի պատրաստութեամբ, հայերը՝ բացառապէս առևտրով և արհեստներով:

Այս գաղութում նշանաւոր է Ֆորէր գերմանացին, որ միլիոնատէր է, ռաւի բաւական թուով այգիներ, արտեր, ընդարձակ արօտատեղիներ, ձիաբուծարան, գինու և գարեջրի գործարաններ և այլն:

Այս գաղութում 25 տարուց ի վեր մնում է մի գունդ գործ, ցրուած գերմանացիների տներում:

ԱՅՆԵԼԷԷԼԷ.—Գտնուում է ձամքոր գետից 8 վերստ դէպի հիւսիս, մի ընդարձակ դաշտի վրայ: Ուղիղ, կանոնաւոր փողոցները բարձր ծառերով, գեղեցիկ տները ընդարձակ բակերով այստեղ էլ գիւղին բաւական լաւ տեսք են տալիս: Գաղութի մօտ երևում են մի շարք կուրգաններ, որոնք դեռ ևս պեղուած չեն: Այս գաղութը միանգամայն նման լինելով Ելենէնդորֆին, առանձին յիշատակելու բան չունի. այս միայն կարելի է ասել, որ սա այնքան յառաջադիմած չէ, որքան Ելենէնդորֆը, որովհետև կենդրոնից աւելի հեռու է գտնուում: Բնակիչները 116 տուն են, 231 ար. 261 իգ. իմիասին՝ 492 հոգի, որից 97 տունը, 201 ար. 236 իգ. գերմանացի են, 16 տունը, 23 ար. 20 իգ. հայեր. 1 տունը, 3 ար. 4 իգ. ռուս, 1 տունը, 2 ար. 1 իգ. վրացի և 1 տունը 2 ար. պարսիկ:

ԴՈՒԽԱՐՈՐՆԵՐԻ ԳԻՒՂԵՐ

Գանձակի գաւառում կան դուխարորների հետեւեալ գիւղերը.

1) Սլավեանկա, 2) Նովո-Գարելոյէ, (Արթափա) 3) Նովո-Սպասկոյէ, 4) Նովո-Տրոիցկոյէ (Գիւնալ):

Այս չորս գիւղը ի միասին կազմում են մի, Սլավեանկայի, հասարակութիւն և ունին 339 տուն, 1220 ար. 1226 իգ. ի միասին՝ 2446 հոգի:

Սրանցից Սլավեանկա գիւղը գտնւում է Գետաբէկի պղըն-ձահանքից 8 վերստ դէպի հիւսիս, Գանձակից մօտ 70 վերստ դէպի արեւմուտք, մի դաշտավայրի վրայ, Արեշէնկա գետակի ափերին, որ սկիզբն է առնում Ղըզըլ-չակ լեռից և թափւում Զակիր-չայի մէջ: Աւանդութեան ասելով հնումը սա հաշաբնակ է եղել և կրել է Վարդանապատ անունը: Թուրքերը սրան կոչում են Ենկիջա-Ռազար: 1837—38 թուերին թաղէթից 40 տուն հայեր գաղթել են այստեղ, սակայն թուրքերից սաստիկ նեղուելով 1844 թ. վերադարձել են իրենց գիւղը: Սրանց շինած եկեղեցին այժմ էլ կա՝ գիւղի հիւսիսային կողմում: Սլավեանկան, ինչպէս և միւս բոլոր դուխարորների գիւղերը, ունին կանոնաւոր, երկար և լայն փողոցներ: Քնակաբանների առաջ կան պարտէզներ, պտղատու ծառերով, որոնք գիւղին բաւական գեղեցիկ տեսք են տալիս:

Գիւղում կա՝ պետական երկղասեան տղայաց դպրոց, հիմնուած 1888 թուին:

Ամառները այստեղ են մնում գաւառիս չորրորդ ոստիկանական բաժնի ոստիկանը, հաշտարար դատաւորը և քննիչը: Քնակիչները 211 տուն են, 774 ար. 763 իգ. իմիասին 1537 հոգի:

Նովո-Գարէլոյէն գտնւում է Սլավեանկայից մօտ 3 վերստ դէպի արեւելք. հնումը հաշաբնակ է եղել Էրէնէյի՝ անունով,

յետոյ թուրքաց ամառանոց՝ Աբլաֆա կոչումով: Բնակիչները 61 տուն են, 236 ար. 238 իգ. իմիասին՝ 474 հոգի:

Նավո-Սպասկոյէն գտնուում է Սլավեանկայից 5—6 վերստ դէպի արևելահարաւ. հնուժը նոյնպէս հայաբնակ է եղած խնուս անուամբ: Բնակիչները 31 տուն են, 108 ար. 114 իգ. ի միասին՝ 222 հոգի:

Նավո-Տրոիցկոէն ընկնում է Նավո-Գարեղուի մօտ, 2 վերստ դէպի արևելահիւսիս: Բնակիչները 36 տուն են. 102 ար. 111 իգ. ի միասին 213 հոգի:

Այս չորս գիւղերի մէջ էլ ոչ մի առանձին նշանակուած թիւն ունեցող բան չկայ:

ՄԱՆԱԿԱՆՆԵՐԻ ԳԻՒՂՆԵՐ

Նովո-Սարատովկա գիւղը ընկնում է Գանձակից մօտ 96 վերստ դէպի արեւմուտք։ Սա կոչւում է նաև Փնտխլու, (Վաղ-նուտ) թերևս շուրջը գտնուած կաղնիների պանծառով։ Գիւղի մօտ մի փոքրիկ եկեղեցու աւերակ կայ, ՌՒ (1558) թուականը կրող իսաչաքարերով. դռան կից քարերից միմի վրայ մի մարդ է քանդակուած, ձեռին մի փունջ բռնած։ Խնակիչները որ 1844 թուին Սարատովի նահանգից գաղթած են եղել Լոռու գաւառում, իշ. Օրբելեանի կալուածքը, 1850 թուին վերաբնակել են այստեղ։ Ընդամենը 177 տուն են, 591 ար. 508 իգ. իմիասին 1099 հոգի. որից՝ 375 ար. 331 իգ. մալական են, 92 ար. 72 իգ. սուբբոտնիկ, 124 ար. 125 իգ. սլրիգուն։

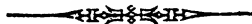
Նովո-Իվանովկա. գաւառիս արեւմտեան կողմի վերջին գիւղն է, Գանձակից 103 վերստ հեռու։ Սրա սահմանում, Դեմիրլագի մօտ գտնւում է մի եկեղեցու աւերակ, որ կրում է Սպիտակ եկեղեցի անունը, սրա անունով էլ այս գիւղը շատ անգամ կոչւում է Աշ-քիլիսա (Սպիտակ եկեղեցի)։ Ռուս ազանդաւորները վերաբնակուել են այստեղ 1853 թ. գալով մասամբ Ջամախու գաւառի Ջիբանի գիւղից, մասամբ էլ Տամբովի և Սարատովի նահանգներից։ Ընդամենը 145 տուն են, 544 ար. 406 իգ. իմիասին 950 հոգի, որից 399 ար. 321 իգ. մալական, 38 ար. 34 իգ. բաբտիստ, 105 ար. 49 իգ. սուբբոտնիկ։

Ռուսաց-Պարիս (Ռորիս).—Գտնւում է Հայոց Պարիսի մօտ, նախկին Հայոց Պարիսի տեղում, ուր կայ մի աւերակ եկեղեցի և Հանգստարան։ Չորս կողմից պատած է լեռներով, որոնք ծածկուած են Հասարակ և պտղատու ծառերով։ Ամբողջ գիւղը բաղկացած է երկու զուգընթաց, երկար փողոցներից, տները միմեանցից անջատուած են և ունին ընդարձակ բակեր, որոնք

մէջ կան ջրհորներ: Գիւղն ունի միմիայն երկու աղբիւր: Գիւղի մօտ, լեռան լանջին գտնուում է Նահատակ անուն հայոց ուխտատեղին:

Քնակիչները ուռւ աղանդաւոր՝ մալականներ են, որ զաղթել են այստեղ Տամբովի նահանգից, միառժամանակ մնալով նախ Զանգեզուրի գաւառի Բազարչայ և ապա Ջիբրայէլի գաւառի Ղարաբուլախ գիւղերում: Գիւղը 141 տուն են, 331 ար. 316 իգ. ի միասին՝ 647 հոգի: Հողը պատկանում էր Մելիք-Ֆէկլարեանին, որից 1888 թուին արքունի գանձարանից փոխառութիւն անելով դնել են:

Միիւրացուկա. — Գտնուում է Հաճիքնոտ ամարանոցից մօտ 3 վերստ հեռու դէպի հարաւ. մի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Փողոցի երկու կողմում տնկուած են ծառեր: Գիւղը հիմնուած է 1870 թուին և ոչ մի նշանաւոր բան չունի բացի նրանից, որ մեղմ կլիմայ և բաւականաչափ լաւ բնակարաններ ունենալով՝ ամարանոց է դարձած: Գիւղին կից անտառ չկայ: Քնակիչները 28 տուն են, 70 ար. 61 իգ. ի միասին՝ 131 հոգի, որից 3 ար. 1 իգ. նտարօօրէնացի են, 34 ար. 33 իգ. մալականներ, 15 ար. 19 իգ. բաբտլիստ, 6 ար. 2 իգ. սուրբբոտնիկ, 10 ար. 5 իգ. ձրիդուներ:

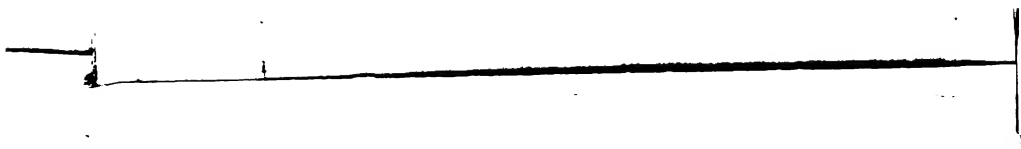

ԹՈՒՐՔԵՐԻ ԳԻՒՂԵՐ

Թուրքերի գիւղերն մեծ մասամբ գտնուում են դաշտային, ջրարբի և արգաւանդ մասում: Այսպէս առաջին ոստիկանական շրջանում, որ բռնում է գաւառի հիւսիսային դաշտային մասը, կան 61 գիւղ. բոլոր թրքաբնակ գիւղերը 117 են և բոլորն էլ կրում են դրեթէ միւսնոյն բնակարութիւնը,—սաստիկ կեղտոտ, տները հասարակ և մեծ մասամբ գետնափոր, փողոցները ծուռ ու մուռ և կեղտոտութիւններով լի: Համարեա ոչ մի գիւղում պատմական կամ ճարտարապետական տեսակէտից նշանաւոր մի որեւէ շէնք չկայ: Կան, ի հարկէ, ուխտատեղիներ, մզկիթներ, սակայն սրանք զուտ կրօնական տեսակէտից փոքր ի շատէ նշանակութիւն ունին և ոչ-մահմեդականի համար բոլորովին հետաքրքրական չեն: Ամենաբազմամարդ գիւղը Երկրորդ Խիլիւնան է, որ 730 տուն բնակիչ ունի, բոլորն էլ շիաներ: Նոյնպէս բազմամարդ են Վերին Աիպլին (474 տ.), Այրումը (376 տ.), Ղարադաղլի Պաղարը (372 տ.) Ներքին Աիպլին (349 տ.), Գէօրանքոյ Ահմետլին (335 տ.), ուր նրստում է ոստիկանական երրորդ շրջանի ոստիկանը, Գալլեարը (329 տ.), Մորուլը (282 տ.), Ղըզըլ-Հաջիլին (277 տ.), Գիւզարլին (252 տ.), Քեչիլին (222 տ.), Բայրամլին (214 տ.) և այլն:

Ե. ԼԱԼԱՅԵԱՆ

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ

Բ. ՀԱՏՈՐ.

Արտատպած

Ազգագրական ճանդիսից

ԹԻՖԼԻՍ

Տպարան Կ. Մարտիրոսեանցի | Типографія К. Мартиросянца

Орбелиановская ул., д. № 1—2.

1901.

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 28-го Ноября 1900 года.

ԳԱՆՁԱԿԻ ԳԱԻԱՌ

ՆՈՒԹԵՐ ԱԳԱՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՒՍՈՒՄՆԵՐԻ ՈՒԹԵՆՆԵՐ ՏՆՔԸ

ԱԶԳԱՅՆԱԿՈՒԹՅՈՒՆ *)

անձակի գաւառում բնակւում են գլխաւորապէս հայեր, թուրքեր, ռուս աղանդաւորներ և գերմանացիներ։ Հայերը և թուրքերը բնիկներ են, իսկ ռուս-աղանդաւորներն ու գերմանացիները գաղթականներ։

Թուրքեր են համարւում նաև թափառական Այուդները, որոնք իրանց Ռումից (Իիւզանդիոնից) գաղթած են համարւում, և իրանց կոչումն էլ բացատրւում են որպէս Այ ռում (Էյ ռում) կոչականից կազմուած։ Սրանք մահմեդական են, շիի աղանդին, խօսում են Ա-տրիպատականի բարբառով, մի առանձին արտասանութեամբ և ոչընչով չեն զանազանւում միւս թուրքերից։ Սրանք բնակւում են Ամիր-վար, Աջի, Բիրգէօզ, Այքենդ, Դաստաֆուր, Դամջալի, Գիւնէյ, Դամի, Զագա-դարասի, Ղարաբուլախ և Ղազախ էյլիլախ հասարակութիւնների մէջ։

Բացի Այուդներից թուրք են համարւում նաև Սաֆի-Քիւրդ Ղարաչալի, Սաֆի-Քիւրդ Քիւրակչալի և Չադելի-Քիւրդ հասարակութիւնների բնակիչները, որոնք թէև աղօտ կերպով պահել են իրենց քրդական ծագման աւանդութիւնը, բայց և այնպէս թէ լեզուով, թէ կրօնով և թէ սովորութիւններով չեն տարբերւում միւս թուրքերից։

Նախկին բնակիչ Աղուանները այնպէս ձուլուել են հայերի և թուրքերի մէջ, որ հետքերն անգամ չեն նկատւում։

Կուլտուրական տեսակէտից ամենից բարձր համարւում են գերմանական գաղթականները, յետոյ ռուս-աղանդաւորները, ապա հայերը և ի վերջոյ թուրքերը։ Վիճակագրական բաժնում առաջ կը բերենք այս ժողովուրդների ինչպէս բացարձակ, այնպէս և համեմատական թուելը, այժմ տալիս ենք մի քանի պատմական և ազգագրական տեղեկութիւններ։

*) Տե՛ս Ազգ. Հանդէս, գիրք Ե.

Գ Ե Ր Մ Ա Ն Ա Յ Ի Ն Ե Ր.

Գերմանացիներին Կովկաս հրաւիրեցին կառավարչապետ Եւմոլովի ժամանակ 1817 թ. որպէսզի տեղական ժողովրդներին աշխատասիրութեան օրինակ լինին և սովորեցնեն բնիկներին երկրագործութեան և գինեգործութեան լաւագոյն ձևերը: Գաղթականները եկան Վիւրտեմբերգեան թագաւորութիւնից, լիւաւորապէս նեղուելով Նապօլէօն Ա. Արշաւանքներից և ծանր հարկերից:

Այս գաղթականութեան բաւական նպաստեցին այն ժամանակուայ յայտնի քարոզիչ Բենգել և Ջտեյլինգը, որոնք զուգակելով Գերմանիայի կործանումը, համոզում էին սեպարատիստներին փրկութիւն որոնել հայրենիքից դուրս, Կովկասում, Արարատի ստորոտներում: Նախ 31 և ապա 1400 գերդաստան Ռէյէրի և Ֆրիկի առաջնորդութեամբ Դունայով անցան Վենգրիա և Վալախիա և եկան Իզմայիլ, ուր 40 օր կարանտինի ենթարկուեցան, իբր սնունդ գլխաւորապէս մրգեղէններ գործածելով՝ շատերը ջերմ ստացան և 1000 հոգի մեռան: Ապա երբ անցան Պոլսոս, ուր կրկին կարանտինի ենթարկուեցան, համարեա բոլորն էլ հիւանդացան:

Այսպիսի ցաւալի դրութեան ժամանակ Ռուսաց կառավարութիւնը օգնութեան հասաւ, գաղթականներին բաժանեց 10 խմբերի և առանձին յանձնակատարներով ճանապարհեց, տալով հէնց Յդէսոսայում իւրաքանչիւր գերդաստանին 500 ռ. ձի և կառք գնելու, 40 ական կոպէկ իւրաքանչիւր հոգուն օրական ուտեստի և երկական ըուբլի ամէն մի գերդաստանին օրական պաշարեղէնի համար, իւրաքանչիւր խմբին էլ տրուեց փոքրիկ, ճանապարհորդական դեղատուն: Վերջապէս 1818 թուի վերջին 1400 գերդաստան գաղթականներից Կովկաս հասան միմիայն 455 գերդաստան, միւսները չկարողացան կրել ճանապարհի դժուարութիւնները:

Այս 455 գերդաստանից մի մասը հաստատուեց Թիֆլիսում և նրա նահանգում, իսկ 194 գերդաստանը Գանձակի գաւառում, որից 67 գերդաստանը Աննէնֆելդ գաղութում, որ

այսպէս կոչուեց ՚ի պատիւ Մեծ իշխանուհի Աննա Պաւլովնա, Նիդերլանդիայի թագուհու և 127 գերդաստանը Ելենէնդորֆ գաղութում, որ այսպէս կոչուեց ի պատիւ Մեծ իշխանուհի Հեղինէ Պաւլովնայի, Մեկլենբուրգ-Շվէրինիայի մեծ Հերցոգութուն:

Այս երկու գաղութներին տրուեցաւ Հող՝

Գաղութի անունը.	Փերդանթիւր.	Յարմար Հող.		Անշարմար Հող.		Ընդամենը		Մի գերդաստ. դասիա-տին.
		դես.	սաժ.	դես.	սաժ.	դես.	սաժ.	
Աննէնֆելդ. . .	67	3185	—	383	2090	3568	2090	47,54.
Ելենէնդորֆ. . .	127	4498	1538	1407	1784	5906	922	35,81.
	194	7683	1538	1791	1474	9475	612	—

Սա՛յայն Աննէնֆելդը ձամքոր գետի անմիջապէս ափին շինուած լինելով սաստի՛ անառողջարար կլլմայ ունէր, ուստի և բնակիչները մեծ ջարդ էին կրում. մինչև 1831 թիւը մեռել էին 360 հոգի, մինչ դեռ ծնուել էին միմիայն 94 հոգի: Այս պատճառով գաղթականները ցրուեցան զանազան գիւղեր, բայց ո՛չ մի տեղ ազատ Հողեր չգտնելով, ստիպուեցան վերադառնալ: Այս ժամանակ նրանց տրուեցաւ 285 դեսիատ. 1527 սաժէն տեղ գիւղից 18 վերստ հեռաւորութեան վրայ որպէս ամառանոց: Վերջապէս 1873 թ. դրանց տեղափոխեցին ութը վերստ դէպի հիւսիս, կատարելապէս առողջարար տեղ և նուիրեցին 1500 արքունական գերաններ և 6000 բուբլի դրամ, իբր նպաստ նոր տներ կառուցանելու:

Այսպիսով՝ կառավարութիւնը մինչև 1851 թուականը տուել է

	նուէր.	պարտք.
Աննէնֆելդին.	11,882,64.	7064,32.
Ելենէնդորֆին	29,006,94.	19345,00.
Ընդամենը՝	40889,58.	26409,32.

Պարտքը գաղթականները լիովին հատուցել են:

Մինչև 1850 թուականները գաղթականների տները բնիկ թուրքերի և հայերի բնակարաններից ոչնչով չէին տարբերւում, միայն այս ժամանակից պետական կալուածների էկսպլոիտացիայի գլխավոր, գաղտնի խորհրդական Ֆադեևը անձամբ շրջում էր այս գաղութները և բոլոր միջոցներով դըրդում էր կանոնաւոր, եւրոպական տներ շինել: Մինչև անգամ առանձին նուէրներ էին նշանակւում լաւ տուն շինողներին. մինչդեռ միւս գիւղերի վրայ ոչ ոք ուշադրութիւն չէր դարձնում:

Այս 82 տարիների ընթացքում գերմանական այս ժողովուրդը, որ շատ անգամ կարօտ է եղել կառավարութեան *) և հայերի օգնութեան **), որ ամենաչնչին վարձատրութեամբ ծառայել է հայերի և պարսիկների տներում, այսօր շնորհիւ իւր կուլտուրական բարձրութեան և աշխատասիրութեան՝ գաւառի տնտեսապէս ամենաապահովուած տարրն է ներկայանում. Գանձակեցիների այգիները հետզհետէ նրանց ձեռն են անցնում և հաւանական է, որ կարճ միջոցում, նրանք իրենց այգիներով միանան Գանձակին: Այսօր Գանձակի գաւառի առաջին հարուստը գերմանացի Ֆորբերն է համարւում և գերմանացոց տներում ու այգիներում սև աշխատանքները թուրքն ու հայն են կատարում. և այն նախկին աղախին գերմանուհիները այժմ կորսետով սեղմած իրենց մէջքը, ժամանակ են անցկացնում գաղութի կլուբում, կամ իրենց տանը, պիանինոների առաջ: Նորաձեւութիւնը, անբարոյականութեան հետ միասին, կամաց կամաց ներս է ծծւում այս գաղութների մէջ և քայքայում նրանց խաղաղ կեանքն ու տնտեսական բարեբաստիկ դրութիւնը:

Այս գաղթականները ո՛չ մի առանձին ազդեցութիւն չեն

*) 1826 թուի պատերազմից վնասուելու պատճառով կառավարութիւնը նպաստ տուեց՝

Աննէնֆելդին . . . . . 24,534 ռ. ասս. 8,850 ռ.

Ելենէնդորֆին . . . . . 51,474 ռ. ասս. 21,844 „

АКТИ АРХ. КОМ. 4. VII.

**) Երկրեան. Ամենայն Հայոց Վաթող. և Վովկասեան Հայք. 4. Ա. Եր. 236.

առել շրջապատող ժողովուրդների վրայ և սրա պատճառը ոչ ոսկաւ նրանց բնաւորութեան եսական ու անհատական կողմն է: Գաղթականները վերաբերում են լէպի բնիկները մեծ մասամբ արհամարհանքով. նրանք նրանց վրայ նայում են որպէս հասարակ բանուորական ուժի, որ պէտք կը գայ հնձի, խոտհարի կամ այգու շտապ աշխատանքների ժամանակ վարձելու և կամ որպէս թշնամի—գիշատիչի, որից պէտք է մեծ ջանքով պահպանել իրենց դաշտերն ու այգիները *):

Հ Ա Յ Ե Ր

Գանձակի գաւառի հայ բնակիչների մեծագոյն մասը բնիկներ են՝ իսկ փոքրագոյնը՝ գաղթականներ Պարսկաստանից, Քիվանշիրի, Երեւանի և Ղազախի գաւառների գիւղերից: Ո՛չ միայն բնիկներն ու գաղթականները, այլ և Գիւլիստանի վիճակի և արեւմտեան մասի բնակիչները միմեանցից բաւական տարբերում են թէ՛ բարբառով և թէ՛ սովորութիւններով: Գիւլիստանի վիճակը աւելի նման է Վարանդային, (Ղարաբաղին), որի հետ պատմական բաւական սերտ անցեալով կապուած է եղել:

Բնիկներն ընդհանրապէս աւելի քան միջահասակ են, իսկ մելիքական և հոգեւորական դասերի մէջ շատ յաճախ պատահում են բարձրահասակներ:

Հասակի միջին բարձրութիւնը հասնում է 1657 միլիմետրի, փոքր ինչ ցածր Բագուի (1668) և Թիֆլիսի (1658) հայերից, բայց բարձր միւս գաւառներից:

Արձքի միջին շրջապատը հասնում է 847 միլիմետրի, 21 մմ. աւելի բարձրութեան կիսից, փոքր ինչ աւելի Թիֆլիսի (840) և Բագուի (844) հայերի կրճքերից, բայց պակաս՝ միւս գաւառներից, ինչպէս Զանգեզուրի (852), Քիբրայիլի (822) և այլն, Կուրծքը պատած է սև, խիտ մազերով:

Գլխի ձևը երկար է, 177 միլիմետր երկ. և 156 լայն. քիթը երկար (59,3 մմ.) և նեղ (31,6). աչքերը սև, ճակատը ուղղահայեաց:

Աւելի տեղեկութիւններ չենք կարող տալ, որովհետև մարդա-

*) Օգտուել եմ հետևեալ աշխատութիւնից. Экономическій бытъ нѣмѣцкихъ колонистовъ въ Закавказскомъ краѣ. Никифорова, въ „Матеріалахъ для изученія экономическаго быта государственныхъ крестьянъ Закавказскаго края. т. I, ст. 99—106.

բանական հետազոտութիւններ այս տեղացիների վերաբերութեամբ կատարուած չեն հմուտ բժիշկների կողմից, բացի պ. Պանտիլսովից *), իսկ սրանք հիմնուած են միմիայն մի քանի հարիւր մարդկանց չափումների վրայ: Բնաւորութեամբ եսասէր և հեշտասէր են. դարաբաղցիների հետ համեմատելով՝ սրանք աւելի պակաս աշխատասէր են, բայց աւելի կոպիտ, չունին նրանց նախաձեռնող ոգին և ոչ էլ նրանց ընդունակութիւնները:

Մտաւոր զարգացմամբ աննախանձելի են, ստոր ձուշուց, թէ և աւելի մօտ և երկաթուղիով կապուած Թիֆլիսի հետ: Սրա պատճառը, կարծեմ, նախ այն է, որ համեմատաբար տաք կլիմայի և հեշտաբեր ազդիների շնորհիւ Պանձակեցին փոքր ինչ ծով է և երկրորդ՝ ապրուստի միջակ միջոցներ ունենալով՝ ձուշեցու պէս ստիպուած չէ տարուայ մեծագոյն մասը ուրիշ քաղաքներ անցկացնել և վերադարձին բերել իւր հետ դրսի քաղաքակրթութիւնը: Նոյն իսկ քաղաքում մտաւոր անշարժութիւն է տիրում. բացի այգիները ոռոգելու ջրի հերթի և այս պատճառով ծագած կռիւներից, ուրիշ գրեթէ ոչ մի խնդրի մասին չեն խմբւում և խօսում: Երիտասարդութիւն իւր վարդազոյն իդէալներով և աշխոյժ գործունէութեամբ գոյութիւն չունի ոչ գիւղերում և ոչ նոյն իսկ քաղաքում:

Փրագէտ կանանց թիւը շատ փոքր է, իսկ տղամարդկանցը հասնում է մինչև 7%:

Բարոյականութեամբ նոյնպէս լաւ չեն, կրօնը, շնորհիւ տգէտ և մանաւանդ թերուս և թերահաւատ հոգևորականների, բաւականաչափ կորցրել է իւր նշանակութիւնը. ընկած կրօնական հաւատալիքներին չեն փոխարինել բարոյական սկզբունքները, և սրանք թէ կրօնական և թէ բարոյական սկզբունքներից զուրկ մնացած՝ արագութեամբ դիմում են դէպի ապականութիւն. պանդխտութիւնը, Բագուի շուալութիւնն ու գեղխտութիւնը, ամառանոց եկողների շուալտութիւնը և այլն գալիս են շտապեցնելու այդ բարոյական անկումը: Քաղաքին և հանքային գործարաններին մօտիկ և առհասարակ մեծ գիւղերը բարոյապէս շատ ընկած են և տանջւում են վեներական ախտերով. իսկ կենդրոններից հեռու գիւղերը բարեբաղդաբար փոքր ինչ լաւ են:

Բ Ն Ա Կ Ե Ր Ա Ն .

Պանձակի գաւառը չունի իրեն առանձնապատուկ բնակարանի ձև, այստեղ կան թէ Դարբադի, որ յատուկ են ամբողջ Ղարաբաղին և մանաւանդ Զանգեզուրի Ղափան մասին **), և թէ կանոնաւոր սե-

*) Антропологические наблюдения на Кавказе. Тифлис.

**) Նկարագրութիւնը տես իմ «Զանգեզուրի գաւառ»-ում:

նեակներից բաղկացած բնակարաններ։ Այնպէս որ ազգագրական տեսակէտից չարժէ երկար կանգ առնել սրանց վրայ, միայն գաւառիկով տուրաքի մասին տեղեկութիւն տալու համար կասեմ, որ քաղաքի և մանաւանդ չաճիքենդին մօտիկ գիւղերում, ինչպէս են Մուռթ, Ազատ և այլն, որոնք նոյնպէս իբր ամարանոց են ծառայում, արդէն դարադամները վերանում են և կան 2—4 սենեակներից բաղկացած մաքուր և բաւական գեղեցիկ տներ։ Իսկ այս կենդրոններից աւելի հեռու գիւղերում, ինչպէս են Փիփ, Ղարադաղու և այլն, ուր համեմատաբար քաղաքակրթութիւնը աւելի քիչ է թափանցել, դեռ ևս մեծ մասամբ դարադամներ են։ Միայն պէտք է ասել, որ ամբողջ գաւառում այժմ այլևս դարադամ չեն կառուցանում, այլ՝ քաղաքակրթութեամբ տեղերում վերանորոգում և պահպանում են, իսկ փոքր ինչ քաղաքակրթութեամբներում քանդում և նոր ձևին են կառուցանում և կտուրները կղմինտրով ծածկում։

Պահաւորութիւնը ասիականի և եւրոպականի խառնուրդ է։ Կան աթոռներ, սեղան, բաց կայ և ~~փռած~~—կապերտներ և ներքնակներ ձգուած գետնին, որոնց վրայ նստում են ծալապատիկ։

Քաղաքում տների մեծագոյն մասը աղիւսաշէն է, մեծ մասամբ մի և երկու յարկանի։ Ընդհանրապէս արտաքինի վրայ շատ քիչ ուշադրութիւն է դարձուած. նոյն իսկ ամենալաւ փողոցի վրայ գտնուած ահագին տները, արտաքուստ ոչ մի զարդարանք, ոչ մի գեղեցկութիւն չունին։ Ներքուստ էլ անքան յարմարութիւններ չեն ներկայացնում։

Պահաւորուած են մասամբ եւրոպական և մասամբ ասիական ձևով, իսկ մի քանի տներում կան նաև եւրոպական բաւական լաւ կահ կարասիք և թանգազին գորգեր։

Զ Գ Ե Ս Տ Ե Ի Զ Ա Ր Դ

I. Կ ա Գ ա Գ ց

Ջապիկ.—կարում են կարմիր շիւաբակից կամ կարմիր ալըշից, որի արշինը արժէ մօտ 20 կոպէկ։ Իջնում է մինչև ոտները։ Կուրծքը մէջտեղից բացուած է, և եզրերին սև ~~փռած~~ (երիզ) կարած։ Կրծքի մասը կրկնակի է լինում, և կամ աւելի հասարակ կտորից աստառ ձգած, որ աւելի տաք պահէ։ Թւեքերը միջակ լայնութեան են, և հասնում մինչև ձեռքի կոճիկները։ Կոճակներ չունին, այլ վեր են քրշտում, մանաւանդ գործ անելիս։

Փոխան.—կարում են շիւաբակից, միտկալից, շիւալից և այլն։

ፋ ሠ ስ ል ሠ ላ ቴ ግ ስ

Հագնում են շապկի տակից և խոշոր կապում: Փողքերը երկար են, նեղ և վերջանում են հողմ, որ 2—3 վերջով լայնութեան սև մահուդ է լինում, երբեմն էլ թաւշեայ կամ մետաքսեայ կտոր, իսկ սրանից վերև նեղ ասեղնագործ երիզ—նաշխը. երևացող մասը միայն այս քողը և նաշխն են լինում:

Արխալուղ.—Կարում են զանազան գոյնի չթերից, մովից և այլ կտորներից: Մէջքի վերայ Բաշաբա՝ սեղմուելով՝ արխալուղը իջնում է մինչև ծնկները: Կուրծքը եռանկիւնաձև բացուած է: Արխալուղը հագնում են շապկի վրայից. տաք ժամանակ միայն մէկ հատ, իսկ ցուրտ միջոցին՝ 2, 3, 4 և մինչև անգամ հինգ: Առաջին արխալուղը կոչւում է Բաշաբա, և աւելի հասարակ է լինում, թւքերը հասնում են մինչև մատները և վերջանում հողմ—ժապաւէնով: Միւսները կոչւում են գլխի (վերայի) արխալուղ, և աւելի լաւ կտորից են կարուած լինում, բոլոր եզրերը կարուած են լինում հողմ—ժապաւէն: Թւքերը երկար են լինում և հէնց կռան տակից բացուած, իսկ արմուկի մօտից զայթանով միացած, թւքերի ծայրերը եռանկիւնաձև կտրուած: Այս թւքերի ծայրին, կռնից մինչև ծայրը՝ մի արծաթէ շղթայ է կարուած, որի վրայից կամ դրամներ և կամ նշաձև դիւլմաներ են կախուած: Սովորաբար թւքերը չեն հագնում, այլ կախ են ձգում:

Առաջին արխալուղի վրայից կապում են Գոթ, որ կարմիր չթից կէս մետր լայնութեան և 3 մետր երկայնութեան կտոր է: Գոտին երկու անգամ փաթաթում են մէջքին, յետոյ առջևում մի հանգուց ձգում և ապա ծայրերը «նի են քաղում» գօտու մէջ:

Քիւլանա —Կարում են շալից. կամ մովից բամբակած. մէջքին բուզմաչով փոքր ինչ սեղմուելով հասնում է մինչև ծնկները. կուրծքը եռանկիւնաձև բաց է, թւքերը հասնում են մինչև արմուկը այնպէս որ ամբողջ ծղիկը բաց է մնում: Քիւլանայի բոլոր եզրերը պատում են աղուէսի կամ աւելի թանգազին մորթով:

Գլխի յարդաւանք —Նախ մագերը սանրում են, յետոյ ուղիղ մէջ տեղից երկուսի բաժանում, առանձին առանձին ոլորում, երկուսն էլ կծում, այդպէս պահում. և մի եռանկիւնաձև սպիտակ շոր՝ Դրոնի՝ կապում վերայից: Յետոյ երկու հողմ իրար վրայ դնում և կզակի տակից տանելով՝ կապում են գագաթին: Ղուանը շորի կտորտանք են միմեանց վրայ փաթաթուած, այնքան, որ ունենում են 5 ս. լայնութիւն, 3 ս. հաստութիւն և այնքան երկարութիւն, որ հասնում են կապողի մի քունքից մինչև միւս քունքը: Սրա ծայրերին հաստ թել է կապած, որով և հանգուստում են: Յետոյ երեսի երկու կողքից դնում են մի մի պոչ—թելից ոլորած 20 սանտիմետր երկ. և 2 սանտ.

Հաստութեան թել, և ծամերը, ծալքը վերեւից դնելով՝ փաթաթում վերան, յետոյ այս երկուսն էլ կծած սպասում են, և մի ճկատանոց— եռանկիւնաձև ծալուած մի շոր՝ ճակատի վրայով անցկացնելով՝ կապում ծոծրակի վրայ: Յետոյ մի սպիտակ հւռով,— եռանկիւնաձև մահուգվարի կտոր, որի երկու ծալքերին հա է կապած,— ձգում են գլխին, ծամերի ծալքերը տանում դէպի կզակի տակը և մշրղանին կապում, քողը մի երկու անգամ անցկացնում գլխի և կզակի վրայով և հանգուստում: Ապա երկու ղողանների վրայ դնում են հալ ղողանը.— սա եռանկիւնաձև, մէջտեղում 5 ս., ծալքերում հետզհետէ նեղացող, մի փայտ է 14 ս. երկարութեան, շորերի մէջ փաթաթուած և ծալքերին քող կապած,— և քողերը կապում ղազաթին, քորոցով տակի դուլանը միւսների հետ ամրացնում: Ապա դնում են լոռնոց (երեսանոց) — 26 ս. երկարութեան և 14 ս. բարձրութեան եռանկիւնաձև կարմիր մահուտ է, շուրջը ղալթան, իսկ երկարութեամբ փաթաթուած (կապիտոնի ասղնեգործ մի կտոր), եզրին արծաթի թոփեր. ոմանց միջքանի հատ էլ գոյնզգոյն հուլունք կարած: Երկու եռանկիւնի երսանոցները ղազաթի և ծոծրակի մասի քողերով միմեանց կապած են. իսկ երրորդ քողով կապում են բլի տակ:

Երեսանոցից յետոյ կապում են փալու, որ մի քառ. մետր մեծութեան սպիտակ միտկալ է, եռանկիւնի ծալուած. սա ձգում են գլխին, աջ ծալքը կզակի տակով տանում, իսկ ձախը բերանի վերայով բերում են, և ծոծրակի մօտ երկու ծալքերը հանգուստում: Սա ծածկում է բերանը անմիջապէս թի տակից և ամբողջ ղողանները: Ապա ղազաթին դնում են հալ — 45 ս. երկարութիւն և 10 ս. լայնութիւն ունեցող կտորի վրայ խմոր են քսում, լայնութեամբ երկուս ծալում, վերան նորից խմոր քսում և նոր մի ուրիշ նոյն երկարութեան և միջքի աւելի լայնութեան շոր քաշում, անցկացնում մի պուլիկի վրայ, երկու ծալքերը իրար կարում, և դնում արևի տակ չորացնում: Յետոյ մի ասղնեգործած, հինգ սանտիմետր լայնութեան և 50 ս. երկարութեան թաւշեայ կտոր կարում կոպիի առաջի մասում. սա էլ կոչւում է փալու, և ծալքերին ունի երկական քող, որոնցից մինը կապում են ծոծրակի վերայով, միւսը բլի տակով անցկացնելով՝ կոպիի վրայ:

Ապա մի եռանկիւնաձև ծալուած գունաւոր վարսի եաղլուղ ձգում են ճակատի վրայով և կապում ծոծրակի վրայ:

Յետոյ ձգում են փալու, որ կարմիր, մետաքսեայ, եռանկիւնաձև ծալուած մի կտոր է: Եւ սրա վրայ կապում են փալու— մի եռանկիւնաձև ծալուած հասարակ կտոր, որ ձգւում է ճակատի վրայ և կապւում ծոծրակի մօտ:

Ապա անց են կացնում փալու— մի կարթաւոր շղթայ, որ պահպանում է չալման և չարղաթը:

Ա. Բ. Ժ. Ե. Բ.

Քշրդանի	15—20	4
3 գոլան	10—15	„
2 պոչ	5—10	„
Ապիտակ մշրդանի	15—20	„
Հրեսանոց	1 ր. 60—2 ր.	„ „ „
Թոփեր	4—5 ր.	„ „ „
Քիթկալ	25—30	„
Պոպին	10—15	„
Ճիլտանոց	40—60	„
Չարգաթ	5 ր. 8 ր.	„ „ „
Չալման	20—30	„
Նախեր	20 ր. 25 ր.	„ „ „
<hr/>		
	32 ր. 42 ր.	„ „ „

ՈՅՆԱՄԱՆ.—Նախ հազնում են գուլպայ, և ապա չմոշկ կամ չուստեր:

Սրանից չիսուն տարի առաջ Թիֆլիսից մուտք է գործել վրացա-
Պան տարազը, որ այժմ բաւական տարբերում է նրանից առաւելա-
պէս իւր պարզութեամբ: Իւրեքի վրայ հազնում են լէհին, որ սովո-
րական, հասարակ դէշրան է:—Իսկ սրա վրայ առաջները քիւլանա,
հանդիսաւոր կամ տօն օրերին քեթիկա՝ իսկ այժմ հասարակ ժա-
կէտ, որ տեղացիները դուրս են կոչում:

Գլխի յառաջանք.—Մազերը ականջների մօտ ոլորելով՝ աչտերի
կողքից փոքր ինչ երեւցնում են, վերայից մի սպիտակ լաչակ կա-
պում, գագաթին մի չուէ դնում, վերայից մի եպրաթի ձգելով՝ ծոծ-
րակի մօտ կապում, յետոյ մետաքսեայ եռանկիւնաձև ծալուած մի
եաղախ ձգում են կոպու վրայ, ձախ ծալը, բիւ տակով և ամբողջ
կզակը ծածկելով անցկացնում, և կոպու վրայ քորոցով ամրացնում:
ապա եաղախի աջ ծալը միւննոցն կողմից յետ են ծալում և ամրաց-
նում նոցն տեղում: այնպէս որ եաղախի կրկին ծալուած ծալը քաշ
է գալիս ուսի վրայ:

II. Տղամարդկանց

Սովորական շապիկ և փաթիլքի վրայ հազնում են լաչն, չիւստ
շալուար, որ խոշոր կապում է առաջից կամ կողքից: Փողքերի ծալ-
րերը դնում են գուլպաների մէջ և տողաղով կապում: Չալուարը սովո-
րաբար կարծւում են շալից կամ սև ներկած կտաւից:

Չապկի վրայից հազնում են արիւնդ, որի կուրծքը առաջները
եռանկիւնաձև բաց էր լինում, իսկ այժմ ամբողջովին ծածկուած է:

Արխալուղը կարծւում են սև կամ կապույտ ներկած կտաւից:

Արխայուղի վրայ հագնում են չուխ, որ մէջքի մօտ բուզմայով սեղմուելով իջնում է ծնկներից ներքև: Կարում են սև շալից: Ոտներին հագնում են քոշեր կամ տրեխներ: Գլխներին ծածկում ~~գլխով~~, որ կարում են գառան մորթից:

Հարուստները ձմեռը հագնում են չուխի տակից ~~գլխով~~ (մուշտակ), գառան մորթից կարած, չուխի տարազով:

Կտածումի (տատուածի) սովորութիւնը մինչև հիմայ էլ պահպանուել է Գանձակի գաւառում. այսպէս՝ ձեռքի հարուածներով կամ երկար տրորելով անզգայացնում են մարմնի այն մասը, որ ուզում են կտածել, ինչպէս ձեռքերը, այտերը, ճակատը և այլն, և չետոյ փռշտացած ածուխի շաղախի կամ թանաքի մէջ թաթախած թելը անցկացնելով ասեղին՝ անց են կացնում կաշուի միջով. ածուխը կամ թանաքը թելից անցնում է մարմնին և սև բիծ տալիս, որ շատ երկար դիմանում է: Սրան գիւղացիները ~~իսկ~~ են ասում. անում են երեսին, ձեռքերին, ծծերի վրայ, կրծքին և այլն. բայց սովորաբար մի մի խաւ անում են ունքերի մէջ, մի մի հատ էլ աչքերի տակ:

ԸՆՏԱՆԵԿԱՆ ԲԱՐՔ

ԱՄՈՒՅՆՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ՀԱՐՍՆԻՔԻ ՍՈՎՈՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Հասակ. Գանձակի գաւառում ևս աղջիկներին շատ փոքր հասակումն են պսակում և մանաւանդ՝ նշանում: Ութ տարեկանը արդէն նշանում է, իննը-տաս տարեկանը՝ պսակում: Ես ներկայ եղալ Գետաշէնում մի նշանդրէքի, հարսնացուն հաղիւ ութ տարեկան լինէր. մի կարճ, փոքրիկ աղջիկ էր, որ մարդկանց մէջ չէր երևում: Հայրը գրկեց նրան և կանգնացրեց թաղթի վրայ, որ փոքր ինչ երևայ: Եւ երբ քահանան առաջարկեց աջ ձեռքը մեկնել, որ մատանին դնեն ժատը, նա ձախը մեկնեց: Խեղճ աղջիկը ապշած կուէ էր եկել, նրա դէմքը արտայայտում էր, որ չի հասկանում, թէ ինչ են անում իւր հետ: Երբ քահանան հարցրեց, թէ համաձայն է ամուսնանալու փեսացու երիտասարդի հետ, նա շարունակեց անշարժ մընալ և կարծես չհասկացաւ էլ հարցը: Այն ժամանակ քահա-

նան բարկացած հրամայեց նրան, որ գլուխը շարժէ: Եւ նա իսկոյն շարժեց:

Իրենց գիւղացիների ասելով եթէ աղջկան զգակով խփէք և նա վայր չընկնի՝ արդէն ժամառակն է պսակելու, նա սրդէն ուժեղ է և կարող է աշխատել:

Վերջին տարիներս միայն գիւղերի առաջաւոր, փոքր ի շատէ կըթուած մարդիկը փոքր ինչ ուշ են պսակում իրենց աղջիկներին, սակայն սրանք էլ չեն թող տալիս 14-15 տարին անցկենալու, որովհետեւ 17-18 տարեկան աղջիկը արդէն տանը մնացած է համարուած և միայն այլի մարդիկը կալուղ են նրանց ուզել:

Տղաները, աղջիկների հետ համեմատելով շատ ուշ են պսակուում. սովորաբար 21 տարին անց, երբ զինուորական ծառայութիւնից կամ ազատուած են և կամ կատարում: Բացառութիւն կազմում են անդրանիկ որդիները, որոնք զինուորական ծառայութիւնից ազատ լինելով, շարունակում են նախնի սովորութեամբ շատ վաղ, 14-15 տարեկան հասակում պսակուել:

Բացի զինուորագրութիւնից, Բագսն ևս բաւական մեծ ազդեցութիւն է ունեցել պսակուողների հասակի վրայ: Պատանիները, երիտասարդները սիրով գիմում են Բագու փող դիզելու, որպէս զի յետոյ պսակուին: Անցնում են տարիներ, և երիտասարդները թէև մի քանի կոպէկով հարստացած, բայց Ֆիզիքապէս և բարոյապէս աղքատացած վերագառնում են գիւղ և մատաղահաս աղջիկների հետ ամուսնանում: Դժբաղդաբար ամուսնացող գոյգերի տարբերութիւնը հետզհետէ մեծանում է, ամուսինը շատ աւելի քան հինգ տարին մեծ է լինում կնոջից:

Խնամութեան աստիճաններ.—Եթէ պսակուողները ազգակցութեան եթերորդ աստիճանի են՝ պսակի թոյլտուութիւն ստացում է տեղական կառավարութիւնից, եթէ վեցերորդ՝ կոնսիստորիայից, իսկ եթէ հինգ՝ սինոդից: Այսպէս և խնամութեան 5 աստիճանը թոյլ է տալիս կառավարութիւնը, չորրորդը կոնսիստորիան, իսկ աւելի մօտիկը՝ սինոդը:

Թէև ոչ եկեղեցական, բայց սովորութեան իրաւունքով

Թայլ չի տրուում որդեգրին ամուսնանալ որդեգրողի որդիներին
կամ քույրերին, եղբայրներին հետ:

Քնդհանրապէս պատկի թույլտուութիւն խնդրում են ոչ թէ
նշանագրութիւնից, այլ պատկից առաջ, երբ պատկառող զոյգը
միմեանց բաւական մօտեցած և ընտանիքներն էլ բաւական
ծախսեր են արած: Այս պարագայում էլ չհասութեան դէպքե-
րում շատ դժուար է լինում նրանց յետ կեցնել պատկից խո-
տուածից, մանաւանդ որ ժողովուրդը նշանաւած աղջկայ վրայ
այլ ևս չի նայում որպէս նախկին անարար կոյսի, մի օտարի
շունչ աչնուպմեծանալիս անցել է նրա երեսով: Եւ ահա այս է
պատճառը, որ նշանուած զոյգը ամէն միջոցի դիմում է պատկի
թույլտուութիւն ստանալու, և երբ ոչ մի կերպ չի յաջողում,
հարսանիք են անում և փոխանակ պատկի խոցուրդը կատա-
րելու, հարս ու թագուոր հարսնեւորներով շրջապատուած
զաւուլ զուռնի առաջնորդութեամբ զնում են եկեղեցու դաւիթը,
համբուրում եկեղեցու դուռը և վերագառնում: Աչնուհետև նր-
րանք պատկառած են համարում, թէ և ժողովուրդը փոքր ինչ
ծուռ աչքով է նայում նրանց: Քահանան այլևս չի յաճախում
նրանց տուն, չի օրհնում, նրանց չի հաղորդում, բայց նրանց
որդիներին մկրտում է և ապօրինի զաւակ համարում: Տապեակ-
տարիներից յետոյ կամ հողէտը իշխանութիւնը զիջանելով իրա-
ւունք է տալիս պատկուելու և կամ սրանք որդեգրում են իրենց
զաւակներին, և կամ կտակով իրենց կարողութիւնը նրանց
թողնում:

Ամուսնացողների եւ սքանց ծնողների հաւատարմու-
թիւնը. — Էնդհանրապէս դեռ այժմ էլ հազիւ է պարահում,
որ ամուսնացողների համաձայնութիւնը ամուսնութեան վերա-
բերմամբ հարցնելին և կամ նրան մի առանձին նշանակու-
թիւն տալին: Եթէ հարցնում էլ են, այն էլ տգային, իսկ
աղջկան ոչ մի անդամ և ինչ հարցնեն, քանի որ նա մի փոք-
րիկ 8-9 տարեկան երեխայ է: Չափահասների վերաբերութեամբ
փոքր ինչ զգուշ են սրանք, բռնութեան դէպքերում փախչում
են իրենց սիրածի հետ: Ամուսնութեան խնդրում գերակշիռ
ձայն ունին մայրերը և մանաւանդ աղջկայ մայրը: Սա իւր

Հաւանած տղային գրաւելով՝ երբ տեսնում է, որ նրա ծնողները և վամ իւր ամուսինը չեն համաձայնում, տալիս է տղային, թէ չիախցրու, և յետոյ, իբր թէ բոլորովին անմասն է այդ գործում, խփում է ծնկներին և աղմուկ բարձրացնում, թէ տարան, աչքի յոյս աղջիկս տարան:

Պատահում են նաև դէպքեր, երբ ծնողները փեսացուի բացակայութեան միջոցին, առանց նրա համաձայնութիւնն առնելու, նշանում են նրան: «Հալալ կաթնակեր» տղայի պարտականութիւնն է խոնարհիլ ծնողների կամքի առաջ:

Նեանադրութեան գանազան ձեւեր.—Այս գաւառում կան նշանադրութեան հետեւեալ ձևերը.

ա. Օրօրոցախազ.—Երբ երկու գերդաստան շտապում են շուտով բարեկամանալու և կամ երբ միւսի երեխաները չեն ապրում, փոքր հասակում և նոյն իսկ օրօրոցում նշանում են մանուկներին, որպէսզի միւս երեխայի բախտը ապրեցնէ և առաջնին: Այսպիսի նշանադրութեան ժամանակ ծնողները խաչաձև քեարտում են օրօրոցների լծերը և կարմիր կանաչ թել կապում վերայից: Այսպիսի նշանադրութիւն այժմ թէև քիչ, բայց և այնպէս՝ դարձեալ տեղի է ունենում: Զատ հազիւ է պատահում, որ այս ձևով նշանադրուածները մեծանալիս հրաժարուէին ամուսնանալուց: Ժողովուրդն էլ սաստիկ դատապարտում է այդպէս վարուողին:

բ. Ծաղկազարդի նեանադրութիւն.—Նախապէս առնելով հարսնացուի ծնողների համաձայնութիւնը՝ տղայի մայրը կամ մի մօտիկ ազգական ծաղկազարդի երեկոյեան մի կարմիր քող է ձգում հարսնացուի գլխին և մի խաչանիշ մօմ, որի վրայ կարմիր և կանաչ թել է կապուած, տալիս նրա ձեռքը:

գ. Վարդավառի նեանադրութիւն.—Վարդավառին ճաշից յետոյ գրեթէ բոլոր գիւղացիները հաւաքւում են մի ընդարձակ, հարթ տեղ և դաւուլ գուռնի ներդաշնակութեամբ միմեանց ձեռք բռնած պարում «գոմփի» և այլ պարեր: Խմբական պարերից յետոյ սկսում են հրապարակ, կաքաւ: Այս ժամանակ նշանուիլ ցանկացող երիտասարդի մայրը, նախապէս առած լինելով իւր հաւանած տղկայ ծնողաց համաձայնութիւնը,

բռնում է այդ աղջկայ ձեռքից, բերում զուռնաչու առաջ, մի կարմիր չարդաթ ձգում գլխին և հրամայում զուռնաչուն. Աստուած քո որդուն էլ էս օրին արժանացնի, մի լաւ հաւա (եղանակ) ածա:

Զուռնաչին իսկույն մինչև ականջները փքում է այտերը և կարմրած աչքերը ճպճպացնելով՝ ածում *հաւա-դարան*: Աղջիկն սկսում է պար գալ. իսկ նրա ապաշայ սկեսուրը միքանի պտույտ է անում նրա շուրջը և պարի կիսին մօտենում նրան, համբուրում և մի խնձոր, մէջը մի մատանի և կամ արծաթի դրամ խրած տալիս ձեռքը, մի քիչ միրգ ածում գրպանը և ծապ տալով խնդրում շարունակել պարը: Աղջիկը խնձորը ձեռին շարունակում է պարել. կնոջ ազգականները «շօբօշ» են տալիս այսինքն զուռնաչուն նուիրելու համար դրամներ են դնում պարեկի բուռը: Իսկ սա մի քիչ էլ պարելուց յետոյ բռի դրամները ձգում է զուռնաչու առաջ և խնձորը ձեռին վազում դէպի իւր ընկերուհիները: Այնուհետև նա արդէն նշանուած է համարւում այդ կնոջ որդու հետ, որ շատ անգամ հանդիսատես է լինում այդ ծիսակատարութեան:

Մի քանի աւելի լուսաւորուած գիւղերում երիտասարդը ոչ թէ լոկ հանդիսատես է լինում, այլ ինքն է դեր կատարում. երբ աղջիկը սրա ազգականուհիների ստիպմամբ սկսում է պարել, երիտասարդը նրան «շօբօշ» է տալիս արծաթ կամ ոսկի դրամ: Եւ եթէ նա ընդունում է, սրանով նա արտայայտում է իւր համաձայնութիւնը. պարի վերջին նա իրեն տուած դրամը ձգում է զուռնաչու առաջ և ինքը փախչում:

դ. Սովորական նշանդէ՛ք. նախապէս մի բարեկամի միջոցով աղջկայ ծնողների համաձայնութիւնը առնելով, երիտասարդի հայրը միքանի բարեկամների հետ մի երեկոյ գնում է աղջկայ տունը, տանելով մի մատանի, մի թունգի գինի, մի շիշ օղի և մի քիչ չոր մրգեր, մեղր և այլն: Այստեղ հրաւիրւում են և աղջկայ բարեկամները, ինչպէս և քահանան: Քիչ խօսակցութիւնից յետոյ բոլորը նստում են ընթրելու, որի ժամանակ խմում են «ջուխտ օջախի կենացը» և բարեմախտում, որ Աստուած մի օջախից միւսին «խէր» տայ:

Ընթրիքից յետոյ քահանան կատարում է նշանադրութեան ծէսը. հարսին քողով ծածկած կանանց սենեակից բերում են տղամարդկանց մօտ, կանգնեցնում երիտասարդի կողքին, քահանան հարցնում է սրանց փոխադարձ համաձայնութիւնը, երիտասարդը դնում է հարսնացուի աջ ձեռի մատնամաուրը քերած մատանին և ապա քահանան մի պահպանիչ—ով օրհնում է սրանց: Ի վերջոյ հանդիսականները մի մի բաժակ օղի են խմում, շնորհաւորում, բարեմախտութիւններ անում ու ցըրւում: Ամենից ուշ գնում են խնամիները, մի մի զոյգ գուլպայ նուէր ստանալով:

Այլի կնոջ նշանադրութիւն.— Այլի կնոջը նշանադրելիս, նախապէս առնում են նրա համաձայնութիւնը և ապա պաշտօնապէս խնդրում նրա ձեռքը նրա սկեսուրից կամ սկեսրայրից: Սրանք էլ պատասխանում են հարցնելով նրա կամքը: Այս ձևականութիւնը կատարւում է մինչև անգամ և այն դէպքում, երբ այլի կինը այլ ևս չի ապրում իւր սկեսրանց տանը, այլ իւր ծնողների և կամ մի ազգականի մօտ: Համաձայնութիւնն ստանալուց յետոյ նոր փեսացուն գալիս է այլի կնոջ սկեսրանց տուն, համբուրում սկեսուրի և սկեսրայրի ձեռքերը, և նրանց մայրիկ ու հայրիկ կոչում: Սկեսուրը չիշելով իւր մեռած որդին, լաց է լինում, համբուրում է նոր փեսացուին, նրան որդի կոչում և իւր մեռած որդու դգեստներից նուիրում նրան, որ հագնի: Դրանից յետոյ նոր փեսացուն մի թաշկինակ և կամ մի դանակ է նուիրում հարսնացուին և նրանից ստանում մի այգալիսի նուէր, որով և նշանադրութիւնը կատարուած է համարւում:

Թաւ խմել.— Նշանադրութիւնից յետոյ փեսացուն մի քանի անգամ գնում է իւր հարսնացուին տեսնելու և ամէն անգամ տանում է զանազան ընծաներ, ինչպէս դանակ, թել, ասեղ, փոքրիկ հայելի, մրգեղէններ, և այլն: Զոնքանջն էլ դրանց փոխարէն ամէն անգամ մի մի զոյգ գուլպայ կամ չաբաղ է նուիրում նրան:

Մի օր էլ փեսացուն իւր ընկերների հետ է գալիս հարսին տեսութեան: Այս ժամանակ ընկերներից աւագագոյնը մի

շիշօղի է բերում իւր հետ և սովորական հարց ու բարեկից յետոյ, ածում է մի բաժակ օղի, վերան հաց ու աղ դնում և տալիս փեսացուին, որ գոքանչի կենացը խմի: Փեսացուն բաքենախոտութիւններ անելով խմում է և աղ ու հացը ուտում, որով և նա երգւում է հաւատարիմ մնալ իւր ուխտին: Յետոյ ընկերներն են խմում օղի, բարեմախոտութիւններ անելով և յօգուտ հարսի 20—25 կոպէկ նուէրում: Լաւ հիւրասիրութեամբ և ընթերցուց յետոյ փեսացուի ընկերները գնում են, ստանալով մի մի գոյգ գուլպայ նուէր, իսկ փեսացուն մնում է այդտեղ և գիշերում: Այս հանգէսը «Թաս-խմել» է կոչւում:

Խոնջամեր.—Նշանադրութիւնից մինչև պսակը շատ անգամ տւում է մի և երբեմն մի քանի տարիներ: Այս երկար միջոցում խնամիները հիւրասիրում են միմեանց և նշանաւոր տօներին ընծաներ ուղարկում: Այս ընծաները, որ խոջա են կոչւում, ուղարկւում են փեսացուի տանից, որի փոխարէն ստացւում են հարսնացուի տանից աւելի էժանագին ընծաներ: Այս խոնջաները պարտաւորական են ու որոշ, և եթէ չուղարկուին, մեծ անբաւականութիւնների տեղիք կուտան:

Նշանաւորները ուղարկւում են հետևեալ տօներին.

Մեծ պապին.—Այս պապի առաջին օրում ուղարկւում է 7 հատ ձիթով եփած գաթայ, եփած կարտոֆիլ, լոբի, փլաւ, թթու դրած շուշան, սոխ, մի թունդի գինի և մի շիշ օղի: Սրա շիշի բերանին հարսնացուն ուլունքներով դարդարում և շորից մի գեղեցիկ խցան է շինած լինում: Այս խոնջան կոչւում է «պապ շնորհաւորէքի» և տանում է տան հարսներից կամ երեխաներից մինը: Բերողին մի թաշկինակ, կամ մի գոյգ գուլպայ և կամ 10—15 կոպէկ նուէր են տալիս:

Միջունքին.—Մեծ պապի առաջին շաբաթում ցորենը լցնում են տաք ջրի մէջ, յետոյ լցնում մի տաք պուտուկի մէջ, բերանը ծածկում: Հետևեալ օրերը կրկին տաք ջուր են շաղ տալիս պուտուկի մէջ և յետոյ ջուրը քամում, պուտուկի բերանը ծածկում: Մի քանի օրից, երբ ցորենը ծլում է, լցնում են մի խոնչի մէջ և շարունակում ամէն օր տաք ջուր շաղ տալ և սաւանով ծածկել: Միջունքին, երբ սրդէն բաւակա-

նաչափ ծլած է լինում, մօտը դնելով ձիթով եփած փլաւ, լոբի, խնձոր և ալյուր, գինի, օղի, ուղարկում են Հարսնացուն տուն: Սրանք էլ դաժնակով կտրտում են ծիլերը, լցնում տաք ջրի մէջ, մի քանի անգամ ձեռքով ճմլում, յետոյ քամում, մաղի միջով, և ապա նորից կաթսայի մէջ լցնելով՝ մի քիչ ալիւր են մաղում վերան՝ և դնում կրակին եփելու: Պիլի հիւթը դուրս է գալիս և մի տեսակ թանձր, քաղցր հեղա-
նիւթ կազմում, որ յետոյ հացի վրայ քսելով աւտում են:

Ջաւահիր.—Ուղարկում են մօտաւորապէս 15—20 հատ կարմիր ներկած ձու, մի շիշ օղի, և տան մեծի համար մի գոյգ գուլպայ: Երբեմն սրանց փոխարէն ուղարկում են միայն մի թաշկինակ, ծայրին 50—60 կոպէկ կապած: Քաղաքում ուղարկում են հարսի և նրա քույրերի ու մօր համար զանազան ընծաներ, մի գառ՝ կանանց կարմիր մետաքսեայ թելը պոգե-
րին կապած:

Վառդավառիկ.—Մի քանի գոյգ գաթայ, կաթնաւ (կաթով եփած բրինձ), մի տապակած հաւ, երկու ապսէ ձուածեղ, որոնցից մինը պատկանում է առանձնապէս փեսացուին, պա-
նիր և ալյուր:

Նոյն օրը Հարսնացուն իւր ձեռքով փնջած ծաղիկների մի փունջ դնելով մի ապսէի մէջ և շուրջը խնձորներ դարսե-
լով՝ ուղարկում է փեսացուին:

Նաւասարդ.—Առաւօտեան շատ վաղ, առէր դեռ ևս չծագած, Հարսնացուի տանից մինը տանում փեսացուի տան հերթիկից, բնկոյգ, խնձորներ և զանազան, չորացրած մրգեր է վալը ածում, և հերթիկից «ճլուխնք»—խնձորի կամ տանձի
շարան—կախում:

Խոնջաներ է ուղարկում նաև իոտի քաղը վերջացնելիս, ցորենի կալսելն սկսելիս և ալյուր:

Խաչեղբայր կամ պէլ.—Պանձակի գաւառում ևս խաչեղ-
բայրը տոհմական է լինում, մի քանի սերունդ շարունակ միեւնոյն տոհմի սերունդներից են հրաւիրում իրենց խաչեղբայրներին: Անհրաժեշտ չէ, որ միշտ միեւնոյն անձը լինի խաչեղբայր, բաւական է, որ միեւնոյն տոհմից լինի: Խաչեղբայրները շատ

մեծ յարգանք են վայելում սանամօրանց կողմից, ամէն ուրախութեան և տխրութեան դէպքերում խաչեղբայրը ներկայ է գտնուում և առաջնակարգ պատիւ ստանում: Սանամայրը մինչև մահ երբէք չի խօսում նրա հետ, ի նշան իւր յարգանքի, մինչև անգամ նրան տեսնելիս թաք է կենում և նրանց տան դռնից երբէք չի անցկենում:

Խնամխօս.— Պսակագրութիւնից մի քանի շաբաթ առաջ փեսացուի հայրը մի քանի բարեկամների և քահանայի, տանուտիրոջ, երեցփոխանի և ուրիշ մի քանի մարդկանց հետ մի երեկոյ գնում է հարսնացուի տունը, ուր հաւաքուած են լինում նաև նրանց մօտ ազգականներից մի քանիսը: Ընթրիքից յետոյ ընտրում են երկու խնամիկների կողմից էլ մի մի մարդ, որոնք տեղական բարբառով կոչւում են «խնամխօս» և որոնց պաշտօնն է վկայ և ապագային պահանջող լինել, որ այդ երեկոյեան թէ փեսացուի և թէ հարսնացուի ծնողների կողմից տուած խոստումները ճշտութեամբ կատարուին: Քահանան մի մի բաժակ գինի տալով նրանց, օրհնում է, որ իրենց գործի մէջ արդար և անշահախնդիր լինին:

Ապա այս հրկու խնամխօսները խնամիկների հետ որոշում են հարսանիքի օրը և այն գումարը, որ փեսացուի հայրը պիտի տայ հարսնացուի հօրը: Այս գումարը, որ տատանւում է 15—100 ռ. մէջ, այս գաւառում կոչւում է «պեժինքի փող», որովհետև այս գումարի մի մասը ծախսւում է հարսնացուի օժիտի վրայ, կամ «երեսջուր»:

Քացի այս գումարից, որոշւում է, որ տղայի հայրը տայ նաև 5—8 կուժ գինի, 16—20 ֆունտ պանիր, 1½—2 բաթման օղի, մի խոյ, մսացու եղան կէսը (և նոյն իսկ եղան կաշուի կէսը) և մի մի նուէր հարսնամօր, եղբօր ու քրոջ համար:

Երբ խնամխօսները մի որևէ բանում չեն կարողանում համաձայնութեան գալ, քահանան և միւս հրաւիրեալները միջամտում են: Ի վերջոյ փեսացուի հայրը վճարում է որոշուած «պեժինքի փող», և ցրւում են:

Չոր օր.— Խնամախօսից մի քանի օր յետոյ փեսացուի քարեկամ կանայք հրաւիրւում են փեսացուի տուն, ուր հան-

գլխավոր կերպով մի կին նախապէս նուէրներ ստանալով գրէթէ բոլոր հանդիսական կանանցից, ձեւում է փեսացուի և հարսնացուի հարսանեկան շորերը և վերմակի ու ներքնակի աստառը: Այս վերջինը ուղարկում են հարսնացուի տուն, որպէսզի նրանք քրդով լցնեն և երես քաշեն և ապա օժիտի հետ բերեն:

ՏԱՇԱԽԷՖ. — Հարսանեաց շաբթի հինգշաբթի օրը փեսացուի մայրը հրաւիրում է ազգական և հարեան կանանց՝ հարսանիքի տաշղրէք ծխին ներկայ գտնուելու: Երբ հաւաքւում են, խմորի տաշտը դնում են սան մէջ տեղը, ծալքին մի մի մոմ վառում, մետաքսի կանաչ կարմիր թելեր ձգում աջ կողմում և յետոյ մի փոքրիկ աղջիկ չոքում է տաշտի առաջ և բռնում ձեռին մաղը, մի ուրիշ փոքրիկ արու երեխայ ալիւր է ածում մաղի մէջ և աղջիկը մաղում է: Այս միջոցին նրանց շրջապատող հրաւիրեալները «Աստուած շնորհաւոր անէ» ասելով՝ 10 — 20-ական կոպէկ են դնում տաշտի ափին. այս նուէրները պատկանում են հարսնացուին: Երբ բոլորը տալիս են նուէրներ, հացթուխի կարգադրութեամբ երեխաները դադարում են ալիւր մաղելուց և պահանջում են փեսացուի հօրն ու մօրը, որոնք գալով՝ մի թաշկինակ են նուիրում ալիւր մաղողին և մի գոյգ գուլպայ ալիւր ածողին: Երեխաները շարունակում են մաղել, բայց քիչ յետոյ կրկին ընդհատում են և պահանջում փեսացուին, որ գալիս է և մի թաշկինակ նուիրում հացթուխին: Այս ժամանակ արդէն հացթուխը ինքն սկսում է մաղել ալիւրը:

Անմիջապէս ճաշ են տալիս բոլոր հրաւիրեալներին, որից յետոյ աւելի մօտ ազգականներից ընտրում են մէկին՝ «խմորը պիւլող», երկրորդին՝ «պիւլը տուող», երրորդին՝ «լոշը տանող», և չորրորդին՝ «թխած հացը դարսող», որոնց խմեցնելով մի մի բաժակ օղի, խնդրում են հետեւեալ օրը շատ վաղ գալ, իրենց պաշտօնները կատարելու: Եւ երբ միւս օրը, հացթուխը շրջապատուած լւր չորս օգնականներով սկսում է հաց թխել, հարսնացուի տանից հինգ թաշկինակ է նուէր գալիս, մինը, ամենալաւը, հացթուխին, իսկ միւս չորսը՝ միւս կանանց:

Ստանալով նուէրը՝ հացթուխը մի քիչ ալիւր և գինի է

ածուժ թոնրի մէջ,՝ խաչակնքում է երեսը, բարեմախտութիւններ անում և սկսում թխել: Առաջին հացը ուղարկւում է հարսնացուն, որից և ստացւում է նրանց տանը թխած առաջին հացը թագաւորի համար: Միւս հացերից ուղարկւում է միւս բարեկամներին, որոնք 5—10 կոպէկ նուէր են տալիս յօգուտ հացթուխի:

Իսկ քաղաքում առաջին եօթ հացը և մի թունգի գինի ուղարկում են հարսնացուի տունը. սրանք էլ վեց հաց (անշուշտ զոյգ), փեսացուի համար մի շապիկ, մի զոյգ գուլպայ, մի մետաքսեայ թաշկինակ և հացթուխի համար մի քանի գլխի թաշկինակներ են ուղարկում:

Մինչդեռ կանայք հաց կը թխեն, տնեցիներից մի քանի տղամարդ օդու շշերը ձեռքերին շրջում են գիւղը և խնդրում մասնակցել հարսանիքին:

Մսացու մօտքելը. — Ուրբաթ օրը, կէսօրից յետոյ փեսացուի հայրը հրաւիրելով խնամխօսներին և մի քանի բարեկամներ, դաւուլ գուռնի առաջնորդութեամբ տանում է մի հրապարակ տեղ մի եզն: Այստեղ հաւաքւում են գիւղի հարսներն ու աղջիկներն էլ և սրանցից մի քանիսը երեսները կարմիր չարդաթով ծածկած պարում են: Այս միջոցին եզի ոտները կապելով վայր են գլորում. իսկոյն թագաւորը իւր քաւորի հետ, ձեռներին մի մի վառած մեղրամոմ բռնած մօտենալով եզին, իւր դանակով խաչաձև նշան է անում նրա բլի վրայ և յետոյ մի քիչ կտրելով՝ դանակը արիւնաթաթախ դնում է գրպանը: Իսկ քաւորը մօտ մի բուբլի նուէր է տալիս մսավաճառին, որ մօրթէ եզը: Թագաւորը այս դանակը այդպէս արիւնոտ և փակուած պահում է իւր մօտ մինչև առագաստ մտնելը, որով և «բոլոր չարերը կապուած են մնում և ոչ ոք չի կարողանում զրկել նրան առնական զօրութիւնից»:

Քաղաքում դանակի փոխարէն մի կողպէք են թաթախում արեան մէջ, կողպում և այդպէս պահում մինչև առագաստի գիշերը:

Մսացուն մօրթելուց յետոյ բոլորը ցրւում են, մնում են միայն խնամխօսները, որոնք ընթրում են և դիտում, որ տը-

դալի, հալըը, իւր, խոստման համաձայն, մորթածու եղի, կէսը, մի խոյ, որոշկալ, չափով, գինին, օրին և պանիրը, ուղարկել հարսնայնացուի տանը: Մի քանի զիւղերում այս բոլորը բարձրում են մի ձիւր, վրայ և դառու-գուռնի աստիճանորդութեամբ տանում:

Թագաւայտը. — Զգարթի օրը, աստուածական հրաւիրում են ազգական և հարեան. կանայք, թագուորին, թագ կապելու: Սրանք բոլորն էլ մի-մի լինձորի մէջ արծաթի դրամներ ցցած և մի քանի մետաքսեայ, թեւ բերում և տալիս են խաչեղբոր, կնոջը, Սր լինձորներն ու դրամը, յանձնում է թագուորի մօրը, սա մի օղջութիւն է, որ գիւղացի կանայք անում են հարսանիքի ծախսերը, թեթեւացնելու նպատակով: Յիտոյ մետաքսեայ թեւերից, որ երեք գոյնի՝ կանաչ, կարմիր և սպիտակ են լինում, հիստում են մի գեղեցիկ պսակ և ամրացնում թագուորի գլխարկի վրայ: Սպա այս դնելով, փեսեղբոր գլխին պար են ածում և վերջը յանձնում թագուորին: Այս ծէսը կոչում է ինչպիս. թագակալ, այնպէս և կարմիր-կանաչը կապել: Հրաւիրուածներին հիւրասիրում են ճաշով:

Քրեքօրնիւ. — Սպիտաբար հարսնացուի հարսանեկան շաբերը թագուորի հայն է պատկաստել տալիս իւր հաշուով, սա բաղկանում է մի քաղաչայից, մի մետաքսեայ շապկից, մի նոյնպէս մետաքսեայ գօտազ, մի կարճիկ չարդալից, մի զօք, հզգաթափներից և զանազան նուէրներից, նպայծ թագուորանց կարողութեան: Նոյն շաբաթ օրը, երեկոյան քահանան հրաւիրում է թագուորի տունը, այս հանդերձը, որ քթիթ է կոչում, օրհնելու: Այս բոլորը մի սկուտեղի մէջ դնում են առանձնաբեր մօտ, թագուորի հայրը վերցնում է թագուորի գլխարկը և դնում քթիթի վրայ, թագուորը և խաչեղբայրը մի-մի մօտ ձեռներին: Կտնդնում են քթիթի մօտ փահանան օրհնում է քթիթը և աւետարանը դնելով նրա վրայ, բոլորին հրաւիրում խաչհամբոյր ձգելու: Թագուորի հայրը խաչհամբոյր ձգելով վերցնում է գլխարկը և տալիս թագուորին, իսկ մի ուրիշ կին վերցնում է քթիթը և պահում:

Ստափրելու ծէսը. — Քթիթ-օրհնէքից, յետոյ թագուորը իւր մակարներով շրջապատուած սափրում է: Սա նստում է

մի աթուռի վրայ, աջ կողմում կանգնում խաչեղբայրը, ձեռին մի մոմ բռնած: Այս միջոցին գալիս է թագուորի մայրը ձեռին մի բաժակ զինի բռնած, թաթախում է մատը զինու մէջ և խաչաձև քսում թագաւորի այտերին և ապա մի քանի կաթիլ էլ ածում տան օջախի մէջ: Սափրիչը մի քանի կոպէկ պոկելով խաչեղբորից, սկսում է սափրել թագուորի մորուքը և երբ կիսին է հասնում, դադարում է, և ձայն տալիս. «Այ մաւարներ, թագաւորը գերի է, աղատեցէք, կը խայտառակուի»: Մականները համբուրում են թագուորին և մի քանի կոպէկ նուէր տալիս սափրիչին, դնելով թագուորի ձեռքը տուած հացիւ վերայ: Սրանից մի քանի տասնեակ տարի առաջ սովորութիւն է եղել, որ թագուորի գլուխն էլ սափրում էին և միայն ճակատի մօտ մի խաչաձև փունջ թողնում: Մականները համբուրում էին այս փունջը և նուէրներ տալիս:

Թագաւորից յետոյ սափրւում է խաչեղբայրը, և այս ժամանակ թագաւորն է մոմը ձեռին նրա մօտ կանգնում, ապա փեսաղբէրը, մակարբաշին և մակարները, բոլորն առանց բացառութեան, այնպէս որ մորուք չունեցողներին անգամ նստեցնում են և իրեք անգամ ածելին քսում նրանց երեսով:

Գետաշէնում և մի քանի այլ գիւղերում նախ սափրւում է խաչեղբայրը և ապա թագուորը:

Քաղաքում սափրելու ծէսը կատարւում է բաղնիսում, ուր միայն քաւորը վճարում է թէ սափրիչին և թէ բաղնիսպանին, բոլորի լողանալու վարձը: Առաջները սովորութիւն էր, որ դաւուլ զուռնան ածէր բաղանիսի գաւթում:

ՀԱՐԱՆԱՊ.— Սափրելու ծէսից յետոյ բաւական պարում են և ապա դաւուլ զուռնան «հարի եղանակը ածելով հրաւիրում է բոլորին գնալ հարսնառ, հարսի տունը: Իսկոյն թագուորի քոյրը կամ հարսը դնում է գլխին հարսնացուի քթիթը մի սկուտեղի մէջ դարսուած, մի տրիշ սկուտեղ էլ հարսնացուի տնեցիների համար նուէրներով դնում են մի երիտասարդի գլխի, և պարելով, երգելով, հրացան արձակելով թագուորի հետ միասին գնում հարսնացուի տունը: Այստեղ սկուտեղ կրող հարսն ու երիտասարդը պար են դալիս և նուէր ստանալով:

Հարսնացուի մօրից մի թաշկինակ և մի զոյգ գոլգոլայ՝ տալիս են սկուտեղները նրան: Յետոյ, երբ բոլորը ներս են մտնում, քահանան այստեղ ևս օրհնում է նշանը և խաչհամբոյր հաւաքում:

Իսկոյն տանում են Հարսնացուի համար բերած «թագիտակի» շորերը միւս սենեակը կամ միւսնոյն սենեակի կապերտներով առանձնացրած բաժինը, ուր գտնւում է Հարսնացուն, շրջապատուած մի քանի Հարսներով և ընկերուհի աղջիկներով: Այստեղ էլ Հարսներից միեր, որ արու առջինեկ զաւակ է ունեցած, ընտրւում է գլխաւոր և սկսում է Հարսնացուի հարսանեկան շորերը հագցնել: Այս միջոցին ընկերուհիները մեղմ ձայնով երգեր են ասում և Հարսնացուին գովում: Հարսնացուն սաստիկ զգացուած լաց է լինում. ընկերուհիները գգւում են նրան. գալիս է նաև մայրը, փաթաթւում աղջկան, լաց լինում և ապա նրա արտասուքները կտրելու լուսով լանդիմանում նրան ասելով. «Խէ՛ ես լաց ըլում, ո՞ր աղջիկն ա իր հօր տանը մնացել, որ դու մնաս: Մի բուռը մոխիր ես՝ ուրիշին ենք տալիս, պէտք ա գնաս, ջուրն ենք քցում՝ պէտք ա սուտ կենաս, ընկնես. կրակն ենք քցում, պէտք ա աչքերդ խփես, մէջն ընկնես: Վախել մի, քու հէրն ու մէրը անջիգար չեն. քեզ ոչ ջուրը կը քցեն, ոչ կրակը»:

Մինչգեւ մայրը այսպէս խրատում է Հարսնացուին, գլխաւոր Հարսը սանրում է նրա մազերը, հիւսում, կոճովը ձգում և մի համբոյր գրոշմում նրա ճակատին. — սա առաջին համբոյն է, որ այդ Հարսը, որպէս բոլորի մէջ գլխաւոր՝ առնում է Հարսնացուից: Եւ երբ բոլոր շորերը հագցնում է, կանչում են խաչեղբօրը, որ գօտին կապի: Սա էլ մի խնձոր, մէջը մի քանի քսան կոպէկանոցներ խրած տալիս է Հարսնացուին շոր հագցնող Հարսին և նրանից ստանալով գօտին, երեք անգամ անց է կացնում Հարսնացուի վզով և կապում մէջքին, բարեմախտելով, որ նրա առջինեկ որդին արու երեխայ լինի:

Յետոյ գալիս է Հարսնացուի հայրը, գրկում նրան, համբուրում և ասում. «Բալա ջան, իմ թմակը (հրսխտիքը) չմոռանաս, հօրդ «ճախի» խէթ աչքով չմտիկ տաս: Աստուած քեզ

ջուխտ ձեռքով քու տիրունջը բաշխե՛ր Հիմիկոնց դէնք՝ քու տէրը՝ առաջ Աստածն ա՛յ, եղնա ալս ինչը (փնայգոյի Հայրը)»:

Այս ասելով, Հայրը հեռանում է: Թաղնեւով որ այժմ էլ մայրը գրկախառնէ նրան և խրատէ. «Բալա ջան, ուր էլ ըրիս, մօրը չեմք մտահան չանեա՛: Քեզ պահելի՛ս, ցրտից ու կրակից ապստել, թէ՛ տան միջին՝ կտրի տակին, թէ՛ աչքիցս հեռա՛ թէ՛ աչքիս աղաքին Հագար մի խրատե՛ր եմ տունը, օրհնանք տանե՛ք, ասելի՛ս անորդի, անե՛ծ ջուրը տանի, օրհնանքս գլխիդ գեղ տա՛ս—Ղամի ըռե՛խը տանս սրի՛ ծերովը ծակատեն, գլխիդ մոխիր մաղեն՝ անտանգ չկտրեա՛, միշտ հաշտ չեմք քեզ հետ»:

Ահի՛նչ Հարսնայգու ըստնում ալս է կատարում, տղամարդկանց ըստնում մի թարձր թաղի վրայ թաղաւորը ըստ մա՛, իւր մականերով չքցեալատուած Հարսում է աներոջից սաացած մի գոյգ, գուգարան և փերան կտարում գորտը՝ իսկ թանգ կինսակն առնում ձեռքը: Այս միջոցին գորտնաչին մօտենալով թագաւորին, ծվկացնում է գոռնով և թագաւորի Հին գուրպաները պահպնջում, օրէնքով դրանք նրան են պատկանում:

Պսակ գնալ—Վերջապէս պատրաստում են գնալ եկեղեցի թագաւորը, աչ կողմին խաչեղբայրը գնում կանգնում է օջախի մօտ, Հարսնացուն՝ երկու Հարս կաներն ընկած և միւս ընկերուհիներով շրջապատուած՝ դուրս են բերում և թագաւորի յետևը կանգնեցնում: Անմիջապէս թագաւորի և թագուհու եղբայրները, կամ մօտիկ ազգականներից երկու պատանիներ փոխաբխում են թագուհու կողք թանոդ Հարսներին, սրանք կոչում են կոնադերներ: Եւ սրանցից Հարսնաղբերը մի գգակ է նուէր ստանում թագաւորի տնեցիներից: Այս միջոցին թագաւորու մայրը երկու մօմ ձեռին մօտենում է թագաւորին, համբուրում նրան և մի մոմը տալիս նրան: Թագաւորը խոնարհում, հաճաքում է գոքանչի ծիծը, ասելով. «Հայրդ արա՛ նշանածիս տուածի՛ կաթը»: Այս միտ մոմը տալիս է խաչեղբօրը և գորդ եկնում տանից լաց լինելով: Զուռնէն ամուսն է և ըլլորը ուզում են եկեղեցի առաջից գնում են դաւուր—գոռնան, պարածեղով մակարներին, նրանց յետևից թագաւորն:

ու խաչեղբայրը, սրանց հետևում է Հարսնացուն՝ իւր հոնախ-
պէրներով, իսկ մակարենքն ու Հարսնետրեմը շրջասլաստում են
սրանց: Պոնապպէրներն աջխաւտում են թույլ չտալ, որ թագա-
ւորի և թագուհու միջից մարդիկ անցնեն, որպէսզի թա-
գուորը «չկապուի» — չկորցնի իւր առնական գորութիւնը և այս
նպատակով էլ նրանք, Հարսնադռերները, երբեմն բռնում են
թագուորի և խաչեղբոր փէշերից: Երբ մօտենում են ձկնղեցուն,
խաչեղբայրը մի քանի կոպէկ է նուիրում ժամկէտին, որ բաց
անի ձկնղեցու գուռը. իսկոյն մակարբաշին հանում է իւր գըր-
չահաւոր և բաց արած պահում, որպէսզի թագուորը ձկնղեցի
մօտենալուն պէս իսկոյն փակի, որով և ազատի նրան «կապ
ընկնելուց», որովհետեւ եթէ այդ միւլենոյնը մի թշնամի անի,
թագուորը կը կորցնի իւր առնական գորութիւնը:

Ձկնղեցում քահանան նախ խոստովանեցնում է Հարս ու
թագուորին, ձեռք ձեռքի տալիս և ապա զլուխ գլխի դրած՝
պատկում. խաչեղբայրն էլ խաչն աւետարանի վրայ դրած դնում
է սրանց գլխերին: Եւ մինչդեռ քահանան պատի խորհուրդն է
կատարում, թագուորը որոնում է թագուհու մատնեքի մէջ
այն մօմի փոքրիկ կտորը, որ վերջինիս ընկերուհիները դրել
են, կամենալով փորձել նրա խելացիութիւնը: Թագուորը եթէ
գտնում է այդ մօմը, տալիս է մակարբաշուն, սա էլ ցոյց է
տալիս թագուհու ընկերուհիներին և գովում թագաւորի խելքն
ու շնորհքը, իսկ եթէ չի կարողանում գտնել, դարձեալ յայտ-
նում է նրան, որ մի ճար անի, ապա թէ ո՛չ՝ նրանց ծաղրին
առարկայ կը դառնայ:

Պատկի խորհուրդը կատարելուց յետոյ քահանան տալիս է
Աւետարանը թագաւորի ձեռքը, իսկ խաչը՝ թագուհու, և հրա-
ւիրում Հարսնետրեմերին խաչհամբոյք ձգելու:

Ապա դաւուլ գուռնան նորից ածծւում են և բոլորը նոյն
կարգով Եւդղեորում են դէպի թագուհու տուն, այս անգամ
անպատճառ անցնելով խաչեղբոր տան դռնից: Խաչեղբոր տան
առաջ Հարսնետրեմերը անշուշտ կանգ են առնում. խաչեղբոր
մայրը ընդ առաջ է գալիս Հարս ու փեսին, նրանց շուրջը
պարելով մի քանի պտոյտ ածծւում, ապա համբուրւում Հարսին

և մի կարմիր չարղաթ նրա գլխին ձգում: Ապա բոլորին հրա-
ւիրում դռան առաջ սարքած սեղանից մի բան ուտելու և մի
բաժակ գինի խմելու: Սովորաբար սեղանի վրայ դրուած է լի-
նում գաթայ, հալուայ, եղածու, կարագ, մեղր, տապակած
հաւ, խնձոր և այլն: Այսպիսի սեղաններ սարքուած են լինում
նաեւ միւս մօտիկ բարեկամների դռների առաջ:

Ի վերջոյ Հարսնեւորները հասնում են Հարսնացուի տունը,
ուր հաբս ու փեսին առաջ են բերում մի աման եղածու, մի
մի պատառ ուտեցնում նրանց և մնացածը տալիս մակարեա-
շուն: Ներս մտնելով թագաւորը բազմում է իւր թաղթին,
իսկ հարսը գնում է իւր բաժանմունքը. մակարներն ու հարսի
ընկերները մնում են, իսկ միւս Հարսնեւորները ցրւում:

Փիփ, Բանանց և այլ գիւղերում այս միջոցին նորահարսնե-
րակում մի ձողի ծայրին ցցում են մի խնձոր, իսկ ներքեից քաշ տա-
լիս նորահարսի ձեռքով գործած մի զոյգ գուլպայ, ապա մակար-
ներն սկսում են հրացան արձակել և աշխատել գնդակով խփել
խնձորին և թռցնել այն ձողի ծայրից. ում յաջողւում է այդ-
նա բոլորից գովաբանւում և իբր մրցանակ՝ ստանում այդ գուլ-
պաները *):

Երեկոյին, երբ դռւնան ածում է Հարսնետանը, բոլոր
Հարսնեւորները նորից հաւաքւում են հարսի տունը, ուր ան-
միջապէս սուփրաններ են փռւում և ընթրիք տալիս: Թաղթի
վրայ իւր մակարներով շրջապատուած թագաւորը նստած է
լինում և բերանը մի կտոր բան չի դնում, մինչև որ աները
մի որեւէ բան չի նուիրում նրան իբր «Բէրանքայէ»^{*)}: Բայց
իրեն այդպէս ծանր ու մեծ պահող թագաւորին սաստիկ
սեւացնում են թագուհու ընկերուհիները, եթէ նա գտած չի
լինում նորահարսի մատների մէջ պահուած մօմը: Աղջիկները
ցոյց են տալիս այդ մօմը մակարներին և ծիծաղում են թա-
գաւորի անշնորքութեան վրայ և երբ հէնց իրեն են ուղարկում,
նա կարմրելով փող է վճարում, որ թագցնեն. եթէ աղջիկները
քիչ են համարում այդ՝ վերադարձնում են փողը և կրկին ցոյց

*) Աւետիքեան. Նահատակը. եր. 44.

տալիս մոմը, մինչև որ, վերջապէս, գոհացումն ստանալով թագաւորից, թագցնում են: Ընթրիքից յետոյ Հարսնէորները ցրւում են, մնում են միայն թագուորը իւր խաչեղբօրով և մտերիմ մականերով, որ նորից սեղանին ծառայողների հետ հացի նստելով՝ քէֆ են անում մինչև լոյս:

ՀԱՐԱ ՏԱՆԵՂ. — Կիրակի առաւօտ մակաները և Հասնէորները նորից հաւաքւում են Հարսնացուի տանը, նախաճաշիկ անում և պատրաստւում Հարսը տանելու փեսայի տունը: Հարսը շրջապատուած իւր ընկերուհիներով դուրս է գալիս իւր առանձնարանից և մօտենալով օճախին, ծունր է խոնարհում նրա առաջ և մի քիչ մոխիր վերցնում. ապա դառնալով իւր հօրն ու մօրը, համբուրում է նրանց ձեռքերը և լաց լինում: Այս միջոցին փեսան էլ մօտենում է Հարսի ծնողներին, համբուրում նրանց ձեռքերը և կանգնում Հարսի մօտ: Անմիջապէս Հարսի հայրը բռնում է Հարսի ձեռից և տալով փեսի հօրը՝ ասում. «Քու որդուն տուայ, Աստուած խէր տայ, Լստուած ամօթայի չանի»:

--Տուածդ բաղդաւոր ըլի, խնամի ջան. պատասխանում է փեսի հայրը, ստրան դէնը սա իմ որդին ա, աչքիս լսի պէս կը պահեմ:

Ապա հայրը համբուրում է աղջկան և օրհնում, չմոռանալով նաև բարեմախտել. կալիդ քամի ըլի, ջաղացիդ նորաթ ըլի, ջրիդ հերթ ըլի և այլն:

Այս ժամանակ խնամախօսները պահանջում են, որ Հարսի օժիտը բերեն, որ և կատարում են: Իսկոյն խնամախօսները մինը բաց է անում ամէն ինչ և մի առ մի բոլորին ցոյց տալով՝ բղսւում:

— Զէն կենայ, խնամին տուել ա Հարսին

Մի տեղաշոր,

Մի խալիչալ,

Մի սանդուղ

Մի ջեջիմ,

Մի մաֆրաշ,

Մի խուրջին,

Սի ջուալ,

Մի սանդրաման, որի մէջ լինում է մի հայելի, մի սանդր, ա-
սեղներ, բորոցներ:

Դուլպաներ,

Դուլաղներ,

Տրխետաններ,

Թութունի ու փողի քիսաներ,

Յմետաններ,

Հաստեր (թուկ),

Աբջան,

Կեարդակ,

Կուժ պղնձէ,

Կժի պնդան և այլն *):

Այս ամէն մի իրը ցոյց տալիս մակարները իբր պատաս-
խան բղաւում են.

Աստուած շնորհաւոր անի՛, բարով մաշեն, հազարը մաշեն:

Եբբ բոլոր օժիտը ցոյց է տրւում, փեսի հայրը 5—10
րուբլի նուէր է տալիս հարսի մօրը իբր «ջափահախ» և օժիտը
պատրաստելու վարձ: Եւ ապա բոլորը բարձում են մի ձիու,
տնեցիներին մինին էլ վերան նստեցնում և ուղևորւում դէպի
փեսի տղանը: Այս ժամանակ դաւալ զուռնան ածում է «տա-
րան հայ» եղանակը և չարածձի մակարները հաբա մօրը լա-
ցացնելու նպատակով երգում են.

Մէջքդ կոտրի, հարսնամէր **)

Կուռդ ¹⁾ կոտրի, հարսնամէր,

Ոտդ կոտրի, հարսնամէր,

Աչքդ դուրս գայ, հարսնամէր.

Ո, բէյմուրվաթ ²⁾, էս թնչ ա,

Բախէդ ³⁾ գնում ա, էլ չի գալ . . .

Էդ ձր օր էր, ձր սհաթ,

Որ եադը ⁴⁾ կոխեց էս մղակ ⁵⁾:

*) Այժմ փոքր առ փոքր սովորութիւն է դառնում իբր օժիտ և դրամ
տալ, իսկ փեսացուից բացի հարսանեկան հագուստից և միջանի նուէրներից,
դրամ (պեժինքի փող) չպահանջել: Քաղաքում, ուր արդէն բաւական ըն-
դունուած է այս սովորութիւնը, աղքատ ընտանիքները գաճէ գաւա են
ընկնում և նուէրներ հայցում, իրենց աղջիկներին օժտելու համար:

**) Այս և միջանի ուրիշ երգեր և նիւթեր մեզ տուեց Պ. Տէր-Աւե-
տիքեան.

¹⁾ Ձեռքդ, ²⁾ Անգուժ, ³⁾ Երեխադ, ⁴⁾ Ուրիշը, օտարը, ⁵⁾ Տան շէմք

Ինչի՞ չառար դագանակ ⁶⁾,
 Որ չը կոխեն. քու մղակ. . .
 Եկան ու քեզ խաբեցին,
 Մի ջիւղ չամշոյ կապեցին ⁷⁾,
 Քու հեծկաթիւ ⁸⁾ խլացրին,
 Քու կուսականը ⁹⁾ պատռեցին. . . .
 Էլ լապ միջի, սրտամեռ ¹⁰⁾,
 Բանն անցել ա, հօրամեռ ¹¹⁾,
 Բախիդ թուշէն ¹²⁾ պաչ արա,
 Կուլաւն ընկի ¹³⁾, ճիտ արա, ¹⁴⁾
 Ճանապահ դիր մեզ հիմարին ¹⁵⁾
 Թուռգին ծակարի ձեռքին ¹⁶⁾
 Մանէթը դաւի ճակատին ¹⁷⁾. . . .

Մի քանի գիւղերում հարս ու փեսան նախ ուղեորւում են համբուրելու գիւղի օճաթից և ապա գնում տուն: Գիւղի օճախը, որ փարանդալի բոլոր գիւղերում գրէթէ առանց բացառութեան կայ, մի ոովորական օճախ է, միայն պատկանելիս է եղել դիւղի հիմնադրին և կամ առաջնակարգ և երկար ժամանակ գիւղի կառավարող անձին:

Սրբ հարսն ուրիշ դիւղ է տւում, մի մարդ ուղարկում են, որ իմաց տայ: Սա տեղեկան բարբառով կոչւում է աշուհ: Այս կոչումը դրան տալը իրենք գիւղացիները անպէտ են բացառում: Իրովհետև ճանապարհորդութեան ժամանակ արդուս տեսնելը բախտաւորութեան, իսկ գայլ տեսնելը դժբախտութեան գուշակ է համարւում, ուստի և ընդառաջ եկող մականները սրան տեսնելիս «աղուէս, աղուէս» են բղբում, այսպիսով ցանկանալով, որ ճանապարհորդութիւնը յաջող և ուրախ անցնի: Մի բան ևս ուշադրութեան արժանի է: այս գնացքի ժամանակ մականները առանց անլուրժեան միտք խփում սովա-

⁶⁾ Հաստ ձեռնափայտ, ⁷⁾ Լեզուդ կապեցին, ⁸⁾ Քո ամենաթանգագին երեսխալին, տան ամենազուգ անդամին, ⁹⁾ Գլխի կարմիր թաշկինակը, աղուխր, որը զարդարանք է համարւում, ¹⁰⁾ Մրտից զուրկ, ¹¹⁾ Հօրից զուրկ, սրտամեռ նաև գործ է ածւում իբրև անէծք ձերբոր մեռնի, հօրամեռ—հալոր մեռնի, ¹²⁾ Երեսխալիդ աչտերից համբուրել, ¹³⁾ Կուլաւն ընկի—գրկի, ¹⁴⁾ Ճիտ արա—տեղմիր, ¹⁵⁾ Ընտոով ճանապարհ գցել մեզ, ¹⁶⁾ Մի թուռգի գինի դիր մազախներդ մէկի ձեռքին ճանապարհին խմելու համար, ¹⁷⁾ Մի բռնբլի նոճիւրի, զաւային, կպցրու ի՞նչ ճակատից:

նում են պատահած հաւերին և սրանց ոչ մէկի տէրը իրեն իրաւունք չէ համարում պահանջել հաւի արժէքը: Երբեմն այսպէս են վարւում նաև պատահած զառներին և ուլերի հետ, բայց այսպիսի դէպքերում թագուորը և կամ խաչեղբայրը փոքր քիչատէ բաւականութիւն է տալիս գառի կամ ուլի տիրոջը:

Ի վերջոյ Հարսնեորները հասնում են փեսի տունը. այստեղ տնեցիներին մին բարձրանում է կտուրը և ընկոյզ, կաղին և կամ չոր մրգեր շող տալիս հարս ու փեսի գլխին: Իսկոյն մեծ իրարանցումն է տեղի ունենում, մականները և երեխաները միմեանց հրհրելով սկսում են հաւաքել: Այս միջոցին զուրս է գալիս փեսի մայրը և կամ տատը, եթէ կենդանի է, մի քանի շրջան անում հարս ու փեսի առաջ, իբր թէ պարում է և յետոյ համբուրում նախ թագուորին և ապա հարսին, ու կարմիր չարդաթ ձգում գլխին: Այս ժամանակ փեսի հալը կամ մի ուրիշ տղամարդ, մի ափսէի մէջ եղաձու և մի ուրիշ ամանով կրակ, վերան խունկ ածած, բերում է առաջ, երեք անգամ շրջում հարս ու փեսի շուրջը և յետոյ մի քիչ եղաձու տալիս փեսին ու խաչեղբօրը ուտելու, իսկ մնացածը չանձնում մականբաշուն՝ մականներին բաժանելու: Անմիջապէս մէկ մէկ մօտենում են փեսի կողմի բարեկամ կանայք և համբուրելով հարսին՝ մի մի թաշկինակ ձգում գլխին: Խեղճ հարսի գլուխը ամբողջովին ծածկւում է 20—40 թաշկինակների տակ, մինչև որ կռնեղբայրը վերցնում է բոլորը, մինի մէջ կապում, և քաշ տալիս իւր կողքին:

Մի քանի գիւղերում մականներն այս միջոցում ստիպում են թագաւորի ծնողներին հարսի առաջ պար գալ:—Նրանք պարում են և երբ մականները «քօլօլ, քօլօլ» են բղաւում, ամուսինը յարձակւում է կնոջ վրայ և ուզում է նրան համբուրել, իսկ նա՝ ամէն ճիգ թափում է ազատուիլու «եաղի տարած ղլխամեռի» ճանկերից: Հարսնեորները բարձրաձայն ծիծաղում են և զուարճանում:

Մի քանի գիւղերում էլ, ինչպէս Բանանց, Բրաջուր և այլն, մի կամ երկու ծաղրածու մուշտակը թարս են հագնում, երեսներին ղիմակ դնում, պոչեր շինում և հարսնեորների ա-

առաջն ընկած Հազար ու մի ծամածուծիւններ ու Հանաքներ
անում և բոլորին ծիծաղեցնում: Սրանք կոչւում են *օյք* և
օյրաճոպ, այսինքն աւագ և կրտսեր ծաղրածուներ:

Վերջապէս Հաքսին ներս են տանում և առանձնացնում
նրա Համար պատրաստուած անկիւնում և կամ առանձին
սենեակում: Այստեղ Հոգատար կռնախալէրը և կամ ինքը Հարսը
նայում են գորգերի տակը, որ տեսնեն թէ Հարսի խելքը փոր-
ձելու Համար փայտի կտոր, կամ բապուճներ չեն թաքցրած
նրա նստելու տեղում:

Ապա Հարսնւորները ցրւում են, իսկ թագուորը խաչեղ-
քօր և մականների Հետ դառուլ զուռնի առաջնորդութեամբ
գնում է գերեզմանատուն և օրհնել տալիս իւր Հին ու նոր
ննջեցեալների գերեզմանները: Այստեղից վերադառնալիս մա-
կարբաշին հրաւիրում է զրանց իւր տուն, ուր մինչև երեկոյ
քէֆ են անում և ապա վերադառնում թագուորի տունը:

Թագաւորաւնորս.—Քանանց և միքանի այլ գիւղերում,
մակարբաշին իւր Հետ մի Հաւ է տանում գերեզմանատուն: Այս
տեղ ննջեցեալների գերեզմանները օրհնելուց յետոյ թագուորը
բռնում է այդ Հաւի գլխից և բոլոր ուժով խփում բունը գե-
րեզմանաքարին, այնպէս որ զլուխը կտրւում է:

Այս Հաւը նա ուտում է այդ երեկոյ իւր մականների Հետ:
Այս ծէսը կոչւում է *Խափաւորահորս*:

Քաղաքում Հարսին եկեղեցուց ուղղակի փեսայի տունն են
տանում. այստեղ դուռն առաջ երկու լաւաշ Հաց են ձգում
նրա ուսերին և երկու յախճապակեայ ափսէ դնում ոտների
մօտ: Նորահարսը ոտով խփում կտրում է ափսէները և Հա-
ցերը կտրտելով դէպի յետ ձգում: Երեխաները և մականները
խռնւում են իրար Հացի կտորները հաւաքելու:

Մի քանի գիւղերում էլ պատահում է, որ չարաճճի մա-
կարները փեսայի դուռնը մօտենալիս Հետևեալ երգիծաբանա-
կան երգն են ասում.

Թագաւորի մէր, տանէն դուրս եկ,
Տես քեզ Համար ինչ ենք բերել.

Գրուսեք քթիկով ¹⁾ ենք բերել,
 Չորերդ թափով ²⁾ ենք բերել,
 Ոտներդ լուացող ենք բերել,
 Մէջքդ քոթով ենք բերել. . . .
 Թագաւորի մէր, տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Ախրդ ծաղով ենք բերել,
 Խմորդ հունցող ենք բերել,
 Ցեափդ ³⁾ բռնող ենք բերել,
 Խմորդ պիւլով ⁴⁾ ենք բերել,
 Թորոնդ էրող ենք բերել,
 Հացդ թխող ենք բերել. . . .
 Թագաւորի մէր, տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Չուշան քաղող ենք բերել,
 Փիփերթ հնրող ⁵⁾ ենք բերել.
 Արագ վառող ենք բերել,
 Կրակ անող ենք բերել,
 Խորակ եփող ենք բերել,
 Հաց-չուր անող ենք բերել. . . .
 Թագաւորի մէր, տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Գոմդ քերող ենք բերել,
 Մարագդ սրբող ենք բերել.
 Կովդ կիթող ենք բերել,
 Հորթդ կապող ենք բերել,
 Պւլդ բռնող ենք բերել,
 Պջճդ կիթող ենք բերել,
 Խնէցիդ ⁶⁾ հարող ենք բերել,
 Մածուկ մէրող ենք բերել,
 Թանդ կտրցնող ⁷⁾ ենք բերել,
 Իւղդ հալող ենք բերել. . . .
 Թագաւորի մէր տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Տունդ սրբող ենք բերել,
 Կուժդ ուսող ենք բերել. . . .
 Բաղէդ ջրող ենք բերել,

¹⁾ Գորող, ²⁾ Մաքրող, ³⁾ Հաց թխելու գործիք, ⁴⁾ Խմորից գնդեր շինող:
⁵⁾ Մաքրող, ⁶⁾ Խնոցին շարժող, իւղ ու թան պատրաստող, ⁷⁾ Եփող,
 եռացնող:

Լօբիդ քաղող ենք բերել,
 Ջորգ կարող ենք բերել,
 Մլուխի լուսնող ենք բերել,
 Ասեղի թեղի ենք բերել,
 Գուլբեդ անող ենք բերել...
 Թագաւորի մէջ, տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Չիրեփո՞ ¹) խող ենք բերել,
 Մառանդ մտնող ենք բերել,
 Բանալիդ խող ենք բերել,
 Չանչկրող ²) անող ենք բերել...
 Թագաւորի մէջ, տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Գրուխդ հողող ենք բերել,
 Տունդ քանդող ենք բերել,
 Գլխիդ բամբող ³) ենք բերել,
 Ումբող ⁴) թաղող ենք բերել...
 Տղիդ խող ենք բերել,
 Գողգ արկող ենք բերել,
 Ծամէզ քաշող ենք բերել,
 Տունդ տիրող ենք բերել...
 Թագաւորի մէջ տանէն դուրս եկ,
 Տես քեզ համար ինչ ենք բերել.
 Սատանայի ճուտ ենք բերել,
 Մուրճ դժոխքից դէ ենք բերել...
 Ինչ որի ա, քու ապրանքն ա,
 Դու ես միայն սրտ սեղր.
 Ե՛կ քրօզի ⁵), կուզան ընկի ⁶),
 Ետնէդ գցի ⁷) ու ներս քաշի.
 Թէ Տէրն ուզի բաղդ քու օջաղի,
 Թամուզ ⁸) կը պահի սիրտը հարսի...

Կանչ.— Նոյն երեկոյին Թագաւորի տնեցիները իրենց տան
 կտրում Հնչեցնելով դաւալ-զուռնան՝ հրաւիրում են տղամարդ
 Հարսնւորներին ընթրիքի: Կարճ միջոցում հաւաքւում են և
 անմիջապէս նստում ջրեղի: Երկար և նեղ սփռոցների շուր-
 ջը ծալապատիկ նստոտում են բոլորը, աշխատելով պահպանել

¹) Պերահուր ածելու գոծիք, ²) Բիչ անիծող, ³) Քիտդ, ⁴) Կեանքդ:
 ⁵) Բարեկի, ⁶) Գրկի, ⁷) Ետնէդ տար տուն, ⁸) Մաքուր:

աւագութեան կարգը: Այս երեկոյ աշխատում են որքան կտրելի է լաւ հիւրասիրել, որպէսզի դժգոհ մնալով «կանչի» ժամանակ քիչ փող չտան: Սովորաբար մատուցանում են խորոված, բոգրաշ, չորչիւր, փլաւ և այլն:

Հարսանիքի ժամանակ ամենայարգի կերակուրը համարւում է կորկոտը: Երբ նրա կաթսան հանում են թոնիրից և ներս բերում հարսնեւորների մօտ, ածողների խումբը տեղից վեր է կենում և սկսում ածել «Տատի-սուխ» *) ժողովրդական եղանակը և երբ պնակներն ածած բաժանում են՝ ղաւալը մօտենում է նախ թագաւորին, քաւորին և յետոյ հարսնեւորներին և նրանց առաջ ածում, մինչև որ միջանի կոպէկ նուէր է ստանում:

Ընթրիքից յետոյ սկսւում է չաւչաւ: Մի ափսէ դնում են քահանայի կամ գիւղի տանուտէրի առջև. զուռնաչին, որ որպէս ամենալեզուանի և պնդեղեմ մարդ, յանձն է առնում նուէրներ հաւաքել, դառնում է դէպի հարսնեւորները.

«Ա՛խալիսը, ցնծացէք, շատ գիշեր ա անցկացել. ով ինչքան ուզում ա, թագաւորի սիրուն տալ: Գուք էլ տուն էք, աղջիկ ու տղայ ունէք. էս հացափոխ ա, էսօր էս տանը՝ էքուց ձեր տանը»:

Ամենից առաջ տալիս է խաչեղբայրը՝ 2—10 ռ.: Զուռնաչին ցոյց է տալիս բոլորին և բղաւում.

«Թագաւորի մականներ»:

— Հրամմէ. պատասխանում են մականները:

«Աստուած խէրն ու բարին ձեզ կամէ: Սուրբ Սարգիսը խաչեղբօրը մուրադը տալ... մեր թագաւորի սիրուն բաշխեց (այսքան) մանէթ. սէլով սեղան, ոտով ոչխար... շէն կենայ»:

— Զէն կենայ, շէն, կրկնում են մականները:

Ապա նուէր է տալիս հարսի հայրը, հօրեղբայրը և այլն, մինչև վերջին հալսնեւորը: Ի վերջոյ տանուտէրը հաշւում է

*) Հայ զուռնաչիները (ղաւաղները) զանազան եղանակներ են հնարում և նրանց մի որ և է տեղի, ձորի, սարի անուն դնում, որովհետև ինչպէս իրենք են ասում, իրենց այդ եղանակը նկարագրում, պատկերացնում է այդ վայրը: Այսպէս բանանցեցի ղաւալ թիւնի որդի ղաւալ Աւագը հետեւեալ անուններն է դրել իւր հնարած եղանակներին. Զինի-ձորին, Լալուկ-բարին, Գեօլի-ղրաղին, Պաքերի-աղբիւրին և այլն:

քողորը, մի կամ երկու բուրբի տալիս գուռնաչուն, իսկ մնացածը յանձնում թագաւորի հօրը: Այս կանչից հաւաքւում է 50 — 200 բուրբի, մի գումար, որչափ հազիւ ծախսուած լինէր հարսանիքի ընթացքում:

Կանչից յետոյ տեղի է ունենում պար, որի ընթացքում մականրները և հարս ու աղջիկ ամենայն կերպ աշխատում են իրենց շնորհքները ցոյց տալ: Եւ երբ հարսնւորները ցրւում են, սեղանին ծառայողներն են նստում ընթերելու: սրանց միանում են մականրները թագաւորի և խաչեղբօր հետ: Քէֆը վերսկսւում է. այս միջոցին հարսի տանից թագաւորին խոնչա է գալիս. — մի մեծ սկուտեղի մէջ դրուած է լինում երկու ափսէ փլաւ, մի եփած հաւ, եօթը դաթայ, կարմիր ներկած հաւկիթներ, մի ափսէ եղաձու, մի քանի լոշ հացեր և այլն: Խաչեղբայրը մի քանի կոպէկ նուէր տալով խոնչա բերողին՝ առնում է այն և յանձնում մականրաշուն, սա էլ պահ է տալիս տնեցիներին, որ միւս օրը մականրների հետ ուտեն: Ուտել խմելուց և երկար պարելուց յետոյ մականրները ցրւում են, իսկ խաչեղբայրը քրնում է թագաւորի հետ:

Թագ վերացում. — Հետեւեալ օրը, երկուշաբթի, թագաւորի հայրը, եթէ միայն գոհ է կանչի միջոցով ստացած նուէրներից, հրաւիրում է կանչին մասնակցողներին և հիւրասիրում նրանց ճաշով, որից յետոյ քահանան կատարում է թագ-վերացման ծէսը. — Մի ափսէի մէջ դնում են երկու կտոր արած մի հաց. ափսէի ծայրերին երկու մոմ վառում, սրա մօտ կանգնում են հարս ու փեսան՝ գլուխ գլխի յենած և խաչեղբայրը՝ սուրն ու պատեանը սրանց գլխներին խաչաձև բռնած: Երբ քահանան վերցնում է թագը, դնում է ափսէի մէջ, հացի վերան:

Իրանց զիւղացիների բացատրութեամբ սուրը նշան է, թէ միայն մահը կարող է բաժանել ամուսնացած զոյգին, իսկ հացը քախտաւոր լինելու նշանակ է:

Միքանի զիւղերում ինչպէս և քաղաքում, նախքան թագվերացումը մի քիչ կտրում են հարսի մազերից, «որպէսզի

նրա սիրտը սկսեց անց տան վրայ լինել», ախրինքն իւր հայրական տանից աւելի սկսեց անց անցնել սիրել:

Թագ վերացումից յետոյ մականները թագաւորի հետ դրնում են խաչեղբոր տունը զուարճանալու: Այստեղ մականբաշխն պահանջում է թագուորից նրա համար նախընթաց երեկոյին աներանց տնից ուղարկուած խոնջան, իսկ միւս մականներէց մի մի հաւ: Ով անմիջապէս չի բերում հաւը, մականբաշխն հրամայում է կտուրից թոկ ձգել և գրա մի ոտը կապել: Այսպէս մի ոտի վրայ կանգնած պիտի սպասէ մականբաշխը, մինչև որ նրա զոքանջը մի հաւ ուղարկէ և ազատէ նրան: Մականբաշխն սրանով էլ չբաւականանալով, աւելի պահանջներ է անում և կապում է մականների երկու ձեռքերը, երկու ոտքը և ալքն: Այս երեկոյ ծալրագոյն իջխանութիւնը նրան է պատկանում և նա ամէն միջոց գործ է դնում կարելոյն չափ ուրախ անցկացնելու և տեղանին շատ բան ունենալու:

Գիշերը մականները ցրում են, իսկ թագուորը մականբաշխի հետ գնում է չոր մրդեղ նորահաքսի համար և գալիս առաջատու մտնելու: Այդ երեկոյ հարսի մայրը նորահաքսի համար խոնջայ է ուղարկած լինում, որ նորապսակները առանձին ուտում են:

Կուսութեան ապացոյց սաւանը իստութեամբ պահանջում է: Չեղած դէպքում շատ անախորժ դէպքեր են տեղի ունենում:

Թագաւորապ. — Երեքշաբթի առաւօտեան հարսնէտը կանայք են հաւաքւում թագուորի տանը: Սրբ բոլորը հաւաքուած են լինում՝ խաչեղբոր կինը կամ մայրը դնում է մի առաջամատոյցի վրայ հարսի թագը, սրա վրայ մի հաց և ապա՝ մի ափսէ: Յետոյ հրաւիրում է հարսնէտներին, որ յօգուտ հարսի նուէրներ տան: Ամէնքը 10 կ.—5 ռուբլի ձգում են ափսէի մէջ, ոմանք էլ դրամը խնձորի մէջ խրած դնում են առաջամատոյցի վրայ: Այս նուիրաբերութիւնից յետոյ հարսի թագը մի երիտասարդի, իսկ թագուորինը մի աղջկայ գլխի դրած պար են ածում և յսպա նստում ճաշում ու ցրում:

Ծախսը. — Սովորաբար աղջկայ կողմից շատ քիչ ծախս

է լինում, իսկ տղայի կողմից լինում է մատաւորապէս հետեւալը.

Ա. հաւանդութիւն

Մի ոչխար	2—3 ր.
Ռինի և օղի	2—3
Պանիր	1—2
Հաց	2—3
Փուղ	1—2
Հաւ	1—2
Ցամիւն և չոր մրգեր	1—1
Մարտանի	1—2
Սիւն աքծալի մանէթ շղթաներով	4—4

Բոլորը՝ 15—22

Բ. ՏԱՐԴԱՎ ընթացում

Հարսնացուն նուէրներ . . . . . 25—30 ր.

Գ. Հաւսանիքին

Դինի	48 — 60.
Օղի	30 — 40.
Մի եղ	15 — 25.
Ոչխար	2 — 3.
Մի մոթալ պանկր	12 — 13.
Հացի	13 — 15.
Քաթինքի փող	15 — 200.
Հարսին զգեստ	20 — 45.
Քաշանալին	3 — 3.
Էկեղեղուն	1 — 1.
Սիւն աքծալ	6 — 6.
Ձուռնաչուկ	5 — 10.
Մանր ճակսկեղ	10 — 25.

Բոլորը՝ 180 — 447

Ընդամենը՝ 220 — 499

ՏՂԱԲԵՐՔ ԵՒ ԿՆՈՒՆՔ

ԴԱՇՏԱՆ.—Սովորաբար դաշտանը (լուսնի) երևում է 14-15 տարեկան հասակում, երբ շատերն արդէն ամուսնացած են լինում:

Դաշտանը ընդհանրապէս տևում է 3—5 օր, իսկ երբեմն նաև 4—6 օր: Սկսուելիս տաք մոխրի վրայ նստեցնում են, որ շարունակուի, իսկ երբ երկար է տևում, գետից սառը աւազ են հանում և կապում դաշտան ունեցողի փորին և դնում նստատեղիի տակը, որ ընդհատուի:

Դաշտանի միջոցին շոր են կապում և օրական գոնէ մի անգամ փոխում: Զատ քչերը սովորութիւն ունին գոլ ջրով լուանալու սեռական անդամը, մինչև որ բոլորովին չի կտրւում:

Ընդհանրապէս դաշտանի ժամանակ չեն զգուշանում ո՛չ կերակրներից և ո՛չ խմիչքներից: Միայն մի քանիսը սառը ջրի փոխարէն տաք ջուր են խմում և թէյի փոխարէն լորենիի ծաղկից պատրաստած թէյ գործածում: Միևնոյն ժամանակ զգուշանում են թթուեղէններից:

Իւրաքանչիւր կին գիտէ իւր դաշտանի ժամանակը և եթէ սպասած միջոցին չի սկսւում, դիմում են հետևեալ միջոցների:

- 1) Ոտները տաք ջուրն են դնում:
- 2) Փորին տաք շոր են կապում:
- 3) Տատմօրը փորը տրորել են տալիս:
- 4) Սոխի կճեպը ջուրն են դնում և առաւօտները թէյի փոխարէն ընդունում և ման գալիս:
- 5) Պուլիկի (փոքրիկ, կաւէ աման) մէջ թուղթ են վառում և դնում փորին:
- 6) Եփու են դնում փորին: Եախուն պատրաստում են այսպէս. մի սկուտեղի մէջ օղի են ածում և դնում կրակին, ապա մի կտոր հաստ թուղթ դնում վերան և երբ սա թռչւում է, փոշիացած խունկ են ածում վերան և տաք տաք վերցնում դնում փորին, երբեմն և մէջքին և շորով կապում:

Դաշտան ունեցող կանանց յարաբերութիւնը գերդաստանի

միւս անդամների հետ չի փոխուում. նրանք դարձեալ քնուած իրենց ամուսինների հետ, նստում, կանգնում միւսների հետ միասին, միայն սրանց վաղեմի սովորութեամբ արգելուած է եկեղեցի գնալ, հաղորդութիւն առնել, սրբերի առաջ մօտ վառել, հաց թխել, կերակուր եփել, կով կթել և այլն:

Ամլութիւն.—Այս գաւառում ևս ամլութիւնը աստուածային պատիժ է համարուում, ամուլ կինը չի սիրում ամուսնուց և շարունակ նախատում է սկեսուրից: Չատ յաճախ է պատահում, որ ամուլ կնոջ ամուսինը մի երկրորդ կին է բերում, յատկապէս երեխայ ունենալու նպատակով և հասարակական կարծիքը, որ ընդհանրապէս դատապարտում է ապօրինի կնապահութիւնը, այս դէպքում շատ ներողամիտ է գտնուում:

Ասանայք էլ, իրենց հերթին, սաստիկ նախատում են առնական դօրութիւնից գուրկ ամուսիններին և ամլութեան նախատինքը իրենցից վերացնելու համար, «փոխում են բարձերը»: Այսպիսի դէպքերում սկեսուրները ձեռքերը երկինք բարձրացնելով խնդրում են Աստծուց, որ եթէ երեխան իրենց որդուցն է՝ ապրի, իսկ եթէ ուրիշից՝ մեռնի: Եւ շատ դառն է լինում կնոջ դլութիւնը, եթէ երեխան մեռնում է:

Երեխայ ունենալու համար դիմում են հետեւեալ միջոցների.

1) Որպէսզի որոշեն թէ ումից է ամլութիւնը, կնոջ և ամուսնու մէջը առանձնապէս ածում են ամանների մէջ, հող աւելացնում և գարի ցանում: Եւ նա է համարուում ամուլ, որի միզի միջից գարին չէ ծլում:

Իսկ եթէ երկուսի գարին էլ ծլում է, այն ժամանակ կինը ծեծում է մի քանի ընկոյզ, մեղրի հետ խառնում, կապում մի բարակ շորի մէջ և դնում իւր սեռական անդամի մէջ և մօտ մի ժամ այդպէս պահում: Այս միջոցը երեք անգամ կրկնելուց յետոյ, ամուսինը մի շամալի ձուկ է ուտում և յարաբերութիւն ունենում:

2) Ամենից աւելի դիմում են սրբերի միջամտութեան և ուխտ գնում Պան, Եղնասար, Գետաշէնի սուրբ Նշան, Ոսկան Նահատակ, անցնում սուրբ համարուած քարերի միջի անցքով և ծառերի ճիւղերի միջով: Ուխտ գնալիս կինը չոքում է քա-

Հանաքի առաջ և խնդրում գլխին Աւետարան կարդալ: Երբ աւարտուում է Աւետարանի ընթերցումը, կինը քանդում է իւր գօտին և դնում Աւետարանի փառք. այդպէս մնում է մի գիշեր. հետեւեալ օրը քահանան նորից կարդում է Աւետարանը և իւր ձեռքով կապում գօտին կնոջ մէջքին: Կինը խոստումն է տալիս մի նուէր բերելու ուխտատեղիին, եթէ որ որդի ունենայ: Երբեմն գօտին կապել են տալիս իրենց տոհմական քաւորին:

Եթէ այսպիսի ուխտագնացութիւնից յետոյ որդի են ունենում, 5—7 տարի կտրել չեն տալիս երեխայի մազերը, և ապա մի գառի հետ բերում «սրբի տակը», գառը մատողում և երեխայի մազերը Հանդիսաւոր կերպով կտրում սրբի գերեզմանի վրայ:

3) Մի գիշեր ամուլ կնոջը սաւանի մէջ փաթաթած բերում պաղղեցնում են զանգակատան մէջ, զանգակների տակ. մի բահեղաթ բռնում գլխին և մի կուժ ջուր անում վերան: Այս միջոցին կինը զանգահարում է մի անգամ և փախչում դէպի տուն:

4) Լարախաղացի, ինչպէս և ուղտի, տակից երեք անգամ տնցնում են:

5) Դիմում են Գանձակեցի մի յայտնի կնոջ, որը նստեցնում է մի կաթսայ տաք ջրի վրայ, նախապէս մէջը ձգելով մոխիր, աղ, դարչին, ժանճաֆիլ, պղպեղ և մի քանի տեսակ ծաղիկներ: Այսպէս 1—2 ժամ պահելով կնոջը՝ լաւ քրտնեցնում է և ապա պառկեցնում անկողնի մէջ և դարչինից ու ժանճաֆիլից պատրաստած թէյ տալիս: Այս կրկնում է 3—4 օր և երբեմն աւելի:

6) Մի կիրակի օր, առաւօտեան շատ վաղ ամուլ կինը գնում է գերեզմանատուն և եօթը «անոթսը» (առանց Հաղորդութիւն ոտանալու) մեռածների վրայ անխօս լուսնում ձեռքերն ու ոտները և մի մի քիչ ջուր խմում. ապա գնում է «պոյաճու» կարասի վրայ մոմ վառում, խաչակնքում և կարասի մէջ նայում:

Դ) Քրիստոսի ծննդեան տօնի երեկոյին գետի մէջ երեք անգամ սուգւում, ելնում են:

Յղափրւմ.—Երբ գաշտանի ընդհատուելուց կինը առաջին անգամ իմանում է, որ յղիացել է, յանուն 12 դաս հրեշտակների 12 անգամ խաչակնքում է և յանուն 40 մանկանց՝ 40 անգամ ծունր դնում: Եւ այնուհետեւ գրէթէ ամէն կիրակի նա ուխտ է գնում գիւղի շրջակայ ուխտատեղիները, տանելով իւր հետ կաթնահունց, մրգեր, որ բաժանում է բացառապէս արու երեխաներին, որպէս զի իւր որդին էլ արու լինի:

Չատ քիչ գերդաստաններում յղի կնոջ դրութիւնը փոքր փնջ բարելաւում է առողջութանից. շատ քիչ սկեսուրներ արգելում են իրենց հարսներին առաջուայ չափ աշխատելու, խմոր հունցելու, ծանր աշխատանքները կատարելու: Չնորհիւ իրենց երկաթի առողջութեան, յղի կանայք հեշտութեամբ կարողանում են տանել ամեն տեսակ նեղութիւն, և աշխատանքի, բռնի տակ, դուրսը, անտառում և կամ դէզի ետեւը ծնել: Այս պատճառով էլ սովորական մականունն է դարձած «քոլում» (անտառում) ծնում: Խօսքը: Այսպէս՝ օրինակ, Գետաշէնում Բոշանց հարսը գնացել է Գէօգ-գէօլ գիւղ քաղելու և վերադարձին, գիւղի տոպրակը շալակին, առանձնանալով անտառի խորքում՝ ծնել է և գիւղի հետ երեխային էլ շալակած եկել տուն:

Մի բան միայն նպաստաւոր է յղի կնոջ համար, այն, որ նրա՝ ուտեստի վերաբերութեամբ ունեցած բոլոր քմահաճոյքներն անպայման կատարում են, որպէսզի երեխան պակասաւոր չլինի: Կնոջ այս քմահաճոյքը «մտափոխութիւն» են կոչում և ոչ միայն տնեցիները, այլ և օտարները պարտք են համարում կատարել:

Յղի կինը ցանկանալով առողջակազմ և գեղեցիկ տղայ աւանանալ, զգուշանում է խմիչքներ գործածելուց, բացի մի քիչ օղիից, որպէսզի երեխայի աչքերը խարտեաշ լինին: Նա չի ուտում հաւի միս, որպէսզի երեխան «հաւի պէս քցըցող» (նեղացող) չլինի, հարեւանի տնից ձու է գողանում, որպէսզի երեխան ծիծաղելիս այտերի մէջ փոսիկներ գոյանան: Ուխտ գնա-

լիս աշխատում է իրոք պատահած միջոցին, քորի, իւր կուրծքը և կամ մի ուրիշ տեղ, որպէսզի երեխան, այդ տեղում նշան ունենայ: Նա զգուշանում է ցորենի, ջուպի վրայ, նստելուց, որպէսզի երկունքը սաստիկ չլինի: Հինայ կամ այլ կաթմիք դոյնի բան չի գործածում, որպէսզի երեխան, այդ դոյնի հետ ւանդութիւն, օրինակ կարմրուկ, չհանի: Նա պարտ վրայ, ցեղ չի ծեփում, որպէսզի երեխան արգանքում չծեփուի: Հաց, եփեղ լիս իւր ձեռքով հաց է բաժանում հարեւաններին, որպէսզի չվիժէ իւր երեխան:

Յղի կնոջ պահապան համարում են այն երկու հրեշտակները, որոնք Քրիստոսի ծնունդը յայտնեցին. «պապ (բողոք) աշխարհին», և Աստուածածնի հրեշտակները, որոնք «երկնք» քում ծառայում են նրան: Տիրամայրը, պմբը մէ երկու անգամ ուղարկում է այդ հրեշտակներին յղի կանանց մօտ. քառ ջալերելու նրանց. բացի սրանցից, իւրաքանչիւր գերդաստան մի, որն է սրբի «ղու» է, այսինքն նրան համարում է իւր գերդաստանական, օջալի սուրբ և ծանր րոպէներին: Նախ նրբ րան է դիմում: Ուստի և ծննդաբերութեան ժամանակ յապտել նրա համար մոմեր են վառում և տան երեխաներից մէկ 12 անգամ նրա առաջ ծունը է դնում:

Սրանք են յղի կնոջ պաշտպանները, իսկ Թշնամին՝ չափ ոգին, այլ և սատանան, որոնք ամէն կերպ աշխատում են վնասել նրան: Սրանց հալածելու նպատակով յղի կինը իւր ուսին մի պողպատի կտոր է ամրացնում, կամ մաքը պողպատե մատանի դնում. երբ գիշերը տնից դուրս է գնում, ամուսնու դանակը դնում է ծծերի մէջ. երբ գիշերը ջուր է կամեղում գործածել, նախ մի պողպատի կտոր և կամ կտցինը դնում է ոտների տակ և ապա ջրին ձեռք տալիս. զգուշանում է ջուր թափելուց և այլն:

Սակայն երբեմն ոչ միայն անոնք են առնում վերլիշեպն նախազգուշութիւնները, այլ և դանազան միջոցները, են դիմում իրենց արգանդի պողպատ վիժելու համար: Եւ այդ առաւելապէս երբ երեխան ապրիլին է լինում: Այդ միջոցներից նշանաւոր են.

1) Տըզրում են փորը:

2). Երկանք են դնում փորին և աղում:

3). Հունի ծաղիկը եփում, ջուրը խմում են:

4). Ջորու սմբակը (դանաղ) ջրի մէջ են ձգում և լծում:
խմում, զգում և վիժում:

5) Դիտմամբ փախեցնում են:

Ծնունդ. — Երբ մօտենում են երկունքի օրերը, աւելի շատ են հետաքրքրում իմանալու թէ արգանդի պտուղը արդէ է՞լ թէ էգ: Այս իմանալու համար սովորաբար դիմում են տառա-
մէրնեղին և սրանք նայում են կնոջ փորին. «Թէ երեխան ձկն
պէ՞ս լող է տալիս՝ արու է, թէ՛ գորտի պէ՞ս պըպըպած է՝
աղջիկ»:

Երբ սկսում է երկունքը՝ անմիջապէս հրաւիրում են քան
հանային և հաղորդութիւն տալիս, նախ որ հեշտութեամբ
ծնի՝ և երկրորդ՝ ծննդաբերութեանը մահառիթ համարելով՝
նախազգուշանում են անմահ մեռնելուց:

Երկունքի ժամանակ հրաւիրում են տատէր կանանց՝
որոնք գիւղի մէջ բաւական յարգանք են վայելում: Իսկ ամե-
նածանր դէպքերում՝ հրաւիրում են մանկաբարձներ. — յայտնի
հովիւներ, որոնք անասունների վրայ երկար ժամանակ փոր-
ձեր անելով՝ բաւական հասկանում են մանկաբարձական ա-
րուեստից: Այս նախնական մանկաբարձները զգալի օգուտներ
են տալիս, և սրանցից մի քանիսը, ինչպէս օրէ՛ գետնաշէնցի
«Չօբան Սաքին», բանանցեցի՝ նախընտրելով Ռաքելանց՝ Մահակը,
գտնաւորում բաւական մեծ հռչակ ունին:

Տատէրը և մի երկու կին առանձնացնելով յղի կնոջը՝
մի սենեակում, աշխատում են հեշտացնել ծնունդը և այս նը-
պատակով դիմում են հետեւեալ միջոցներին.

1) Տնեցիները մի սկստեղի մէջ ալիւր կամ հաց, վերան
մի քիչ աղ դրած բերում պտտեցնում են ծննդկանի գլխով և
ասում. «Մայրամ Աստուածածին, դու ազատես»: Ծննդից յե-
տոյ այս աղիւրն ու աղը առաջներն աղքատի էին տալիս իսկ
այժմ տատմօրը:

2) Մի կին բարձրանում է կտուրը և հերթիկից յանկարծ
մի ձու վայր ձգում, բարձր բղաւելով. «Ես պէր (բեր) ծնիր),

եա ես պերում եմ»։ Ապա իջնում է ներքև և բարձր ձայնով տալով երկնողի (ծննդկանի) անունը, ասում է. «Աշխարքս քոչեց (չուեց), շուտ արա՛, մենք էլ ենք քոչում»։ Յետոյ անմիջապէս հրացան են արձակում, որի ձայնին հետևում է երեսխանների աղաղակը. «դնացինք, մնաք պարև»։

3) Հրաւիրում են իւր վերնագգեստի ափով ծննդկանին ջուր տալու այն անձին, որ ազատել է մի որևէ կենդանի օձի բերանից։

4) Կանչում են խաչեղբօրը և նրա գլուխը դնում ծննդկանի գլխին, յուսալով խաբել սատանաներին, թէ նա տղամարդ է։

5) Հրաւիրում են քահանային ծննդկանի գլխին Աւետարան կարդալու։

6) Գրբացներին, մոլլաներին զիր են անել տալիս։

7) Եթէ ծննդկանը ժրատ է («պինդ», «քար ու կէս» է), ծնունդն էլ դժուարութեամբ է լինում. հեշտացնելու համար՝ ծածուկ մի քար են դնում հացի տաշտի մէջ։

Եւ կամ՝

8) Տաք մոխիրը մի շորի մէջ ածած կապում են մէջքին։

9) Լիսնահողը, — կարմիր կամ դեղին հողը — շաղախում են և քաշում ծննդկանի փորին։

10) Զշի մէջ փչել են տալիս։

Ծննդկանը ուշագնաց լինելիւ մի ձու և խոզի մաղ են թաղում նրա մօտ։ Զիւթ են տալիս որ ծամի, համրիչ և կամ կծիկ են տալիս ձեռքը որ զբաղուի, ճիւմնի¹⁾ ներքին երեսի վրայ նստեցնում են։

Եթէ երեսխան ծնուած է լինում, տատմէրը ծննդկանի ոտները դնում է իւր ուսերին, գրկում ծննդկանին և թափ տալիս, որ ուղղուի. և կամ տրորում է փորը։

Ծնունդը կատարւում է տան օջախի մօտ, ծննդկանի հրեւը դէպի արևելք դարձրած. իսկ գիշեր ժամանակ, երբ տան անդամներին չի կարելի հեռացնել, տան մի անկիւնում, որ կապերտներով առանձնացնում են։ Այստեղ անշուշտ դնում

¹⁾ Կանաչոտ հողի քառակուսի կտրուածքը։

են օջախի մոխրից, որպէսզի «օջախի հրեշտակներն էլ զան ծննդկանին օգնելու»:

Ծննդաբերութիւնը կատարուում է խոտի վրայ, որի տակ հող է փռուած լինում:

Ծննդկանը սովորաբար չոքում է և ձեռքերը ձգում իւր երկու կողմը կանգնած կանանց գօտիներին. իսկ սրանք բռնում են նրա թւերից: Պատահում է, որ կողքի վրայ պառկած կամ պրպղած են ագատուում:

Տատմայրը առնում է երեխային, դանակով կտրում է պորտը, ընկերքը թաղում տան շէմքի առաջ, իսկ պորտը՝ տղայինը ձգում են շինամէջ, որ տղան շուռ եկող լինի, իսկ աղջկանը՝ տան մի անկիւնը, որ աղջիկը տանը նոտող լինի:

Եթէ ընկերքը շուտով չի ընկնում, ծննդկանի մէջքին տաք մոխիր են կապում և նրան կուլի մէջ փչել տալիս. փորը տրորում են, ոտները տաք ջուրն են դնում. լորենու ծաղկից սլափաւստած թէյ են խմացնում և փոքր ինչ ման ածում սենեակում: Զգուշանում են որ ընկերքը շները չուտեն, ապա թէ ոչ՝ երեխան պակասամիտ կը լինի. այստեղից յառաջացել է «Ընկերքդ շունն ա կերել» դարձուածքը, որ կրնշանակի, թէ պակասամիտ ես:

Երեխան հիւանդանալիս իւր ընկերքի թաղած տեղի վրայ լողացնում են, յուսալով որ կառողջանայ:

Ծննդաբերութիւնից յետոյ խոտի վրայ մի կտոր շոր են ձգում և ծննդկանին պառկեցնում մի կողքի վրայ, զգուշացնելով, որ շուտ շուտ կողքից կողք չգառնայ, ապա թէ ոչ շուտ երեխայ կունենայ:

Յետոյ տատմէրը լողացնում է նորածնին, աղում ամբողջ մարմինը և նույնիսկ մատը թաթախելով աղի մէջ՝ քսում նրա կատիկին, որ բերանից հոտ չգայ. ապա փաթաթում շորերի մէջ և դնում մօր առջև: Մի օր շարունակ ծննդկանին թողնում են խոտի վրայ պառկած. նրան ամենից առաջ զանճափիլով թէյ և պումած *) են տալիս, յետոյ խաւիժ, հալուաք ջրախառն գինի:

*) Ալիւրը կարագով և մեղրով շաղախած:

Տան երեխանեցը և յնոյ տառփէրը գնում են ծննդկանի մօտիկ ազգականներին «աչքիլուս» տալու, — ասետելու երեխայի ձեռնդը: Ազգականներն էլ նուէրներ են տալիս տառփէրին և ասում. «կուռդ կանաչ կենայ», եթէ ծիայն նորածինը տղայ է, իսկ եթէ աղջիկ՝ «կուռդ չօրնայ, աղջիկ ես փաթաթել», որովհետեւ ընդհանրապէս ոչ միայն ձնողներին, այլեւ ազգականներին տղայի ծնունդը շատ ասելի ուրախութեամբ է ընդունում, քան աղջկանը:

Ֆննդկան հետեւեալ օրը տառփէրը լողացնում է նախ նորածին և ապա ձննդկանին և այժմ միայն պարկեցնում նրան պնկողնաւ մէջ: Հատ կանայք հէնց իրենք փրենց են լողանում և պառկում:

Այս ժամանակ բարեկամ կանայք «խոնչա» կամ «ծննդաւաթ» ին բերում, — ձու, գլու, եղըձու, խնձոր և այլն: Փերոզին հիւրասիրում են թէյով, ճաշով, իսկ սրտակից բարեկամին փոխադարձաբար մի «եալուղ» կամ մի այլ բան Վն նուիրում:

Սրանց և առհասարակ հիւր գալիս տառփէրը վերցնում է երեխան և գնում նրանց գիրկը՝ պոկելով. «Հօրաւ քիի, մորաւ ըլի, դէ «պըրտըկտիր» (պորտ կտրելու վարձ) տուէք»: Սրանք էլ թալիս են մի քանի կոպէկ:

Ֆննդկանը առ առանկը եօթ օր շարունակ պառկած է մնում ախոզնդում և այս միջոցին տնեցիները ամէն կերպ աշխատում են պաշտպանել նրան չարերից, որովհետեւ նա այս միջոցին պիտի է համարւում և անվի մատչելի չարերին: Նորն իսկ տնեցիները իրենց հեռու են պահում նրանից, նրա հետ հաց չեն ուտում, նրա դօրձաճած պծանիկը տուածնացնում են, արգելում են նրան մի օրը է ուտելիքի ձեռք տալ, այլ միայն սպասել, մինչև որ նրան կբտան: Այսին, ինչպէս և նորածինն չարերից պաշտպանելու համար թէ նրա բարձի տակ և թէ օրը քցում գնում են սուր, սախ՝ ծի երկաթի ճայր անցկացրած. խոզի մազ, նարեկ, համալիլ և այլն: Միևնայն ժամանակ աշխատում են նրան երբէք միայնակ չթողնել և Խր ստիպուած են լինում բոլորը հեռանալու, ակէր բերւած տնկում

Երբ և այլն: Զատիկին՝ սեր, կարագ, ձու, հալուս, փլաւ, քաշտիկ: Գամար մի զոյգ գուլպայ: Վարդապետին՝ փնջեր, գաթայ, հալուս, փլաւ, հաւ: Քաւորն էլ ամէն անգամ իւր կողմից նուէրներ է ուղարկում թէ սանամօրը և թէ մանաւանդ սանիկին:

Եթէ երեխան առջինեկ է, ծննդկանի մայրը կնունքի նախորդ օրը նուէր է ուղարկում նորածնի համար չապիկ, բալուկ շորեր, օրօրոցի ներքնակ, վերմակ, փոքրիկ բարձ, մի ձեռք զգեստ և այլն: Մօտիկ ազգականներն էլ երբեմն կրկին խոնջա են ուղարկում ծննդկանին, առաւելապէս կերակրողին:

Մկրտութեան օրը տատմէրը լողացնում է թէ երեխային և թէ ծննդկանին: Յետոյ երեւոյցին բալուսած առնում է թեւերին և տանսւմ եկեղեցի: Երբեմն տան անդամներից մի քանիսը գնում են հետը, բայց հայրի իրաւունք չունի մկրտութեան խորհրդին ներկայ գտնուելու:

Գալիս է եկեղեցի և քաւորը՝ մի զոյգ մոմ և մի արշին սպիտակ միտկալ առած: Այստեղ քահանան, որին 4 հաց ուղարկելով խնդրել էին մկրտել երեխային, կատարում է մկրտութեան խորհուրդը, երեխան պնդւմ քաւորի գիրկը, մի մի ժամ տալիս քաւորի ձեռքերի և ինքը շուրջանը ձգած, շարաւիտն առնելով գալիս ծննդկանի տուն:

Տատմէրը մի սափորի մէջ մեռնոջուր ածած հետեւում է քահանային: Հասնելով տուն՝ քաւորը երեխային տալիս է ծննդկանին: Նա խօսիչն Կոնստանդնուպոլսէ, համբուրում է քաւորի ոտը, առնում երեխային և ապա կրկին համբուրում քաւորի մեռնոջուր: Երեւոյցն իրենց հետեւում ավաւղան է լինում իւր անկողնի մէջ և աջ կողմում դրուած է լինում մի խոնջա՝ վերան երկու լաւաշ հաց: Ծննդկանը երեխային գնում է հացերի վրայ և քաւորի ձեռի երկու մոմը վառում երեխայի գլխի և ոտների մօտ:

Երբ քահանան աւարտում է Աւետարանի ընթերցումը և առաջարկում է համբուրել, տան մեծը նախ առած է գալիս

են նրա մօտ: Գիշերները հողատար սկեսուրները նախ քան քնելը խաչակնքում են ծննդկաններին և հետևեալ աղօթքը շշնջում.

Ճրագ ճրագ ճշմարտահատիկ,
ճշմահատիկ մարգարիտ.
Պանամ պղնձայ դուռը,
Քաղեմ անթառամ ճաղիկը.
Փնջեմ դնեմ գլխուս.
Քուռն ըլլիմ՝ արագս պարի,
Աստուած մուրազս կատարի.
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս.
Այ՛ Մարիամ, քոն ես թէ զարթուն.
Հազար քուն, հազար զարթուն.
Երկու երկու եկին հերթը,
Երկու երկու եկին դուռը,
Ով դուռը կեայ ետ դառնայ,
Ով հերթը կեայ քար դառնայ.
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս.
Էս տունը տրտրատուն ա,
Քրիստոսայ ժամատուն ա.
Քրիստոսը հերթաւ շուռ գայ
Փիլոնը քրցինք հրրուօցաւը
Քրցինք հիւանդի պարձեաւը,
Տէր մեր Յիսուս Քրիստոս:

Մի քանի բարեպաշտ սկեսուրներ էլ ծննդից յետոյ հրաւիրում են քահանային իրենց բնակարանը չարերից «փարատելու»

Կնուճք. — Ծննդից 3—8 օր յետոյ կատարում են կնունքը: Տատմէրի ձեռքով ուղարկելով քաւորին «խոնչա» (հալուաց, հաւ, փլաւ), երբեմն էլ ոչխար՝ եղջիւրներին կանանց կարմիր թել կապած և կամ մի փոքրիկ զլուխ շաքար, հրաւիրում են գալ երեխան կնքելու:

Սովորաբար ամէն գերդաստան ունի իւր գերդաստանական քաւորը, որ սիրնդից սերունդ է անցնում: Քաւորին ընդհանրապէս սաստիկ պատուում են, նշանաւոր տօներին խոնչանք են ուղարկում, այսպէս օրինակ՝ Նաւասարդին ուղարկում են բիշի, հալուաց, գինի, օղի: Բարեկենդանին՝ փլաւ, հաւ, գինի:

և համբուրելով՝ մինչև մի ըուբլի խաչհամբուր տալիս, յետոյ՝ միւսներն են համբուրում: Այստեղ խմբուած են լինում բաւական թուով հիւրեր, յատկապէս կնունքի պատճառով հրաւիրուած: Անմիջապէս նախ տղամարդիկ և ապա կանայք առանձնապէս հացի են նստում և ուտում են խուխուփ, փլաւ և խորոված:

Երեխայի անունը սովորաբար տան մեծն է ընտրում, առաւելապէս գերդաստանի նախնիների և կամ քահանան, մկրտութեան կամ ծննդեան օրը յիշատակուած սրբերի անուններից: Ահա մի քանի անուններ իրենց կրճատուած ձևերով:

ՏՂԱՄԱՐԴԿԱՆՅ ԱՆՈՒՆՆԵՐ.

Աբրահամ. Ապրհամ. Աբրի. Աբրամ.	Աարապետ. Աաբէդ. Աարօ. Գարա-
Աղէքստեղր. Ալէք. Ալէքսան.	սիմ. Գրասիմ.
Սանթրի. Սանթրօ. Սաշա.	Աոստանդին. Աոստի.
Անդրէաս. Անդրի.	Համբարձում. Համբարձ.
Առաքել. Ռաքել. Հռաքել.	Հայկազ. Հայկ. Հայկօ.
Աստուածատուր. Ասատուր. Ծա-	Ղևոնդ. Ղևանդ.
տուր.	Մամիկոն. Մամիկ.
Արզուման. Արզման.	Մարտիրոս. Մարտի. Մարտին.
Արտաշէս. Արտաշ. Արտուշ.	Մելիքսեդէկ. Սեթէկ.
Աւետիս. Աւետ. Աւտիս.	Միքայէլ. Միխայէլ. Մեխակ. Մու-
Բաղդասար. Բղդօ. Բըղդասար.	խի. Միշօ.
Գաբրիէլ. Կափուել. Կեափի.	Մկրտիչ. Մակիչ. Մակի. Մակում.
Գասպար. Քեասպար.	Նիկիտ.
Գարեգին. Գարօ.	Մնացական. Յական.
Գէորգ. Կևի. Կևերք.	Մովսէս. Մուսէս. Մուսի.
Գրիգոր. Քոքոր. Քիւքի. Գրիշա.	Յակոբ. Ակուփ. Ակոփ.
Դանիէլ. Տանել.	Յարութիւն. Թիւնի. Արթիւն. Ար-
Երեմիա. Եմի. Եմօ.	տեմ.
Զարմաշ. Զօրիկ. Զօրօ.	Յովհաննէս. Հանէս. Վանօ. Իվան.
Զաքարիա. Զաքի. Զաքար.	Վանեայ.
Էմանուէլ. Մանուէլ.	Յովսէփ. Ուսէփ. Օսիկ. Շօսիֆ.
Թովմաս. Թումաս. Թոմաս.	Նիկողայոս. Նիկոլ. Նիկալայ. Կոլեա.
Իսահակ. Իսակ. Սահակ.	Կոլի-
Լևոն. Լևան.	Պետրոս. Պետի. Պետօ.
Խաչատուր. Խաչի. Խաչօ. Խէչօ.	Պօղոս. Պուղոս. Պուղի. Պաւլի.
2ատի.	Ռուբէն. Ռուբիկ.

Պարգիս, Սաքօ, Սերգի.
Սիմէօն, Սիմօն, Սիմկա, Սեօմա,
Տիգրան, Տիգօ.

ԿՐՄԱՆՑ ԱՆՈՒՆՆԵՐ.

Աննա, Աննիկ, Անինգայ, Անիչկա,
Անիւտա.

Անթառամ, Թառան.

Գիւլիզար, Գիւլի, Արիզ.

Եփեսաբէթ, Սաբէթ, Լիզա.

Ջարդալամ, Ջառի.

Լուսաբեր, Լուսիկ.

Հերիքնազ, Հերիկ.

Հեղինէ, Հեղուդ, Էլօ, Երենա, Ելի.
Էլէօլա.

Հռիփսիմէ, Հռուռւմսին, Հռուի,
Հռիփսիկ.

Մանուշակ, Մնիշակ.

Մարգարիտ, Միքեարիտ, Քեարիտ.

Մարիամ, Մարօ, Մաշան, Մարան.

Մաշօ, Փանեայ.

Ջողակաթ, Ջողեր, Ջուլի.

Ջուշանիկ, Ջուշան, Ջիւշի, Ջու-
րիչկա.

Սաթենիկ, Սաթօ, Թենիկ.

Վարմենիկ, Վարօ, Վարինկա.

Մկրտութիւնից երեք օր յետոյ «մեռողը վեր են անում».
Հացի տաշտը դնում են թոնրի վրայ, մի քիչ իւղ կամ մի
ձուռի դեղնուց քսում երեխայի աչքն մասերի վրայ, ուր մեռողն է
քսուած և կեանքի ժառանգակ գործածուած երկու միմը պահե-
լով տաշտի երկու կողմը, լողացնում են երեխային ասելով.

Հօրաւ ըլես,

Մօրաւ ըլես.

Կարմիր օրաւ ըլես.

Ումիզ էրկան բէի.

Քու հօրն ու մօրը

Հնազանդ ըլես:

Ապա բոլոր մազերը ձախ ձեռում հաւաքելով՝ աջ ձեռքով
երեք անգամ խփում է մազերին և ասում.

Քու հէքը քան ա ուզում.

Քու մէքը քալա ա ուզում.

Քու եարն էլ ծամ ա ուզում:

Եւ այս պէս շարատարով, որ մազերը երկարին, ի հարկէ,
եթէ միայն աղջիկ է:

Կնուներից մի կամ մի քանի շաբաթ յետոյ ծննդկանի
տանից քաւորին՝ նրա քաշած նեղութեան համար նուէր են
ուղարկում մի ափսեով փլաւ, մի աման ձուածեղ, երկու եփած
հաւ, մի քանի դալթաշ, մի քանի վարմիր ձու, մի շիշ գինի,
մի զոյգ գուլպայ և երբեմն՝ եթէ միայն հարուստ են՝ մի գառն

և օձիքը ասեղնագործուած մի շապիկ՝ յատկապէս կնքաւորի համար:

Մանկան հագասաւութիւն.—Մայրերը 3—4 ամիս շալունակ ամենայն օր լողացնում են երեխային, օրը երկու անգամ բալուղում, տակի շորերը փոխում, ամէն լաց լինելիս ծիծ տալիս, օրօրում, նանիկ ասում և քնեցնում:

Սովորաբար ծիծ են տալիս մինչև կրկին յղանալը, որ երբեմն տւում է 4—5 տարի: Եթէ սակաւակաթ են, կամ շատ շուտ են յղացել, երեխային կովի կամ թի կաթով են կերակրում, հետը միքիչ ջուր և շաքար խառնելով: Փոքր ինչ մեծ երեխային տալիս են ջրախառն կաթով եփուած աղած բրինձ: Ծծից կտրելիս մեղր ու պրպեղը շաղախում և քսում են ծծերին:

Մօր գլխաւոր հոգսը լինում է ազատ պահել երեխային «կոխից»—հետզհետէ նիհարիլ և մեռնիլ:

Իսկ «կոխում» է, երբ քառասունքը դեռ չլրացած՝ մի քառասունքոտ ձիւն է գալիս երեխայի մօտ, երբ հայրը և կամ մի մարդ նկատ միջոցին երեխային չեն բարձրացնում տեղից, երբ առաջին անգամ օրօրոցը տուն բերելիս երեխային չեն տանում առաջ և դռան մօտ չեն դնում մէջը և այնպէս ներս բերում:

«Կոխից» բժշկելու նպատակով դիմում են հետեւեալ միջոցներին.

1) Գիտաշէնի մօտ գտնուած «Քաջքաձորում կայ մի ահագին ժայռ, մէջը մի ծակ՝ «Քաջքարուն» անունով. երեխային երեք անգամ անց են կացնում այս ծակով և ասում. «Իմը քե, քունը ինձ տուք»: Յետոյ յատկապէս պատրաստուած մի տիկին թաղում այդ ժայռի տակ:

2) Առանց հաղորդութեան մեռածների գերեզմանի վրայ բռնելով երեխային՝ ձեռների և ոտների վրայ ջուր են ածում և միքիչ խմեցնում:

3) Լողացնում են մի կտոր մսի և կամ այն մարդու գուլպայի վրայ, որից կոխուել է:

Գուշակելու համար, թէ երեխան արդեօք կառողջանայ, քաքորով կշռում են և 3 կամ 8 օրից կրկին կշռում: Եթէ

ծանրանում է՝ հաւատում են թէ առողջանալու է, իսկ եթէ թեթեւանում՝ յոյսերը կտրում են:

Եթէ երեխան մեռելից վախենում և հիւանդանում է, մի առաւօտ շատ վաղ անխօս, առանց յետ նայելու տանում են մի առանց հաղորդութիւն ստանալու մեռածի գերեզմանի վրայ և ոտներին ու ձեռներին ջուր ածում, ջրի ամանը կոտրում և յատկապէս խմորից պատրաստուած մեռելը այնտեղ թաղում:

Նոյն նպատակով նոյնպիսի ննջեցեալի գերեզմանի վրայ մի կտոր կտաւ են դնում, և միքիչ ջուր ածելով վերան, երեխային երեք անգամ խմեցնում են, գերեզմանի վրայ կուացնելով:

Եթէ ընդհանրապէս մի ծնողների որդիները չեն ապրում, նորածինն մաշից ազատելու յոսով երբ կնքած տուն են վերադառնում, մի թուրքի գիրկ են տալիս, իբր թէ նա է եղել քաւորը:

Նոյն յոսով նորածինն ծախում են միքանի կոպէկով մի որևէ մարդու և ապա իբր օտարի որդի իրենք պահում:

Երեխայի առաջին, կաթնատամները դուրս գալիս չճախշ են անում.—լորի և ցորեն խաշելով՝ խառնում են լաբլաբուրի (ղարդուդալի) և ընկոյզի հետ և ածում երեխայի գլխին, նախապէս մի թաշկինակ ձգելով: Գուշակութիւններ անել չգիտեն, ինչպէս անում են Վարանդայում:

Տարեկան երեխային ծննդեան օրը դնում են ծնուած տեղում և երեք անգամ «թուլ են տամ» — շուռ ևն տալիս, որպէսզի բան գտնող լինի:

Երեխային կանգնել սովորեցնելու համար բռնում են երկու ձեռքից և կանգնեցնելով ասում.

Տոտա.

Կանանչ կարմիր խոտ ա,

Փունջ մանիշակ կոխել ա:

Կայծակի հարուածից երեխային ազատ պահելու համար ուրբաթարուր են կապում նրա աջ թևին:

Չար աչքից ազատելու նպատակով՝ աչքահլուսքը եօթն անգամ աղօթում են և կարում երեխայի վրայից:

Օրօրոցագողից *) մանկանը ազատ պահելու նպատակով խողի դուռնչը քաշ են տալիս օրօրոցից:

Երեխան ծաղիկ կամ կարմրուկ հանելիս կորկոտ հաց են հփում և բաժանում. ընկոյզի իւղով ճրագ են վառում:

Ման-գալ սովորեցնելու համար գետնին մի փայտ են ցր-ցում և նրա ծայրին մի կիսաբոլոր փայտ անցկացնում այն-պէս՝ որ պտրտուի: Երեխան յենուելով այս կիսաբոլոր փայտին՝ պտտւում է՝ կամաց-կամաց ոտները փոխելով:

Նոյն նպատակով «ոտանի» են դնում: — Սա մի քառա-կուսի տախտակ է, մէջ տեղը շրջանակաձև ծակուած և չորս թոնների վրայ ամրացրած: Ոմանց ոտների վրայ անիւներ կան անցկացրած, այնպէս որ երեխան առաջ հրելով կարողանում է քայլել:

Մ Ա Ն Կ Ա Կ Ա Ն Թ Ո Ր Ո Վ Ա Ն Ք

1. Հացը — պապի	21. Կոտրել — տոտել
2. Մայր — նեանն (հարցական նշան ունեցող ա երբ՝ Փր. 8)	22. Ձի — դանդան
3. Հաց — տատն	23. Միջատ (պղոծ) — բօբօղ
4. Զուր — ք — կամ ք —	24. Նոր, գեղեցիկ իր — զիզի
5. Զոր, զգեստ — չիւչիւ (Փր. 11)	25. Զրագ — տիզի
6. Գնալ — նեալ	26. Գդալ — թօթօլ
7. Կերակուր — փօփօ	27. Խնձոր կամ մի այլ պտուղ — Լօլօ
8. Զուռ — տուտին	28. Թէյ — չաչայ
9. Կատու — ափիշ	29. Գուլբա — բիւբիւլ
10. Ուտել — մամել	30. Զիպոտ — պատի:
11. Խմել — միմել	Խոսկոյտ — Լիւ — 1) ա՝ նեանն
12. Քնել — նենել	ափիշը տատնէն մամեց — նշ՝ մայրիկ,
13. Օրօրոց — տօտօն	կատուն հացը կերաւ. 2) ա՝ պապի,
14. Սպանել, խեղդել — փօթել	տուտին աբուն միմեց — հայրիկ,
15. Կտրել — կիտել	շունը ջուրը խմեց. 3) ա՝ նեանն,
16. Նստել — տիտել	տօտօնը նենեմ — մայրիկ, օրօրոցումը
17. Քեռի — դադայ	քնում եմ. 4) ա՝ նեանն, պապին
18. Երեխաց — կուկուն	դանդան տիտեց — մայրիկ, հայրիկը
19. Ծաղիկ — ծանձղ	ձին նստեց. 5) թաթս վափի ա —
20. Վէրք — վավի	ձեռքս վիրաւորուած է. և այլն և

*) Տես հաւատքի բաժնում:

Ը Ն Տ Ա Ն Ե Կ Ա Ն Կ Ե Ա Ն Ք

Գանձակի գաւառում այժմ միաժամանակ գոյութիւն ունին թէ հին. նահապետական գերդաստանը և թէ նոր, առանձնացած ընտանիքը: Առաջինը հետզհետէ քայքայւում է, նախնի նահապետական սովորութիւններն անհետանում են, տանձնի իրաւունքները սահմանափակւում են, անդամների պարագմունքները տարբերւում են միմեանցից, ժամանակակից գաղափարներ և սովորութիւններ թափանցում են նրա մէջ և արագացնում նրա անդամալուծուիլը:

Երկրորդը, անմիջապէս դուրս գալով առաջնից և դեռ նորնոր կազմակերպուելով՝ պահպանում է իւր մէջ առաջինն յատուկ շատ սովորութիւններ և գաղափարներ, այստեղ էլ տիրում է տանձնի բռնութիւնը, միահեծան կռուարութիւնը, միայն փոքր ինչ աւելի մեղմացած և ձևականապէս յղկուած կերպով, թէ առաջնում և թէ երկրորդում կինը տոյրուկ է, միայն առաջնում մի քանի տէր ունի, մինչդեռ երկրորդում միայն մին:

Եւ որովհետեւ կինը հանդիսանում է որպէս ընտանեկան կեանքի բովը, ուստի և վերջինիս մասին փոքր ի շատէ՛ւ ամփոփ գաղափար տալու յուսով՝ կը նկարագրենք կնոջ դրութիւնը մանկութիւնից մինչև պառաւութեան շրջանը, ներկակաբար: Ինչպէս միւս բոլոր հարցերում, այստեղ էլ մենք ի նկատուինք գիւղացուն-ժողովրդի՝ արմատն ու կեցուցիչը:

Մանկութիւն: Աղջկայ ծնունդը ո՛չ թէ ուրախութիւն, այլ տխրութիւն է պատճառում թէ ծնողներին և թէ ազգականներին: Մայրը կարծես մի յանցանք գործած կուէ է գալիս, ամուսինը երբեմն բարկանում է կնոջ վրայ, երբեմն էլ, ամենակողափառ խօսքերով հայհոյում նրան: Սկսուող անիծում է նրան. ասելով. «Ձեռնիւ տղես՝ օրը սևացրիր, աղջկեք բերելով, ջինդ (տերուհ) կտրուի»: Ազգական կանայք՝ գալիս են ո՛չ թէ՛ աչքբեկու տալու, այլ միմիջարեւու. «Բւսն չկայ, աղջիկ բերողը տղայ էլ կը բերի. հէրն ու մէրը սաղ ըլին. հըլը ով ա գի-

տում, դրա, բաժին, շատ, չափ ու բարի, կայ, ծագիլ, կարմրուկ...
առած, ա, պէտք ա, կալովք պիտես, խախալով (մեծ, մազ) վեր
օնեմ»:

Նոյն, իսկ, մանկաբարձին, էլ, հայհոյում, են, անիծում,
«Ձեռքդ կոտրուի մէկ էլ մեր տանը աղջիկ երեխայ չփախելի՛մեա-
ի, հարկէ, այս դժգոհութիւնը այնքան աւելի է, լինում,
որքան, շատ, աղջիկ, երեխաներ, ծնուած են, այդ գերդաստանում:
Պատահե՛ք, են, դէպքեր, որ, նորածին, աղջկան, տաշտի, տակ, են
դրել, և, սպանել»:

Այսպէս, վերացելու, պատճառն, այն է, որ, աղջկան, «ու-
րիշի, պարսնք, դպի, պատ են», համարում, 10—15, տարի հայ-
րենսկան, տան, մէջ, պարկուց, ծախսերի, ենթարկելուց, լիութե-
թողնել գնալու է: Եթէ ծնողները նեղութեան, խղճութեան
մէջ լինեն, նա, հակառակ, նոյն, իսկ, իւր, սպառիկ, ցանկութեան
և, ունեցած, կարողութեան, չափով, կարողանա, օգնել, իրենց
գերիզմանը, օրհնել, տալ: Այն ինչ աքու երեխան «տան, սինէ»
«ծերրութեան նեղուկ» է, «օջախի վառ պահող», «ծնողաց լի-
շառակը, պահպանող, նրանց, գերիզմանը օրհնել, տուող, է:

Որտեղ և, սրա, ծնունդը մեծ ուրախութիւն է պատճառում
բոլորին և ցնծութեամբ ընդունում:

Որոշ, դաստիարակութեան, մէջ անգամ, ծնողները անհա-
մեմատ, աւելի, խնամք, գում, հոգատարութիւն, տածում են
դէպի, արու, երեխաները, քան թէ, աղջիկները, կաթի, սերը,
կերակրի, լաւ, և, մեծ բաժինը, լաւ հանգերձը, միշտ արու երե-
խային է բաժին ընկնում, աղջիկը «հնով, մնով», յաւիցողի-
ներով, էլ, կարող է, մի, կերպ քաշգալ:

Երբ, աղջիկն ու, տղան միմեանց, հետ, կուտում են, մայրը
գրեթէ միշտ տղի կողմն է բռնում, աղջիկը մեղաւոր, թէ աք-
դալ՝ նախադէմքի, պատժի է ենթարկում: Այս տեսակ կողմ-
նապահութիւնից տղան երես է առնում և, սովորում է, քրոջ
հետ վատ վարուել, նրան թակել:

Երբ, աղջիկը 4—5 տարեկան է դառնում, ուղարկում են
նրան, գաւնել, արածայնելու, և, նա, այստեղ ուրիշ երեխաների
հետ, ազատ, խաղում է, ու, զուարճանում, բայց, երբ, 6—7 տա-

ղեկան է դառնում, մայրը այլևս թող չի տալիս տղաների հետ ազատ խաղալու, նա նրան իւր մօտ է պահում և իւր հետ տանում հարեանների տունը, ուր տեղի ունեցած բամբասանքները, անվայել խօսակցութիւնները աղջիկը լսում է և սովորում:

Գիւղերում ծնողները բոլորովին կարիք չեն համարում աղջիկներին ուսման տալ, «վարպետ, կոյս չի դառնալու»։ ամբողջ դաւառում օրփորդաց ոչ մի դպրոց չկայ։ միայն տղաների հետ միջանի աղջիկներ, այն էլ գիւղի ամենաառաջնակարգ տներից սովորում են երկու-երեք տարի և դուրս գալիս պսակուելու:

Գեղջկուհի մօր բոլոր խնամքը կայանում է նրանում, որ աղջկանը տուն աւելել, սրբել, աման լուանալ, գուլպայ գործել և կար կարել սովորեցնի:

ՆԵՐՏԱՍԱՐԴՈՒՅԻՆ. Գիւղերում աղջիկ երիտասարդութիւն չկայ, որովհետև հէնց որ իննը-տաս տարեկան են դառնում, իսկոյն նշանում են և պսակում: 14—15 տարեկան աղջիկը արդէն տանը մնացած, «ղողալ» է համարում: Ն ալէտք է ասել, որ սրանց թիւը շատ փոքր է և հասարակութեան մէջ համարում չաւնենալով, մի որ և է հասարակական ղեր չեն կարողանում իաղալ:

Գիւղական աղջիկներն ընդհանրապէս բաւական ազատութիւն են վայելում. նրանք միջոց ունին շփուելու երիտասարդների հետ, նրանց ճանաչելու, «սեր կապելու», բայց սրանց ծնողները թող չեն տալիս նրանց «աչքերը բացուելու», շուտով նշանում, պսակում են, առանց նոյն իսկ նրանց կամքը հարցնելու, որովհետև գիտեն, որ «դոտալները» այգպիսի կոյր հնազանդութիւն ցոյց չեն տալիս և փախչում են իրենց սիրած երիտասարդների հետ:

Առհասարակ տղաներն ու աղջիկները միմեանց տեսնում ին հետևեալ տեղերում:

ա. Աղբիւրի մօտ. Ջուր բերելու պարտականութիւնը աղջիկների և նորահարսերի վրայ լինելով՝ սրանք առաւօտը շատ վաղ, արշալուսին և երեկոյեան իջնում են աղբիւրը, ուր երիտասարդները բերում են անասուններին ջուր տալու, այստեղ՝

խօսում են միմեանց հետ, կատակներ անում, սրախօսում: Երիտասարդներն իրենց սիրած աղջիկներին միմյանց հետ տալիս և նրանցից կարած «քիսայ», գուլպայ և այլ ընծաներ ստանում: Բ.—Հարսանիքներին, երբ աղջիկներն ու տղաները միմեանց հետ մրցում են պարով:

գ. Ուխտատեղիներում, ուր ազատ օդի և ընդարձակ դաշտի մէջ ամէնքը զբօսնում, պարում, ուրախանում են:

դ. Եկեղեցիներում. ուր մանաւանդ ծաղկազարդին և սուրբ Սարգսին բոլոր աղջիկները անպատճառ եկեղեցի են գնում:

ե. Արտը գնալիս և գալիս:

զ. Համբարձմանը անտառում ծաղիկներ ժողովելիս և յետոյ վիճակ հանելիս:

է. Վարդավառին և միւս տօներին, երբ պարեր են սարքում:

Գիւղերում ջերմ սիրահարութիւն շատ հազիւ է պատահում, այլ թեթեւ համակրանք, որովհետեւ դեռ կատարեալ արթունքի չհասած, աղջիկներին պսակում են: Եւ այս թեթեւ համակրանքն էլ, որ ծնողների հալածանքի ժամանակ անմիջապէս անհետանում է և մի առանձին վիշտ կամ ուրախութիւն չի պատճառում, սիրոյ երգերի հիւսուելու էլ չի նպաստում:

Այս պատճառով և սիրոյ երգերի մեծագոյն մասը ո՛չ թէ աղջիկների, այլ «ղոտալ»-ների և հարսների ստեղծագործութիւններն են:

ՆՇԱՆԱՊԵՐՈՒԹԻՒՆ.—Մեծ մասամբ 9—11 տարեկան հասակում գեղջկուհուն նշանադրում են, ում հետ որ ծնողները կամենան: Այսպիսի մի ծանր խնդրում նրա կամքը բոլորովին չեն հարցնում, և եթէ մի որեւէ համակրանք էլ ծագած է նրա մէջ դէպի մի երիտասարդ, ծնողները, եթէ այդ հաճոյ չէ իրենց, խստութեամբ ճնշում են և ոչնչացնում:

Նշանադրութեան քողի հետ ստրկութեան քողն էլ ձգում են նրա գլխին: Անուհետեւ նա այլ ևս իրաւունք չունի ոչ մի տղամարդի և կամ չափահաս կնոջ հետ խօսելու, մենակ տանից դուրս գալու, սկեսրանց դռնովն անցկենալու: Այլ միշտ երբ

սկեսրանցից մինին պատահում է՝ անմիջապէս ծածկում է երեսը և փախչում. փողոցում մի որևէ մարդի պատահելիս շուռ է գալիս դէպի հակառակ կողմը և սպասում, մինչև որ անցնում է: Նա չի տեսնում իւր նշանածի հետ, որովհետև այդ մեծ ամօթ է համարում. և նշանաւոր տօներին, երբ սկեսրանք գալիս են տեսութեան ու ընծաներ բերում, փեսան նրանց հետ երբէք չի լինում: Նշանած աղջիկը սկեսրանցից ոչ մինի, նոյն իսկ Ծ—Մ տարեկան երեխաների հետ էլ չի խօսում. այլ լուռ ու մունջ կանգնում է նրանց մօտ և կամ ծառայում: Խեղճ աղջիկը սկեսրանց ներկայութեամբ նոյն իսկ նստելու էլ իրաւունք չունի. նա մի լուռ արձան է՝ կանգնած սկեսուրի մօտ: Միայն փոքրահասակ տալերը, որոնք շատ անգամ ընկերուհիներ են եղած նշանած աղջկան, ստիպում են նրան խօսել իրենց հետ, միասին շրջակայքը ծաղիկներ, դմի և այլ կանաչեղէններ քաղելու գնալ: Եւ այսպէս՝ ամբողջ սկեսրանց տնից միակ փոքրահասակ տալերն են, որ խօսում են նշանած աղջկայ հետ և փոքրիշատէ մտերմանում հետը: Միւսները, նոյն իսկ նշանածը, մնում են օտար նրան: Ամբողջ նշանադրութեան ընթացքում, որ սովորաբար մինչև մի և երբեմն միքանի տարի է տևում, նշանածը բացարձակ չի այցելում նրան, այլ գիշերը, երբ տան մեծերը քնած են լինում, նա գաղտագողի ներս է մտնում և զոնքանչի հետ խօսում, նրանից հիւրասիրւում: Նշանած աղջիկը լուռ ու մունջ, երեսը չարդաթով ծածկած նստում է մի քիչ հեռու. և նոյն իսկ այն դէպքում, երբ նրանց միքանի ընկալեալ առանձին են թողնում, աղջիկը շարունակում է լռութիւն պահպանել և ամէն կերպ ընդդիմադրել նշանածի գգուանքներին:

ՀԱՐՍՏԱՆՔԻՆ.—Ամուսնանալով՝ աղջիկը աւելի ևս կորցնում է իւր ազատութիւնը և ենթարկւում է բաւական ծանր աշխատանքների: Նրա երեսը այժմ աւելի թանձր քողով (կարմիր չարդաթ) են ծածկում և մտցնում մի գերզաստանի մէջ, որի բոլոր անդամների հետ նա օտար է, որոնցից ոչ մինի հետ էլ փոքր ի շատէ մտերմացած չէ և որոնց հետ նոյն իսկ իրաւունք էլ չունի խօսելու: Այդ ճնշիչ դրութիւնը ինքը, նահա-

պետական կեանքն էլ է զգացել, ուստի և սահմանել է, որ Հարս-
նեղբայրները և կամ մօտիկ ազգականներից երկու պատանիներ
ընկերակցում են Հարսին և մնում նրա մօտ երեք օր, մինչև որ
նա փոքր ինչ ընտելանում է սկեսրանց, սկսում է խօսել ամուս-
նու Հետ: Բայց նա Հեշտութեամբ չի վճռում բանալ իւր բե-
րանը և խօսել մի այլ սեռի, մի այլ խմբի անդամի Հետ, որով-
Հետև Կապետական կեանքը գերդաստանի անդամներին ըստ
սեռի բաժանել է երկու խմբի, որոնց մէջ շատ քիչ Հոգեկան
կամ մտաւոր կապ, յարաբերութիւն կայ: Տղամարդիկ առանձին
են նստում, առանձին, կանանցից զատ և նրանցից առաջ են
ուսում խմում, իրենց տպաւորութիւններն ո՛չ թէ իրենց կա-
նանց, այլ իրենց եղբայրներին, Հօրը պատմում, գործի վերա-
բերութեամբ դարձեալ տղամարդիկ միմեանց Հետ են խորհուրդ
անում: Ամուսինը մի տղամարդի ներկայութեամբ ամօթ է Հա-
մարում մի որևէ նիւթի մասին խօսել իւր կնոջ Հետ, գգուել
իւր երեխային: Բացի դրանից տղամարդիկ կարծում են, թէ
կանանց մագերը երկար են, խելքերը կարճ, և այս պատճառով
էլ նրանց կարծիքներին նշանակութիւն չեն տալիս, Հետները չեն
խորհրդակցում, իրենց դրութիւնը նրանց չեն պարզում: Կա-
նայք շատ անգամ անտեղեակ իրենց ամուսինների նիւթական
դրութեան, այնպիսի պահանջներ են անում, որ նրանք չեն
կարող կատարել, և փոխանակ պարզ խոստովանելու՝ զանազան
պատճառներով մերժում են և շատ անգամ անբաւականու-
թիւնների տեղիք տալիս:

Այսպէս միմեանցից անջատուած և առանձնացած լինելով՝
նորահարսը՝ նոյն իսկ իւր ամուսնու Հետ դժուարանում է խօ-
սել և երբ նա ստիպում է՝ նորահարսի նրան ուղղած առաջի
բառը «ախի» (այ աղջիկ) կոչականն է լինում: Նա դեռ ամուսնին
իրեն Համասեռի տեղ է դնում և ապա թէ Հետը խօ-
սում, որովՀետև նրա գլխի մէջ պինդ նստեցրել են, թէ տղա-
մարդի Հետ չի կարելի խօսել, Հէնց որ նշանադրութեան քողը
գլխին ձգուեց: Սակայն գերդաստանի միւս անդամների Հետ էլ
նա անխօս է մնում մինչև մի որոշ ժամանակ. այսպէս՝ սկես-
րայրի և մեծ տեղերի Հետ մինչև իւր մահը: Սակայն մի

դէպքում, երբ սկեսուրը մեռնում է և սկեսրայրը զառամելով առանձին խնամքի է կարօտում, միայն մեծ հարսը, որ ստանձնում է սկեսրոջ պաշտօնը, խօսում է նրա հետ: Սկեսրոջ հետ առաջին հարսը խօսում է անդրանիկ որդին ունենալուց, իսկ միւս հարսերը՝ 5—7 տարուց յետոյ: Աւագ հարսերի հետ 3—4 տարի, իսկ կրտսերների հետ թէպէտ ինքը խօսում է, բայց նրանք՝ ոչ: Այսպէս դատապարտուած մշտաւու լուսթեան՝ հարսը պարտաւոր է գրեթէ ամբողջ օրը աշխատել, երբ նորահարս է՝ պարտաւոր է առաւօտները շատ վաղ վերկենալ տունդուռ աւելել, աղբիւրից թարմ ջուր բերել, օգնել սկեսուրին և սկեսրայրին հագնուելու, բոլորի անկողինները հաւաքել, թէյ ածել *), հաց ձգել, հաւաքել, տղամարդկանց, բացի իւր ամուսնու **), ոտները լուանալ, անկողինները ձգել, հանուեցնել սկեսրայրին և սկեսուրին, սրանց մէջքերը և ոտները տրորել, մինչև որ կը հանգստանան և կը քնեն:

Երբ երկրորդ հարս է՝ կով է կթում, թոնիր վառում, կարում կարկատում. երբ երրորդն է դառնում՝ երբեմնապէս կերակուր է եփում, շարունակ ճախարակ մանում. գորգ և կարպետ գործում, ալիւր մաղում, խմոր շաղում, դնդում: Իսկ երբ ինքը դառնում է սկեսուր՝ կերակուր է եփում, հաց թխում, ճախարակ մանում:

Այս աշխատանքները նա կատարում է տանը, առաւելապէս ձմեռը, տարուայ միւս եղանակներին նրա աշխատանքը կրկնապատկւում է:

Այս ժամանակ նա կատարեալ ընկեր է հանդիսանում ամուսնուն և ամենայն եռանդով աշխատում է:

Նա հաց է տանում արտը, նա, մի քանի զիւղերում, ամուսնու հետ միասին՝ նոյն իսկ հունձ է անում, իսկ շատ տեղերում, խուրձեր կապում, կրում, կալը կալսում, թեղում, ցորենը շուատում, ջրաղսց տանում, աղում, ալգին ջրում, քաղ-

*) Այս նոր է մտել:

**) Գերդաստանի միւս անդամների ներկայութեամբ նորահարսը ամօթ է համարում ծառայել իւր ամուսնուն և կամ նրան մի որեւէ միւրդ, քաղցրեղէն տալ:

Հան անում, խաղողը քաղում, թուփը հաւաքում, սարում կո-
վերը կթում, իւղ ու պանիր պատրաստում, և այլն և այլն

Նրա աշխատասիրութիւնն այն աստիճանի է հասնում, որ
կալը կալսելիս՝ կանգնած կամի վրայ, ճիւղտը կռնատակին, և
եզներն է քշում, և՛ գուլպայ գործում: 80—90 տարեկան պա-
ռաւ կանայք, որոնց մէջքերը ծերութիւնից ընկճուել, ծռուել
են, նոյն իսկ փողոցներում գուլպայ գործելով են ման գալիս:
Հարեանի տունը, մի ազգականի մօտ մի որեւէ գործի կամ
տեսութեան գնալիս գեղջկուհին տանում է իւր հետ գուլպան
կամ մի որեւէ կար և այնտեղ աշխատում ու խօսում:

Այսպէս՝ չնայելով որ կինը ամուսնուն գրեթէ հաւասար
աշխատում է, չնայելով որ տան ամբողջ հարստութիւնն ինչ-
պէս ամուսնու, այնպէս և իւր դառն աշխատանքի արդիւնքն
է, բայց և այնպէս՝ նա շատ քիչ իրաւունքներ ունի այդ տան
մէջ:

Պատրաստի դրամը, վաճառելի բերքերը գտնւում են
ամուսնու անմիջական իրաւունքի տակ, կինը, առանց ամուս-
նու թոյլտուութեան չի կարող ոչ պատրաստի գումարից ծախ-
սել և ոչ վաճառելի նիւթերից ծախել, նրան թոյլ է տրւում
միայն, մի մի անգամ միքանի կոպէկի կաթ, մածուն, ձու
ծախել և դրամը պահել իրեն, այն էլ եթէ միայն ինքն է սկե-
սուրը, որովհետեւ հարսերին խստիւ արգելուած է այդ ևս:
Տան համար հարկաւորուած բարիքները տան-մեծն է հոգում,
նա առնում և յանձնում է գերդաստանի մօրը, որի միակ ար-
տօնէութիւնն է ամէն բարիքի և նոյն իսկ տան բանալիները
պահել: Առանց նրա թոյլտուութեան ոչ որդիները և ոչ հար-
սերը իրաւունք ունին մի բան վերցնելու: Նա ինքն էլ բոլոր-
ովին ինքնիշխան չէ. անսովորական բաներում նա ստիպուած
է իւր ամուսնու հաճութիւնն ստանալ: Այսպէս օր. եթէ իւր
մօտիկ ազգականը վերին աստիճանի նեղութեան մէջ է և նա
սրտանց ցանկանում է 1—2 ռ. բան ուղարկել նրան, իրա-
ւունք չունի, պէտք է տան մեծի հաճութիւնն ստանալ, որը
և բաւական դժուար է: Իսկ եթէ հարսերից մինն է ցանկա-
նում օգնել իւր մօրը, հօրը, եղբօրը, նա պարտաւոր է նախ

մինի միջոցով սկեսրոջը խնդրել, իսկ սա՝ եթէ հաճի՝ կը հարցնի տան մեծին, իսկ եթէ ոչ՝ կը մերժի:

Այս հանգամանքը պատճառ է լինում, որ հարսերը չկարողանալով յայտնի կերպով օգնել իրենց ծնողներին՝ ծածուկ են օգնում, գողանալով տանից *): Չատ անգամ գողութիւնը բացւում է՝ և մեծ անբաւականութիւնների տեղիք տալիս:

Ծնողներն էլ գիտենալով, որ իրենց աղջիկը ամենանեղ հանգամանքներումն անգամ չպիտի կարողանայ օգնել իրենց, իրենք էլ նրանից կարծես օտարանում են և շատ հազիւ է պատահում, որ հայրը օգնէր իւր պսակուած աղջկան:

ՊԱՌԱՆԱԹԻՒՆ.— Կինը միայն պառաւած միջոցին է սկսում ազատութիւն և յարգանք վայելել: Նա ստանձնելով տան ներքին կառավարութիւնը՝ ստրկութիւնից իշխանութեան է բարձրանում, և որքան ծանր է եղել նրա ստրկական դրութիւնը, այնքան աւելի դաժան և բռնի է լինում նրա իշխանութիւնը: Նա հրամայում է հարսներին, աղջիկներին, թոռներին և մասամբ որդիներին, և երբ նրանց կողմից մի դժգոհութիւն է լսում, իսկոյն առաջադրում է նրանց իւր անցեալը, երբ աւելի բռնութիւն էր տիրում: Նա կարծում է, թէ ինչպիսի բռնութիւններ որ դործել է իւր սկեսուրը իրեն վրայ, ինքն էլ գործելու է իւր հարսերի վրայ: Ընդհանրապէս՝ որքան գերդաստանը նահապետական է, այնքան աւելի հարսերը հնազանդ և սկեսուրները բռնակալ են: Եւ որքան աւելի գերդաստանը ժամանակակից գաղափարներով խմորւում է, այնքան աւելի հարսը ինքնակամ, ազատ և սկեսուրը՝ իւր նախկին իրաւունքներից զրկուած է հանդիսանում: Հարսը ձգտում է անկախութեան, սկեսուրը՝ աշխատում է իւր բռն մէջ պահել նրան. սրանից ծագում են անվերջ կռիւններ, որոնք տանում են գերդաստանի անգամալուծման: Միւս կողմից էլ կրօնական հայեացքները փոխուելով՝ խախտում են այս նահապետական

*) Հարսը կժի մէջ ցորեն է ածում և ուսին դրած՝ դէպի աղբիւրն ուղղւեալում. ապա ճանապարհը փոխելով մտնում է հերանց տուն, այնտեղ դատարկում ցորենը և շտապով դէպի աղբիւրը իջնում: Երբեմն մի ուրիշ հարսի մատնութեամբ սկեսուրը հետևում է նրան, կուժը ուսից վերցնում և քաղմութեան առաջ թքում-մրում, հաչոյում, անիծում խեղճ հարսի հերանց:

կազմակերպութիւնը. այսպէս՝ կրօնասէր Հարսերը Հաւատում են, թէ ինչպէս որ իրենք վարուին իրենց սկեսուրների Հետ, այնպէս էլ վարուելու են իրենց Հարսերը իրենց Հետ. և այս կրօնական Համոզմունքից դրդուած զսպում են իրենց *):

Ասացինք, որ պառաւ կինը վայելում է բաւական ազատութիւն. այսպէս մինչդեռ նորահարսը կամ միւս Հարսերը Հարեւանի, իրենց Հօրանց տունն անգամ գնալու Համար իրաւունք պիտի խնդրեն սկեսրոջից **), պառաւ կինը Համարձակ դուրս է գալիս տանից առանց՝ մինից իրաւունք խնդրելու, գնում ուր որ կամենում է. խօսում է ամենի, նոյն իսկ անծանօթների Հետ, թէ՛ և, պէտք է ասած, դարձեալ ամաչելով, ու շալը երեսին քաշած: Նրան ամեն տեղ յարգանքով են վերաբերում, նրա անցնելիս Հարսերը ոտի են կանգնում, կանայք Համբուրում են նրա ձեռքը, տղամարդիկ ակնածութեամբ են վերաբերում. եկեղեցում, ննջեցեալների տներում, Հարսանիքների առաջնակարգ տեղը, առաջին պատիւը նրանց են տալիս:

Պառաւ կանայք Հասարակական դեր էլ են կատարում. նշանաւոր տօներին ժողովարարութիւն են անում և մատաղ

*) Պատմում են, թէ մի հարս չկամենալով նոյնութեամբ կատարել իւր սկեսրոջ խնդիրը, հաւի փոխարէն մի շանլակոտ է մորթել, եփել և տուել նրան ուտելու: Եւ երբ ինքն էլ է դարձել սկեսուր, մի օր խնդրել է իւր հարսին մի հաւ մորթել, եփել: Սա մորթում է մի հաւ, բայց երբ ձգում է կաթսան եփելու, տեսնում է, որ հաւը շանլակոտ է դարձել: Այդ թափում է և մի ուրիշն մորթում, բայց այս անգամն էլ նոյն կերպորանափոխութիւնն է կատարւում: Միամտօրէն նա գնում այս պատմում է սկեսրոջը և սա մտաբերելով իւր արածը՝ պատասխանում է. «Ոչինչ, բեր, իմ բրդածն է, պիտի ուտեմ»:

**) Պատմում են, թէ մի հարս սաստիկ ցանկացել է գնալ իւր ծնողների տնութեան, որ ապրելիս են եղել մօտակայ գիւղում: Սկեսուրը նրան պատասխանել է. թէ երբ շորերդ մաշես, թոյլ կըտամ, որ քեզ տանեն: Հարսը տանում շորերը փշերի, ծառերի է քցում, շուտով մաշում և կրկին թոյլտուութիւն խնդրում: Սկեսուրը պատասխանում է, թէ սպասիւր, երբ որ քոշերդ մաշես, կըտանենք: Սա էլ վերցնում է ծածուկ քոշերը դնում դռան տակը և այնքան տանում-բերում, որ մաշւում են: Եւ երբ երրորդ անգամ թոյլտուութիւն է խնդրում, սկեսուրը բարկանում է վերան և ասում. երբ որ դու մաշուես, այն ժամանակ կըտանենք: Խեղճ հարսն առանձնացել է լաց լինելու և անիծել է սկեսրոջը. «Հունց որ դու ինձ հօրանց տան հարսաթ (կարօտ) թողիր, դու էլ արքայութեանը հարսաթ մնաս»:

կտրում. երաշտ ժամանակ լծում են արօրի մէջ և գետը հակառակ կողմից վարում, որ անձրև գայ. որը երեխաներին որդեգրում և խնամում են, բժշկութեամբ են պարապում, տատժէրութիւն են անում. աչք տուածներին աղօթում, վախ բըռնում, կուռ չափում, չոփ հանում, և այլն:

Որք աղջկայ դուռքիւնը. — Գիւղերում որք աղջկայ դուռքիւնը ծնող ունեցողներից շատ չէ տարբերում. սովորաբար մի մօտիկ կամ հեռաւոր ազգական և կամ մի կողմնակի մարդ թաւախութեամբ վերցնում է նրան իւր մօտ պահելու, որովհետև աղջկայ աշխատանքը աւելի է արժենում, քան նրա ապրուստը, մանաւանդ որ նահապետական մեծ գերդաստանի մէջ մի աղջկայ կերածը երբէք նկատելի չի լինում, բայց այդպիսի գերդաստանները միշտ աշխատող ձեռքերի պէտք են ունենում: Եւ երբ աղջիկը արբունքի է հասնում, փեսայացուից ստացած դրամով մի երկու ձեռք հանդերձներ են կարում և պսակում, առանց մի որևէ ծախսի տակ ընկնելու: Եւ որովհետև գերդաստանի մէջ առանձին խնամք, առանձին դաստիարակութիւն չի տրւում աղջիկներին, ուստի և որք աղջկան հարագատներից տարբերելու մի առանձին հանգամանք չկայ: Միայն մի բան նկատելի է, որ որք աղջկան միւսներից աւելի են աշխատեցնում, նրա կարիքներին աւելի պակաս կերպով են բաւականութիւն տալիս: Եւ այսպէս՝ կարող ենք ասել, որ այս գաւառում չկայ մի գիւղ, ուր որք աղջիկը քաղցից և անհոգատարութիւնից մեռնէր:

Պատահում է նաև, որ որք աղջկան գիւղից բերում են քաղաք և մինի մօտ ծառայութեան տալիս այն պայմանով, որ նա առանց ռոճկի, «մի փոր հացով» ծառայի, և երբ նա արբունքի հասնի, նրան իբր այնքան տարիների ծառայութեան վարձ՝ մի թեթև օժիտ պատրաստեն և հարսանիքի ծախսը հոգան: Այսպիսի դէպքերում աշխատում են որքան կարելի է յետաձգել ամուսնութիւնը, աւելի երկար նրան ծառայեցնելու նպատակով:

Այլի կնոջ դուռքիւնը. — Եթէ դեռ ևս պսակի խորհուրդը չկատարած նշանած աղջիկը կորցնում է իւր փեսայացուին,

նրան սովորաբար պսակում են այդ մեռած փեսացուի եղբայր-ներին, իսկ եթէ եղբայրներ չունի, մօտիկ ազգականներից մէկի հետ:

Երբ դեռ ևս որդի չունեցած է այրիանում, մեծ մասամբ հաւաքում է իւր տարած օժիտը և վերադառնում հօրանց տուն, պսակում մի ուրիշի հետ: Աւելի պարկեշտ և գովելի են համարում այն այրիները, որոնք մնում են սկեսրանց տանը մինչև ամուսնանալը: Առհասարակ հօրանց տուն վերադառնալը սկեսրանց համար ամօթալի է համարում:

Եթէ երեխաներ ունին, անշուշտ ապրում են սկեսրանց տանը. ոմանք թողնում որդիներին և կրկին ամուսնանում, ոմանք էլ մնում և իրենց երեխաներին խնամում: Առհասարակ այրի կնոջ դրութիւնը գերդաստանի մէջ բաւական ծանր է. թէ միւս հարսերը և թէ տեղերը փոքր ինչ խէթ աչքով են նայում նրա և մանաւանդ որդիների վրայ: Երբեմն լեվիրատ է ծածկաբար տեղի ունենում, կասկածանք, նախանձ յառաջ գալիս և վրդովում գերդաստանի խաղաղութիւնը:

Այրի կինը վերստին ամուսնանալիս թէև ձևականապէս ենթարկւում է սկեսրոջ իշխանութեան, թէև նրանից են խնդրում նրա ձեռքը, բայց իսկապէս նա միանգամայն ազատ է ընտրելու ում որ կամենայ:

Այսպէս ուրեմն նահապետական գերդաստանը այնուամենայնիւ որոշ չափով ապահովում և պաշտպանում է այրի կնոջը, մինչդեռ ընտանիքը շատ անմխիթար դրութեան մէջ է թողնում նրան: Ամուսնու մահից յետոյ իւր երեխաներով միայնակ մնացած այրին չի կարող որդիներին թողնել և վերստին ամուսնանալ, այստեղ, ոչ մի բաժան եղբայր, հայր յանձն չի առնում պահել պահպանել նրա երեխաներին. նա անճարացած պիտի նստի խնամելու իւր երեխաներին և կամ աշխատի մի այնպիսի ամուսին գտնել, որը համաձայնէր ընդունել և՛ իւր երեխաներին, իսկ այսպիսին շատ դժուար է ճարում:

Գերդաստանի մէջ այրի կինը պարտաւորուած չէ կանացի աշխատանքների սահմանից դուրս գալ, ինչ որ իւր ամուսինը պիտի անէր՝ այժմ անում է տեղը. իսկ ընտանիքի մէջ ամէն

բան ծանրանում է կնոջ վզին. նա պետք է մշակներ վարձէ ալգին մշակելու, արտը ցանելու, հնձելու. նա ինքն է գնալու նրանց վրայ հսկելու համար. արտին, կամ այգուն մի վնաս հասնելիս նա ինքը պիտի գնայ տանուտէրին գանգատուելու. պարտապանից նա ինքը փողը պիտի պահանջի և եթէ չտայ, ինքը պիտի գնայ դատաստան գանգատուելու, և որովհետեւ պարտապանները գիտեն, որ այդ ծանր է կնոջ համար, ուստի և ձգձգում են և չեն վճարում: Հարկահաւաքը գիտենալով, որ նա մի անպաշտպան կին է, մի քիչ աւելի է պահանջում, այն բաներում, ուր առաջ ամուսնու միջամտութեամբ կամ նրա պատուի համար զիջողութիւն էր արւում, այժմ այլևս չեն անում: Այրի կինը ինքը ստիպուած է միջամտել, խնդրել, պահանջել, բայց նրա պահանջները մնում են անկատար և դեռ նրան նախատում էլ են և անզգամ կոչում:

Երբ ահագին դժուարութեամբ, դառն արցունքներով մեծացնում է այրի կինը իւր որդիներին և հարսեր բերում, նրա դրութիւնը դարձեալ ոչնչով չի լաւանում. «անգլուխ» պառաւին նոյն իսկ որդիները շատ չեն պատւում, նրան շատ չեն լսում. չափահաս, աւագ որդին դառնում է տան մեծ, և ձրգտում է տան իշխանութիւնը մօրը ձեռքից խլել և նոյն իսկ նրան էլ իրեն ստորադրել: Մայրը, որ մանկութիւնից արդէն վարժուած է ենթարկուելու, հպատակուելու, հեշտութեամբ ստորադրւում է նրան և կամաց կամաց յետ քաշւում: Հարսերը, իրենց ամուսինների բարձրանալով գոռոզացած՝ իրենք էլ միւս կողմից աշխատում են տան ներքին կառավարութիւնը իրենց ձեռքը ամփոփել. այստեղ այրի կինը աւելի խստութեամբ է ընդդիմադրում, սակայն զրկուած լինելով իւր իշխանութեան նեցուկից—ամուսնուց—չի կարողանում ընդդիմադրել և երկար անբաւականութիւններից և կռիւներից յետոյ, յառաջ են գալիս բաժանումներ, ամուսնացածները առանձնանում են, իսկ մայր-այրին մնում է իւր չամուսնացած որդիների մօտ կամ մի հարսի մօտից միւսի մօտ անցնում, երբ նրանք ծննդկան կամ հիւանդ են լինում: Այս ցաւալի դրութիւնը ի նկատ առնելով կանալք ցանկանում և խնդրում են Աստծուց, որ իրենք իրենց ամու-

սիններից առաջ միռնեն, նրանց ձեռքերով «առօք փառօք
Հողը դրուին» ¹⁾։

Բայց կնոջ դրուածիւնը հակիրճ և շատ լաւ աւելի լաւ
որոշում է ժողովրդական բանաստեղծութիւնը՝ այսպէս.

Հօրն ընկայ՝ խոր հորն ընկայ.

Մօրն ընկայ՝ դռնեդուռ մուրն ²⁾ ընկայ.

Աղքատն ընկայ՝ աղքատորն ընկայ.

Բուրն ընկայ՝ ջուրն ընկայ.

Մարդն ընկայ, մարդն ընկայ՝

Շղջթաթախ ³⁾ վարդն ընկայ:

Ա Ջ Գ Ա Կ Յ Ա Կ Ա Ն Բ Ա Ռ Ե Ր.

Մեծ հօրը ասում են պապի
Մեծ մօրը՝ տատի
Հօրը՝ ան հէր, ապէր. ամի.
Հօրեղբօրը՝ ամի, ապէր.
Հօրեղբօր կնոջը՝ մեծ աղիգ, աղի.
Մօրեղբօրը՝ դայի.
Մօրեղբօր կնոջը՝ քուակին.
Հօրաքրոջը՝ հրաքիւր. բիբի
Մօրաքրոջը՝ մրաքիւր. բիբի.
Քրոջը՝ անքեր, պաճի.
Եղբօրը՝ անպէր, ապէր.
Անքահօրը՝ պելի,
Անքաւորը՝ խըչախապէր.
Անքամօրը՝ սնամէր.
Անքահօր հօրը՝ սանհէր
Անքահօր կնոջը՝ պելակին.

Խ Ն Ա Մ Ո Ն Ք

Ամուսնու հօրը՝ պատրոն.
" մօրը՝ սկեսուր.
" եղբօրը՝ տեգր.
" քրոջը՝ տալ.
" եղբօր կնոջը՝ տէգերակին.
Անոջ հօրը՝ հաներ.
" մօրը՝ զանքունչ, հետը խօ-
սելիս ան մէր, զիզի՝ զիզի
աղի.
" եղբօրը՝ հանօր տղայ.
" քրոջը՝ քենի.
" քրոջ մարդուն՝ քնակալ.

¹⁾ Եր'ու հարս իրենց աչրի սկեսրոջը դնում են մի կարպետի մէջ և ծայրերից բռնած այնքան պատէպատ տալիս, որ խեղճ կնոջ ուշքը գնում է և ձայնը կտրւում։ Այս միջոցին հարսերը պառկեցնում են նրան անկողնու մէջ և կանչում իրենց ամուսիններին, նկարագրելով նրանց, իբր թէ նա լանկարծակի հիւանդացել է։ Երբ որդիները մի քիչ ուշքի են բերում մօրը և հարցնում ծրան, թէ ի՞նչ է եղել. նա, չկարողանալով խօսել, շարժում է գլուխը դէպի իւր երկու կողմը կանգնած հարսերը և ի՛, ի՛ անում։ Որդիները բան չհասկանալով՝ հարսերին են դիմում բացատրելու. և սրանք ասում են, թէ նա իւր ունեցած զարդերը երկու հարսերին է կտակում։

²⁾ Մուրալ.

³⁾ Յողալից։

Բ Ա Ղ Ա Ն Ի Ս.

Գիւղերում բոլորովին բաղանիսներ չկան, իսկ քաղաքում՝ կան մի քանիսը, որոնցից ամենալաւը եկեղեցապատկանն է։ Սրանց ջուրը հանքային չէ. այլ տաքացնում են։

Գիւղերում լողանում են ձմեռը՝ տանը, իսկ ամառը՝ բաւկում, կապերտներով և սաւաններով մի անկիւն առանձնացնելով։

Սովորաբար կանայք լողանում են ամէն շաբաթ օր և կամ գլխներն ու ոտներն են լուանում, իսկ տղամարդիկ և պառաւանները տարին միայն մի քանի անգամ, մէկ մէկ էլ գլուխներն և ոտները լուանալ տալիս։ Թէ՛ լողանալիս և թէ՛ լուացուելիս առաւելապէս գործ են ածում ճարպի (փիի) սապոն, իսկ աղքատները՝ չողան (salicornia). սակայն այս չողանը աւելի գործ են ածում լուացքի մէջ։

Լողանալիս սպիտակեղէնները փոխում են և հանածը անմիջապէս լուանում։

Առհասարակ երեխաներին լողացնում են մայրերը և տատերը, հարսերին՝ աղջիկները և կրտսեր հարսերը աւագութեան կարգով, այսպէս՝ առաջին հարսին լողացնում է երկրորդ հարսը, երկրորդին՝ երրորդը և այլն, իսկ նորահարսին՝ տան աղջիկը։ Սկեսուրին լողացնում են հարսերը, իսկ սկեսուրը երբէք չի լողացնում հարսին, ամօթ համարելով այդ։

Լողացնողը իսկոյն լողացողի շորերն էլ լուանում է նրա լողացած ջրի մէջ և ապա ինքը լողանում, կանչելով իրեն լողացնողին։

Կանայք լողանալիս նախ մի մեծ կաթսայով ջուր են տաքացնում, ապա տաշտը և սրա մօտ մի երկրորդ կաթսայ դնում, առաջին կաթսայից ջուրը վերցնում, լցնում երկրորդ կաթսան, սառն ջուր աւելացնում, այնպէս որ բարեխառն լինի, ապա գլուխը քանդում, երեսին խաչ հանում, «Յիսուս Քրիստոս Աստուած, դու չար աչքէ թափես» ասում և սկսում գլուխը լուալ։ Մի քանի անգամ սապնելուց յետոյ գլխին քսում են կամ քացախ, մէջը մի քիչ իւղ հարած, կամ մածուն, և

կամ ձուր լաւ հարած դիզնուց: Յետոյ հանում են հանդերձները, նստում տաշտի մէջ և լողանում: Լողացնողը ջուր է ածում, սապոնում, լփում, և օգնում հագնուելու:

Քաղաքում ստորին և աղքատ դասակարգը նոյնպէս տանն է լողանում, իսկ փոքր ինչ հարուստները երկու շաբաթը մի անգամ կամ աւելի ուշ գնում են բաղանիս: Փանձակում, ինչպէս և ուրիշ գաւառական քաղաքներում, բաղանիսը կանանց կլուբ կարելի է համարել: Այստեղ հաւաքւում է կանանց ահագին բազմութիւն և միեւնոյն, ընդհանուր բաժնում լողանում 4—5 ժամ շարունակ: Այս միջոցում միմեանց տեսնում են, միմեանց կողք նստում, երկար խօսակցում, նորութիւնները միմեանց հաղորդում, սրան նրան բամբասում: Բայց բաղանիսը մի ուրիշ դեր էլ է կատարում. մեծ մասամբ այստեղ են ընտրւում հարսնացուները. երիտասարդների մայրերը շուտ շուտ գնում են բաղանիս, դիտում, քննում այս և այն աղջկան, որ տեսնին, թէ մարմնական մի որեւէ պակասութիւն չունին: Բաղանիսում ծառայող լողացնող կանայքը առաջինն են, որոնց դիմում են երիտասարդների մայրերը տեղեկութիւններ առնելու աղջիկների կազմուածքի և բնավորութեան մասին:

Կ Ե Ր Ա Կ ՈՒ Ր Ե Ի Խ Մ Ի 2 Գ.

Այս գաւառի հայ գիւղացիների սնունդը կազմում են գլխաւորապէս բուսեղէնն ու կաթնեղէնը. մսեղէնը շատ փոքր մասն է բռնում: Բացի մի քանի մեծ և կենդրոնական գիւղերից, ոչ մի գիւղում չատուկ մսավաճառ չկայ, և յատկապէս ծախելու համար կենդանիներ չեն մորթում: Երբեմն միայն, երբ մինի եզը կամ ոչխարը վնասւում և կամ մի որեւէ հիւանդութիւն ստանալով՝ անպէտքանում կամ սատկելու վտանգին է ենթարկւում, գիւղացին մորմոքած սրտով մորթում է և մի ծառի ճիւղից քաշ տալով՝ ձայն տալիս գիւղին, որ գան միս առնեն: Այս ժամանակ ամբողջ գիւղը ցնծում է և մի տեսակ կենդանութիւն, շարժում ստանում: Ամէն կողմից խմբւում են մսավաճառի շուրջը և հերթի չսպասելով՝ ահագին աղմուկ բարձրացնում: Թռչուններ, ինչպէս հաւ, բադ, հնդկահաւ, թէև պահում են, և այն էլ բաւական մեծ քանակութեամբ, բայց հագիւ է պատահում:

որ մորթէին և ուտէին: Մինչև մարդը չհիւանդանայ և կամ հաւը սատկելու չլինի, հաւով չսրպայ չի եփուիլ: Ձկներ ևս քիչ են գործածւում, որովհետև գաւառում մեծ լճեր և գետեր չլինելով շատ չկան:

Գիւղացին մտով կշտանում է առաւելապէս մատաղ անելիս. ծանրը աշխատանքներից ազատուած նա բարձրանում է մի որևէ ուխտատեղի, և ազատ, թարմ օդում մորթում մի գառը կամ մի ոչխար և կամ գոնէ մի աքաղաղ, եփում, խորովում, կուշտ ուտում, մի քիչ էլ գինի խմում և ապա կրկին հետի վերադառնում, մի գեղեցիկ զբօսանք կատարելով: Երկար, ծանր աշխատանքներից և վատ սննդառութիւնից յետոյ այսպիսի մի զբօսանք և մանաւանդ այսպիսի մի սննդարար սեղան, միացած յուսոյ և երախտագիտութեան հաւատքի հետ՝ միանգամայն շատ լաւ ազդեցութիւն են անում գիւղացու թէ հոգեկան և թէ օրգանական կեանքի վրայ:

Բուսեղէններից ամենից աւելի և անհամեմատ մեծ քանակութեամբ գործ են ածում հացը, որ պատրաստում են ցորենից, գարուց, կարտոֆիլից և եգիպտացորենից: Բանջարեղէնը այնքան շատ չի գործածւում, որովհետև ընդհանրացած սովորութիւն չէ դարձած բանջարանոցներ պահել: Ընդհակառակը մրգեղէնը շատ մեծ քանակութեամբ է սպառւում: Ամառուայ սննդի մեծագոյն մասը՝ մրգեղէնն է կազմում: Մի կտոր հաց դնելով թւի տակ՝ կանայք և տղաներ առաւօտ շատ վաղ գնում են այգի և երեկոյեան վերադառնում: Թուփ, կեռաս, խնձոր, տանձ, և մանաւանդ խաղող միւսնոյն ցամաք հացի հետ զանազանակերպում են սրանց պարզուկ սեղանը:

Վաթնեղէնից պանիրը ունենոր տներում անբաժան է հացից. միշտ պանիր հացով սկսում, պանիր հացով վերջացնում են: Մի ամբողջ կամ կէս լաւաշի մէջ պանիր շարելով՝ ոլորում են և մի ահագին բրդուն շինելով՝ երկու ձեռքով բռնում և այտերը ուռեցրած՝ ուտելով գործերին գնում: Ո՛չ պակաս գործածական է նաև մածուկը, որ ոչ միայն կշտացնում, այլ և տապից հովացնում է, երբ ջրհոս են (ջրով խառնում) և խմում: Վարագը, միացած մեղրի հետ՝ հիւրի կամ հարսնեւորների բաժին է ընկնում: Իսկ իւղը մեծ մասամբ վաճառ է հանւում և մեծ խնայութեամբ գործածւում:

Մեղրը պաս օրերին գալիս է քաղցրացնելու սոխի ահագին կտորներով համեմուած լոբու թողած համը:

Գիւղացիներն ընդհանրապէս շատակեր են, իսկ սրանց մէջ քահանաներն անկուշտ: Ժողովրդական առակն ասում է, թէ մի գիւղացու այգի երկու քահանայ և եօթը գոմէշ էին մտել և ուտում էին: Երբ հարցրին գիւղացուն, թէ որոնց դուրս հանեն այգուց, քահանաներին, թէ գոմէշներին: Նա պատասխանեց. «Եթէ ուզում էք, որ

տուհնս չաւրի, հեռացրէք քահանաներին, որովհետեւ գոմէշները կը-
կշտանան և կըդադարեն ուտելուց, իսկ քահանաները անվերջ պիտի
ուտեն»:

Գիւղացիները օրական չորս անգամ են հաց ուտում. առաւօ-
տեան, սովորաբար հաց ու պանիր կամ միայն ցամաք հաց. կէս օրին՝
մի, երբեմն և երկու տեսակ կերակուր, երեկոյեան մօտ, ժամը 4 ին՝
դարձեալ պանիր հաց, և երեկոյեան՝ ժամը 7-ին նոյն ճաշուայ կե-
րակրները: Տղամարդիկ ճաշում են առանձին, կանայք առանձին և
մինչև որ տղամարդիկ ճաշից վեր չկենան, կանայք չեն նստիլ հաց
ուտելու: Սակայն այս միայն նահապետական տներում, միւսներում
ամէն կերպ էլ պատահում է: Կերակուրը մատուցանում են մի ամանի
մէջ ածած և բոլորը սկսում են նրա միջից ուտել: Սակայն այժմ շատ
տներ սկսել են իւրաքանչիւրին առանձին ամանով մատուցանել: Ծաշի
ժամանակ շատ քիչ են խօսում, որովհետեւ ամէն մինը աշխատում է
մի քանի պատառ միւսից աւելի ուտել: Երբ միս է լինում կերակրի
մէջ, աւելի ճարպիկները մինը միւսի յետևից վերցնում են կտորները
և միքանի տեղից կրծելուց յետոյ վայր դնում իրենց առաջը, և երբ
վերջանում է միսը, կրկին մէկ մէկ վերցնում են այդ միւսնոյն կտոր-
ները և կարգին կոծում, հաստատ համոզուած լինելով՝ որ այս անգամ
մօտինը չի խլիլ նրա պատառները, որովհետեւ ինքը արդէն մի ան-
գամ կոծել է:

Հիւր եկած միջոցին չորս, հինգ, երբեմն էլ վեց տեսակ կերակրո-
ւներ են պատրաստում և ամէն կերպ ստիպում են հիւրին, որ շատ
ուտի:

Պատառաքաղի և անձեռոցիկի գործածութիւնը հետզհետէ
մոռնում է:

Խմիչքներից թէյը հետզհետէ ընդհանրանում է: Ունեւոր տները
արդէն առաւօտ երեկոյ խմում են թէյ, միայն կծովի: Պաս օրերին
միայն թոյլ են տալիս իրենց, այն էլ ոչ տան բոլոր անդամներին,
քցած խմել՝ հացի հետ: Ջքաւոր տներում թէյը պատրաստում է հիւր
եկած միջոցին, մի չափ մէջ ջուր եռացնելով: Իսկ ունեւոր տները
ինքնաեւ ունենում են: Ջքաւոր ընտանիքները թէյի փոխարէն գործ
են ածում «Էթ» բոյսի տերեւները, ոմանք էլ ուրիշ խոտեր:

Կաթ սովորաբար շատ չեն գործածում:

Ոգելից խմիչքներից սաստիկ գործածում է գինին, որ գաւառի
արդիւնաբերութեան գլխաւոր բերքերից մինն է, և օղին: Ո՛չ մի ու-
րախութիւն, հարսանիք, կնունք, ո՛չ մի տխրութիւն, թաղում, չի
անցնում առանց գինու և օղիի: Սովորաբար առաջի բաժակը տան-
տէրն է խմում, երկար բարեմախտութիւններ անելով: Միւսնոյն բա-

Ժակը կամ բաժակները ձեռքից ձեռք անցնելով քսւում են համարեա բոլորի շրթունքներին: Երբ խմիչքը մատուցանում են, վերցնողը նախ թեթեւութեամբ խփում է մատուցանողի ձեռին և «լաւ ձեռքէ է» ասելով վերցնում, երկար բարեմախտութիւններ անում և խմում: Անմիջապէս՝ զանազան կողմերից «Անուշ» են ասում և սա գլուխ տալով «Անուշ կենաք» է պատասխանում:

Սովորաբար կերակուրները պատրաստում են իրենք, տանտիկիները, սկեսուրը կամ աւագ հարսը և խոհարար կամ խոհարարուհի չեն վարձւում գիւղական ամենահարուստ տներումն անգամ: Նոյնն է գրեթէ և քաղաքում ստորին և միջին դասակարգներում: Միայն շատ հարուստ տներում երեւում են առանձին խոհարարներ կամ խոհարարուհիներ:

Հարսանիքի և թաղման ժամանակ տրուած ճաշերի համար կանչւում են գիւղում յայտնի կերակուր եփող կանայք որոնք թուրքերէն բառով «քէչվանի» — խոհարար են կոչւում: Հացն էլ իրենք տանտիկիներն են թխում, միայն վերոյիշեալ միջոցներին կանչում են կամ բարեկամ և կամ աղքատ կանանց իրենց օգնելու: Ահա գիւղացիների ամենագործածական ուտելիքները:

Բ ու ս ե ո լ է ն ն Ե ը

Կարտոֆիլով հաց, Կարտոֆիլը լուանում են և լցնում ջրով չի կաթսայի մէջ եփում, ապա քաւկիրով հանում, դնում մի թէպքնի (փայտէ խոր սկուտեղ) մէջ և «կարտոֆիլա թաքի» կոչուած փայտով, — որի մի ծայրը գունտ է, իսկ միւսը երկար, — թակում, ապա վերցնում են և ածում մի ուրիշ կաթսայով եռացրած ջրի մէջ: շերեփով խառնում, փլաւքամիով քամում և շերեփով այնքան ճմլում, որ կարտոֆիլի մասերն անցնում են փլաւքամու ծակերով, իսկ կեղեւը մնում է փլաւքամու վրայ, որը և դէն են ածում, իսկ կարտոֆիլի անցկացած մասի հետ ալիւր են խառնում, շաղախում և հաց թխում:

Սիմինսրով հաց. — Սիմինտրը չորացնում են, խախալով մաղում, ջրաղացում աղում, և ալիւրի հացի նման թխում դեռ հաց, այսինքն կլոր հաստ հացեր, որովհետեւ շատ բարակ չի բացւում:

Պեաղաբն. — Կտրօնի խմորի պէս հունցելով խմորը, գնդում են, կլորածն բաց անում, պատառաքաղով երեսը նախշում, երեսին ձու քսում, թոնրում թխում և ապա երեսին մեղր կամ շաքարաջուր քսում:

Քեաքա կամ պլիթ. — Ալիւրը հունցում են մի քիչ թթխմորով («խուշ»). հացի խմորից աւելի պինդ և թողնում մի քիչ թթուելու, ապա մի մեծ (մօտ $\frac{1}{2}$ արշ. տրամ.) գաւաթի մէջ պատրաստում են հեռ (հաս, խուս). — իւղը առանց տաքացնելու ձգում են գաւաթի

մէջ և ձեռքով անցքան հարում, որ փրկուած է՝ աչս Ժամանակ մա-
ղած ալիւր և ծեծած շաքար քիչ քիչ ցանելով շաղախում են, միջև
որ ստացւում է փխրուն գանգուած: Մրանից յետոյ՝ պատրաստուած
խմորը գնդում են, գրտնակով բարակ բանում, սա կոչւում է կոլոր
լոշ.—ապա աչս լոշի վրայ գնում են հետ, մի նոր լոշ դնում վերան,
կրկին հետ փռում, կրկին լոշ փռում, և ապա մի անգամ էլ հետ փռում
և լոշերը կտրում, ճսլելով: Յետոյ երկու կամ երեք կտոր անում, իւ-
րաքանջիւրի ծայրերը ոլորում, դնում խորհի փայ, տափակացնում,
երեսը պատառաքողով նախշում, ձու քսում և թխում: Թոնրից հա-
նելիս երեսին մեղր կամ շաքարաջուր են քսում:

Ձեթով պիթք.—Պատրաստում են պաս օրերին, ինչպէս ուտիսուայ
բլիթը, հետը՝ ձէթով և շաքարով:

Գորոն.—Միքանի ֆուստ շաքար լուծելով եռացրած ջրի մէջ և
շարմաղով քամելուց յետոյ՝ լցնում են կաթի մէջ և սրանով շաղախում
ալիւրը՝ միքանի տասնեակ ձու, թթխմոր, աղ, պղպեղ և աղվա *):
աւելացնելով: Երբ խմորը թթւում է, գնդում են և բանում եռան-
կունած, քառանկիւնի, քառակուսի և այլ ձևերով, աղա խմորի երեսին
իւղ քսելով՝ փայտէ տիպով զանազան նախշեր են անում և ապա ձու
քսում, խաշխաշ ցանում, պատառաքողով ծաղկոտում դնում տափա-
կ (հացառ) վրայ և խփում թոնրի կողին: Թխում: Թոնրից հանելիս
մեղր կամ շաքարաջուր են քսում երեսին:

Կուտապ.—Մանդի մէջ լցնելով ընկույզ, ջաթղած սոխ, քիչմիջ, աղ
և պղպեղ, թափում են, ձեռքով ճնշում, յետոյ թանձր հունձած խմորը
բաց անում, սրանից մի շերտ փռում, խմորի կէտը վրայ բերում, եզ-
րերը ձկնտում, թոնրի շուրթը խփում, եփում:

Անում են առաւելապէս մեծ պատի երկուշտրթի, Աւաղ ուրբաթ
օրերը, գերեզմանատուն տանելու:

Հալուայ.— Իւղը դաղում են, վերան մաղած ալիւր լցնում և խառ-
նում, և երբ կարմրում է, մի քիչ էլ մեկը են աւելացնում և կրկին
խառնում, միջև որ պնդում է: Յետոյ լցնում են փոքրիկ սկուտեղ-
ների մէջ, երեսը հարթում, գլխի ծայրով կամ պատառաքողով զա-
նազան նշխեր անում, մի կտոր շաքար խրում մէջ տեղում և խա-
շած և չամիչ շարում:

Առաւելապէս ծննդկաններին են նուէր տանում:

Խաւիծ.— Ուտեցնում են առաւելապէս ծննդկաններին: Մի քիչ
ալիւր են մաղում վերան, սառը ջուր շաղ տալիս, մատներով տրորում,
փոքրիկ, բրնձաչափ հատիկներ կնգում, աճում սոխոռաձի վրայ:

*) Աղվան բանականում է գիւլ-գառլինից, դառլինից, կոմից և գի-
րաթից:

խառնում, և երբ կարմրում է, մի գդալ էլ մեղր են ածում և մատուցանում:

Ծնեբալ.—Ծնեբալը ընտրում են, մաքրում, լուանում, խաշում, հանում ձգում իւղի մէջ և մի քանի հարած ձու լցնում վերան:

Գարկաժ, Դդումը, կարկաժ, դնում են կրակին, երբ քիչ խանձւում է, կաշում են, ապա լուանում, կըտըրտում, կրկին լուանում, լցնում կաթսայի մէջ, մի քիչ ջուր ածում և եփում: Եթէ պասուաչ է՝ մանրած ընկոյզ, թթու հուն կամ դամբուլ աւելացնում, իսկ եթէ ուտիսուց՝ ջրի փոխարէն կաթ են ածում:

Ջկումաձուն.—Հասած զկեռը ածում են ջրի մէջ, եփ տալիս, մաղով քամում, կորիզները և կեղեւ դէն ածում. փուշի սնում—մի քիչ ալիւր ջրի մէջ խփում—ածում զկեռաջրի վրայ, աղ աւելացնում: Ուտելիս՝ ծեծած սխտոր են աւելացնում իրենց բաժինների վրայ:

Ջլանառ.—Ջուրը եռացնում են, բրինձը 5 անգամ լուանում, ածում են ջրի մէջ, աղ ցկում (բրինձը ջրից 4 անգամ քիչ պիտի լինի): և թողնում եփ գալու. Մի ուրիշ կաթսայի մէջ ձէթ են ածում, սոխ՝ ջարդում, և երբ կարմրում է, ածում են բրնձի վրայ, մի քիչ խառնում, կաթսայի բերանը ծածկում և թողնում բոլորովին եփ գալու. վերցնելիս ցկւած են պղպեղ և կոտորած գինձ:

Փքոճ.—Առաւելապէս ուտում են ծերունիները.

Եռացրած ջրի մէջ կոտորած սոխ և աղ են ածում, ալիւրը մաղում են մի սկուտեղի վրայ, մի քիչ սառը ջուր շաղ տալիս, ապա մատներով ալիւրը շաղախում, բրնձի մեծութեան գնտակիկներ պատրաստում, ածում առաջին կաթսայի մէջ և խառնում:

Ուտիսին իւղ են աւելացնում, պասին՝ ձէթ, մանրած ընկոյզ:

Կոնչոլ.—Իւղով կամ ձէթով սոխոռած են անում, մի քիչ ջուր աւելացնում, մի քիչ հաց բրդում, մի քանի ձու էլ հարում, ածում կաթսայի մէջ:

Պեննառ.—Ձեռներին շորեր կապած քաղում են պէնճարը, որ չկծոտէ, յետոյ ընտրում են, մաքրում, դանակով կտրտում, խաշում, ջուրը քամում, աղ ցանում, իւղով կամ ձէթով տապակում: Ուտիսին ձու էլ են կոտրում վերան: Ոմանք էլ սխտորը մաճնի մէջ խառնելով ածում են վերան:

Աւելուկ.—(միզուկ) հիւսում չորացնում են և պահում: Սրանից եփում են թթուաւ միզուկ, աղցան և ալիւ:

Թբուաւ միզուկ.—Աւելուկը լուանում և խաշում են, յետոյ քեակիրով հանում, դնում են խոնչի մէջ, աղ ցանում և ծհանով (թաթակիշ) ծեծում, մի քիչ թթու լաւաշ ձգում են աւելուկի ջրի մէջ, յետոյ ալիւ լաւաշը հանում, դնում են մի ամանի մէջ, ցուրտ ջուր ածում, տրորում, յետոյ ածում աւելուկի ջրի մէջ, ապա մի բուռ

ալիւր մի քիչ ջրի մէջ տրորում, ածում են նոյն աւելուկի ջրի մէջ, թական աւելուկը լցնում այս կաթսայի մէջ, թողնում եփ գալու վերջը մի քիչ էլ ծեծած ընկոյզ լցնում:

Ուտելիս աւելացնում են ծեծած սխտոր:

Ախցան.—Ձէթով սոխոռած են անում և խաշած ու ծհանով ծեծած աւելուկը լցնում վերան ապա տապակում. ուտելիս ծեծած սխտոր են աւելացնում:

Խաւիլ.—Ցորենը սաճու վրայ աղանձում են, փոխինդ դարձնում, յետոյ երկանքով աղում, ապա մաղում, մաղի մէջ մնացած խոշոր մասը ածում են ջրով լի կաթսայի մէջ, աղ ածում, եփում. երբ ջուրը քաշում է, մաղուած մանր փոխինձից մի քիչ էլ շաղ տալիս վերան, խառնում, վերցնում կրակից: Յետոյ թան կամ հարած չորաթան են ածում ամանի մէջ, խաշիլից ածում վերան, մէջ տեղում փոքրիկ փոս անում և հալած իւղ ածում, ուտում:

Կորկոթի խաւիլ.—Կորկոտը սանդում թակում են, փռում արևի տակ չորացնում, քամուն տալիս, որ թեփը գնաց, մաքրուի: Ապա երկանքում աղում, մաղում, լցնում ջրով լի կաթսան, եփում, երբ ջուրը քաշում է՝ աղ են ցանում և վերցնում են կրակից: Մի քիչ ալիւր մաղում և շաղ տալիս կաթսայի մէջ, նորից եփ տալիս, մինչև որ նա պնդում է: Նորից վերցնում, ածում ափսէները, մէջ տեղ փոս անում, հալած իւղ ածում և ուտում:

Մոխրիս.—Կորկոտը մաղում են, ածում ջրով լի կաթսան, քիչ եփ տալիս, թթխմորը տաք ջրում ճըմրտում, ածում կաթսայի մէջ, խառնում, յետոյ լցնում են մի ամանի մէջ, 3—4 օր պահում, որ թթուի: Ապա քիչ քիչ ածում են կաթսայի մէջ, մի քիչ տաք ջուր աւելացնում, կրկին եփում, հաց բրդում, սխտոր խառնում և ուտում:

Կարտոֆիլաւ հաւ.—Կարտոֆիլը խաշում են, երբ հովանում է, կաշում են, ճմրտում, ապա մի ուրիշ կաթսայի մէջ իւղ ածում, կոտորած սոխ աւելացնում, «սրղլըհեռիճ» անում, յետոյ սառը կամ տաք ջուր ածում, և ճմլած կարտոֆիլը լցնում մէջը, աղ և պղպեղ ձգում, գինձ կտորում: Երբեմն էլ մի կամ մի քանի ձու հարում, ածում են մէջը:

Եթէ պասուայ է, իւղի փոխարէն ձէթ են գործածում:

Ղուրդուղայի հաւ.—Սիմինդրը երկանքով խոշոր աղում են, տեփում, թեփը հանում (ածում են մի սկուտեղի մէջ, մի կողմից բռնած միւս կողմը վեր են շարժում, սիմինտրը վեր է թռչում, այս միջոցին բարակ փշում են, թեփը թափւում է դուրս, իսկ սիմինդրը՝ սկուտեղի մէջ): Ապա մաղում են, մաղի մէջ մնացած խոշոր մասերը լցնում ջրով լի կաթսայի մէջ, եփում, յետոյ վերցնում են կրակից, մաղուած սիմինդրը լցնում մէջը և խառնում, ապա նորից կրակին դնում, աղ

ածուձ եփում, մինչև որ թանձրանում է: Այս ժամանակ լցնում են ափսէները, մէջ տեղերը փոս անում, հալած իւր լցնում և ուտում:

Լոբի ճաշ.—Լոբին նախ լուանում են, յետոյ ածում կաթսան, ջուր լցնում և դնում կրակին եփելու: Երբ մի քիչ կակղում է, աղ են ցանում, երբ եփում է, քամում են, ձեռքով լոբին ճմլում, վերան կտրտած սոխ, ընկոյզ և մի քիչ թթու լաւաշ ձգում, քամած ջուրը կրկին մէջն ածում, դնում կրակին կրկին եփում, վերջը պղպեղ և մի քիչ կտրտուած գինձ ցանում և վերցնում:

Լոբի-եախանի.—Լոբին եփելուց յետոյ քամում են, հատիկները վերցնում, վերան աղ, սոխ, պղպեղ ցանում, ուտում:

Լոբու տոմա.—Լոբին երկանքով աղում են, լուանում, ջուրը քամում, ապա հում կարտոֆիլը կպչում են, լուանում, մանր կտորում, և խառնում լոբու հետ, աւելացնելով կտորած սոխ, աղ, պղպեղ և գինձ: Ապա կաղամբի տերեւների մէջ փաթաթում, դարսում կաթսայի մէջ, մի քիչ ջուր ածում և եփում:

Բուրանի.—Կանանչ լոբին ծալքերից կտրում են, յետոյ մանր կտորում, լցնում կաթսան, ջուր աւելացնում և դնում եփուելու: Մի քիչ յետոյ ձգում են աղ, պղպեղ, կտորած սոխ: Ապա վերցնում, փաւ քամով քամում են, մի քիչ իւր ածում կաթսայի մէջ, կտորած սոխ լցնում, և երբ սոխը կարմրում է՝ լցնում են լոբին և կաթսայի բերանը փակում: Յետոյ մի քանի ձու կոտրատում են մի ամանի մէջ, հարում, և ածում լոբու երեսին, նորից կաթսան ծածկում և թողնում, որ լաւ եփուի: Ուտելիս մի քիչ թակած սխտոր ածում են մածուկի մէջ, լաւ խառնում, և մի մի գդալ աւելացնելով լոբու վրայ՝ ուտում:

Փլաւ.—Քուրը եռացնում են, սրա 1/3-ի չափ բրինձ՝ լուանում, ածում են ջրի մէջ, դնում եփի, ապա աղ ցանում, երբ բրինձը հատ հատ որոշում է, փլաւ-քամով քամում են, կաթսան լուանում, մի քիչ աթղար իւր ածում, կամ ձու հարում ածում կամ լաւաշ ձգում, ապա քամած բրինձը լցնում վերան, մի քիչ ցուրտ ջուր շաղ տալիս, պղպեղ ցանում և խուփը ծածկում, դնում մարմանդ կրակի վրայ՝ որ «դամը» գաւ: յետոյ մի քիչ էլ հալած իւր շաղ տալիս վերան, ու տանում ուտում:

Չամչով փլաւ.—Չամիչը մաքրում, խուրմի, արիւկի հետ միասին լցնում են հալած իւղի մէջ, մի քիչ կարմրացնում և ածում են փլաւի վրայ: Այսպիսի փլաւի մէջ ձու կամ լաւաշ դրած չեն լինում:

Թթուաւ փլաւ.—Հունը կորիզից ազատելով չորացնում են, իւղի մէջ կարմրացնում, լցնում փլաւի վրայ:

Հաւով փլաւ.—Սոխ, չամիչ, բրինձ, հաւ կտորած քարճիկը իւղում տապակում են, մի քիչ աղ, պղպեղ ցանում, մաքրած հաւի

կուրծքը հղում, լցնում են մէջը, կարում, ասեղով ծակծակոտում փորտիքը, ջրով լի կաթսայի մէջ ձգում եփում, և յետոյ հանում, փլաւի վրայ դնում:

Ամանք էլ չամփջի փոխարէն «*խո*» են ածում (չորացրած, անկարիզ հուն).

Քաւովի փլաւ.— Իւղը հալում, կոտորած սոխ ածում, կարմրացնում, երեք չափ ցուրտ ջուր ածում, եռացնում, մի չափ բրինձ լցնում, աղ ցանում, մի քիչ խառնում, յետոյ վերցնում, դնում մի կողմ, որ դամբ գալ:

Յ ա թ ն ե ղ է ն ն ե ը.

Թան.— Խնոցին հարելուց և կարագը վերցնելուց յետոյ թանը ածում են մի տոպրակ, բերանը պինդ կապում, դնում մի տաշտի մէջ մի քարի տակ: Քրաչին մասը հետզհետէ տոպրակից դուրս է թորում և մնում է պինդ մասը, այս ժամանակ միքանի ձու են կոտրում սրա վրայ, աղ ցանում, և փոքրիկ գնդեր արած դնում արևի տակ չորանալու: Այսպէս չորացած պահում են այս «չորաթանները» մինչև մի տարի:

Չորաթանով եփում են հրածած, քիլինկէօշ, թանաւ:

Հրածածը.— եփելիս չորաթանը ձգում են մի գաւաթի մէջ, ջուր ածում, հարում և ջուրը լցնում մի կաթսայի մէջ, յետոյ կրկին ջուր աւելացնում, կրկին հարում, լցնում կաթսան, ապա դնում կրակին, մի քիչ կորկոտ կամ բրինձ աւելացնում, մի բուռ ալիւր էլ հարում, «փուշի» անում, ածում են, մի ձու էլ կոտրում, խառնում և թողնում եփ գալու: Վերցնելիս կոտորած դաղձ են աւելացնում:

Քիլնիֆօշ.— Չորաթանը ջրով հարում, ածում են կաթսան, դնում կրակին և շերեփով խառնում. երբ եփը գալիս է՝ կոտորած հաց են լցնում, մի քիչ եփելուց յետոյ վերցնում, ածում ամանները: Թակած սխտոր, մի մի գդալ հալած իւղ աւելացնում, և ուտում:

Կաթնաւ-նաւ.— Մի չափ կաթ, երկու չափ ջուր խառնում, եփ են տալիս, մի չափ մաքրած կե երեք անգամ լուացած բրինձ ածում, մի քիչ էլ աղ ցանում և թողնում, որ եփ գալ:

Մ ո ե ղ է ն ն ե ը

Բուղլամի ֆեապապ.— Իւղոտ միւսը կտրտում, ածում են կաթսայի մէջ, կտրտուած սոխ, աղ, պղպեխ ածում, կաթսայի բերանը ծածկում, դնում թոնիրը կորկոտի կաթսայի վրայ: Սովորաբար եփում են կորկոտի հետ:

Խաւու.— Միսը կտրում են, լուանում և ածում ջրով լի մի կաթսայ,

եփում, քեափը քաշում, յետոյ միսը դուրս տալիս, ջուրը քամում, որպէս զի կեղտոտ մասերը տակը մնայ, ապա ջրի երեսից իւրը քաշում, լցնում կաթսան, կըտորած աղ աւելացնում, քիչ յետոյ մսերը ածում մէջը (շատ անգամ ոսկոռներ էլ են ձգում, որ հիւթը դուրս տայ, յետոյ այս միջոցին դուրս ցկում.), ջուրը նորից քամելով ածում մսի վրայ, թողնում մի քիչ եփ գալու. ապա աղած բրինձ են ածում կաթսան և խառնում: Յետոյ առանձնապէս չորացրած դամբուլ կամ շլոր կամ թթու լաւաշ ճմլում, եփում են և լցնում խաշի վրայ, որ փոքր ինչ թթուաշ լինի: Երբ եփում պրծնում է, միքանի ձու կոտորում են մի ամանի մէջ, գդալով հարում, լցնում խաշուի վրայ և անմիջապէս կրակից վերցնում:

Մսաւ շիլա.—Միսը կտորում, ածում են ջրով լի կաթսայի մէջ և դնում կրակին եփում, քեափը քաշում, աղ ձգում, կրկին քեափը քաշում, կոտորած սոխ ածում, մաքրած և լուացած բրինձ աւելացնում և պղպեղ ցանում:

Ոչխարի խաւ կամ քեալա-փաչա.—Ոչխարի ոտները, գլուխը խանձում, քերում, և մի քանի անգամ լուանում են: Ապա մաքրում են ստամոքսը (թափան), լուանում, կտրատում և այս բոլորը լցնում են ջրով լի կաթսայի մէջ. երբեմն էլ միքանի կտոր դմակ աւելացնում և թողնում եփ գալու: Ապա աղ են աւելացնում: Ուտելուց առաջ գլուխը կտրատում են և ուղեղը առանձին մատուցանում:

Տվարի խաւ.—Տաւարի պնդները կրակի վրայ բռնած խանձում են, քերում, երեք անգամ տաք և մի անգամ ցուրտ ջրով լուանում, ապա կտորում, ձգում ջրով լի կաթսայի մէջ և դնում կրակին երկար եփում, աղ ցանում:

Ուտելիս ծեծած սխտոր են աւելացնում:

Խուխուլի.—Եփում են սովորաբար հաւի կամ ոչխարի մսով: Միսը կտրտում են, եթէ ոչխարի է՝ մի քիչ դմակ, եթէ հաւի՝ մի քիչ իւղ ցկում, խուլիը ծածկում, թողնում են, որ մի քիչ կարմրի: յետոյ կոտրտած սոխ, աղ և պղպեղ են ածում, թողնում աւելի կարմրելու, ապա մի քիչ տաք ջուր աւելացնում և մաքրած նռան հատիկներ լցնում: Խուլիը ծածկում են և թողնում եփուելու:

Կուրկուր.—Մի շերտ միս, մի շերտ կորկոտ են լցնում կաթսան, աղ ցանում, այսպէս շարունակում են, մինչև որ կաթսայի $\frac{1}{2}$ մասը լցում է, ապա ջուր են ածում, կաթսայի բերանը ծածկում, լաւ վառուած թոնրի մէջ ջուր շաղ տալիս, որ կրակը անցնի, կսկարայ դնում, ու կորկոտի կաթսան թոկերով կապած իջեցնում թոնրի մէջ, դնում կասկարի վրայ: Սրա վրայ դնում են երկրորդ կաթսան, ապա երրորդը, վերջինի վրայ մի քար են դնում, որպէս զի շոգուց կաթսայի խուլիը չբարձրանայ: Ապա տախտակներով ծածկում են թոնիրը

և ցեխով ծեփում, այնպէս որ ոչ մի տեղից չոգին չի դուրս գալիս, ծածկում են նաև սնկուածքը (սիւնգու)։

Եթէ կորկոտը քիչ է լինում, կաթսայի խփի շուրջը պատում են խմորով և դնում կրակի վրայ եփ տալիս։

Քիւթա.—Նոր մորթած տաք մսից կակուղ տեղը դնում են քիւթի-քարի վրայ, որ մի տափարակ, ողորկ քար է, և «քիւփթիթաքի»-ով թակում։ Սա փայտէ մուրճ է. գլխին մեխեր խփած, որ լաւ թակի։ Մի քիչ յետոյ աւելացնում են մի քիչ բրինձ, մի քանի ձու, մի քիչ արդար իւղ, պղպեղ, աղ, գինձ և շարունակում թակել, մինչև որ միսը փրփրում է։ Յետոյ մի կաթսայով ջուր են եռացնում, շերեփով մի քիչ տաք ջուր վերցնում, մի բուռ միս վերցնում, դնում շերեփի վրայ, կլորացնում և ձգում կաթսայի մէջ։ Այսպէս բոլոր մսից կլորակներ են պատրաստում, թողնում եփ գալ։ Երբեմն էլ մի ձուի դեղնուց են դնում կլորակի մէջ, որ հետը եփուի։ Երբ քիւթէն եփում է, հանում են և ջրի մէջ մի քիչ բրինձ ածում, աղ և պղպեղ աւելացնում, եփում և քիւթի հետ միասին ուտում։

Քիւս.—Ոչխարի իւղալի միսը ծեծում են սաթուրով, ինչպէս տղամի համար, մի քանի գլուխ ծեծած սոխ, կինձ, ատվա, կորիզը հանած հուն, մի երկու ձուի դեղնուց աւելացնում, ճմլում, իւղի մէջ բովում այնքան, որ միսը մերուի՝ առանց կարմրելու։ Ապա ջրով, առանց թրթխմորի, հունցած խմորը գնդում, բարակ բանում, մանր կտրտում, պատրաստած միսը ածում վերան, խմորի ծայրերը վրայ բերում, եզրերը իրար կպցնում, ձգում եռացրած ջրի մէջ, եփում, հանում ջրից և կաթ կամ իւղ աւելացնելով վերան՝ ուտում։

Ռասըմա.—Միսը կտրատում, սոխ, աղ, պղպեղ լցնում, երբեմն էլ նուռ ճմլում, ածում են պուտուկների մէջ, բերանները «սիրեկում»—անասունների ստամոքսը մաքրում, աղում և չորացնում են, ապա դնում պուտուկների բերանին և պինդ կաշու։ Եթէ մտադիր են երկար պահելու, պուտուկը բերինքսի վայր են դնում։ Ուտելիս խորովում, կամ եփում են։ Այսպիսով միսը թարմ է մնում։

Խախաչ.—Փափուկ մսերը բարակ և երկար ձևով կտրատում են, և արևի տակ կախ տալիս, չորացնում, և ուտում։

Ոմանք էլ այս իբր միս գործ են ածում զանազան կերակրների մէջ։

Ձ Կ Ն Ե Ղ Է Ն.

Ձուկ. Ձկան փորը մաքրում են, լուանում, եռացրած ջրի մէջ աղ լցնում, ապա ձուկը ձգում մէջը, եփում։ Ուտելիս քացախ են լըցնում մերան։

Բ Ա Ղ Ա Ն Ի Ս.

Գիւղերում բոլորովին բաղանիսներ չկան, իսկ քաղաքում՝ կան մի քանիսը, որոնցից ամենալաւը եկեղեցապատկանն է։ Սրանց ջուրը հանքային չէ. այլ տաքացնում են։

Գիւղերում լողանում են ձմեռը՝ տանը, իսկ ամառը՝ բաւկում, կապերտներով և սաւաններով մի անկիւն առանձնացնելով։

Սովորաբար կանաչք լողանում են ամէն շաբաթ օր և կամ գլխներն ու ոտներն են լուանում, իսկ տղամարդիկ և պառաւները տարին միայն մի քանի անգամ, մէկ մէկ էլ գլուխներն և ոտները լուանալ տալիս։ Թէ լողանալիս և թէ լուացուելիս առաւելապէս գործ են ածում ճարպի (փիի) սապոն, իսկ աղքատները՝ չողան (salicornia). սակայն այս չողանը աւելի գործ են ածում լուացքի մէջ։

Լողանալիս սպիտակեղէնները փոխում են և հանածը անմիջապէս լուանում։

Առհասարակ երեխաներին լողացնում են մայրերը և տատերը, հարսերին՝ աղջիկները և կրտսեր հարսերը աւագութեան կարգով, այսպէս՝ առաջին հարսին լողացնում է երկրորդ հարսը, երկրորդին՝ երրորդը և այլն, իսկ նորահարսին՝ տան աղջիկը։ Սկեսուրին լողացնում են հարսերը, իսկ սկեսուրը երբէք չի լողացնում հարսին, ամօթ համարելով այդ։

Լողացնողը իսկույն լողացողի շորերն էլ լուանում է նրա լողացած ջրի մէջ և ապա ինքը լողանում, կանչելով իրեն լողացնողին։

Կանաչք լողանալիս նախ մի մեծ կաթսայով ջուր են տաքացնում, ապա տաշտը և սրա մօտ մի երկրորդ կաթսայ դնում, առաջին կաթսայից ջուրը վերցնում, լցնում երկրորդ կաթսան, սառն ջուր աւելացնում, այնպէս որ բարեխառն լինի, ապա գլուխը քանդում, երեսին խաչ հանում, «Յիսուս Քրիստոս Աստուած, դու չար աչքէ թափես» ասում և սկսում գլուխը լուալ։ Մի քանի անգամ սապնելուց յետոյ գլխին քսում են կամ քացախ, մէջը մի քիչ իւղ հարած, կամ մածուն, և

կամ ձուլի լաւ հարած դիզնուց: Յետոյ հանում են հանդերձները, նստում տաշտի մէջ և լողանում: Լողացնողը ջուր է ածում, սապոնում, լֆում, և օգնում հագնուելու:

Քաղաքում ստորին և աղքատ դասակարգը նոյնպէս տանն է լողանում, իսկ փոքր ինչ հարուստները երկու շաբաթը մի անգամ կամ անգամ ուշ գնում են բաղանիս: Պանձակում, ինչպէս և ուրիշ գաւառական քաղաքներում, բաղանիսը կանանց կլուբ կարելի է համարել: Այստեղ հաւաքւում է կանանց ահագին բազմութիւն և միեւնոյն, ընդհանուր բաժնում լողանում 4—5 ժամ շարունակ: Այս միջոցում միմեանց տեսնում են, միմեանց կողք նստում, երկար խօսակցում, նորութիւնները միմեանց հաղորդում, սրան նրան բամբասում: Բայց բաղանիսը մի ուրիշ դեր էլ է կատարում. մեծ մասամբ այստեղ են ընտրւում հարսնացուները. երիտասարդների մայրերը շուտ շուտ գնում են բաղանիս, դիտում, քննում այս և այն աղջկան, որ տեսնին, թէ մարմնական մի որեւէ պակասութիւն չունին: Բաղանիսում ծառայող լողացնող կանայքը առաջինն են, որոնց դիմում են երիտասարդների մայրերը տեղեկութիւններ առնելու աղջիկների կազմուածքի և բնաւորութեան մասին:

Կ Ե Ր Ա Կ Ո Ւ Ր Ե Ի Խ Մ Ի 2 Գ.

Այս գաւառի հայ գիւղացիների սնունդը կազմում են գլխաւորապէս բուսեղէնն ու կաթնեղէնը. մսեղէնը շատ փոքր մասն է բռնում: Բացի մի քանի մեծ և կենդրոնական գիւղերից, ոչ մի գիւղում չատուկ մսավաճառ չկայ, և չատկապէս ծախելու համար կենդանիներ չեն մորթում: Երբեմն միայն, երբ մինի եզը կամ ոչխարը վնասւում և կամ մի որեւէ հիւանդութիւն ստանալով՝ անպէտքանում կամ սատկելու վտանգին է ենթարկւում, գիւղացին մորմոքած սրտով մորթում է և մի ծառի ճիւղից քաշ տալով՝ ձայն տալիս գիւղին, որ զան միս առնեն: Այս ժամանակ ամբողջ գիւղը ցնծում է և մի տեսակ կենդանութիւն, շարժում ստանում: Ամէն կողմից խմբւում են մսավաճառի շուրջը և հերթի չսպասելով՝ ահագին աղմուկ բարձրացնում: Թռչուններ, ինչպէս հաւ, բադ, հնդկահաւ, թէև պահում են, և այն էլ բաւական մեծ քանակութեամբ, բայց հազիւ է պատահում,

որ մորթէին և ուտէին: Մինչև մարդը չհիւանդանայ և կամ հաւը սատկելու չլինի, հաւով չսրպայ չի եփուիլ: Ձկներ ևս քիչ են գործածւում, որովհետև գաւառում մեծ լճեր և գետեր չլինելով շատ չկան:

Գիւղացին մսով կշտանում է առաւելապէս մատաղ անեղիս. ծանրը աշխատանքներից ազատուած նա բարձրանում է մի որևէ ուխտատեղի, և ազատ, թարմ օդում մորթում մի գառը կամ մի ոչխար և կամ գոնէ մի աքաղաղ, եփում, խորովում, կուշտ ուտում, մի քիչ էլ գինի խմում և ապա կրկին հետի վերադառնում, մի գեղեցիկ զբօսանք կատարելով: Երկար, ծանր աշխատանքներից և վատ սննդառութիւնից յետոյ այսպիսի մի զբօսանք և մանաւանդ այսպիսի մի սննդարար սեղան, միացած յուսոյ և երախտագիտութեան հաւատքի հետ՝ միանգամայն շատ լաւ ազդեցութիւն են անում գիւղացու թէ հոգեկան և թէ օրգանական կեանքի վրայ:

Բուսեղէններից ամենից աւելի և անհամեմատ մեծ քանակութեամբ գործ են ածում հացը, որ պատրաստում են ցորենից, գարուց, կարտոֆիլից և եգիպտացորենից: Բանջարեղէնը այնքան շատ չի գործածւում, որովհետև ընդհանրացած սովորութիւն չէ դարձած բանջարանոցներ պահել: Ընդհակառակը մրգեղէնը շատ մեծ քանակութեամբ է սպառւում: Ամառուայ սննդի մեծագոյն մասը՝ մրգեղէնն է կազմում: Մի կտոր հաց դնելով թւի տակ՝ կանաչք և տղաներ առաւօտ շատ վաղ գնում են այգի և երեկոյեան վերադառնում: Թուֆ, կեռաս, խնձոր, տանձ, և մանաւանդ խաղող միւսնոյն ցամաք հացի հետ զանազանակերպում են սրանց պարզուկ սեղանը:

Վաթնեղէնից պանիրը ունեւոր տներում անբաժան է հացից. միշտ պանիր հացով սկսում, պանիր հացով վերջացնում են: Մի ամբողջ կամ կէս լաւաշի մէջ պանիր շարելով՝ ոլորում են և մի ահագին բրդուն շինելով՝ երկու ձեռքով բռնում և այտերը ուռեցրած՝ ուտելով գործերին գնում: Ո՛չ պակաս գործածական է նաև մածուկը, որ ոչ միայն կշտացնում, այլ և տապից հովացնում է, երբ ջրհոս են (ջրով խառնում) և խմում: Վարագը, միացած մեղրի հետ՝ հիւրի կամ հարսնեւորների բաժին է ընկնում: Իսկ իւղը մեծ մասամբ վաճառ է հանւում և մեծ խնայութեամբ գործածւում:

Մեղրը պաս օրերին գալիս է քաղցրացնելու սոխի ահագին կտորներով համեմուած լոբու թողած համը:

Գիւղացիներն ընդհանրապէս շատակեր են, իսկ սրանց մէջ քահանաներն անկուշտ: Ժողովրդական առակն ասում է, թէ մի գիւղացու այգի երկու քահանայ և եօթը գոմէշ էին մտել և ուտում էին: Երբ հարցրին գիւղացուն, թէ որոնց դուրս հանեն այգուց, քահանաներին, թէ գոմէշներին: Նա պատասխանեց. «Եթէ ուզում էք, որ

տունս չաւրի, հեռացրէք քահանաներին, որովհետեւ գոմէշները կը-
կշտանան և կըղաղարեն ուտելուց, իսկ քահանաները անվերջ պիտի
ուտեն»:

Գիւղացիները օրական չորս անգամ են հաց ուտում. առաւօ-
տեան, սովորաբար հաց ու պանիր կամ միայն ցամաք հաց. կէս օրին՝
մի, երբեմն և երկու տեսակ կերակուր, երեկոյեան մօտ, ժամը 4 ին՝
դարձեալ պանիր հաց, և երեկոյեան՝ ժամը 7-ին նոյն ճաշուայ կե-
քակրները: Տղամարդիկ ճաշում են առանձին, կանայք առանձին և
մինչև որ տղամարդիկ ճաշից վեր չկենան, կանայք չեն նստիլ հաց
ուտելու: Սակայն այս միայն նահապետական տներում, միւսներում
ամէն կերպ էլ պատահում է: Կերակուրը մատուցանում են մի ամանի
մէջ ածած և բոլորը սկսում են նրա միջից ուտել: Սակայն այժմ շատ
տներ սկսել են իւրաքանչիւրին առանձին ամանով մատուցանել: Ճաշի
ժամանակ շատ քիչ են խօսում, որովհետեւ ամէն մինը աշխատում է
մի քանի պատառ միւսից աւելի ուտել: Երբ միս է լինում կերակրի
մէջ, աւելի ճարպիկները մինը միւսի յետևից վերցնում են կտորները
և մի քանի տեղից կրծելուց յետոյ վաչր դնում իրենց առաջը, և երբ
վերջանում է միսը, կրկին մէկ մէկ վերցնում են այդ միւսնոյն կտոր-
ները և կարգին կոծում, հաստատ համոզուած լինելով՝ որ այս անգամ
մօտինը չի խլիլ նրա պատառները, որովհետեւ ինքը արդէն մի ան-
գամ կոծել է:

Հիւր եկած միջոցին չորս, հինգ, երբեմն էլ վեց տեսակ կերակուր-
ներ են պատրաստում և ամէն կերպ ստիպում են հիւրին, որ շատ
ուտի:

Պատառաքաղի և անձեռոցիկի գործածութիւնը հետզհետէ
մոռնում է:

Խմիչքներից թէյը հետզհետէ ընդհանրանում է: Ունեւոր տները
արդէն առաւօտ երեկոյ խմում են թէյ, միայն կծովի: Պաս օրերին
միայն թոյլ են տալիս իրենց, այն էլ ոչ տան բոլոր անդամներին,
քցած խմել՝ հացի հետ: Չքաւոր տներում թէյը պատրաստում է հիւր
եկած միջոցին, մի չափի մէջ ջուր եռացնելով: Իսկ ունեւոր տները
ինքնաեռ ունենում են: Չքաւոր ընտանիքները թէյի փոխարէն գործ
են ածում «Թէ» բոցի տերեւները, ոմանք էլ ուրիշ խոտեր:

Կաթ սովորաբար շատ չեն գործածում:

Ոգելից խմիչքներից սաստիկ գործածում է գինին, որ գաւառի
արդիւնաբերութեան գլխաւոր բերքերից մինն է, և օղին: Ո՛չ մի ու-
րախութիւն, հարսանիք, կնունք, ոչ մի տխրութիւն, թաղում, չի
անցնում առանց գինու և օղիի: Սովորաբար առաջի բաժակը տան-
տէրն է խմում, երկար բարեմախտութիւններ անելով: Միւսնոյն բա-

Ժակը կամ բաժակները ձեռքից ձեռք անցնելով քսւում են համարեա բոլորի շրթունքներին: Երբ խմիչքը մատուցանում են, վերցնողը նախ թեթևութեամբ խփում է մատուցանողի ձեռին և «լաւ ձեռքէ է» ասելով վերցնում, երկար բարեմախտութիւններ անում և խմում: Անմիջապէս՝ զանազան կողմերից «Անուշ» են ասում և սա գլուխ տալով «Անուշ կենաք» է պատասխանում:

Սովորաբար կերակուրները պատրաստում են իրենք, տանտիկիները, սկեսուրը կամ աւագ հարսը և խոհարար կամ խոհարարուհի չեն վարձւում գիւղական ամենահարուստ տներումն անգամ: Նոցն է գրեթէ և քաղաքում ստորին և միջին դասակարգներում: Միայն շատ հարուստ տներում երեւում են առանձին խոհարարներ կամ խոհարարուհիներ:

Հարսանիքի և թաղման ժամանակ տրուած ճաշերի համար կանչւում են գիւղում յայտնի կերակուր եփող կանայք որոնք թուրքերէն բառով «քէչվանի»—խոհարար են կոչւում: Հացն էլ իրենք տանտիկիներն են թխում, միայն վերոյիշեալ միջոցներին կանչւում են կամ բարեկամ և կամ աղքատ կանանց իրենց օգնելու: Ահա գիւղացիների ամենագործածական ուտելիքները:

Բ ո լ ս ն ո լ է ն ն Ե ռ

Կարտոֆիլով հաց, Կարտոֆիլը լուանում են և լցնում ջրով լի կաթսայի մէջ եփում, ապա քաւկիրով հանում, դնում մի թէպքնի (փայտէ խոր սկուտեղ) մէջ և «կարտոֆիլա թաքի» կոչուած փայտով,—որի մի ծայրը գունտ է, իսկ միւսը երկար,—թակում, ապա վերցնում են և ածում մի ուրիշ կաթսայով եռացրած ջրի մէջ: շերեփով խառնում, փլաւքամիով քամում և շերեփով աչնքան ճմլում, որ կարտոֆիլի մասերն անցնում են փլաւքամու ծակերով, իսկ կեղևը մնում է փլաւքամու վրայ, որը և դէն են ածում, իսկ կարտոֆիլի անցկացած մասի հետ ալիւր են խառնում, շաղախում և հաց թխում:

Սիմինտով հաց.—Սիմինտը չորացնում են, խախալով մաղում, ջրաղացում աղում, և ալիւրի հացի նման թխում դեռ հաց, աչսինքն կլոր հաստ հացեր, որովհետև շատ բարակ չի բացւում:

Պեաղարհ.—Կտրօնի խմորի պէս հունցելով խմորը, գնդում են, կլորաձև բաց անում, պատառաքաղով երեսը նախշում, երեսին ձու քսում, թոնրում թխում և ապա երեսին մեղր կամ շաքարաջուր քսում:

Քեաքա կամ պլիթ.—Ալիւրը հունցում են մի քիչ թթխմորով (Խաշ). հացի խմորից աւելի պինդ և թողնում մի քիչ թթուելու, ապա մի մեծ (մօտ $1\frac{1}{2}$ արշ. տրամ.) գաւաթի մէջ պատրաստում են հեռ (հաս, խուս).—Իւղը առանց տաքացնելու ձգում են գաւաթի

մէջ և ձեռքով անբաժնի հարում, որ փրփրում է՝ այս Ժամանակ մահա՞ղած ալիւր և ծեծած շաքար քիչ քիչ ցանելով շաղախում են, մինչև որ ստացւում է փխրուն գանգուած: Մրանից յետոյ՝ պատրաստուած խմորը գնդում են, գրտնակով բարակ՝ բաճում, սա կոչւում է կոյոր լոշ.—ապա այս լոշի վրայ գնում են հետ, մի նոր լոշ դնում վերան, կրկին հետ փռում, կրկին լոշ փռում, և ապա մի անգամ էլ հետ փռում և լոշերը կլորում, ճմլելով: Յետոյ երկու կամ երեք կտոր անում, իւրաքանչիւրի ծայրերը ոլորում, դնում խոհի փայ, տափակացնում, երեսը պատառաքաղով նախշում, ձու քսում և թխում: Թոնրից հանելիս երեսին մեղր կամ շաքարաջուր են քսում:

Ձեթով պիթք.—Պատրաստում են պաս օրերին, ինչպէս ուտիսուսը: Բլիթը, հետը՝ ձէթով և շաքարով:

Կերօն.—Մի քանի ֆունտ շաքար լուծելով եռացրած ջրի մէջ և շարմաղով քամելուց յետոյ՝ լցնում են հաթի մէջ և սրանով շաղախում ալիւրը՝ մի քանի տասնեակ ձու, թթխմոր, աղ, պղպեղ և աղվա *) աւելացնելով: Երբ խմորը թթւում է, գնդում են և բաճում եռանկիւնաձև, քառանկիւնի, քառակուսի և այլ ձևերով, աղա խմորի երեսին իւր քսելով՝ փայտէ տիպով զանազան նախշեր են անում և ապա ձու քսում, խաշխաշ ցանում, պատառաքաղով ծափոտում դնում «տափա-ի» (հացառ) վրայ և թփում Թոնրի կողմից, թխում: Թոնրից հանելիս մեղր կամ շաքարաջուր են քսում երեսին:

Պուստաղ.—Մանդի մէջ լցնելով ընկույզ, ջաթղած սոխ, քիչ միջ, աղ և պղպեղ, թակում են, ձեռքով ճմլում, յետոյ թանձր հունձած խմորը բաց անում, սրանից մի շերտ փռում, խմորի կէտը վրայ բերում, եզրերը ճիւտում, թոնրի շուրթը խփում, եփում:

Անում են առաւելապէս մեծ պատի երկուշտեթի, Աւաղ ուրբաթ օրերը, գերեզմանատուն տանելու:

Հալուալ.— Իւղը դաղում են, վերան մաղած ալիւր լցնում և խառնում, և երբ կարմրում է, մի քիչ էլ մեղր են աւելացնում և կրկին խառնում, մինչև որ պնդում է: Յետոյ լցնում են փոքրիկ սկուտեղների մէջ, երեսը հարթում, գդալի ծայրով կամ պատառաքաղով զանազան նշխեր անում, մի կտոր շաքար խրում մէջ տեղում և խաշաձև չամիչ շարում:

Առաւելապէս ճննդկաններին են նուէր տանում:

Խաւիձ.— Ուտեցնում են առաւելապէս ճննդկաններին: Մի քիչ ալիւր են մաղում վերան, սառը ջուր շաղ տալիս, մատներով տրորում, փոքրիկ, բրնձաչափ հատիկներ կազմում, աճում սոխոռածի վրայ:

*) Աղվան բանականում է գին՝-դառչինից, դառչինից, կոճից և զիւրակից:

խառնում, և երբ կարմրում է, մի գդալ էլ մեղր են ածում և ժատուցանում:

Ծնեբալ.—Ծնեբալը ընտրում են, մաքրում, լուանում, խաշում, հանում ձգում իւղի մէջ և մի քանի հարած ձու լցնում վերան:

Կարկաժ, Դդումը, կարկաժ, դնում են կրակին, երբ քիչ խանձւում է, կպչում են, ապա լուանում, կըտըրտում, կրկին լուանում, լցնում կաթսայի մէջ, մի քիչ ջուր ածում և եփում: Եթէ պատուալ է՝ մանրած ընկոյզ, թթու հուն կամ դամբուլ աւելացնում, իսկ եթէ ուտիսուց՝ ջրի փոխարէն կաթ են ածում:

Ջկռամածուն.—Հասած զկեռը ածում են ջրի մէջ, եփ տալիս, մաղով քամում, կորիզները և կեղեւ դէն ածում. փուշի սնում—մի քիչ ալիւր ջրի մէջ խփում—ածում զկեռաջրի վրայ, աղ աւելացնում: Ուտիլիս՝ ձեռած սխտոր են աւելացնում իրենց բաժինների վրայ:

Ջլաճառ.—Ջուրը եռացնում են, բրինձը 5 անգամ լուանում, ածում են ջրի մէջ, աղ ցկում (բրինձը ջրից 4 անգամ քիչ պիտի լինի): և թողնում եփ գալու: Մի ուրիշ կաթսայի մէջ ձէթ են ածում, սոխ ջարդում, և երբ կարմրում է, ածում են բրնձի վրայ, մի քիչ խառնում, կաթսայի բերանը ծածկում և թողնում բոլորովին եփ գալու: վերցնելիս ցկսւմ են պղպեղ և կոտորած գինձ:

Փքոռ.—Առաւելապէս ուտում են ձերունիները:

Եռացրած ջրի մէջ կոտորած սոխ և աղ են ածում, ալիւրը մաղում են մի սկուտեղի վրայ, մի քիչ սառը ջուր շաղ տալիս, ապա մատներով ալիւրը շաղախում, բրնձի մեծութեան գնտակիկներ պատրաստում, ածում առաջին կաթսայի մէջ և խառնում:

Ուտիսին իւղ են աւելացնում, պասին՝ ձէթ, մանրած ընկոյզ:

Կոնչոլ.—Իւղով կամ ձէթով սոխոռած են անում, մի քիչ ջուր աւելացնում, մի քիչ հաց բրդում, մի քանի ձու էլ հարում, ածում: կաթսայի մէջ:

Պեննառ.—Ձեռներին շորեր կապած քաղում են պէնճարը, որ չկծոտէ, յետոյ ընտրում են, մաքրում, դանակով կտրտում, խաշում, ջուրը քամում, աղ ցանում, իւղով կամ ձէթով տապակում: Ուտիսին ձու էլ են կոտրում վերան: Ոմանք էլ սխտորը մաճնի մէջ խառնելով ածում են վերան:

Աւելուկ.—(միզուկ) հիւսում չորացնում են և պահում: Սրանից եփում են թթուաւ միզուկ, աղցան և ալյն:

Թրուաւ միզուկ.—Աւելուկը լուանում և խաշում են, յետոյ քեակիրով հանում, դնում են խոնչի մէջ, աղ ցանում և ծհանով (թաթակիշ) ձեռում, մի քիչ թթու լաւաշ ձգում են աւելուկի ջրի մէջ, յետոյ աղ լաւաշը հանում, դնում են մի ամանի մէջ, ցուրտ ջուր ածում, տրորում, յետոյ ածում աւելուկի ջրի մէջ, ապա մի բուռ

ալիւր մի քիչ ջրի մէջ տրորում, ածում են նոյն աւելուկի ջրի մէջ, թափած աւելուկը լցնում այս կաթսայի մէջ, թողնում եփ գալու վերջը մի քիչ էլ ծեծած ընկույզ լցնում:

Ուտելիս աւելացնում են ծեծած սխտոր:

Ախցան.—Ձէթով սոխոռած են անում և խաշած ու ծհանով ծեծած աւելուկը լցնում վերան ապա տապակում. ուտելիս ծեծած սխտոր են աւելացնում:

Խաւիլ.—Ցորենը սաճու վրայ աղանձում են, փոխինդ դարձնում, յետոյ երկանքով աղում, ապա մաղում, մաղի մէջ մնացած խոշոր մասը ածում են ջրով լի կաթսայի մէջ, աղ ածում, եփում. երբ ջուրը քաշում է, մաղուած մանր փոխինձից մի քիչ էլ շաղ տալիս վերան, խառնում, վերցնում կրակից: Յետոյ թան կամ հարած չորաթան են ածում ամանի մէջ, խաշիլից ածում վերան, մէջ տեղում փոքրիկ փոս անում և հալած իւղ ածում, ուտում:

Կորկոթի խաւիլ.—Կորկոտը սանդում թակում են, փռում արևի տակ չորացնում, քամուն տալիս, որ թեփը գնայ, մաքրուի: Ապա երկանքում աղում, մաղում, լցնում ջրով լի կաթսան, եփում, երբ ջուրը քաշում է՝ աղ են ցանում և վերցնում են կրակից: Մի քիչ ալիւր մաղում և շաղ տալիս կաթսայի մէջ, նորից եփ տալիս, մինչև որ նա պնդում է: Նորից վերցնում, ածում ափսէները, մէջ տեղ փոս անում, հալած իւղ ածում և ուտում:

Մոխուխ.—Կորկոտը մաղում են, ածում ջրով լի կաթսան, քիչ եփ տալիս, թթիւմորը տաք ջրում ճըմրտում, ածում կաթսայի մէջ, խառնում, յետոյ լցնում են մի ամանի մէջ, 3—4 օր պահում, որ թթուի: Ապա քիչ քիչ ածում են կաթսայի մէջ, մի քիչ տաք ջուր աւելացնում, կրկին եփում, հաց բրդում, սխտոր խառնում և ուտում:

Կարտոֆիլա նաւ.—Կարտոֆիլը խաշում են, երբ հովանում է, կպչում են, ճմրտում, ապա մի ուրիշ կաթսայի մէջ իւղ ածում, կոտորած սոխ աւելացնում, «սըղլըհեռիճ» անում, յետոյ սառը կամ տաք ջուր ածում, և ճմլած կարտոֆիլը լցնում մէջը, աղ և պղպեղ ձգում, գինձ կտորում: Երբեմն էլ մի կամ մի քանի ձու հարում, ածում են մէջը:

Եթէ պասուկ է, իւղի փոխարէն ձէթ են գործածում:

Ղուրղուդալի նաւ.—Սիմինդրը երկանքով խոշոր աղում են, տեփում, թեփը հանում (ածում են մի սկուտեղի մէջ, մի կողմից բռնած միւս կողմը վեր են շարժում, սիմինտը վեր է թռչում, այս միջոցին բարակ փշում են, թեփը թափում է դուրս, իսկ սիմինդրը՝ սկուտեղի մէջ): Ապա մաղում են, մաղի մէջ մնացած խոշոր մասերը լցնում ջրով լի կաթսայի մէջ, եփում, յետոյ վերցնում են կրակից, մաղուած սիմինդրը լցնում մէջը և խառնում, ապա նորից կրակին դնում, աղ

ածում եփում, մինչև որ թանձրանում է: Այս ժամանակ լցնում են ափռենբը, մէջ տեղերը փոս անում, հալած իւղ լցնում և ուտում:

Լոբի հաւ.—Լոբին նախ լուանում են, յետոյ ածում կաթսան, ջուր լցնում և դնում կրակին եփելու: Երբ մի քիչ կակղում է, աղ են ցանում, երբ եփում է, քամում են, ձեռքով լոբին ճմլում, վերան կտրտած սոխ, ընկոյզ և մի քիչ թթու լաւաշ ձգում, քամած ջուրը կրկին մէջն ածում, դնում կրակին կրկին եփում, վերջը պղպեղ և մի քիչ կտրտուած գինձ ցանում և վերցնում:

Լոբի-հախնի.—Լոբին եփելուց յետոյ քամում են, հատիկները վերցնում, վերան աղ, սոխ, պղպեղ ցանում, ուտում:

Լոբու տոմս.—Լոբին երկանքով աղում են, լուանում, ջուրը քամում, ապա հում կարտոֆիլը կաչում են, լուանում, մանր կտորում, և խառնում լոբու հետ, աւելացնելով կտտորած սոխ, աղ, պղպեղ և գինձ: Ապա կաղամբի տերեւների մէջ փաթաթում, դարսում կաթսայի մէջ, մի քիչ ջուր ածում և եփում:

Բուրանի.—Կանանչ լոբին ծալքերից կտրում են, յետոյ մանր կտորում, լցնում կաթսան, ջուր աւելացնում և դնում եփուելու: Մի քիչ յետոյ ձգում են աղ, պղպեղ, կտտորած սոխ: Ապա վերցնում, փաւ քամով քամում են, մի քիչ իւղ ածում կաթսայի մէջ, կտտորած սոխ լցնում, և երբ սոխը կարմրում է՝ լցնում են լոբին և կաթսայի բերանը փակում: Յետոյ մի քանի ձու կտտրատում են մի ամանի մէջ, հարում, և ածում լոբու երեսին, նորից կաթսան ծածկում և թողնում, որ լաւ եփուի: Ուտելիս մի քիչ թակած սխտոր ածում են մածոնի մէջ, լաւ խառնում, և մի մի գդալ աւելացնելով լոբու վրայ՝ ուտում:

Փլաւ.—Ջուրը եռացնում են, սրա 1/3-ի չափ բրինձ՝ լուանում, ածում են ջրի մէջ, դնում եփի, ապա աղ ցանում, երբ բրինձը հատ հատ որոշում է, փաւ-քամով քամում են, կաթսան լուանում, մի քիչ աթորար իւղ ածում, կամ ձու հարում ածում կամ լաւաշ ձգում, ապա քամած բրինձը լցնում վերան, մի քիչ ցուրտ ջուր շաղ տալիս, պղպեղ ցանում և խուփը ծածկում, դնում մարմանդ կրակի վրայ՝ որ «դամը» գալ: յետոյ մի քիչ էլ հալած իւղ շաղ տալիս վերան, ու տանում ուտում:

Չամչուփ գդաւ.—Չամիչը մաքրում, խուրմի, արիւկի հետ միասին լցնում են հալած իւղի մէջ, մի քիչ կարմրացնում և ածում են փլաւի վրայ: Այսպիսի փլաւի մէջ ձու կամ լաւաշ դրած չեն լինում:

Թրուսա փլաւ.—Հոնոր կորիզից ազատելով չորացնում են, իւղի մէջ կարմրացնում, լցնում փլաւի վրայ:

Հաւով փլաւ.—Սոխ, չամիչ, բրինձ, հաւի կտորած քարճիկը իւղում տապակում են, մի քիչ աղ, պղպեղ ցանում, մաքրած հաւի

կուրծքը ճղում, լցնում են մէջը, կարում, ասեղով ծակծակոտում փորտիքը, ջրով լի կաթսայի մէջ ձգում եփում, և յետոյ հանում, փլափ վրայ դնում:

Ամանք էլ չամիչի փոխարէն ~~«խո»~~ են ածում (չորացրած, անկորիզ հուն).

Քաւովի փլաւ.— Իւղը հալում, կոտորած սոխ ածում, կարմրացնում, երեք չափ ցուրտ ջուր ածում, եռացնում, մի չափ բրինձ լցնում, աղ ցանում, մի քիչ խառնում, յետոյ վերցնում, դնում մի կողմ, որ դամբ գալ:

Կ ա թ ն ե ղ է ն ն ե ր .

Թան.— Խնոցին հարելուց և կարագը վերցնելուց յետոյ թանը ածում են մի տոպրակ, բերանը պինդ կապում, դնում մի տաշտի մէջ մի քարի տակ: Քրային մասը հետզհետէ տոպրակից դուրս է թորում և մնում է պինդ մասը, այս ժամանակ միքանի ձու են կոտրում սրա վրայ, աղ ցանում, և փոքրիկ գնդեր արած դնում արևի տակ չորանալու: Այսպէս չորացած պահում են այս «չորաթանները» մինչև մի տարի:

Չորաթանով եփում են հրածած, քիլինկէօշ, թանաւ:

Հրածածը.— Եփելիս չորաթանը ձգում են մի գաւաթի մէջ, ջուր ածում, հարում և ջուրը լցնում մի կաթսայի մէջ, յետոյ կրկին ջուր աւելացնում, կրկին հարում, լցնում կաթսան, ապա դնում կրակին, մի քիչ կորկոտ կամ բրինձ աւելացնում, մի բուռ ալիւր էլ հարում, «փուշի» անում, ածում են, մի ձու էլ կոտրում, խառնում և թողնում եկ: գալու: Վերցնելիս կոտորած դաղձ են աւելացնում:

Քիլնէօշ.— Չորաթանը ջրով հարում, ածում են կաթսան, դնում կրակին և շերեփով խառնում. երբ եփը գալիս է՝ կոտորած հաց են լցնում, մի քիչ եփելուց յետոյ վերցնում, ածում ամանները: Թակած սխտոր, մի մի գդալ հալած իւղ աւելացնում, և ուտում:

Խաթնաւ-նաւ.— Մի չափ կաթ, երկու չափ ջուր խառնում, եփ են տալիս, մի չափ մաքրած ¹ և երեք անգամ լուացած բրինձ ածում, մի քիչ էլ աղ ցանում և թողնում, որ եփ գալ:

Մ ա ե ղ է ն ն ե ր

Բուղլամի ֆեսայապ.— Իւղոտ միւսը կտրտում, ածում են կաթսայի մէջ, կտրտուած սոխ, աղ, պղպեխ ածում, կաթսայի բերանը ծածկում, դնում թոնիրը կորկոտի կաթսայի վրայ: Սովորաբար եփում են կորկոտի հետ:

Խաւու.— Միսը կտրտում են, յուանում և ածում ջրով լի մի կաթսայ,

եփում, քեափը քաշում, յետոյ միսը դուրս տալիս, ջուրը քամում, որպէս զի կեղտոտ մասերը տակը մնայ, ապա ջրի երեսից իւրը քաշում, լցնում կաթսան, կըտորած աղ աւելացնում, քիչ յետոյ մսերը ածում մէջը (շատ անգամ ոսկոռներ էլ են ձգում, որ հիւթը դուրս տայ, յետոյ այս միջոցին դուրս ցկում.), ջուրը նորից քամելով ածում մսի վրայ, թողնում մի քիչ եփ գալու. ապա աղած բրինձ են ածում կաթսան և խառնում: Յետոյ առանձնապէս չորացրած դամբուլ կամ շոր կամ թթու լաւաշ ճմլում, եփում են և լցնում խաշի վրայ, որ փոքր ինչ թթուաշ լինի: Երբ եփում պրծնում է, միքանի ձու կոտորում են մի ամանի մէջ, գդալով հարում, լցնում խաշուի վրայ և անմիջապէս կրակից վերցնում:

Մսաւ շիլա.—Միսը կտորում, ածում են ջրով լի կաթսայի մէջ և դնում կրակին եփում, քեափը քաշում, աղ ձգում, կրկին քեափը քաշում, կոտորած սոխ ածում, մաքրած և լուացած բրինձ աւելացնում և պղպեղ ցանում:

Ոչխարի խաւ կամ քեալա-իաչա.—Ոչխարի ոտները, գլուխը խանձում, քերում, և մի քանի անգամ լուանում են: Ապա մաքրում են ստամոքսը (թափան), լուանում, կտրատում և այս բոլորը լցնում են ջրով լի կաթսայի մէջ. երբեմն էլ միքանի կտոր դմակ աւելացնում և թողնում եփ գալու: Ապա աղ են աւելացնում: Ուտելուց առաջ գլուխը կտրատում են և ուղեղը առանձին մատուցանում:

Տվարի խաւ.—Տաւարի պճեղները կրակի վրայ բռնած խանձում են, քերում, երեք անգամ տաք և մի անգամ ցուրտ ջրով լուանում, ապա կտորում, ձգում ջրով լի կաթսայի մէջ և դնում կրակին երկար եփում, աղ ցանում:

Ուտելիս ձեռած սխտոր են աւելացնում:

Խուխուլի.—Եփում են սովորաբար հաւի կամ ոչխարի մսով: Միսը կտրտում են, եթէ ոչխարի է՝ մի քիչ դմակ, եթէ հաւի՝ մի քիչ իւղ ցկում, խուփը ծածկում, թողնում են, որ մի քիչ կարմրի: յետոյ կտրտած սոխ, աղ և պղպեղ են ածում, թողնում աւելի կարմրելու, ապա մի քիչ տաք ջուր աւելացնում և մաքրած նռան հատիկներ լցնում: Խուփը ծածկում են և թողնում եփուելու:

Կուրկուս.—Մի շերտ միս, մի շերտ կորկոտ են լցնում կաթսան, աղ ցանում, այսպէս շարունակում են, մինչև որ կաթսայի $\frac{3}{8}$ մասը լցւում է, ապա ջուր են ածում, կաթսայի բերանը ծածկում, լաւ վառուած թոնրի մէջ ջուր շաղ տալիս, որ կրակը անցնի, կսկարայ դնում, ու կորկոտի կաթսան թոկերով կապած իջեցնում թոնրի մէջ, դնում կասկարի վրայ: Սրա վրայ դնում են երկրորդ կաթսան, ապա երրորդը, վերջինի վրայ մի քար են դնում, որպէս զի շոգուց կաթսայի խուփը չբարձրանայ: Ապա տախտակներով ծածկում են թոնիրը

և ցեխով ծեփում, այնպէս որ ոչ մի տեղից չոգին չի դուրս գալիս, ծածկում են նաև սնկուածքը (սինգու)։

Եթէ կորկոտը քիչ է լինում, կաթսայի խփի շուրջը պատում են խմորով և դնում կրակի վրայ եփ տալիս։

Քիւթա. — Նոր մորթած տաք մսից կակուղ տեղը դնում են քիւթի-քարի վրայ, որ մի տափարակ, ողորկ քար է, և «քիւփթիթաքի»-ով թակում։ Սա փայտէ մուրճ է. գլխին մեխեր խփած, որ լաւ թակի։ Մի քիչ յետոյ աւելացնում են մի քիչ բրինձ, մի քանի ձու, մի քիչ արդար իւղ, պղպեղ, աղ, գինձ և շարունակում թակել, մինչև որ միսը փրփրում է։ Յետոյ մի կաթսայով ջուր են եռացնում, շերտիով մի քիչ տաք ջուր վերցնում, մի բուռ միս վերցնում, դնում շերտի վրայ, կլորացնում և ձգում կաթսայի մէջ։ Այսպէս բոլոր մսից կոլոլակներ են պատրաստում, թողնում եփ գալ։ Երբեմն էլ մի ձուի դեղնուց են դնում կոլոլակի մէջ, որ հետը եփուի։ Երբ քիւթէն եփում է, հանում են և ջրի մէջ մի քիչ բրինձ ածում, աղ և պղպեղ աւելացնում, եփում և քիւթի հետ միասին ուտում։

Քիւս. — Ոչխարի իւղալի միսը ծեծում են սաթուրով, ինչպէս սուլմի համար, մի քանի գլուխ ծեծած սոխ, կինձ, ատվա, կորիզը հանած հուն, մի երկու ձուի դեղնուց աւելացնում, ճմլում, իւղի մէջ բովում այնքան, որ միսը մերուի՝ առանց կարմրելու։ Ապա ջրով, առանց թըթխմորի, հունցած խմորը գնդում, բարակ բանում, մանր կտրտում, պատրաստած միսը ածում վերան, խմորի ծալքերը վրայ բերում, եզրերը իրար կպցնում, ձգում եռացրած ջրի մէջ, եփում, հանում ջրից և կաթ կամ իւղ աւելացնելով վերան՝ ուտում։

Բասըմա. — Միսը կտրատում, սոխ, աղ, պղպեղ լցնում, երբեմն էլ նուռ ճմլում, ածում են պուտուկների մէջ, բերանները «սիրեկում» — անասունների ստամոքսը մաքրում, աղում և չորացնում են, ապա դնում պուտուկների բերանին և պինդ կաշուում։ Եթէ մտադիր են երկար պահելու, պուտուկը բերինքսի վայր են դնում։ Ուտելիս խորովում, կամ եփում են։ Այսպիսով միսը թարմ է մնում։

Խախաչ. — Փափուկ մսերը բարակ և երկար ձևով կտրատում են, և արևի տակ կախ տալիս, չորացնում, և ուտում։

Ոմանք էլ այս իբր միս գործ են ածում զանազան կերակրների մէջ։

Չ կ ն ե ղ է ն.

Ձուկ. Ձկան փորը մաքրում են, լուանում, եռացրած ջրի մէջ աղ լցնում, ապա ձուկը ձգում մէջը, եփում։ Ուտելիս քացախ են լըցնում մերան։

Ձկաւ խաւու. ձուկը եփում են, ջրին իւղ, ձու, քացախ աւելացնում, ձուկը առանձին, ջուրը առանձին ուտում:

Ձկերի, ինչպէս և խորովածի հետ իբր գոգուիչ համեմունք գործ են անում հետեւեալ տեսակի շոքերու.

Նառ-Շարաբ.— Թթու նուի հատիկները կեղեից մաքրելով՝ լցնում են մի կաթսայի մէջ, բերանը ամուր ծածկում, դնում կրակին, եռ տալիս, ապա լցնում մի տոպրակի մէջ, քամում, և ծորած հիւթը կըրկին եռացնում, մինչև թանձրանալը:

Հիւն Շարաբ. Պատրաստում են նույն ձևով, միայն մի քիչ ջուր են աւելացնում առաջին անգամ եփ տալիս:

Ղորաբբա. (Ժուռի՝ կիսահաս խաղողի շարաբ).— Կիսահասուն խաղողը ձմրում են, հիւթը եռացնում մինչև փոքր ինչ թանձրանալը: Գործ են անում եփած և խորոված ձկնեղէնի հետ և ջրալի կերակրել մէջ, քացախի փոխարէն:

ՀԻՒԱՆԳՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԱՌՈՂՋՈՒԹԻՒՆ

Գանձակի գաւառին առանձնայատուկ են ջերմը և իլեա-րաւին (Bouton d'Alepe, годовикъ).— Արիւֆեղայի *) ասե-լով ջերմը դեռ XIII. դարում այստեղ սաստիկ տարածուած է եղել, և ինչպէս երևում է, հետզհետէ թուլանում է: Իլեա-րասու սպին կրում է գրեթէ ամէն մի գանձակեցի և կան գերդաստաններ, որոնք չորս հինգ սերունդ յաջորդաբար զբաղուել են այդ հիւանդութեան բժշկութեամբ:

Քաղաքում կան եօթը բժիշկ, բայց ոչ մի հիւանդանոց և կամ բուժարան: Ամբողջ գաւառում միմիայն Ձեզամ և Գետաբէկ գիւղերում կան գիւղական բուժարաններ, առաջինը երկու, իսկ երկրորդը միայն մի բժշկով: Թէ որպիսի մեծ ծառայութիւն են մատուցանում այսպիսի բուժարանները՝ երևում է նրանից, որ 1896 թուին՝ դիմել են Ձեզամի բուժարանը 5340 հիւանդ, 1897-ին 4114, իսկ 1898-ին՝ 9250:

Գիւղացիները զրկուած լինելով բժշկի դիմելու հնարաւո-

*) D. de Montpéroux. Voyage autour du Caucase. IV. եր. 11:

րութիւնք, գիմում են գիւղական բժիշկականանց, սափրիչներին, շրջիկ մոլլաների և մանաւանդ գորացիների: Գիւղական կին-բժիշկները գլխաւորապէս տապաւէրներն են լինում, սրանք սովորաբար սերնդից սերունդ ականգում են իրենց արուեստը և անձնական փորձառութեամբ գտած միջոցները: Սրանք շատ սիրալիր են դէպի հիւանդները, նստում են մօտերը երկար զբոց անուն, քաջալերում, յուսադրում: Թէև միքանի տեղական, վաղուց գոյութիւն ունեցող հիւանդութիւններ սրանք կարողանում են բժշկել, սակայն շատ անգամ էլ «ունքը շինելու տեղ» աչքը են հանում»: Այսպիսի անյաջող դէպքերը նրանց վարկը չեն ձգում, որովհետև ինչպէս իրենք պնդում են և ժողովուրդն էլ հաւատում՝ առողջանալը կամ մեռնելը ճակատագրից է կախուած: Սրանցից ոմանք նաև «պորտը վեր քաղել» գիտեն, — սա ոչ այլ ինչ է՝ եթէ ոչ մասսաժ իւր նախնական գրութեան մէջ: Այսպիսի կին-բժիշկներից նշանաւոր է գետաշէնցի Թաքուն-բերին, որ ոչ միայն իրենց, այլ և շրջակայ գիւղերում բժշկութիւն, տատմերութիւն և նոյն իսկ մասսաժ է անում:

Գիւղական վիրաբուժները — սնդչիք, — որ նոյնպէս յաջորդում են որդուց որդի՝ բաւական հմտութեամբ ուղղում են կոտրուած ոսկրները, զանազան եւթոններ ձգում և տախտակներ դնելով՝ փաթաթում, առողջացնում: Սրանցից նշանաւոր է գետաշէնցի Սնդչի Յակոբը, որի եօթը սերունդը վիրաբոյժ է եղել: Սրան մի մի անգամ նոյն իսկ Գանձակ են հրաւիրում կոտորուածներն ուղղելու:

Սափրիչներն առաւելապէս ատամնաբուժութեամբ են պարապում. սովորաբար թելով կապում են ատամը և յանկարծ քաշում և կամ աւելի հմուտները գործ են ածում ահագին ունելիներ: Հանճարեղ սափրիչները նշանուած երիտասարդի ատամը քաշելիս՝ տանում նրա գլուխը նշանածի ծնկին են դնում, որ նրանով յափշտակուած՝ չզգայ ցաւը: Սափրիչները բժշկութեամբ էլ են պարապում և այս ժամանակ գլխից միայն մի միջոց՝ արիւնառութիւն՝ գործ դնում: Նրանք արիւն են առնում կամ ածելով ծակելով ուսը, կամ տղրուկ դնելով ոտների և կամ պուլիկ (ծախա) ամրացնելով սէջքին:

Մոլլաները և գրքացները առաւելապէս համայններով և «գիր անելով» են բժշկութիւն անում:

Սակայն և այնպէս՝ գիւղացիները բժշկուելու համար ամենից աւելի դիմում են սրբերին, ուխտ գնալով զանազան ուխտատեղիներ: Հաւատալով, որ հիւանդութիւնը տալիս է մի որևէ սուրբ, որին պատշաճ պաշտօնը չէ մատուցուած, հիւանդները աշխատում են գուշակել, թէ այդ սուրբը ո՞րը պիտի լինի և յատկապէս նրան ուխտ գնալ, որովհետև միւս սրբերը ի պատիւ այդ սրբի, չեն բժշկի նրա տուած պատիժ — հիւանդութիւնը *):

Գրեթէ ամէն գերդաստան մէջ պառանները և ծերունիները գիտեն միջանի սովորական հիւանդութիւնների բժշկութեան միջոցները, և իրենք գործադրում են, և երբ նկատում են, որ իրենց միջոցները չեն օգնում, նոր դիմում են հեքիմներին, սափրիչներին, մոլլաներին և երբ սրանք էլ ոչինչ չեն կարողանում անել և հիւանդը արդէն անբուժելի է դառնում՝ նոր տանում են բժշկի մօտ:

Ոչ մի նախագգուշական միջոցի չեն դիմում, նոյն իսկ երեխաներից շատ շատերը ծաղկից չեն պատուաստում, այսպէս՝ ամբողջ գաւառում, (առանց քաղաքի) տարեկան միջին թուով միմիայն 750, իսկ քաղաքում՝ 550 երեխաներ **)) են պատուաստում: Բացի սրանից նոյն իսկ վարակիչ հիւանդութիւնների ժամանակ այցելում են հիւանդներին, որոնք տան մէջ էլ առանձնացրած չեն լինում: Հիւանդի բոլոր քմահաճութիւնները սրբութեամբ կատարում են, տալիս են ուտելու, խմելու ինչ որ էլ ցանկանում է: Ննջեցեալների շորերը առանց ախտահանութեան ենթարկելու գործածում են, հիւանդութիւնը մինչև չի ծանրանում, ուշադրութիւն չեն դարձնում և այլն:

Այս բոլորի թերի թողածը գալիս է լրացնելու զաղրալի անօտիապաշտութիւնը. այսպէս օրինակ, երբ միևնոյն տանից,

*) Գուշակութեան ձևերը տես Հաւատքի բաժնում:

**) Обзоръ Елисаветпольской губерніи за 1894—98 гг. (Приложение къ всеподданнѣйшему отчету).

անշուշտ ախտահանական միջոցների չդիմելու պատճառով, մի-քանի մարդիկ իրար հետևից մեռնում են, կարծում են, թե առաջին մեռնողը «կենդանի» է թաղուել և նա գալիս տա-նում է միևսներին: Այսպիսի դեպքերում տեսէք թե ինչ են անում:

Գետաշէն գիւղում Մարկոսենց Սուլթանը մեռնում է. լո-ղացնելիս տեսնում են, որ տաք է, իսկոյն «Հասկանում են, որ չարը սիրտն է մտել բնակուել»: Տանում թաղում են: Միքանի օրից Հարսի եղբայր Սահակը, որ 40 տարեկան կը լինէր, երա-զումը տեսնում է Սուլթանին, որ իրեն ասել է, թե «եկել եմ քեզ տանեմ»: Սահակը Հիւանդանում է, և միքանի օր շա-քունակ երազում տեսնում Սուլթանին, որ կրկնում էր միև-նոյն խօսքը: Ութ օրից վախճանում է Սահակը: Հետեւեալ օրը Սահակի բոլորովին առողջ քոյր Մհարը, 30 տարեկան կին, երազում տեսնում է թե Սուլթանը եկել է և կամենում է իրեն էլ տանել: Հետեւեալ օրը նա էլ մեռնում է: Մի երկու օրից մեռնում է նաև մի երեք տարեկան տղայ: Միևնոյն ժամա-նակ Հիւանդանում են Սուլթանի ամուսինը, տեգրերը, եղբօր աղջիկները: Կամենալով Հաստատապէս իմանալ, թե արդեօք այդքան Հոգի Սուլթանի պատճառով մեռան և թե նա «կեն-դանի» է, թե ոչ, մի ձի են տանում Սուլթանի գերեզմանի վերայ, ննջեցեալի սրտին Համապատասխանող տեղում մի թաշ-կինակ փռում, վերան գարի ածում և ձին մօտեցնում ։։ր ուտի: Ձին բոլորովին չի ուտում, փռւացնում է, և կամենում է Հե-ռանալ: Սրանից Հասկանում են, որ «Սուլթանը կենդանի է, և այդքան մեռնողներին նա է տարել»: Ուստի գիշերանց եր-կու տղամարդ և ընդհանրապէս ննջեցեալ և մասնաւորապէս Սուլթանին լողացնող թաքուն-այանը գնում են, ննջեցեալի գերեզմանը քանդում: Երբ մօտենում են դիակին, գարշելի Հո-տից զգուած երկու տղամարդը թողնում են Հեռանում, իսկ թաքուն-այան մտնում է գերեզմանի մէջ, ճղում Սուլթանի կուրծքը, սիրտը հանում, և մի կտոր կտրում, վերցնում: Յե-տոյ դուրս է գալիս գերեզմանից, կանչում է տղամարդկանց, ցախ և նաւթ ածում Սուլթանի սրտի վրայ և կրակ տալիս:

Մի քիչ լեռոյ գերեզմանը լցնում են հողով, և սրտի կտորն առած դադտադողի վերադառնում, բերում սիրտը ձգում ջրի մէջ, խառնում և տալիս հիւանդներին խմելու: Թաքուն-աչան, որ ինքը ինձ պատմեց այս՝ հաւատացնում էր, թէ անմիջապէս բոլոր հիւանդներն առողջացան, և աւելացրեց, թէ սրտի այդ կտորը չորացրել պահել են, այժմ երբ վախից հիւանդանում են, մի քիչ փոշիացնում, լցնում են ջրի մէջ, տալիս խմելու, և իբր անմիջապէս լաւանում են:

Մի այսպիսի դէպքի մասին պատմեցին ինձ նաև Փիփ գիւղում, ուր Թաքուն-այանի դերը կատարել էր Տէր Միքայէլը: Միայն սա ամբողջ սիրտը հանել, գերեզմանը ծածկել, վերան կրակ արել, սիրտը, բացի մի փոքրիկ կտորից, վառել և մոխիրը փչել, քամուն էր տուել: Յետոյ սրտից աւելացած մասը թաղել էին օջախի մի անկիւնում, իբր մի նուիրական բան:

Գետաշէնում Նուասարդանց Անայի միակ միամիայ որդին մեռնում է: Մայրը հիւանդանում է և շարունակ կրկնում, թէ երեխան գիշերները գալիս է և ուզում է իրեն տանել: Գնում են բաց անում գերեզմանը, ձգում սիրտը և վառում երեխային: Բայց մայրը դարձեալ չի հանգստանում, և այժմս էլ ասում է թէ մանկան ճկոյթ մատն է իրեն երևում և ասում. «Եկել եմ քեզ տանեմ»: Արիւն գնում են, բաց անում գերեզմանը, մաղում երեխայի աճիւնը և միջից գտնում ճկոյթը, վառում, և նորից ծածկում: Եւ միայն այժմ մայրը հանգստանում է և լաւանում:

Քանանցեցի Հարիւրամեայ Մուսունց Մնացականը ասում է, թէ մօտ երեսուն տարի առաջ այդպիսի մեռելին հանում էին գերեզմանից, միքանի անգամ հրացան լարձակում վերան, քաշ տալիս այս ու այն կողմ և նորից թաղում:

Ժ Ո Ղ Ո Վ Ր Դ Ա Կ Ա Ն Դ Ե Ղ Ե Ր.

Իլ-եաւաաի.— Այս միւսնոյն հիւանդութիւնը պատահում է Հալէպում, Բաղդադում, Թէշքանում, Սպահանում և յայտնի է Bouton d'Alep, Հալէպ-չոբան, չիլ-չոբան անուններով: Սա վարակիչ չէ, և

միևնույն անձին երկրորդ անգամ չի կարող պատահիլ: Երևում է մեծ մասամբ 2—12 տարեկաններին և առաւելագէտ իգական սեռի, այն էլ երեսի վրայ և առհասարակ բաց տեղերում՝ ձեռներին, ախանջին, ոտներին (գիւղացիները մեծ մասամբ բոբիկ են լինում): Տեղացիները դրան երկու տեսակի են բաժանում՝ էգ և արու: Եզը աւելի տրագ է տարածւում և աւելի արիւնոտ է լինում, իսկ արուն՝ աւելի դանդաղ կերպով է տարածւում և պակաս արիւնոտ է: Երկու տեսակն էլ փոքրիկ կարմրախառն կապտագուն բշտիկներով են սկսւում, հետագայէ տարածւում, յետոյ մեծ վէրք դառնում և թարախակալում: Մի տարուց յետոյ լաւանում է, միայն սպին մնում է անհետ *):

Այս վէրքը տեղական միջոցներով բժշկում են Ենգիբարեան դեր-դաստանը երեք-չորս սերնդից ի վեր: Ինձ շատ դժուարութեամբ չաջողուեց ճշտութեամբ իմանալ այս միջոցը, որ այդ գերդաստանը մի դարից աւելի իբր դադարիք պահում է և միայն ինքը գործադրում: Այս միջոցը հետեւեալն է.

Մի մսխալ սպիտակ և դեղին, մանրացրած մկնդեղ (Arsenie), 15 մսխալ ձէթ, 10 մսխալ այծի ճրագու և 5 մսխալ մեղրամոմ ծեփին խառնում են և եփում: Յետոյ հովացնում, քսում կտուցի վրայ և դնում վէրքին՝ նախագէտ օտազոնի քարաջրի **) մէջ թափալտած բամբակը կէս ժամ վէրքի վրայ պահելուց յետոյ:

Օրը մի անգամ այս դեղը փոխելով շարունակում են երեք կամ չորս օր, երբ վէրքը ուռչում է և շուրջը օպիտակում: Այս ժամանակ տխտկուռ խոտը սանդի մէջ ծեծում են, հիւթը քամում, մի քիչ ալիւր աւելացնելով շահում և ապա այս խմորը օրեկան երեք անգամ դնում վէրքի վրայ, իւրաքանչիւր անգամին նախագէտ բարեխառն ջրով լուանալուց յետոյ: Իսկ եթէ տխտկուռ խոտը չեն կարողանում գտնել, մաճնով լուանում են:

Ջեւր.—Մաւր անդիւրներում լողանում են: Լողանալիս ջանկարծ սառն ջուր են ածում վերաները:

Ախորժակը բանալու համար չորացրած հունը բքձով շորուայ են անում և ուտեցնում:

Ականջացաւ. Մի երկու կաթ օդի են կաթեցնում ախանջի մէջ

*) Годовникъ или переидская болѣзнь въ Елизаветополѣ. Скорова. Въ Сбор. Кавк. Мед. Общ. 1868 г. Կաւ. Прот. Кав. Мед. Об. V. стр. 360. IV. стр. 198.

**) Մայունի քարաջուրը, որ գործ են ածում մազոն եփելիս, պատ-րաստում են ծլապէս. մաճնանում են սապոնաքարը և խառնում կէս ֆունտ կրի հետ, լցնում քամիլի մէջ և ջուր ածում վերան: Քամիլից հոսած ջուրը կազմում է սապոնի քարաջուրը:

և խորոված սոխի միջուկը դնում ականջափողի մէջ, բամբակով ծածկում ականջը և մի քանի րոպէ աչսպէս պահում:

Այրուելուց յառաջացած վէրքը բուժելու համար ճեճած հում կարտոֆիլ են դնում վերան. ապա բրինձը աղում են, բովրում և ձէթի մէջ թաթախուած շորի վերայ ցանելով դնում վէրքի վրայ:

Մեղրամոմը ձէթով եփում և դնում են վէրքի վրայ:

Աչխացաւ. Կնոջ կաթը բամբակի վերայ կաթեցնելով դնում են աչքերին: Զգուշանում են թթուեղէններից:

Օղիով լուանում են աչքերը, ցուրտ ջուր են սրսկում: Արիւն են առնում ցաւոյ աչքի ներքեւի կողից կամ ծոծրակից:

Ասամնացաւ. Կինամոն, մեխակ, պղպեղ միասին խառնում, ճեճում, քացախոտ բամբակի վրայ ցանում և դնում ցաւոյ ատամին:

Մի քիչ մեխակ եփում են և ջրով բերանը ողողում:

Ծխում են և ծուխը բերանում պահում:

Արբեցողութիւն. Յետ կացուցանելու համար հարբած միջոցին նրա մէջը խառնում են գինու հետ և խմացնում, որից զգուցելով դարձում են խմելուց:

Բորոտութիւնը. բուժելու համար փուրջտանի կանանչի արմատները թակում, եփում և այս ջրով լողացնում են հիւանդին:

Գլխացաւ. Տաք ջրով լուանում են գլուխը և փաթաթելով աշխատում քրտնցնել:

Գլխի ոջիլը կտրելու համար ձիթապտղի իւղ են քսում գլխին և մի օրից լուանում:

Գլխի պառաւուածքը բուժելու համար նախ լուանում են և վերան մեղր դնում. ապա կաթով եփում են սապոնը և մի շորի վրայ քաշած դնում պատառուածի վրայ:

Գորտնուկ. Լուսնի նորին (նոր լուսնին) ձեռքը թաց են անում, գորտնուկի վրայ աղ ցանում, պարզում դէպի լուսինն ասելով.

Լուսինը նոր,

Գորտնուկը չոր.

Եւ ապա սև էշի լիզել տալիս գորտնուկի վրայի աղը:

Թոյնի դեմ. Թան և մածուն են ուտում:

Լուծելու դեմ. Վառելի մսով շորուայ են ուտում:

Մուգ թէյ խմում: Թթու շորուայ ուտում:

Ծծի ուռոյցք. Կովի կաթի մէջ եփում են ճեճած կթաւատ կամ գարու ալիւր և շորի վրայ քաշելով դնում ծծին. երբ ուռոյցքը մի տեղ է հաւաքւում, բաքմազով մի քիչ ալիւր են շաղախում, մի քիչ էլ մոխիր ցանում և շորի վրայ քաշած դնում ուռած տեղը, որպէս զի ծակի և շարաւը հոսէ:

Թխմորի վրայ մի քիչ քացախ են ածում և դնում ուռուցքի վրայ:

Կողքացալը բուժելու համար տաքացրած աղիւս են դնում կողքին: Կորեկ են բովրում, լցնում մի պարկի մէջ և դնում կողքին:

Կտուած ճեղի արիւնհոսութիւնը դադարեցնելու համար մեղր են դնում վերան:

Հազ. Խնձորի մէջ մի քիչ խունգ են դնում, խորովում, ուտում: Թուզը կաթով եփում և ուտում են:

Ոսպով շորուայ, փիփերտ, ալիւրից պատրաստած կերակուր են ուտեցնում:

Աւելուկի սերմից պատրաստած թէյ են խմացնում:

Հարբուխ. Խնչում են մի շորի մէջ, փաթաթում և ձգում փողոց. ով վերցնի՝ նրան կանցնի հարբուխը:

Ձեռքի նախնոց. Մեղրամոմ, ձէթ և մի քիչ այծի ճարպ միասին եփում են և քսում ձեռներին:

Մազերը երկարացնելու համար. Եաւշան աւելը եփում, այդ ջրով լուանում են գլխերը. Մսի ձիւ են ուտում: Համբարձմանը ցօղ են հաւաքում և դրանով լուանում գլուխները:

Մազերը քափուելու դեմ. Կանայք ուրիշ դիւղ գնալիս, իրենց գետից մի քար են տանում իրենց հետ և առաջին անգամ լողանալիս այդ քարը ձգում ջրի մէջ, որպէս զի մազերը չթափուին:

Մաթնաւունց. Մաճնի մէջ մի քիչ ալիւր են ածում, տաքացնում, դնում մատնշունչի վրայ:

Մեզը կապուելիս. Բուրդը տաք ջրում թռչում դնում են փորին, իսկ սեռական անդամը՝ գոլ կաթի մէջ:

Մեղուի խայթածի վրայ մաճուն են քսում, որ լաւանայ:

Մկնասամ. Մի թէյի գդալ փոշիացած ծծումբ կերակրի մէջ խառնելով ուտում են երեք շաբաթ շարունակ:

Մոլոֆոր — (чечотка). Մառը ջրով լողացնում են:

Մսեղուց. Առողջանալու համար ոտները տաք ջուրն են դնում, որ քրտնին:

Վերմակի տակ մի ամանով սառն ջուր են դնում և կիպացրած քարերը մէջը ձգում. բարձրացած գոլորշիները քրտնեցնում են հիւանդին:

Սառուց են ուտեցնում:

Ջան կծածը բուժելու համար նախ կծող շան մազն են դնում վէրքի վերայ, ապա ծեծած լոբին իւղով եփում են և շորի վերայ քաշելով դնում վէրքին: Յաճախ լուանում են:

Տղամայր կնոջ կաթն աւելացնելու համար կարմրախաչտ ձուկն անլի եփում են և ջուրը խմացնում կնոջը:

Մշտ ծաղիկը եփում են և ջուրը խմացնում տղամօրր:
Ցրտի ծառած. Տաքացրած աղ են կապում ոտներին և շաղախած
հինաչ դնում:

Փսխելու դեմ. Թթու դրուած տանձ և խնձոր են ուտում:
Փոքացաւ. Գինին տաքացնում են և մի քիչ պղպեղ ամում մէջը
ու խմում:

Պորտը «քաշում» են—մասսաժ են անում:
Արի թէ. . և կտրեկը բովրում են և պարկի մէջ ամած դնում
փորին:

Կինամոնով և իւր անուանուած բոյսով թէյ են պատրաստում
և խմացնում

Սառ ջուր են ամում մէջքին:

Քաչալ. Նախ մազերը ամելում են, սև ձիւթը հալում են, քաշում կտաւի կտորի վրայ, մի քիչ (2 մսխալ) սուլէյմանի (сүлемә) փոշիացնելով ամում վերան և տաք տաք կապում գլխին: Երկու օրից յետոյ աչս եախուն վերցնում են, և նոր դուրս եկած մազերը մատներով մէկ մէկ քաշում հանում են, յետոյ կրկին նոյն կերպ պատրաստուած եախուն ձգում, երկու օրից կրկին դուրս եկած մազերը պոկում, երրորդ անգամ նոյնպիսի եախու ձգում և երբ նկատում են, որ ամբողջ գլուխը կակուղ և խիտ մազերով ծածկւում է, սկսում են կարագ իւղով կամ ձուի դեղնուցով օրը մի անգամ երեք օր շարունակ լուանալ:

Քթից առիւն գալիս. Զարմաչի սանրից քերում են և քացախի հետ խառնելով քաշում քիթը:

Եթէ կնոջ քթից է արիւն գալիս, հաստ թելով կապում են ձախ ծիծը, իսկ եթէ տղամարդ՝ ամորձիքը:

ՄԱՀ, ԹԱՂՈՒՄՆ ԵՒ ՄԵՌԵԼՈՅ.

Գանձակի գաւառի ժողովուրդն էլ հաւատում է ճակատագրին. նրա կարծիքով էլ մարդու օրհասը նախասահմանուած է և ոչ մի բան չի կարող փոփոխել այն: Մահուան հրեշտակը միշտ «Ժըմը Ժանքին (երեկոյեան), «Հաւախօսին» (կէս գիշերին), «սըրբ լսին» (առաւօտ) շրջում է մարդկանց մէջ և ում օրհասը հասած լինի, ձեռի նիզակով խփում է նրան և նա անշուշտ մեռնում է:

Երբ սկսում է հոգեւարքը, մահը դիւրացնելու համար վերցնում են մեռնողի գլխի տակից բալձը, բաց են անում պատուհանները:

Մեռած ընկնի մինչդեռ տնեցիները լաց են լինում և ողբում, աւելի սրտում և անտարբերները դիտում են մեռելին, եթէ աչքը բաց է մնացել, իսկոյն միքիչ հող են ածում վերան, տրորում և փակում, հաւատալով, որ նա աշխարհից վշտացած չէ եղել և միայն հողով կարող է կշտանալ: Յետոյ թաշկինակով կապում են կզակը, ձեռները խաչում կրծքին, ոտները կապում միմեանց հետ բամբակի թելով, փաթաթում մի կարպետի մէջ և վերան մի հաց դնում:

Քիչ յետոյ հրաւիրում են քահանային, որ գալով օրհնում է ննջեցեալին լողացնելու ջուրը, մխիթարում բոլորին և գնում: Իսկոյն՝ եթէ ննջեցեալը կին է՝ հարեւան կամ աղքատ կանայք, իսկ եթէ տղամարդ՝ Ժամակոչը և կամ մի այլ աղքատ մարդ կղղկացնելով տան կամ բակի մի մասը կապերտներով՝ լողացնում են մեռելին: Նախ վերցնում են նրա կրծքին դրուած հացը, չորս կտոր անում և տալիս ուտելու նրանց, որոնք ցանկանում են սրտապինդ լինել և ննջեցեալից չվախենալ: Ապա ննջեցեալին պառկեցնում են մի կամ երկու տախտակի վրայ, երեսը դարձնում դէպի արեւելք, ոտների մօտ մի փոս փորում, որ ջուրն ալնտեղ թափուի, ապա գլխի և ոտների մօտ մի մի վառած մոմ կամ ճրագ դնում և ձեռներին քառակուսի (քսակ) անցկացրած լողացնում են ննջեցեալին՝ շշնջալով՝ Քարդ քաղած ընի,

Հողդ մաղած ընի.

Դատաստանդ քաղցր ընի.

Գնալի ճանապարհդ բարի ընի.

Աղօթքդ տանդ վրայ ընի.

Մնացածները բարի ընեն,

Դու էլ բարի մեռել ընիս,

Չմոռանան քե:

Եթէ օրհնուած ջրից աւելանում է, պահում են, որ միւս օրը ննջեցեալի շորերը լուանալուց լետոյ այդ ջրով սրբեն իրենց ձեռքերը:

Թաղման օրը, երբ պատարագն սկսում է, ննջեցեալի մօտ բարեկամները հաւաքում են ննջեցեալի տունը և սգաւորների հետ գնում եկեղեցի:

Պատարագի միջոցին, երբ ողջոյն են տալիս, ննջեցեալին լողացնող, իսկ եթէ նա տղամարդ է՝ նրա պատանքը կարող կինը մօտենում է ննջեցեալին և աջ ձեռքը նրա ղլիխ աջ և ձախ կողմը դնելով ասում.

Աստուած ողորմի քե.

Քինալի հղիդ բարի ըլի.

Քարդ քաղած ըլի.

Հողդ մաղած ըլի.

Դատաստանդ քաղցր ըլի:

Ապա նոյն կինը ստանալով քահանայից մի նշխարհք և վարձամակը, գնում է նշխարհքը ննջեցեալի բերնին, իսկ վարձամակը նրա վերայ և ապա կարում պատանքի կրծքի և ղլիխ մասում թողած բացուածքը:

Սովորաբար փոքրահասակներին և աղքատներին միևնոյն օրը թաղում են, իսկ չափահասներին և հարուստներին պահում են մի օր տանը կամ եկեղեցում և պատարագ մատուցանելուց լետոյ թաղում:

Այսպէս շուտ թաղելու պատճառով պատահում են դէպքեր, երբ ուշագնած եղածներն էլ թաղում են և կամ թաղման ծէսը կատարելիս ուշքի գալիս: Այսպէս՝ Գետաշէնում Վարթի Բրուտեանը եկեղեցում, երբ կանայք վերան փաթա-

թուած լալիս էին, ուշքի է եկել, և դրանից յետոյ Հինգ տարի էլ ապրել: Նոյն գիւղում Գեօղալ Գալի-Մակունցը ուշքի է եկել, երբ պատանքել են:

Ննջեցեալին եկեղեցի տանելուց յետոյ ազգական և ծանօթ կանայք գալիս են սգաւորի տունը և տնեցիների հետ թաղման համար պատրաստութիւններ տեսնում: Մի եզ կամ մի ոչխար են մորթում և դրանից պատրաստում շիւճաշ, կորկոտ և խաշու: Իսկ եթէ պաս է՝ լոբի ճաշ և ձէթով շիւա *):

Այդ երեկոյին ընթրիք են տալիս քահանային, նրա տիրացուներին և միքանի մօտիկ ազգականներին: Ընթրիքից յետոյ քահանային չորս մոմ են տալիս, որ գիշերը սաղմոս ասի, իսկ առաւօտեան մի քիչ ալիւր, երկու մոմ և մի շիշ գինի են տանում նրա տունը՝ նշխարհք գործելու և պատարագ մատուցանելու համար:

Պատանքած մեռելը փաթաթում են մի կապերտի մէջ և դնում նաժի մէջ, իսկ շորեր հագցրածի համար դազաղ են շինել տալիս և եթէ երիտասարդ է՝ կարմիր կամ ծիրանեզոյն, իսկ եթէ պառաւ՝ սև, կապոյտ կամ կանաչ գոյնի կտոր քաշում վերան:

Տան մէջ թաղման կարգը կատարելուց յետոյ երբ նաժը կամ դազաղը վերցնում են, նրա տեղը քար են դնում, քաղաքում նաև գարի շաղ տալիս, որպէսզի ննջեցեալի յիշատակը այդ տան մէջ հաստատուն մնայ: Ննջեցեալը տղամարդ և կին յուղարկաւորուներով շրջապատուած տարւում է եկեղեցի. այս միջոցին քահանան զգուշանում է յետ նայելուց, «որպէս զի նոյն տնից մի ուրիշն էլ չմեռնի»:

Մեռելին լողացնելուց յետոյ նրա ականջների և քթածակերի մէջ և աչքերի վրայ դնում են բամբակով փաթաթած խուսկ, իսկ բերանին մի նշխարհք, վերան վարշամակը, որ քահանան է կտրում, և բամբակ: Վանանց կապում են պատանքի կտորից մի քիթկալ *) և մի Բշրդանի **): Երեխաների ձեռքը տալիս են մի մի մոմ, բայց նախ նրանցից մինը

*) Քաղաքում այս արդէն վերացել է:

**) **) Տես Զգեստ և զարդ գլխում:

վառում են, յետոյ միւսը նրանից վառում, և ձեռքով հանդընդում առաջինը, ապա կրկին վառում առաջինը, և հանդընդում երկրորդը, յետոյ նորից վառում, երկուսը միմեանց մօտեցնում և միասին հանգցնում:

Այս բոլորն անելուց յետոյ սպիտակ միտկալով պատանում են և նոյն կտորով մի գօտի և մի հասկ կապում: Ուսկապը անց են կացնում պարանոցով, կրծքի վրայ խաչկապում և ձալերը ամրացնում գօտում:

Պատանքից աւելացած կտորը կապում են սեանը, ասելով. «Աստուած ողորմի քե, քու մնացեալն ա»: Թաղման երկրորդ օրը նորից յետ են անում, դարձեալ «Աստուած ողորմի քե» ասելով և գործ ածում ինչի էլ կամենան:

Փոքր ինչ հարուստները շորեր են հագցնում մեռելին, բայց այս դէպքում էլ պատանքի կտորից սպիտակեղէն են կարում և հագցնում: Վարշամակը պատանքի կտորից է լինում, վերան մոմ քսած. քահանան նրա մէջ տեղից խաչաձև կտրում է և հինգ տեղ խնկի կտորներ կպցնում:

Երբ պատարագն աւարտում է և սկսում թաղման կարգը, բարեկամ կանայք շրջապատում են ննջեցեալին և լալով ողբեր ասում: Այս գիւղերում ևս կան յայտնի լալկան կանայք, որոնք նստելով ննջեցեալի սնարի մօտ՝ ողբել են երգում և լացացնում բոլորին: Ահա մի քանի նմուշներ այդ ողբերից.

Մ ա յ ր ր ողբում է ո ր դ ու մ.

Բալասանի ծաղիկ, որդի ջան,	Իմ էօմը մեռնի քե ըտենց
Խորասանի ծաղիկ, որդի ջան.	տեսնալաւ.
Ատամները ջաւահիր, որդի ջան,	Իմ աստղը ծլած որդի ջան,
Իմ խունջիկ մունջիկ, որդի ջան.	Իմ ծաղիկը ճլորած որդի ջան,
Մհեկ ետ իմ աչքերը խւարի քե	Իմ լեզին կրճցրած որդի ջան,
տեսնալաւ,	Իմ թագա մագա որդի ջան.
Իմ կունները չրանայ քե պահելաւ.	

Ս կ ե ս ու ռ բ ողբում է հ ա ռ ս ի մ.

Ա՛յ իմ լիտիկ (լիքը) հարսնը,	Ա՛յ իմ տղամարդ հարսնը.
Ա՛յ իմ թուգեան (գեր) հարսնը,	Է՛ն կժին մատաղ, որ լցել ես, բե-
Ա՛յ իմ ռաշիդ (քաջ) հարսնը,	րել,

Իմ տանը վեր դրել,
Իմ տունը կրո-մըն ջրջրհանել.

Օրօրոցդ վեր ես դրել
Բեխիս ծիծ տուել,
Տունը սարքել ես,
Խմորի վրայ չոքել,

Բախան նի ես կապել
Անուշ քուն դրել.
Քնացել թորոնը վառել,
Եկել խմորը պիւլել.
Եդ դառել հացը թխել.

Հ ա Ր Ա Ր Ո Ղ Բ Ո Ւ Մ Է Ա Կ Ե Ր Ո Ջ Ր.

Իմ նանի,
Իմ տանը սարգեարշ(պաշտպան)
Նանի.
Իմ տանը պլանի (բանալի) ճանի.
Իմ տաշտի մեզար (ծածկոց) Նանի.
Իմ դռան դուփուր (կողպէք) Նանի.
Ինձ թողել ես թռու ես քինում.
Ես եկել եմ քո փեշքը բռնել,
Ասում ես քու տղան ինձ կը պահի
Էն վոնց կը պահի.

Տանը մեծը քինայ,
Ահը քինայ, դողը քինայ.
Ուրտեղ քինամ,
Էնտեղ կը մնամ.
Դուռը բաց կը մնայ,
Տունը անտէր կմնայ.
Հաւերը մոխիրը կը քանդեն,
Ջները պուլերը (խմորի
գունդ) կը տանեն.

Լալկան կանանց ողբերով չբաւականանալով՝ քահանային էլ ողբեր՝ գանձ են ասել տալիս և յետոյ բոլոր յուզարկաւորողները համբուրում են ջնջեցեալի կրծքից և նրա վրայ զրուած ափսէի մէջ դրամ ձգում, որը և պատկանում է քահանային իբր վարձատրութիւն գանձ ասելուն:

Ի վերջոյ ուժով հեռացնելով կանանց, ջնջեցեալին վերցնում են և չորս հոգի ձեռներին բռնած կամ ուսերին դրած տանում դէպի գերեզմանատուն:

Կանայք եկեղեցու դռանը միքիչ էլ լաց լինելուց յետոյ վերադառնում են ջնջեցեալի տունը, ուր միքիչ էլ լաց են լինում, ապա լուացւում և սպասում տղամարդ յուզարկաւորողներին:

Սրանք դադաղը վերցրած գնում են դէպի գերեզմանատուն, կէս ճանապարհին վայր դնում, կարգ կատարում, գանձ ասում, խաչհամբոյր ձգում, ապա կրկին վերցնում և տանում դնում գերեզմանի աջ կողմը: Այստեղ մինչդեռ քահանան աղօթքներ է կարդում, երկու մարդ հանում են ջնջեցեալին կարպետի միջից և բռնելով նրա ոտներէից ու գլխից, իջեցնում

են գերեզմանի մէջ և թրխկալով ձգում մէջը: Այս միջոցին ուրիշ երկու հոգի բռնում են գերեզմանի վրայ ննջեցեալի երեսքաշը: Քահանան մօտ ազգականի բռնի մէջ օրհնում է մի քիչ հող և ձգել տալիս ննջեցեալի վրայ. միւս յուղարկաւորողներն էլ հետևում են նրան և մի մի բռու հող ածելով ասում. «Աստուած ողորմի քե»: Ապա հողը տալիս են վերան, և մի թումբ ձևացնում: Թաղման կարգը վերջացնելուց յետոյ յուղարկաւորողները ձեռք են տալիս ննջեցեալի մօտիկ անձնաւորութիւններին և ասում. «Աստծանից մխիթարուես». յետոյ հրաւիրուելով՝ բոլորը գնում են ննջեցեալի տունը, ուր ձեռքերը լուանում և հացի են նստում: Երբ ուտում պրծնում են, բոլորը կանգնում են «ողորմաթասը» խմելու. նախ քահանան և ապա միւսները աւագութեան կարգով առնում են իրենց ձեռը մի վառած մօմ, և «Աստուած ողորմի ինչ պատարագում չիշուել ա» ասելով մի բաժակ գինի խմում: Մօմը և բաժակը անցնում է ձեռքից ձեռք: Երբեմն էլ, մանաւանդ երբ ննջեցեալը կին է եղած, մօմի փոխարէն խնձոր են առնում ձեռքերը: Ողորմաթասը «ճլագով են խմում, որպէս զի հոգին լուսաւորուի»:

Ողորմաթասից յետոյ քահանան հոգեհանգիստ է կատարում և ապա յուղարկաւորողները տան դռան առաջը կանգնած մարդուց մի մի բաժակ գինի ընդունելով և բարեմախտութիւններ անելով խմում են և ցրւում:

Տղամարդկանցից յետոյ կանայքն են նստում ճաշելու, որոնք և նոյն կերպ խմում են ողորմաթասը:

Բանանց և միջանի այլ գիւղերում, նոյն, թաղման օրը, գերեզմանի վրայ կրակ են վառում, որպէսզի «ննջեցեալի հոգին այն աշխարհում կրակի պէս իւր շուրջը լոյս սփռի»:

Թաղման յաջորդ օրը ազգական և բարեկամ կանայք գալիս են ննջեցեալի տուն. սրանցից մի քանիսը «սգըպատառ» են քերում, որ բաղկանում է մի շիշ օղուց, մի շիշ գինուց, հալուից, փլաւից և այլն: Այստեղից սգաւոր տնեցիների հետ զրնում են գերեզմանատուն, ուր գալիս են նաև տղամարդ բարեկամները՝ բերելով իրենց հետ օղի: Հրաւիրւում է քահանան,

որ կատարում է «յեքսնահողի» կարգը: Կանայք շրջապատե-
լով գերեզմանը լալիս են և բարձր ձայնով ողբեր ասում: Յե-
տոյ նախ տղամարդիկ և ապա կանայք ողորմաթաս են խմում,
նախապէս միքիչ օղի լցնելով գերեզմանի վրայ և վերա-
դառնում տուն, ուր և հաց են ուտում:

Աւթ օր շարունակ ննջեցեալի տան մէջ սուգ են պահում.
կանայք գլուխները չեն լուանում, տղամարդիկ չեն սափրւում.
կար չեն անում, ճախարակ չեն մանում: Այս ութ օրուայ ըն-
թացքում գիշերները ննջեցեալը լողացրած տեղում ճրագ են
վառում: Տղամարդիկ յաճախ գնում են եկեղեցի, ուր քահա-
նան անբիծք է կատարում ննջեցեալի համար. երբեմն էլ քա-
հանային տուն են հրաւիրում ամբիծքը կատարելու և հիւրա-
ւիրում են նրան ընթրիքով:

Մահուան եօթնօրոյդ օրը բարեկամ կանայք իրենց հետ
վերցնելով մի մի կտոր սապոն՝ զալիս են ննջեցեալի տունը,
լալիս, ողբում, յետոյ ջուր դնում տաքացնում և լողացնում
սգաւորներին աւագութեան կարգով՝ մխիթարելով նրանց «թէ-
տլ կենալ» պարծենայ, լոխս էլ մեռնելական ենք»: Յետոյ այդ
եկող կանայք լուանում են միայն իրենց գլուխները, որովհե-
տեւ դրանք էլ սուգ պահելով՝ մինչև այդ ժամանակ ջուր չեն
ածել զլիւններին: Տղամարդիկ ևս լուանում են իրենց գլիւնները,
որից յետոյ կանչում են սափրիչին և սափրել տալիս մորուք-
ները: Ապա հաց են ուտում և ցրում իրենց տները:

Հետեւեալ օրը առաւօտեան բարեկամ կանայք և տղա-
մարդիկ կրկին զալիս են սգատունը և այստեղից քահանայի
հետ գնում գերեզմանատուն, լալիս, ողբեր ասում, կատարում
«եօթնէից կարգը» և ապա վերադառնում, հաց ուտում և
ցրում: Այնուհետև սգաւորները սկսում են իրենց գործերին
գնալ, մինչդեռ մինչև այդ օրը իբր սգաւոր անգործ են մնում:

Քառասունքին մի ոչխար են մորթում, առաւօտ շատ
վաղ խաշու, շիլա և կաթնաճաշ եփում, բարձում ձիերի վրայ
և տանում գերեզմանատուն: Այստեղ, գերեզմանի վրայ սփռոց
են ձգում և հաց, զինի, օղի, պանիր, զաթայ, մեղր, հալուայ
և այլն շարում: Քալիս են քարեկամ կանայք և տղամարդիկ,

ինչպէս և քահանան: Անայք չոքում են գերեզմանի շուրջը, լալիս և բարձր ձայնով ողբեր ասում. քահանան կատարում է քառասնէից կարգը. յետոյ սգաւորներից մինը գինի է ածում գերեզմանի վրայ և ապա մի մի բաժակ տալիս նախ տղամարդկանց և յետոյ կանանց, որոնք երկար բարեմախտութիւններ անելով խմում են և գերեզմանի վրայ դրուած ուտելիքէններից մի քիչ ուտում: Ապա նստում են գերեզմանի կողքին և ճաշում, ուտելով տնից բերած ուտելիքէնները: Տղամարդկանցից յետոյ ճաշում են կանայք: Ի վերջոյ ճաշի մնացորդները թողնելով գերեզմանի վրայ և աւելացած խմիչքները ածելով գերեզմանի վրայ՝ վերադառնում են: Ձմեռը կամ վատ եղանակին մի քիչ ուտելիքէն և գինի առած գնում են գերեզմանը օրհնել տալիս և ապա վերադառնում տուն ճաշում:

Ննջեցեալի տարելցին «տրիպիլորի հաց» են տալիս և պատարագ մատուցանում:

Գլխաւոր մեռելոցներին օրհնել են տալիս ննջեցեալներին:

Աւագ Ուրբաթ օրը գիւղի բոլոր տներից պասուայ կերակրներ են բերում եկեղեցի և կէսաւուր ժամասացութիւնից յետոյ երկար սփռոցներ սփռում եկեղեցու մէջ, այդ բերած կերակրները դարստում և ապա բոլոր տղամարդիկ նստում և ուտում են անխտիր այդ բերածները, որից յետոյ քահանան հոգեհանգիստ է կատարում համայն ննջեցելոց համար:

ԳԵՐԵԶԻՄԱՆԱՏՈՒՄ.— Գիւղական գերեզմանատները սովորաբար գտնւում են գիւղին մօտ, ճանապարհների կշտին, որպէս զի անցուղարձ անողները ողորմիս տան ննջեցեալներին: Սովորաբար միւսնոյն գերդաստան անդամները միմեանց մօտ են թաղւում: Անոնաւորութիւն, ծառուղիներ բոլորովին չկան: Աղքատների գերեզմանների վրայ մանր քարեր են դարսուած լինում կամ հողակոյտ շինած, իսկ հարուստներինը տապանաքարեր ձգուած: Սրանք ընդհանրապէս միակտուր, երկար, քառանկիւնի և կամ օրօրոցաձև քարեր են, նշխերով եզրափակուած և մէջտեղը տապանադրով ծածկուած:

Գիւղերում 10—25 բուբլի արժեցող տապանաքարեր շատ յաճախ են պատահում:

Հ Ա Ի Ա Տ Ք

Լ Ե Ռ Ն Ե Ր Ի Պ Ա Ղ Տ Ա Մ ՈՒ Ն Ք

Մուաւ, Քափաս և Պանտ, ինչպէս և միքանի ուրիշ լեռներ, որ այժմ բաւական ուխտատեղիներ ունին իրենց վերայ, Հեթանոսութեան ժամանակ պաշտուելիս են եղել: Սրանց մասին անշուշտ աւանդութիւններ եղել են, սակայն ինձ յաջողուեց միայն մինը գտնել, որ Հետեւեալն է:

Մի ժամանակ Քափաս լեռուր այնքան բարձր է եղել, որ իւր ստուերով ամբողջովին ծածկել է Գանձակ քաղաքը: Սրա վրայ սաստիկ նախանձել է Մուաւ լեռուր և առաջարկել նրան կռուել: Քափասը իսկոյն իւր նետը շարտել է Մուաւի վրայ և կոտորել նրա ձախ կողքը, իսկ Մուաւը բարկութեամբ և նախանձով լցուած՝ այնպէս է տուել նրա գլխին իւր նետով՝ որ փշուր փշուր է եղել և թափուել վայր:

ՔԱՐԻ ՊԱՂՏԱՄՈՒՆՔ

Գաւառումս կան մի քանի ժայռեր և քարեր, որոնք սուրբ են համարւում և որոնց առաջ ժողովուրդը մոմեր վառելով, մի որեւէ Հիւանդութիւնից բժշկութիւն և կամ մի այլ շնորհ է խնդրում: Սրանց թիւը այժմ բաւական փոքր է և եղածն էլ Հետզհետէ մոռացութեան են տրւում: Սրանց ամենանշանաւորը կարելի է համարել «Ծծերը»: Սա Նիւկար գիւղի մօտ, ձորի մէջ բարձրացող մի ապառաժ քերձ է, որի ստորոտով Հոսում է մի առուակ: Քերձի մէջ կայ մի քարայր, որի առաստաղից կախուած են մարդու, ոչխարի, կովի, խոզի և այլ

կենդանիների ծծերի նմանութեան բերեղներ, որոնց ծայրերից ջուր է կաթկաթում և հաւաքւում սրանց տակ գտնուած աւազանի մէջ: Կաթ չունեցող կանայք ուխտ են դալիս այս-տեղ, մոմեր վառում ծծերի առաջ, նրանցից կաթած ջուրը քսում իրենց ծծերին և խնդրում նրանցից իրենց ստինքի կաթը շատացնել:

Ոմանք էլ սակաւակաթ¹⁾ կենդանիներին են բերում այստեղ, նոյն կենդանու ծծերի նմանութիւնն ունեցող բերեղներից ջուր քսում նրանց ծծերին, որ կաթն աւելանայ:

Տենդ ունեցող հիւանդներն էլ դալիս լողանում են այս սառն աւազանում և բժշկւում, նախապէս մոմեր վառելով ժայռի առաջ:

Էրքէճ գիւղի մօտ գտնւում է մի ահագին ժայռ, մէջտեղից ճեղքուած, որտեղից կաթ կաթ ջուր է կաթում: Առաւելապէս չիք չորեքշաբթի օրը շրջակայ գիւղերից ահագին բազմութիւն է դնում այդտեղ ուխտ: Մոմեր վառելով այդ ժայռի կրճքին, տակից հող են վերցնում և այդ կաթ կաթ թափուող ջրով շաղախելով քսում մկնատամի վրայ, որ առողջանայ:

Մի այսպիսի Մկնատամի խաչ կայ նաև Գետաշէնում, որ մի հաւարակ քար է, բլրակի վրայ ընկած:

Բրաջրից Բանանց տանող ճանապարհի վրայ կայ մի ժայռ, որ կոչւում է «Ջնրտեղի խաչ». սա շատ զօրաւոր է համարւում և ամեն մի անցորդ անշուշտ դալիս և համբուրում է նրան:

Գետաշէնի մօտ, Քաջքաձորում¹⁾ կայ մի ահագին ժայռ, որի մէջ մի անցք կայ: Այս ժայռը կոչւում է Քաջքաբուն. «կոխուած»²⁾ երեխաներին տանում են այդտեղ և երեք անգամ անցկացնում այդ անցքով, որպէսզի «կոխն» անցնի:

Ոչ պակաս նշանաւոր են նաև Մուռութ գիւղում Ջահ-քեանի աղբիւրի մօտ գտնուած ժայռը և Ե. Սարգիսի վանքից փոքր ինչ բարձր, ձորակի մէջ ընկած ժայռը, որ ունի մի նեղ անցք: Վերջինս կոչւում է Կապ-խաչ: Ամուկ կանայք երեք անգամ անցնում են այդ անցքով, որպէսզի որդի ունենան:

1) Տես սատանաների մասում:

2) Տես Տղաբերքում:

Բանանցի շրջականերում ղտնուող Մեծ-Գոմերի խաչին ուխտ են գնում աչքացաւ, Ոսկեթելին՝ փորացաւ, Սուրբ Նշանին՝ զլխացաւ ունեցողները: Իսկ Ծիրանաւորի խաչի ժայռի միջով անց են կացնում այն երեխաներին, որոնք ուշ են ոտ հիշում:

Ծերունիներն ասում են, թէ իրենց մանկութեան ժամանակ միմեանց դրաժ փոխ տալիս այս սուրբ Համարուած քարերի առաջ էին տալիս և նրանց վկայ բռնում:

Ժողովուրդը պաշտում է նաև կայծակի Հարուածին ենթարկուած քարերը, ինչպէս օրինակ Միրզիկ գիւղի խաչ-աղբիւրից փոքր ինչ բարձր գտնուած «Կեծաքարը»:

ՋՐԻ ՊԱՂՏԱՄՈՒՆՔ

Դեռ մինչև այժմ էլ մնում են ջրի պաշտաման մնացորդներ, դեռ մինչև այժմ էլ ժողովուրդը սուրբ է Համարում միքանի աղբիւրներ, նրանց մօտ է ուխտ գնում, մոմեր վառում, աքաղաղ մատողում, քիւրենց Հիւանդութիւններից բժշկութիւն Հայցում:

Այսպիսի աղբիւրներից նշանաւոր են.

Միրզիկ գիւղում «Խաչ-աղբիւրը», որ պաշտում է որպէս մկնատամ Հիւանդութեան բուժիչ. այստեղ առաւելապէս բերում են մկնատամ Հանած երեխաներին, մոմեր վառում աղբիւրի առաջ և երեխային լողացնում այդ սառն ջրով:

Բրաջրում «Քոսի (բորոտի) աղբիւրը» առողջութիւն է պարգևում բորոտներին, որոնք նոյնպէս մոմեր վառելով նրա առաջ՝ լողանում են: Այս աղբիւրի մասին աւանդութիւնն ասում է, թէ մի կռապաշտ բորոտութեան ախտով բռնուած Հալածւում է իւր բարեկամներից և ծնողներից ու անխնամ ընկնում այս աղբիւրի մօտը: Երկար տանջուելուց յետոյ մի ծերունի ելեւում է նրան և ասում. խոստացիր քրիստոնէութիւն ընդունել և կը բժշկուիս: Երբ այս կռապաշտը խոստանում է, ծերունին զաւազանով խփում է ժայռին և իսկոյն այժմեան աղբիւրը բղիւում է: «Լուացուի՛ր այս աղբիւրում և կատարի՛ր խոստումդ», ասում է ծերունին և անյայտանում: Հիւանդը

լուացում է և անմիջապես՝ բժշկուելով՝ ընդունում քրիստոնէ-
ութիւն: Այդ օրուանից, աւելացնում է աւանդութիւնը, սոյդ
աղբիւրը սուրբ է համարւում և հազարաւոր մարդկանց բժշկել է:

Քանանց գիւղի սարերում գտնուող պաքերի (համբոյրների)
աղբիւրի ջուրը երիտաւարդացնում է մարդուն և սէր ներշնչում:

Քանանցի մօտ գտնուող նահատակի աղբիւրը փարատում
է վիշտը, թախիծը և առհասարակ բոլոր հոգեկան հիւանդու-
թիւնները:

Նոր-Փիի գիւղի մօտի Ոսկան նահատակի աղբիւրը բու-
ժում է համրութիւնը, իւրութիւնը և կուրութիւնը:

Եղնասարի վանքի աղբիւրը նոյնպէս սուրբ է համարւում
և ուխտաւորները նրա առաջ մօմեր են վառում: Ասում են,
թէ մի անգամ մի անհաւատ կամեցել է պղծել այդ ջուրը,
բայց իսկոյն նա կտրուել է: Յետոյ արդէն արգար մարդիկ
մօմեր են վառել, մատաղ կտրել ու աղօթել՝ մինչև որ նորից
սկսել է բղխել:

Հին-Փիի գիւղում, եկեղեցուց փոքր ինչ ներքև նոյնպէս
կայ մի սուրբ համարուած աղբիւր, ուր շրջակայ գիւղերից
ուխտ են գալիս:

Կիրանց գիւղի Կաղնի խաչի մօտ կայ մի սուրբ համա-
րուած աղբիւր, որի տակ լողացնում են անդամալուծներին՝
առողջութիւն հայցելով:

Ասում են, թէ ջուրը և կրակը եղբայր և քույր են. մի
անգամ եղբայր-ջուրը իջել է սարից, քույր կրակը ասել է նրան.
«Եկ մի քչէ նստի տաքացի»: Եղբայր ջուրն էլ պատասխանել
է. «Դու էլ մի քիչ ինձանից խմիր հովացիր»:

Առաւելապէս հեքեաթների մէջ պատմւում է «անմահու-
թեան աղբիւրների» մասին, որոնց ջուրը խմելով՝ մարդը ամե-
նայն տեսակ հիւանդութիւններից բժշկւում և անմահանում է:
Այսպիսի աղբիւրները գտնւում են մարդկանց անմատչելի տեղե-
րում և պաշտպանւում են եօթ գլխանի դուերով:

Նոյն հեքեաթներում պատմւում են այնպիսի աղբիւրների
մասին, որոնց տակ եթէ «բաղդաւոր աղամորդին» արժանանայ
գլուխը բռնել, մագերը ոսկու կամ արծաթի գոյն կստանան:

Կ Ր Ա Կ Ի Պ Ա Հ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Կրակապաշտութեան մնացորդներից նշանաւոր Լին Հետեւեւեալները.

1) Կրակով երդուում են:

2) Կրակը թէ վառելիս, և թէ հանգցնելիս «Յիսուս Քրիստոս» են ասում:

3) Կրակի վրայ ջուր չեն ածում և եթէ ստիպուած են ածելու՝ ասում են. «Յիսուս Քրիստոս, ես մեղայ Աստծու»:

4) Կրակին չեն խփում, վերան չեն թքում, վերայից չեն անցնում:

5) Գիշերները կրակ դուրս չեն տալիս, վնասաբեր համարելով այդ:

6) Գիշերները լողանալիս մի կրակ են ձգում ջրի մէջ, որպէսզի չարը խափանի»:

7) Միւսնոյն սենեակում երեք ճրագ չեն վառում, մեղք համարելով այդ:

8) Փայտը վառուելիս եթէ ձայն է հանում, ասում են, թէ իրենց բամբասում են, և որպէսզի գուշակեն, թէ ով է բամբասողը՝ սկսում են անուններ տալ և ում անուան վերայ որ դադարի ձայնը՝ նա կը լինի բամբասողը:

9) «Մոմը վառած միջոցին ծայրին գոյացած ձևերից գուշակութիւններ են անում. այսպէս օրինակ, երբ չորս բարակ շիւղիք են մնում, ասում են ձիաւոր հիւր պիտի գայ, երբ խաչ է գոյանում, ասում են իրենցից մինը պիտի մեռնի և այլն»:

Կրակի պաշտաման հետ կապուած է և օջախի պաշտամունքը. Ընդհանրապէս բոլոր օջախները առանձնապէս յարգուում են, ոչ ոք չի թքում նրանց վրայ, կամ անարգանքով վիրաբերում. աւելացած մեռնաջուրը օջախն են ածում, ամենամաքուր տեղ համարելով այդ: Բացի դրանից օջախով երդուում են, օջախով օրհնում և անիծում: Հարսանիքի ժամանակ հարսը երկրպագում է հայրենական օջախին, և նրանից միքիչ մոկելի վերցնում իւր հետ փանելու սկիւրանց տուներ: Տղաբեքքի ժամանակ ծննդկանը օջախի առաջն է ծնում և կամ օջախի

մոխրից իւր մօտ դնում: Ննջեցեալ եղած միջոցին միքանի օր օջախի առաջ կանթեղ են վառում: Գիւղատիրոջ կամ երկար ժամանակ տանուտիրութիւն անողների օջախները յարգւում են ամբողջ գիւղից, այդտեղ ուխտ են գալիս, մօմեր վառում, հարս ու փեսան յախ քան թաղուորի տուն գնալը՝ գալիս համբուրում են այդ օջախից: Միքանի օջախներ էլ իբր մի որոշ հիւանդութեան բուժիչ են պաշտում. այսպէս՝ օրինակ, Փիփ գիւղում Նահատակենց օջախը, որ մի կիսաւեր տան սովորական օջախ է, համարում է որպէս մկնատամի բուժիչ. գալիս են մօմ վառում, հողից տանում ջրով շաղախում և քսում մկնատամի վրայ, որ լաւանայ:

Ծ Ա Ռ Ե Ր Ի Պ Ա Չ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք.

Ինչպէս Վարանդայում, այնպէս և Գանձակի գաւառում դեռ մնում է ծառապաշտութիւնը: Ո՛չ միայն շատ գիւղերում, այլ և նոյն իսկ քաղաքում կան նուիրական, սուրբ համարուած ծառեր: Սրանց առաջ չոքում աղօթում են, աքաղաղ, ոչխար, եզ մատողում և առաջնի կատարը, ու վերջիններէս եղջիւրները քաշ անում ծառից. հիւանդները իրենց հանդերձներից կտորներ պատառում և կապում են ծառի ճիւղերից, որպէսզի իրենց հիւանդութիւններն էլ այդ շորերի հետ այդտեղ մնան. ուրիշներ հիւանդանալիս աղօթող կանանց աղօթել տալուց յետոյ՝ այն ասեղը, որով աղօթում են, բերում շուկուում են այդ ծառի տերեւների վրայ կամ իւրում նրա կեղեւի մէջ, որպէսզի հիւանդութիւնը, որ ասեղին է անցած լինում, այդտեղ մեխուած մնայ և չկարողանայ վերադառնալ: Ամուլ կանայք էլ գալիս են այդ սուրբ համարուած երկճիւղ ծառերի միջով երեք անգամ անցնում, որ որդի ունենան:

Այո ծառերով երդւում են, նրանց վկայ բռնում, երբ մարդկանցից ծածուկ դրամ են պարտք վերցնում և կամ մի աւանդ պահ տալիս:

Ո՛չ մի հաւատացող չի համարձակւում վնասել այդպիսի ծառերին. նրանցից մի ճիւղ, մի տերեւ անգամ կտրելը մեծ մեղք է համարւում և մեղանջողները, ինչպէս սլատմում են,

սաստիկ պատժում են: Փողովուրդը այդ ծառերին իբր կենդանի էակներ է երևակայում և պնդում է, թէ նրանց կրթություն՝ արիւն է հոսում. նրանք բղաւում են և երբեմն նոյնիսկ կերպարանափոխւում ուրիշ ծառի: Սոյն հասկացողութեամբ կարելի է միայն բացատրել և այն սովորութիւնը, որ երբ մի ծառ պտուղ չի տալիս, ծաղկելիս, կամ առաւելապէս մեծ պառի աւագ չորեքշաբթի (չիք-չորեքշաբթի) օրը մինը կացնով՝ երեք անգամ խփում է այդ ծառին և ասում. «Բար ես վերօնում վեր կալ, վեր չես օնում կտրում ենք»: Մի ուրիշն էլ միջնորդում է, թէ մի կտրիր, այս տարի անշուշտ պտուղ կը տալ և իբր թէ իսկապէս տալիս է:

Այս սուրբ համարուած ծառերը իրենց սրբութիւնը պահպանում են և չորանալուց յետոյ. ոչ ոք չի կտրատում կամ վերցնում տանում նրանց ճիւղերը, այլ միայն նրանց փթած բնօրից փոշին վերցնելով ածում են ջրի մէջ և խմեցնում հիւանդներին, որ բժշկուին:

Պառերի միջանի տեսակներ էլ ընդհանրապէս նուիրական են համարւում, այսպէս օրինակ չինարին, բարդին և ընկուզենին կանաչ ժամանակ միանգամայն ապահովուած են կացնի հարուածներից: Հաւատացնում էին, թէ Գետաշէն գիւղում՝ Աւագ անունով մինը մի կանաչ ընկուզենի էր կտրել, որի՞ճրչոցից վախենալով հիւանդացել և երեք օրից մեռել էր:

Նոյն իսկ նա, ով հանում է մատաղ ընկուզենին մի ուրիշ տեղ տնկելու նպատակով, այնուամենայնիւ պատժւում է մահով. և այս պատճառով երբեք երիտասարդները այդ չեն անում, այլ միմիայն ծերունիները, որպէսզի եթէ մեռնին էլ, նրանք մեռնին:

Յիշենք սուրբ համարուած ծառերից միջանիսը.

ա. Գանձակում, ս. Սարգիս ուխտատեղու մօտ գտնուած թղկի ծառը: Սրա մասին պատմում են, թէ մի թուրք իւր կնոջ հետ եկել է ս. Սարգսին ուխտ անելու, որպէսզի իրեն մի որդի տայ: Չճանաչելով ուխտատեղին, նա հարցրել է միջանի հնձուորների, որոնք չկամենալով որ այդ թուրքը աղօթի իրենց ուխտատեղում, ցոյց են տուել այժմ սուրբ համա-

ընդամենը, որ այն ժամանակ չէր պաշտուում: Թուրքը աղօթում է այդ ծառի առաջ, մի ոչխար մատղաւսւմ և վերադառնում: Մի տարուց յետոյ նոյն Հնձուորները տեսնում են միևնոյն թուրքին իւր կնոջ՝ և մի նորածին մանկան հետ, որ մի եղբայր բերում այդ միևնոյն տեղում մատղելու: Այս անգամ Հնձուորները ասում են նրան, թէ ուխտատեղին այդ չէ, այլ փոքրինչ վերև, սակայն նա պատասխանում է, թէ իմ ուխտատեղիս սա է, քանի որ սրան ես աղօթեցի և սա կատարեց իմ խնդրուածքը և որդի պարգևեց: Այս դէպքից յետոյ ոչ միայն թուրքերը, այլ և հայերը սկսում են պաշտել այդ ծառը:

բ. Չարգախու գիւղում նշանաւոր է «Կաղնի խաչը»: Սրա մասին պատմում են, թէ մի անգամ, երբ մի գիւղացի սրա բնի առաջ չոքած աղօթում էր, մի անցորդ թուրք ծաղրում է նրան, բայց իսկոյն ծռւում է և չի կարողանում ուղղուիլ: Զղջալով իւր արածի վրայ, նա չոքէչոք մօտենում է Կաղնի խաչին, համբուրում և մի մատաղ խոստանում, որից յետոյ միայն ուղղւում է:

գ. Գետաշէնում կայ մի «Չինարի խաչ», ծածկուած բազմաթիւ, գոյնզգոյն կտորներով: Պատմում են թէ մի անգամ մի թուրք արհամարհելով այդ խաչը՝ կտրել է դրա մի ճիւղը, բայց իսկոյն ուշագնաց է եղել և այսպէս երկու օր շարունակ մնացել ծառի տակ ընկած, մինչև որ բարեկամները եկել են և մատաղ խոստանալով խաչին՝ ուշքի բերել նրան:

դ. Աթլահ գիւղում հանդի մէջ ընկած է մի Հինաւուրց չինարի ծառ, որ երկար ժամանակ պաշտուել է և այժմ էլ պաշտուում է, չնայելով որ արդէն չորացել է: Նրա կտորներից ոչ մինը չեն տանում, այլ միայն փթած միջուկը ջրի մէջ չուծելով խմեցնում են հիւանդներին, որ առողջանան:

ե. Գետաշէն գիւղից գէպի արեւմտահարաւ մի փոքրիկ գագաթ կայ, ծածկուած գլխաւորապէս բոխի և կաղնու ծառերով: Սրանց մէջ տեղը կայ մի մեծ, Հինաւուրց թղկի ծառ, որ պաշտուում է որպէս ջերմ և այլ հիւանդութիւններից բուժող: Սա կոչւում է «Կաղնի խաչ», թէև թղկի ծառ է: Պատմում են, թէ սրա մօտ շատ Հին ժամանակներից մի կաղնի

սուրբ ծառ է եղել. որին թուրքերը վառել, մոխիր են դարձրել: Բայց միւս օրը հայերը նկատել են, որ այդ սուրբ ծառի ճիւղերից մինը ընկել է այժմ պաշտոնող թղկի ծառի վրայ, որով և կաղնի խաչը իւր սրբութիւնը տուել է այս թղկուն: Եւ այնուհետեւ սկսել են նրա փոխարէն այս թղկուն պաշտել:

գ. Բրաջուր գիւղում, բլրակի գլխին կայ մի բռշնի ծառ, որ նոյնպէս պաշտուում է: Ծերունիներն ասում են, թէ ուսմինչեւ այժմ էլ նոյն մեծութիւնն ունի, ինչ որ ունէր իրենց մանկութեան ժամանակ, և որ սրա տերեւները երբէք չեն թափուում: Այս մասին պատմում են, թէ շատ հին ժամանակներում մի պառաւ, սաստիկ յոգնած կին եկել հանդստացել է սրա ստուերի տակ, և ապա օրհնել նրան ասելով՝ «Տիւար և կանաչ մնաս», և այդպէս էլ մնացել է: Աչքացաւ ունեցողները չոքեչոք բարձրանում են այս բլուրը, մոմեր վառում ծառի տակ, ոչխար մատողում և ապա վերցնելով ծառի արմատից մի քիչ հող, ածում են ջրի մէջ և դրանով լուանում աչքերը: Ապա իրենց հանդերձից մի կտոր կապում ծառին ու վերադառնում, հաւատալով, որ շորի հետ միասին իրենց աչքացաւն էլ թողին այնտեղ:

է. Բուզլուղ գիւղում, Ս. Մինաս անուանուած մատուռի մօտ կան քսանից աւելի վիթխարի հացէնիներ, սրոնք նոյնպէս պաշտուում են, և որոնց մի տերեւն անդամ մեծ մեղք են համարում կտրել: Պատմում են, թէ մի անգամ մի թուրք մի ձեռնափայտ է կտրել այս ծառի ճիւղերից, բայց մինչև տուն հասնելը լեզուն բռնուել է և մի կողմը թուլացել: Հասկանալով, որ այդ պատիժը սուրբ ծառիցն է, նա խոստանում է մի արջառ մատղել, եթէ առողջանայ, և երբ առողջանում է՝ կատարում է իւր խոստումը:

ը. Ղարաբուլախ գիւղի մօտ կայ մի մեծ վալրի տանձենի, որ նոյնպէս սուրբ է համարւում: Մի թուրք կտրում է նրա մի մասը և մի տաշտ շինում, բայց դեռ տաշտը չբանեցրած՝ ամբողջ ընտանիքով կոտորւում են:

Այսպիսի սուրբ համարուած ծառեր կան նաև ուրիշ շատ

գլխավորում, ինչպէս՝ Բանանց («կաղնի խաչը»), խաչակապ, Փիփի և այլն:

Ժողովուրդը մի քանի ծառեր էլ անսուրբ է համարում և զգուշանում է նրանցից. այսպէս ոջլի ծառը ոչ մի քանի գործ չեն ածում. եթէ այդ ծառից կտրած ճիպոտով խփեն մի եղանակ, ասում են եղը փորացաւ կրնկնի, եթէ նա մինի այգում բուսնի, այգին անպտուղ կը մնայ, եթէ նրա մանրահատիկ պտղից մինն ուտի՝ կը թունաւորուի *):

ԿԵՆԴԱՆԻՆԵՐԻ ՊԱՃՏԱՄՈՒՆՔ

Ա. ԹԹՉՈՒՆՆԵՐ

Ինչպէս վարանդայում, այնպէս և Գանձակի գաւառում թռչունների պաշտամունքը մասամբ մնացել է: Մի քանի թռչուններ սուրբ են համարւում, ժողովուրդը նրանց մեղք է համարում սպանել, նրանց քար չի ձգում, նրանց բները չի քանդում: Այսպիսի թռչուններից նշանաւոր է ծիծեռնակը. սրան ոչ միայն մի որևէ վնաս չեն հասցնում, այլ և նրանից խնդրում են, որ իրենց երեխաներին շուտ և ճարտար խօսելու ջրնորհք պարգևէ, որովհետև հաւատում են, որ նա էլ երբեմն մի ճարտար, քաղցրախօս երեխայ է եղել: Սրա խորթ մայրը ատելով նրան՝ մի օր հիւանդ է ձեւանում, և պահանջում է ամուսնից, որ այս տղայի ճկովթ մատը կտրէ, եփէ, տալ իրեն ուտի, որպէսզի առողջանայ: Հայրը կատարել է այս չար կնոջ կամքը, կտրել է իւր երեխայի ճկովթը (ծիծեռնը), որի ցաւից նա մեռել է: Բայց երբ ճկովթը տարել է կնոջը, որ ուտի և առողջանայ, յանկարծ այս ճկովթը ծիծեռնակ է դառել և թռել երգելով:

Ծիծեռն եմ հա, ծիծեռն եմ,
Հօրը մորթած ծիծեռն եմ.
Մօրը կերած ծիծեռն եմ,
Թռեր ծիծեռնակ եմ դառէ:

*) Արարատեան. Հիմնարկ. գաւ. ուսումնարանի. եր. 70.

Ծիծեռնակին՝ տեղական թուրքերն էլ սուրբ են համարում և չեն սպանում: Սրանց մէջ էլ կան աւանդութիւններ ծիծեռնակի մասին, որոնցից նշանաւոր է հետևեալը.

Աստուած հրամայեց Աբրահամին գնալ Մեկկա և այնտեղ մի այնպիսի տաճար շինել, որպիսին Մովսէս շինեց Երուսաղէմում: Աբրահամը կատարեց Աստուծոյ հրամանը, և բազմաթիւ ուխտաւորներ սկսեցին յաճախել այս տաճարը: Այս միջոցներում այդ երկրում բնակւում էր Ագ կոչուած ժողովուրդը, որի թագաւորը հրամայեց մեծ զօրքով գնալ և հիմնովին կործանել այդ տաճարը: Բայց երբ զօրքը մօտեցաւ տաճարին, հաւաքուեցան անթիւ ծիծեռնակներ, որոնք կտուցներով քարեր վերցնելով՝ ձգեցին զինուորներէ վրայ և բոլորին կոտորեցին: Միայն ազատուեց մի զինուոր, որ վնաս և պատմեց այս դէպքը թագաւորին: Վերջինս չհաւատաց, բայց հէնց այս միջոցին երևաց մի ծիծեռնակ և մինչդեռ զինուորը կասէր. «Ահա, ահա, թագաւոր, նրանցից մինը», ծիծեռնակը ձգեց քարը նրա գլխին և սպանեց: Թագաւորը այս տեսնելով հրամայեց այլևս ձեռք չըտալ տաճարին: Սրանից յետոյ Աստուած սովորեցրեց ծիծեռնակին երգել այն աղօթքը, որով զգուշացնում է մարդկանց սպանել ծիծեռնակին, որովհետև Աստուած մահուան պատիժ է տալիս ծիծեռնակին սպանողին:

Բացի ծիծեռնակից ժողովուրդը սուրբ է համարում նաև աղաւնուին, որի մասին եղած կռապաշտական աւանդութիւններն անհետացել են և մնացել է միայն մովսիսականը: Երբ կամենում են մորթել աղաւնուն, շատ անգամ խղճահարում են և չեն մորթում, որովհետև «նրա աչքերում արցունքներ են նկատում»:

Իբր չար կամ աւելի լաւ չարագուշակ թռչուն յարգւում է քուն: Երբ նա բռնում է մի տան կտրին, տնեցիներին թսխիծ է պատում, ամէնքը հաւատում են, որ մի տխուր դէպք, յաճախ՝ մահ, պիտի պատահի: Զատերը այդպիսի դէպքերում փայտէ գշի մէջ կերակուր են ածում և դուրս բերում, տալիս նրան, որպէս զի չարիքը այլ ևս չպատահի: Միևնոյն կերպ վարում և հաւատում են թուրքերը: Սրանց կարծիքով բուն

ամենախմաստուն թուշունն է. սկզբներում նա նույն իսկ ընտանի է եղել, բայց յետոյ, երբ տեսել է, որ մարդիկ սպանում են մարգարէներին՝ վախեցել է, թէ մի գուցէ իրեն էլ սպանեն, ուստի և հեռացել է նրանցից և ապրել աւերակների մէջ: Եւ որովհետեւ նրա սիրելի տեղը աւերակներն են՝ ուստի և մի անգամ հարցրել են նրան, թէ աշխարհումս ի՞նչն է աւելի, շինութիւնները թէ աւերակները: «Աւերակները, պատասխանել է նա, որովհետեւ ժամանակով բոլոր շինութիւններն էլ աւերակ պիտի դառնան»:

«Իսկ ռորոնք են աւելի, կանայք, թէ տղամարդիկ»:—
Կանայք, որովհետեւ կնոջ լսող տղամարդն էլ կին է:

Բուի մասին կայ հետեւեալ աւանդութիւնը.

Սհակ անունով մի տղայ իւր քրոջ հետ խօսքի տարուելով՝ կորցնում է իրենց եղբ արածացնելիս: Երկար, ապարդիւն որոնելուց յետոյ տուն են դառնում և պատմում են իրենց խորթ մօրը կորստի մասին: Սա սաստիկ բարկանում է սրանց վրայ, անիծում և տանից դուրս անում, պատուիրելով չվերադառնալ առանց եղի:

Նորից երկար որոնելուց յետոյ՝ սրանք յուսահատուած դիմում են Աստծուն, որ իրենց թեւեր տայ, որպէսզի աւելի հեշտութեամբ կարողանան որոնել: Աստուած լսում է դրանց խնդիրը, թեւեր տալիս և բու դարձնում: Գեռ մինչև այժմ էլ նրանք շարունակում են հարցնել միմեանց այսպէս.

«Սհակ»...

—Հէյ

«Գտա՜ր»

—Չէ:

Իսկ թուրքերը պատմում են հետեւեալ աւանդութիւնը.

Յակոբ լսելով Յովսէփ որդու կորուստը, կանչում է Ուսուփ և Նասիբ ծառաներին և ուղարկում նրան որոնելու: Սրանք երկար որոնելուց յետոյ խնդրում են Աստծուն իրենց թեւեր տալ, որպէսզի հեշտութեամբ որոնեն: Աստուած տալիս է նրանց թեւեր, նրանք թռչում են և որպէս զի միմեանց չը կորցնեն, շարունակ կանչում են.

Յուսու՞նք, Նասի՞ր.

Յուսու՞նք, Նասի՞ր.

Այս աւանդութիւնը շատ նման է Հետեւեալին, որ պատմուած է դարձեալ թուրքերի մէջ՝ յոպ-յոպի մասին.

Կար չկար երկու եղբայր, Յուսու՞նք և Նասի՞ր անուններով. նրանք ունէին մի քոյր Փաթմա անունով, որ սովորութիւն ունէր գլխին սանր կրել: Մի անգամ նրանց ձին կորաւ և եղբայրները գնացին որոնելու նրան և պատուիրեցին քրոջը մինչև իրենց վերադարձը կերակուր պատրաստել: Նա եփեց կաթնապուր և երկար սպասեց եղբայրներին: Սպասեց, սպասեց, վերջապէս՝ անհանգստանալով գնաց նրանց որոնելու: Երկար, ապարդիւն կերպով որոնելուց չետոյ՝ նա խնդրեց Աստծուն, որ իրեն թռչուն դարձնի, որպէսզի հեշտութեամբ կարողանայ որոնել իւր սիրելի եղբայրներին: Աստուած լսեց նրա աղօթքը և նրան յոպ-յոպ դարձրեց: Եւ մինչև այժմ էլ նա որոնում է իւր եղբայրներին կոչելով. «Յոպոպ, գիւլ թափ, Յուսու՞նք, Նասի՞ր, սիւտլի աշ», այսինքն. Յոպոպ, վարդ գտիր, Յուսու՞նք, Նասի՞ր, կաթնապուր: Երբ նա թռչուն դարձաւ, նրա Հայրական Ժառանգութիւնը մնաց գետնին, ուստի և այժմ, երբ նրան Հարցնում են, թէ Յոպոպ, ո՞ւր է քո Հայրական Հարստութիւնը, նա կտուցով խփում է գետնին, կարծես սրանով կամենում է ասել, թէ բոլոր Հայրական Հարստութիւնը մնաց գետնին:

Իսկ Հայերը յոպ-յոպի մասին բոլորովին այլ կերպ են պատմում.

Մի անգամ մի Հայս խմոր հունցելիս գործը կիսատ է թողնում և սկսում է գլուխը սանրել: Հագիւ սանրը խրում է մագերի մէջ, երբ սկեսրայրը վրայ է գալիս. ամօթից և հրկիւղից Հարսը թռչունի է փոխարկւում և սանրը գլխին թռչում:

Մոռելիս.— Երկիւղից պաշտում են *Դրե՛կի*: Երբ դրանք գալիս են մի գիւղ, բոլոր գիւղացիները սարսափած մեծ քանակութեամբ բրինձ են խաշում և լցնում նրանց առաջը, խնդրելով որ ուտեն և հեռանան: Երկիւղ կրելով չեն սպանում մորեխներին:

Բ. Կ Ը Թ Ն Ը Ս Ո Ւ Ն Ն Ե Ր

ՃԱԼԱՆ.—Սա իմաստուն և սաստիկ շուտ նախազգող է Համարում: Նա ճանաչում է տան բարեկամին և չարակամին, նախազգում տանը գալիք դժբաղդութիւնը և ցաւակցելով՝ ունում, ուստի և մարդիկ լսելով նրա ուռնոցը տխրում են, գուշակելով, որ տնեցիներից մինը պիտի մեռնի:

Ընդհանրապէս շանը չեն սպանում և նոյն իսկ գրող չեն չափում, մեղք համարելով այդ:

Պատմում էին, թէ մի անգամ չորս կին Մելիքենց տանը գորգ էին գործում օրական 10 կոպէկ վարձատրութեամբ: Սոնա անունով մի կին այդ վարձատրութիւնը քիչ համարելով սկսում է տանտիկնոջ բացակայութեան միջոցին գողտել միւս կանանցը և առաջարկել այլևս չաշխատիլ, մինչև որ վարձը չբարձրացնեն: Այդ միջոցին շունը, որ բոլոր ժամանակ միքիչ հեռուն հանգիստ պառկած էր, առանց հաշիւ յանկարծ յարձակում է Սոնայի վրայ և կծում: Միքանի օր յետոյ, երբ գորգը աւարտելու վրայ են լինում, «սրբրգաթայ» (աւարտելու առիթով նուէր) են ուզում: Տանտիկինը փեթակի մեղքը կտրում է, լաւ մասը պահում, վատ մասը տալիս այս բան անող կանանց: Սոնան դարձեալ սկսում է վատ խօսել տանտիկնոջ մասին, նրա բացակայութեան միջոցին, բայց այս անգամն էլ նոյն իմաստուն և քարի կամեցող շունը լռելեան չարձակում է Սոնայի վրայ և կծում նրան: Այս և այսպիսի շատ անգամներ համոզում են ցիւղացիներին, որ շան ներկայութեամբ վատ չխօսեն նրա տիրոջ մասին: Մի աւանդութիւն ասում է, թէ Աստուած կենդանիներին ստեղծելիս դաժին հոտառութիւն տուեց, իսկ շանը՝ ոյժ: Գայլը չարձակուեց մի գոմէշի վրայ և ուզում էր պատառոտել նրան և երբ չկարողացաւ՝ դարձաւ Աստուծո մօտ և խնդրեց իրեն ոյժ տալ և ոչ հոտառութիւն: Աստուած կատարեց նրա խնդիրը. առաւ նրանից հոտառութիւնը տուեց շանը, իսկ նրա ոյժը տուեց գայլին: Սակայն շունը նոյն հոտառութեամբ աւելի ապահով վիճակ ստեղծեց իւր համար, քան գայլը իւր ուժով:

Մի ուրիշ առանգութիւն էլ ասում է, թէ՛ ակզըում գայ-
լերն էին բնակւում մարդկանց մօտ, իսկ շները ապրում էին
անտառում: Մի օր շները եկան խնդրեցին գայլերին, որ թող
տան իրենց մնալ մարդկանց մօտ, մինչև որ կառողջանան,
իսկ մինչ այդ իրենք գնան անտառները: Գայլերը մեղքացան
հիւանդ շների վրա՝ և նրանց զիջան իրենց տեղը, եակայն
շներին շատ դիւր եկաւ մարդկանց կենակցութիւնը և չկամե-
ցան այլևս վերադառնալ անտառը: Գեռ մինչև հիմայ էլ, գայ-
լերն անտառից հարցնում են շներին. առողջացանք, վերադար-
ձէ՞ք, իսկ պրօնք ունում են իրենց ցաւերից տանջուիլը ցոյց
տալու և հաջում՝ ասելու՝ թէ՛ գեռ չեն լաւացել:

ԿԱՏՏԸ. — Նոյի տապանում ապաստանած միջոցին՝ պո-
լիծը փռնջտացել է և նրա քթից ընկել է կառուկ: Այս պատ-
ճառով էլ սա նրան աատիկ նման է*):

Լաւ է մի մարդ սպանել, քան մի կատու:

ԳԱՏՈՒ. սպանողը եօթը եկեղեցի տիրի շինի, որ մեղքից
ազատուի:

ԱՅՁ. — Սա սկզբում մարդ է եղել, ջրադացպան, բայց ո-
րովհետեւ անարգաբար է վերաբերուել գէղի հացահատիկները,
այս պատճառով և արջի է կերպարանաւորուել:

ԿԱՅԻԿ. — Սա մի ժամանակ մարդ է եղել և ներկարա-
րութեամբ (պղաճութեամբ) պարտուել: Սակայն աշխատելուց
առաջ երբէք չէ խաչակնքուել և կամ աղօթել, ուստի և Աս-
տուած անիծել է նրան և կապիկ դարձրել: Եւ այս է պատ-
ճառը, որ կապիկի նդունքները կապտագոյն են:

ՋՈՐԻ. — Յիսուս Երուսաղէմ զնալիս պատուիրեց իւր աշա-
կերաններին, որ մօտակազ գիւղեց մի էշ և մի ջորի բերեն: Նը-
րանք էլ բեցին: Քրիստոս նստաւ ջորու վրայ, բայց սա աքա-
ցիւտուեց, ուստի և Տէրը անիծեց ջորուն ասելով. «Անիծեալ լի-
նիս և չծնես երբէք»: Այդ ժամանակից սկսած ջորին դադա-
րեց ծնելուց:

*) Մինի սաստիկ նմանութիւնը ցոյց տալու համար ասում են. քթիցն
ընկած է:

ՏՆՐՐԵՐԻ ԵՒ ՖԻԶԻԿԵԿԱՆ ԵՐԵՒՈՅԹՆԵՐԻ ՊԱՋՏԱՄՈՒՆԷ

Երկիմք.—Մի ժամանակ երկիրքը շատ մօտ է եղել երկրին. մի օր մի կին ցորնի հասկով սրբել է երեխայի աղտեղութիւնը և վերև շարժուել: Երկիրքը, որին դիպել է այդ հասկը, բարկացել է և վերև բարձրանալով անիծել ցորենին, որ այլևս հասկ չտայ: Այդպէս և եղել է, ցորենը, որ առաջները ամբողջովին ծածկւում էր հասկով՝ ցցւում է դատարկ ցողունով: Իսկայն շները սկսում են կոնձ-կոնձալ և հաց խնդրել երկնքից: Ի վերջոյ երկիրքը մեղքանում է շներին և պատուիրում ցորենին՝ միմիայն ծայրում մի փոքրիկ հասկ բռնել: Բայց մարդիկ այդ շների բաժինն էլ նրանցից խլում են և իրենք սննդւում դրանով:

Արեւ.—Արեւածագին պառաւ կանայք դառնում են դէպի արեգակը, խաչակնքւում և աղօթում: Պննդկանը առաջին անգամ արեւ տեսնելիս՝ խաչակնքւում է. նորածնին առաջին անգամ տանից դուրս հանելիս դարձնում են դէպի արեգակը և աղօթում. «Ա՛ մըրմէր ըրէքնակ, տիւ իմ ըրեխիս պահես», «ա՛րէքնաք, իմ իրեսս քու վետի տակը, տիւ իմ բալէքը պահես»: Մարդը մեռնելիս երեսը դէպի արեւելքն են դարձնում և այդ ուղղութեամբ էլ թաղում: Արեւով օրհնում են, ինչպէս՝ ապրի արեւդ, կանաչ արեւ ըլիս, երկար արեւ ըլիս. արեւով անիծում, ինչպէս՝ արեւդ մեռնի, արեւդ խաւարի: Նոյն արեւով երդւում են. Արեւը վկայ, արեւդ վկայ, քոռ եշեմ արեւին... արեւը իմ բէալան (պատիժ) տայ, էն արդար ըրէքնակը վկայ ա. իմ փայ ըրէքնակը խաւարի թա ես...

Պատմում են, թէ սկզբում արեւը շատ մօտ է եղել երկրին. մի օր մի կին սրբել է իւր մանկան աղտեղութիւնը և շորը վերև ձգել: Սա դիպել է. արեգակին և նա բարկանալով բարձրացել է վերև, հեռացել մարդկանցից:

Մի անգամ հարսնւորները հարս ու փեսայի հետ անցնում էին Քափաս լեռով, երբ արեւը սկսեց մայր մտնել: Թագուորը խնդրեց արեգակին մի քիչ սպասել, մինչև որ վտանգաւոր տեղը կանցնեն: Բարի արեգակը սպասեց, բայց երբ վե-

լաղարձաւ իւր մօր մօտ, սա սաստիկ բարկացաւ նրա վրայ ուշանալու պատճառով: Արեգակը սլատմեց պատճառը, բայց չար մայրը աւելի ևս բարկացաւ և անիծեց Հարսնետրներին, որ քար դառնան: Իսկոյն կատարուեց մօր անէծքը և բոլոր Հարսնետրները քար դարձան և մինչև այսօր էլ կանգնած են Քափասի ստորոտում:

Լուսին. — Լուսինը նորելիս ամէնքը նայում են նրան, խաչակնքում և անմիջապէս իրենց հայեացքը ձգում մի բաղդաւոր համարուած երեխայի և կամ դրամի վրայ, որպէսզի այդ լուսնի տեղութեան միջոցով բաղդաւոր լինին կամ շատ դրամ ստանան: Երբ հնար չի լինում բախտաւոր երեխայի և կամ դրամի վրայ նայել, աչքերը երկինք են ձգում, որ գոնէ չար, վատ բանի չհանդիպեն: Մանուկներին բարձրացնում են դէպի լուսինը և աղօթում. «Ա՛ մօր ծոցէն տիւս եկող կարմիր լաներակ, տիւ իմ բեխիս պահես»:

Գորտնուկ (ճօրօձաՅԿԱ) ունեցողը նոր լուսնին է նայում և ասում.

«Լուսինը նոր՝

Գորտնուկը չոր»:

Եւ այս այն հաւատով, որ լուսնի զօրութեամբ գորտնուկը չորանայ:

Լուսնի 1, 3 և 7 ծնուածը բարի և երջանիկ է լինում:

Լուսնի առաջին քառորդում ծաղիկ հիւանդութեամբ բռնուածը կը մեռնի, մի որեւէ հիւանդից արիւն առնելը վտանգաւոր հետեանք կունենայ, նորապսակ զոյգը եթէ թաղվեցան ցումը կատարի, կը հիւանդանայ:

Արեգակն սւ լուսինը քոյր և եղբայր են համարւում. ըսկըզբում արեգակը գիշերը, իսկ լուսինը ցերեկն է ման գալիս եղել: Մի օր քոյր արեգակը խնդրել է եղբայր լուսնին, որ իրեն ազատէ գիշերը շրջելուց, որովհետեւ վախենում է, ցերեկն էլ չի կամենում ման գալ, որովհետեւ ամաչում է, բոլորն էլ իրեն են նայում:— Լա՛ւ, ասում է եղբայր լուսինը, դու ցերեկը շրջիր որ չվախենաս, իսկ ես գիշերը կը շրջեմ. և որպէսզի քեզ չնայեն, ա՛ռ այս մի թուփ ասեղները և ցցիր նրանց աչ-

քերում, որոնք կրնային քեզ»: Եւ այնուհետեւ արեւն սկսեց քերելը ման գալ և ասեղներով ծակել իրեն նայողներին:

Արեգակի և լուսնի խառնուրդ բացատրում են այսպէս. Մի եօթը գլխանի հրէշ (ուշափ) կայ, որ բնակւում է գծոխքում. երբ նրա ուտեստը պակասում է, նա կատաղած դուրս է գալիս երկիրս կործանելու և բռնում է արեգակի կամ լուսնի առաջը, որ մարդիկ լոյսից և տաքութիւնից զրկուած կոտորուեն: Սակայն ողորմած Աստուածը նրան կրկին նետում է գծոխքը: Այս վիշապին վնասելու նպատակով խաւարման միջոցին հրացաններ են ձգում գէպի այդ լուսատուները:

Մի ուրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ արեգակն ալ լուսինը քույր և եղբայր են եղել. արեգակը գիշերը, փակ լուսինը ցերեկն են շրջել: Բայց քույր արեգակը վախեցել է գիշերը շրջելուց և յայտնել է մօրը, սա էլ պատուիրել է լուսնին գիշերը շրջել, և երբ նա ընդդիմացել է՝ մայրը մի ապառապ է տուել երեսին և ոտիպել անշուշտ կատարել փւր հրամանը: Նա էլ խռոված սկսել է շրջել, բայց շուտ-շուտ կամակորուում և թաք է կենում: Մօր սուած ապտակի հետքերը այժմ էլ նկատելի են:

Աստուծ. — Մրանք բաժանւում են երկուսի՝ բարի և չար: Բարի աստղի տակ ծնուածը բարի, երջանիկ է լինում, չարինը՝ չար, թշուառ: Սրանցից իւրաքանչիւրը պատկանում է մի մարդու և երբ վերջինիս օրհասը մօտենում է՝ նրա աստղը վայր է ընկնում և քառասուն օրից յետոյ այդ մարդն էլ մեռնում է:

Աստղերից Մեծ արջի համաստեգութիւնը կոչւում է «Օխթը սնամէր»: Արանց մասին պատմում են, թէ գրանք մի ժամանակ եօթը սնամէր են եղել, որոնց ընդհանուր քաւորը քաղցից մեռել է, որովհետեւ իւրաքանչիւր սնամէր մտածել է, թէ միւսը կը հոգայ: Աստուած այս գէպքը յաւերժացնելու համար, այդ եօթը սնամօրն էլ աստղերի է փոխարկել:

Յաւդ-գոգի նամապարհ. — Մրան կոչւում են գարմանադոգի ճանապարհ: Պատմւում են, թէ մի ուզտապարն 45 ուզտ ունէր, մի անգամ չարգը պակասեց. նա գնաց 30 հաճար դրա-

ցիներէց փոխ վերցրեց, իսկ 15 Համար գնեց: Երկրորդ անգամ՝ երես չաւենալով փոխ խնդրելու, նա փորձեց գողանալ, բայց սաստիկ քամի բարձրացաւ և բոլոր յարդը գողացողի հետ ցրիւ տուեց երկնքում:

ԱՆՃՔԵԼ.— Յիսուսը և Ալին միասին ցորեն են ցանել, հրնձել, կալսել. բայց բաժանելիս Ալին խել է Յիսուսի բաժինը, որից դառնացած Յիսուս արտասուել է: Նրա արտասուեցներէց գոյացել են անձիւ:

Երես.— Երբ երկինքը կապում է և արտերն ու այգիները սկսում են չորանալ, գիւղացիները և նոյնիսկ քաղաքացիները դիմում են հետեւեալ միջոցների, որ անձրև դայ:

1) Ընտրելով մի երկու մարդ, մի քահանայի հետ ուղարկում են Արթենայ սարը, Արթենայ գերեզմանից մի քար բերելու: Սրանք պաս պահելով և աղօթելով քարձրանում են ահագին լեառը, համբուրում Արթեն ճգնաւորի գերեզմանը և մի քար վերցնում, փաթաթում մետաքսեայ թաշկինակների մէջ և բերում: Երբ տեղ են հասնում, նրանց դիմաւորում են ահագին բազմութիւն և քահանաներ, ու տանում քարը եկեղեցու սեղանի վրայ դնում: Հետեւալ օրը աւազ-երեցը գրկում է այդ քարը և խաչով-խաչվառով՝ քահանաներով ու ահագին բազմութեամբ գնում դէպի այգիներն ու արտերը, թափոր անում և հանդիսաւոր կերպով այդ քարը ձգում մի որևէ ջրի մէջ: Հաւատացնում են, թէ անձրևն սկսում է անմիջապէս տեղալ: Եւ երբ բաւականաչափ զալիս է անձրև, գնում այդ քարը հանում են ջրից, որպէսզի անձրևը դադարի:

2). Երեկոները եկեղեցում հսկում են անում. կանայք ոտաբոբիկ թափւում են եկեղեցի և յորդ արցունքներով անձրև հայցում:

3). Երկու կին լծւում են արօրին, մինն էլ տղամարդի շորեր հագած, մի մեծ գլխարկ գլխին ծածկած իբր հոտաղ քրշում է կանանց և գետի մէջ մտնելով ջրի ընթացքին հակառակ վարում են:

Երբ շարունակ անձրև է գալիս և արև չի ծագում, քահանայի տանից աւել են գողանում և չոր քարի վրայ դրած կրակ տալիս:

ՈՐՈՏՈՒՄ. — Առաջները թուխպը ընդունում էր իբր Աստուած: Մի կոյր մարդ բարկանալով Աստծու վրայ, որ իրեն զրկել է տեսողութիւնից, վերցնում է թթու լոշ և շարտում թխպի վրայ: Թուխպը սաստիկ բարկանում է, և գողգողում կոյրի վրայ: Այդ գողգողոցից առաջանում է որոտումն:

Նաև ասում են.

Երկնքում չար պառաւաններին տոպրակների մէջ ձգելով՝ զլորում են, դրանց գողգողոցից յառաջանում է որոտումը:

Նշիւ մարգարէն երկնքի վրայ քառաձի կառքով անցնելիս անիւների դառնալուց որոտումն է յառաջանում, իսկ մըտրակի զարկից՝ կայծակ:

Երբ առաջին անգամ որոտում է՝ ասում են.

Քըրէ կարկուտ

Անկաճկիռիք*)

Եթէ առաջին անգամ որոտումը Մարտ ամսի կիսին պատահի, այդ տարի Հուձը շատ լաւ կը լինի:

Կարկուտ գալիս վառում են Աւագ Ուրբաթ օրը մի քիչ վառուած և պահուած մոմը, զանգակները խփում, կասկարանքը ձգում դուրս՝ ոտները դէպի վեր. շամփուրը ցցում գետնին, մի կարկուտ չորս կտոր արում, որպէսզի կարկուտը դադարի գալ, իսկ արտերը կարկտից ազատ պահելու համար՝ Զատիկից մինչև Նշիւ մարգարէի տօնը բոլոր երկուշաբթի օրերը կիրակի են պահում, մասնաւոր մատաղներ անում, իսկ Նշիւ մարգարէի տօնին՝ Հասարակաց մատաղ անում, ցանքսերը օրհնում:

Կայծակը խփելիս պառաւները զլիններին քար, իսկ տամների տակ ասեղ են դնում և հացառը ձգում դուրս, որպէսզի կայծակը իրենց տանը չխփէ:

Ո Պ Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Ջ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Ոգիներ քարի եւ չար

Պահապան հրեշտակ. — Ամեն մի մանուկ մի պահապան հրեշտակ ունի, որ շարունակ սաւառնում է նրա շուրջը և

*) Ականջի մօտի ատամներ-սեղանատամներ:

պահպանում նրան: Երբ մանուկը քնում է՝ հրեշտակը թևերը պարզած հսկում է նրա վրայ, սնարի մօտ կանգնած: Եւ երբ նա զարթնում է՝ սա ձեռին ծաղկի փունջ խաղում է նրա հետ. աղո՛ւ անում, որ ժպտի, կտրում նրա երկարացած եղունգները և գանգուրներ ոլորում նրա մազերից: Այս հրեշտակը մնում է երեխայի մօտ մինչև այն օրը, երբ նա արտառանում է առաջին հայհոյական խօսքը:

ՍԱՏԱՆԱՆԵՐ.— Գանձակի գաւառի ժողովուրդն էլ սատարիկ հուսատում է սատանաների գոյութեան և հազարաւոր պատմութիւններ ու սնոտիապաշտութիւններ ունի սրանց մասին, որոնք մեծ մասամբ նման են միւս հայաբնակ գաւառներում պատմութեան: Սրանք էլ նրանց երեւակայում են որպէս երկար, պոչաւոր, սև արարածներ, երկար մազերով և հրկար եղունգներով, ոտների թաթերը չետև դարձած, չուխա հագած՝ բնակւում են քարայրներում, ջրաղացներում, աւերակ տներում և մանաւանդ Քաջքայ-ձորում, որ գտնւում է Գիտաշէնից Ղարաբուլախ տանող ճանապարհի վրայ: Սա մի խոր ձոր է, ծածկուած ժայռերով և խիտ ծառերով: Սրանք լինում են նաև Բանանց գիւղի մետ գտունող Ծակերի ձորում:

Սատանաները իրենց ձայնը նմանեցնելով ծանօթ անձնաւորութիւնների ձայնին՝ հեշտութեամբ խափում են մարդկանց մթութեան մէջ:

Էգ սատանաները մասնաւորապէս «սքէր» են կոչւում. սրանք սիրում են աներևոյթաբար վերցնել հարսերի տօնական հանդերձները հագնել, պար բռնել պարել և ապա կրփին աներևոյթաբար տանել իրենց տեղը գնել: Հարսերը այս դիտենալով՝ նշխարք են դնում կամ ասեղներ շուլուլում հանդերձների վրայ, որ նրանք չհամարձակեն մօտենալ:

Սատանաներն աւելի կանանց են մօտենում, քան թէ տղամարդկանց: Երբ նրանք իրենց հայհոյանքի տոսրտկը ձգում են մարդկանց գլխների, սրանք սկսում են աջ ու ձախ հայհոյանքներ թափել, երբ նրանք իրենց մուշտակն են ձգում սրանց վրայ, ոկսում են կռուել, երբ նրանք մտնում են սրանց աչքերը և այնտեղ սլար բռնում, սրանք կատաղում են և կա-

մենում են ամէն ինչ կոտորել, փշրել: Եւ երբ բուն են գնում պրանց սրտերում, սրտնք ընդ միշտ դառնում են նախանձոտ, չարասիրտ և խռովարար:

Սրանց մասին պատմում են Հետեւեալները.

Գետաշէնում մի նշանած սղջկայ մի գիշեր քաջքելը կանչում տանում են և իրենց Հետ ման ածում: Սա տեսնում է, որ դրանք իւր բարեկամների շորերը հագած պար են դալիս. գնում իւղոտում է ձեռքերը և իւր եղբօր կնոջ (աղբրակնոջ) հանգերձով սրբում: Հետեւեալ օրը պատմում է այս դէպքը իւր տնեցիներին և երբ չեն հաւատում, ցոյց է տալիս աղբրակնոջ շորերի վրայ մնացած իւղոտ մատների Հետքերը: Այգ ժամանակ ըլլորը հաւատում են և «քաջքատարած» են կոչում նրան: Նրա նշանածը հրաժարւում է ամուսնանալ նրա Հետ և մի քանի տարի ուրիշ յուզողներ չեն լինում: Վերջապէս մի աւելի սրտոտ երիտասարդ ամուսնանում է Հետը: Սա պատմում էր, թէ երբ երեկոները դուրս էր դալիս, սատանաները յետեւից գոչում, կանչում են... Ասում են, թէ այգ կէսը շատ ճարպիկ էր, սոստանի պէս մի ժամում մի գուլպայ էր գործում:

Թաքուն-այանի պապը ամէն օր անցնում էր ձիով Քաջքաց ձորով և գնում գալիս Ղարաբուլախ: Նա ամէն առաւօտ նկատում էր, որ իւր ձին արբւն քրտինք է մտած լինում ախոռի մէջ: Հարցնում է սրան, նրան, և ի վերջոյ մի պառաւի խորհրդով կուպր է քսում ձիու մէջքին: Հետեւեալ առաւօտ գալիս տեսնում է, որ մի սատանայ նստած է ձիու վրայ և կպել կուպրից. իսկոյն վերցնում է մի ասեղ և փոխանակ ծալքից, միւս կողմից շուլուլում է նրա կրծքին: Սա սատանայ է լինում և ծառայում է սրանց տանը եօթ տարի շարունակ: Չատ արի, կտրիճ է եղել, միայն ինչ որ ասել են, նրա հակառակն է արել. այս պատճառով էլ Թաքուն-այանք սովորել են միշտ իրենց ցանկացածի հակառակն ասել, որպէսզի իրենց ցանկութիւնը կատարէ: Եօթ տարին լրանալիս այս սատանան ցեխոտում է իւր ձեռքերը և մօտենալով մի երեխայի՝ խնդրում է հանել իւր կրծքից ասեղը, պատճառաբանելով թէ իւր ձեռքերը ցեխոտ են, չի կարող ինքը հանել: Երեխան ան-

գլխակցօրէն կատարում է սատանի խնդիրը, և սա անիծելով թաքուն-այանհնց ամբողջ տոհմը՝ անյայտանում է:

Հացթուխները իրենց կրծքերին ասեղ կամ պողպատի կրտուռ են շուլուլում, որպէսզի գիշերները ուշ տուն վերադառնալիս սատանաները չխփեն իրենց:

Օրօրոցագող. Երբ մայրը երեխային ծիծ տալիս քնով է անցնում և իւր ծծով ծածկելով նրա քիթն ու բերանը նրան խեղդում է, ժողովուրդը նրա մահը ոչ թէ նրա մօրը, այլ մի տեսակ քաջքերի է վերագրում, որոնց կոչում է «օրօրոցագէ՛ող»: Սրանք իբր գողանում են մանուկներին և սպանում: Այսպիսի քաջքերից երեխաներին ազատ պահելու յուսով օրօրոցի մէջ նշխարք, համայնի, խոզի մազ են դնում, բարձին ասեղ շուլուլում: Եւ երբ նկատում են, որ օրօրոցագողը զալիս է երեխային տանելու և սա խռաւորը դրել է՝ իսկոյն նրա շորերը պատառելով հանում են և տան հերթիկից դուրս ձգում. յետոյ մի քոռամեխ, մի ձու և մի քիչ խոզի մազ թաղում օրօրոցի մօտ: Այս ժամանակ արդէն երեխան յետ (ուշքի) է գալիս: Հետևեալ օրը երեկոյեան մի կտոր հացի վրայ աղ են ցանում, ունելիքով մի կտոր կրակ վերցնում, հացը երեք անգամ երեխայի գլխովը շուռ տալիս ասելով. «Բեխիս չողը, ցաւը տար:» Յետոյ նախ կրակը և ապա հացը շփուտում են դուս, ասելով. «Քու փայլ է՝ է, առ քընա»:

Օրօրոցագողերը ժամկոչներից սաստիկ վախենում են, ուստի և հոգատար մայրերը քառասունքի օրերում կանչում են ժամկոչին օրօրոցի վրայ աղօթքներ կարդալու, որպէսզի նրանք չհամարձակուին մօտենալու:

Հրէ.—Սրանք վիթխարի, մարդակերպ էակներ են, մի քանիսը միականի, սաստիկ ուժեղ, բայց և սաստիկ միամիտ: Բնակւում են առաւելապէս անտառներում, այրերի մէջ: Սրանք սիրում են կենակցիլ մարդ կանանց հետ, ուստի և ամէն միջոց գործ են դնում նրանց ձեռք բերելու: Մի աւանդութիւն ասում է, թէ այսպիսի մի հրէշ կամեցել է Գետաշէն գիւղից մի աղջկայ կնութեան տանել, բայց երբ աղջկայ ծնողներն ու գիւղացիները թոյլ չեն տուել, նա բարկանալով դնացել մի ա-

Հագին ժայռ է բերել, որ գիւղի թմբից զլորի և ամբողջ Գե-
տաշէնն աւերի: Բայց բարեբաղդաբար Պանտը տեսել է նրան
և խղճալով գետաշէնցիներին, իւր նիզակով խփել է նրան և
բռնել նոյն այն ժայռին, որ շալակած տանում էր: Հէնց
այժմ էլ այդ ահագին ժայռը կանգնած է գիւղի գլխին և նրա
լանջին նկատելի է հրէշի ամբողջ զճագրութիւնը:

Սրանց մի ուրիշ տեսակը, որ «շէֆ» է կոչւում, եօթը գլը-
խանի է, ամէն մի գլխի վրայ ունի քառասուն բերան և ամէն
մի բերանում քառասուն ատամ: Նա ապրում է դժոխքի խոր-
քերում: Սատանաները օր ու գիշեր սպասաւորում են նրան,
նրա համար զոհեր տանում մեր այս մեղսալի աշխարհից: Նա
մարդկանց ողջ ողջ կուլ է տալիս, բայց երբեք չի կշտանում:
Նրա փորում կրակ է վառւում, որի բոցերը դուրս են թափ-
ւում բերաններից և լքածակներից:

Խորթլաղ.—Երբեմն մահմետական ննջեցեալները գիշեր-
ները շների են փոխարկւում և շրջում գերեզմանատանը, այցե-
լում իրենց բարեկամների տները, ուր՝ ճանաչելով նրանց, ըն-
դունում են և կերակրում: Հայ գիւղացիների ասելով մահմեդա-
կան տներում գիշերները օջախի մօտ կերակրներ են դնում
չատկապէս իրենց ազգական ննջեցեալների համար, որոնք շան
կերպարանքով դալիս են ուտում այդ կերակուրները և կրկին
լուսաբացին մօտ վերադառնում գերեզմանատուն և դիակ դառ-
նում: Բայց երբ այդ շան կերպարանք ստացած ննջեցեալները
հայերի տուն են գալիս և արգելւում, առաւօտեան, արև ծա-
ղելուն պէս՝ կրկին դիակի են փոխարկւում, և այդպէս մնում
մինչև գիշեր, երբ կրկին շուն են դառնում: Եթէ կամենում
են, որ դրանք դադարեն կերպարանափոխուելուց, դիակ դսր-
ձած միջոցին կտրում են նրանց գլուխները և դնում ոտների
տակ ու այդպէս տանում թաղում և կամ մոլլան խաչակնքում
է գերեզմանը:

Սրանց մասին կան բազմաթիւ պատմութիւններ, որոնցից
չիշենք մի երկուսը:

Մի հայ գիւղացի գիշերելով մի մահմեդականի տնում՝
տեսնում է որ տանտիկինը մի մեծ ամանով կերակուր դնում

է օջախի մօտ երբ բոլորն արդէն պատրաստուում են քնելու։ Հայր տարօրինակ գտնելով այդ՝ հարցնում է տանտիկնոջը, թէ ում համար է այդ կերակուրը։ Նա պատասխանում է, թէ իւր սկեսրայրի համար է, և սրանով աւելի զարմացնում հային, որովհետեւ սա գիտէր, որ նրա սկեսրայրը վախճանուած է։ Սաստիկ հետաքրքրուած՝ այս հայր իւր անկողինը մօտ է քաշում օջախին և երբ բոլորը քնում են, նա արթուն սպասում է, որ տեսնի թէ ո՞վ պիտի ուտի կերակուրը։ Կէս գիշերին լսում է մի շան զրթմնթոց. բացւում է դուռը և մի մեծ, ծեր շուն ներս է մտնում, ուղղակի գնում դէպի կերակուրը և սկսում լալիել։ Հայր կամհնում է գուրս անել շանը, բայց վախենում է։ Զունը ուտում է բոլոր կերակուրը, ամանը մի կողմ դնում և ծանր քայլերով հեռանում։ Առաւօտեան այս մարդը հարցնում է տանտիկնոջը, թէ ո՞ւր մնաց նրա սկեսրայրը, քանի որ մի մեծ շուն կերաւ կերակուրը։— «Մի այդպէս խօսիր, պատասխանում է տանտիկինը, թէ չէ տեղերս կիմանան քեզ կսպանեն, երեկոյեան եկողը շուն չէր, այլ շան կերպարանքով իմ սկեսրայրը»։

Մի ուրիշ հայ գիւղացի էլ մահմեդականների գերեզմանատան մօտով անցնելիս մի փոքրիկ շուն է տեսել և հետը բերել տուն, գոմսւմ մի քթոցի տակ դրել, որ չփախչի։ Սակայն երբ առաւօտեան վերցրել է քթոցը շունը հանելու, տեսել է մի փոքրիկ, մահմեդական երեխայի դիակ։ Հասկանալով որ դա խորթլաղ է, սպասել է մինչև երեկոյ և երբ նա կրկին շան է կերպարանափոխուել, վերցրել է և տարել մահմեդականների գերեզմանատանը ձգել և ինքը փախել։

Եթէ իրիկնադէմից եկած հիւրը ստիպուած է գերեզմանատան մօտով վերադառնալ, այդ երեկոյ այդ տանը ճրագ չեն վառել, որպէսզի խորթլաղները չվախեցնեն այդ հիւրին, գերեզմանների մօտով անցնելիս։

Յ Ա Ի Ե Ր

Յաւերը երեխաների նմանութեան ոգիներ են, որ աներևույթաբար շրջում են և ում սև ճիպոտով խփում են, նա հի-

ւանդանում մեռնում է. իսկ ուժ կանաչ ճիւղտով են խփում, հիւանդանում, բայց էլի առողջանում է: Սրանք բոլորը ման աճողներ լուսն, աչքինքն ստիպում են մի կնոջ, մի տղամարդի, որ իրենց առաջնորդէ և մտն անէ այն բոլորի տները, որոնց մասին քանձնարարութիւն են ստացել նրանք Աստուծոյ: Միայն զերմը մտն անող չունի, ինքն իրեն է ման գալիս: Նա բնակւում է մենաւոր կաղնու տէջ: Զերմ ունեցողը իւր վրայից ալատում է կանաչ կարմիր կտորներ, ասանում արդարիւ ծառերից կապում, խուսալով, որ ջերմը անցնելով կտորին՝ կանցնի կաղնու մէջ և այնտեղ կը բնակուի ու իրեն ազատ կը թողնի: Մաղկամալը, որ Ֆողիկ հիւանդութիւնն է տալիս, շատ քնքոյշ էակ է, նա արիւն չի սիրում, ուտոյի և նրան փոխել չեն մատուցանում:

Կարմիր քամին (рожа) մկնատամբ իրենց օջախներն ունեն, որոնց հոգը ջրով շաղախելով քառւմ են հիւանդութեան ենթարկուած տեղի վրայ, իսկոյն լաւանում է:

Ս Ր Բ Ե Ր

Նանասակ. — Բտնանց, խաչակապ, Փիր, Կիրանց և Քարհատ գիւղերին մօտիկ, Ղուշգորա գետի աջ ափից քիչ բարձր գտնւում է «Նահատակ» ուխտատեղին: Այստեղ մի ժայռ քար կայ ցցուած, որի մօտ մի հացի ծառ տարածել է իւր սաղարթախիտ ճիւղերը, բազմաթիւ շորի կտորներով կապկապուած: Մի քիչ հեռու մի աղբիւր է կարկաչում:

Ամեն տաքի, առաւելապէս մեծ ոլասի աւազ չորեքշաբթի օրը, որ ժողովրդի քարբառով Ձիք չորեքշաբթի է կոչւում, շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ մարդիկ, մանաւանդ երիտասարդներ և չափահաս աղջիկներ գալիս են այստեղ ուխտ: Գարնան սկիզբներին հարսներն ու աղջիկները «Հարսի մանուշակ» (ամենամուգ մանուշակ) են քաղում, զարդարում իրենց կրծքերը և ապա բերում շաղ տալիս Նահատակի ղերեզմանի վրայ:

Վանդութիւնն ասում է, թէ այդ Նահատակը Վարդան անունով մի կտրիճ երիտասարդ է եղել, որ լեռներում առանձ-

Նացիստական թեմանք է սրբապետել: Նա կուռել է վատ և անօրէն մարդկանց հետ, այն էլ ճակատ առ ճակատ և ոչ դադունադողի, թիւերի տակից: Երբ նա պատահել է մի անգէն մարդու, նրան ձեռք չէ տուել, այլ միայն ասել է, թէ միւս անգամ այս ճանապարհով անցնելիս գէնք փրցրու հետո, որ ես կարողանամ քեզ ցոյց տալ, թէ ինչպիսի մայր է ծնել ինձ: Իսկ երբ կուռում անձնատուր են եղել, նա վերցրել է թուկա-սիրտ հակառակորդի սուրբ, միջից կոտրել ասելով. «Նամարդ (անագնիւ), դու արժանի չես վրադ թուր կրճու, որ չկարողացար ներկել քո թշնամու պրիւնով: Նալաթ (ամօթ) քո տգամարդութեանը, հաբամ ըլի փափախդ, գնա ու գլխիդ կնկայ լաչակ կապիդ»:

Մի անգամ, վարդապետին Բանանց գիւղի աղջիկները վիճակ հանելիս դուրս է եկել, որ Նախշուն անունով լսի կտոր աղջիկը Վարդանին է վիճակուած: Այս վիճակը հասնում է Վարդանի ականջին և նա մի տօն օր իջնելով Բանանց գիւղը՝ պարի ժամանակ շորոշ է տալիս Նախշունին և սա սիրով ընդունում է:

Անուհետև Վարդանը գարնան սկզբներին հարսի մանիշակ, մայիսին կուսանց վարդեր, իսկ ամառը եղա-ծաղիկ փրնջեր կապած ուղարկում էր Նախշունին նրա ջուր գնացած միջոցին:

Նախշունի գեղեցկութեան լուրը հասնում է և Գանձակի խանին, որ վեց մարդ ուղարկում է Բանանց՝ Նախշունին փախցնելու և իւր մօտ բերելու: Սրանք բռնում են Նախշունին ջրի գնալիս, դնում ձիու վրայ և փախցնում: Գիւղի երեսասարդներէ կտրիճները նրանց յետևից են ընկնում, բայց Նախշունին չեն կարողանում ազատել: Բոթը հասնում է Վարդանին, սա կրակ կտրած յարձակում է դրանց վրայ Մկեց աղբիւրի մօտ, չորսին գետին գլորում, երկուսին փախցնում և ազատում Նախշունին:

Չուտով վրայ են հասնում Նախշունի ծնողները, Վարդանը յանձնում է նրանց ազատուած Նախշունին, և խնդրում նրա ձեռքը: Ծնողները սիրով համաձայնում են, միայն խնդրում են սպասել մինչև համբարձում, օրինաւոր կերպով պսակը կատա-

ՏԱՐԲԵՐԻ ԵՒ ՖԻԶԻԿԱԿԱՆ ԵՐԵՒՈՑԹՆԵՐԻ ՊԱՋՏԱՄՈՒՆՔ

Երկինք.—Մի ժամանակ երկինքը շատ մօտ է եղել երկրին. մի օր մի կին ցորնի հասկով սրբել է երեխայի աղտեղութիւնը և վերև շարժուել: Երկինքը, որին դիպել է այդ հասկը, բարկացել է և վերև բարձրանալով անիծել ցորենին, որ այլևս հասկ չտայ: Այդպէս և եղել է, ցորենը, որ առաջները ամբողջովին ծածկւում էր հասկով՝ ցցւում է դատարկ ցողունով: Իսկայն շները սկսում են կոնձ-կոնձալ և հայ խնդրել երկնքից: Ի վերջոյ երկինքը մեղքանում է շներին և պատուիրում ցորենին՝ միմիայն ծայրում մի փոքրիկ հասկ բռնել: Քայց մարդիկ այդ շների բաժինն էլ նրանցից խլում են և իրենք սննդւում դրանով:

Արեւ.—Արեւածագին պառաւ կանայք դառնում են դէպի արեգակը, խաչակնքւում և աղօթում: Ծննդկանը առաջին անգամ արեւ տեսնելիս՝ խաչակնքւում է. նորածինն առաջին անգամ տանից դուրս հանելիս դարձնում են դէպի արեգակը և աղօթում. «Ա՛ մըրմէր ըրէքնակ, տիւ իմ ըրեխիս պահես», «անըէքնաք, իմ իրեսս քու վետի տակը, տիւ իմ բալէքը պահես»: Մարդը մեռնելիս երեսը դէպի արեւելքն են դարձնում և այդ ուղղութեամբ էլ թաղում: Արեւով օրհնում են, ինչպէս՝ ապրիլ արեւդ, կանաչ արեւ ըլիս, երկար արեւ ըլիս. արեւով անիծում, ինչպէս՝ արեւդ մեռնի, արեւդ խաւարի: Նոյն արեւով երդւում են. Արեւը վկայ, արեւդ վկայ, քոռ. եշեմ արեւին... արեւը իմ բէալան (պատիժ) տայ, էն արդար ըրէքնակը վկայ ա. իմ փայ ըրէքնակը խաւարի թա ես...

Պատմում են, թէ սկզբում արեւը շատ մօտ է եղել երկրին. մի օր մի կին սրբել է իւր մանկան աղտեղութիւնը և շորը վերև ձգել: Սա դիպել է. արեգակին և նա բարկանալով բարձրացել է վերև, հեռացել մարդկանցից:

Մի անգամ հարսնւորները հարս ու փեսայի հետ անցնում էին Քափաս լեռով, երբ արեւը սկսեց մայր մտնել: Թագուորը խնդրեց արեգակին մի քիչ սպասել, մինչև որ վտանգաւոր տեղը կանցնեն: Բարի արեգակը սպասեց, բայց երբ վե-

լրագարձաւ իւր մօր մօտ, սա սաստիկ բարկացաւ նրա վրայ ուշանալու պատճառով: Արեգակը սլատմեց պատճառը, բայց չար մայրը աւելի ևս բարկացաւ և անիծեց Հարսնետրներին, որ քար դառնան: Իսկոյն կատարուեց մօր անէծքը և բոլոր Հարսնետրները քար դարձան և մինչև այսօր էլ կանգնած են Քափասի ստորոտում:

Լուսին.— Լուսինը նորեկիս ամէնքը նայում են նրան, խաչակնքում և անմիջապէս իրենց Հայեացքը ձգում մի բաղդաւոր Համարուած երեխայի և կամ դրամի վրայ, որպէսզի այդ լուսնի տևողութեան միջոցում բաղդաւոր լինին կամ շատ դրամ ստանան: Երբ Հնար չի լինում բախտաւոր երեխայի և կամ դրամի վրայ նայել, աչքերը երկինք են ձգում, որ գոնէ չար, վատ բանի չՀանդիպեն: Մանուկներին բարձրացնում են դէպի լուսինը և աղօթում. «Ա՛ մօր ծոցէն տիւս եկող կարմիր լսներակ, տիւ իմ ընխիս պահես»:

Գորտնուկ (ճօրօճօճ) ունեցողը նոր լուսնին է նայում և ասում.

«Լուսինը նոր՝

Գորտնուկը չոր»:

Եւ այս այն Հաւատով, որ լուսնի զօրութեամբ գորտնուկը չորանայ:

Լուսնի 1, 3 և 7 ծնուածը բարի և երջանիկ է լինում:

Լուսնի առաջին քառորդում ծաղիկ Հիւանդութեամբ բռնուածը կը մեռնի, մի որևէ Հիւանդից արիւն առնելը վտանգաւոր Հետեանք կունենայ, նորապսակ զոյգը եթէ թաղվեացումը կատարի, կը Հիւանդանայ:

Արեգակն սւ լուսինը քոյր և եղբայր են Համարում. ըսկըղբում արեգակը գիշերը, իսկ լուսինը ցերեկն է ման գալիս եղել: Մի օր քոյր արեգակը խնդրել է եղբայր լուսնին, որ իրեն ազատէ գիշերը շրջելուց, որովհետև վախենում է, ցերեկն էլ չի կամենում ման գալ, որովհետև ամաչում է, բոլորն էլ իրեն են նայում:— Լաւ, ասում է եղբայր լուսինը, դու ցերեկը շրջիր որ չվախենաս, իսկ ես գիշերը կը շրջեմ. և որպէսզի քեզ չնայեն, առ այս մի թուի ասեղները և ցցիւր նրանց աչ-

քերում, որոնք կրնայն քեզ»: Եւ այնուհետեւ արեւն սկսեց ցլերելը ման գալ և ասեղներով ծակել իրեն նայողներին:

Արեգակի և լուսնի խառնուրդը բացատրում են այսպէս. Մի եօթը գլխանի հրէշ (ուշափ) կայ, որ բնակւում է դժոխքում. երբ նրա ուտեստը պակասում է, նա կատաղած դուրս է գալիս երկիրս կործանելու և բռնում է արեգակի կամ լուսնի առաջը, որ մարդիկ լոյսից և տաքութիւնից զրկուած կոտորուեն: Սակայն ողորմած Աստուածը նրան կրկին նետում է դժոխքը: Այս վիշապին վնասելու նպատակով՝ խաւարման միջոցին հրացաններ են ձգում դէպի այդ լուսատուները:

Մի տրիշ աւանդութիւն էլ ասում է, թէ արեգակն ու լուսինը քայր և եզրայր են եղել. արեգակը գիշերը, փսկ լուսինը ցերեկն են շրջել: Բայց քոյր արեգակը վախեցել է գիշերը շրջելուց և յայտնել է մօրը, սա էլ պատուիրել է լուսնին գիշերը շրջել, և երբ նա ընդդիմացել է՝ մայրը մի ապառազ է տուել երեսին և ստիպել անշուշտ կատարել փւր հրամանը: Նա էլ խռոված սկսել է շրջել, բայց շուտ-շուտ կամակորուում և թաք է կենում: Մօր սուած ապառազի հետքերը այժմ էլ նկատելի են:

Աստղեր. — Մրանք բաժանւում են երկուսի՝ բարի և չար: Բարի աստղի տակ ծնուածը բարի, երջանիկ է լինում, չարինը՝ չար, թշուառ: Մրանցից իւրաքանչիւրը պատկանում է մի մարդու և երբ վերջինիս օրհասը մօտենում է՝ նրա աստղը վայր է ընկնում և քառասուն օրից յետոյ այդ մարդն էլ մեռնում է:

Աստղերից Մեծ արջի համաստեգութիւնը կոչւում է «Օխթը սնամէր»: Մրանց մօսին պատմում են, թէ դրանք մի ժամանակ եօթը սնամէր են եղել, որոնց ընդհանուր քաւորը քաղցից մեռել է, որովհետեւ իւրաքանչիւս սնամէր մտածել է, թէ միւսը կը հոգայ: Աստուած այս դէպքը յաւերժացնելու համար, այդ եօթը սնամօրն էլ աստղերի է փոխարկել:

Յաւդ-զազի նանապարհ. — Մրան կոչւում են գարմանադազի ճանապարհ: Պատմում են, թէ մի ուզտապարն 45 ուզտ ունէր, մի անգամ խրդը պակասեց. նա գնաց 30 հաճար դրա-

ցիններից փոխ վերցրեց, իսկ 15 Համար գնեց: Երկրորդ անգամ երես չաւնենալով փոխ խնդրելու, նա փորձեց գողանալ, բայց սաստիկ քամի բարձրացաւ և բոլոր յարդը գողացողի հետ ցրիւ տուեց երկնքում:

ԱՆՃՔԵԼ.— Յիսուսը և Ալին միասին ցորեն են ցանել, հրնձել, կալսել. բայց բաժանելիս Ալին խլել է Յիսուսի բաժինը, որից դառնացած Յիսուս արտասուել է: Նրա արտասուեցներից գոյացել են անձիւ:

Երբեք.— Երբ երկինքը կապում է և արտերն ու այգիները սկսում են չորանալ, գիւղացիները և նոյնիսկ քաղաքացիները դիմում են հետեւեալ միջոցների, որ անձրև գայ:

1) Ընտրելով մի երկու մարդ, մի քահանայի հետ ուղարկում են Արթնայ սարը, Արթնայ գերեզմանից մի քար բերելու: Սրանք պաս պահելով և աղօթելով քարձրանում են ահագին լեռու, համբուրում Արթնն ճգնաւորի գերեզմանը և մի քար վերցնում, փաթաթում մետաքսեայ թաշկինակների մէջ և բերում: Երբ տեղ են հասնում, նրանց դիմաւորում են ահագին բազմութիւն և քահանաներ, ու տանում քարը եկեղեցու սեղանի վրայ դնում: Հետեւալ օրը աւազ-երեցը գրկում է այդ քարը և խաչով-խաչվառով՝ քահանաներով ու ահագին բազմութեամբ գնում դէպի այգիներն ու արտերը, թափոր անում և հանդիսաւոր կերպով այդ քարը ձգում մի որևէ ջրի մէջ: Հաւատացնում են, թէ անձրևն սկսում է անմիջապէս տեղալ: Եւ երբ բաւականաչափ գալիս է անձրև, գնում այդ քարը հանում են ջրից, որպէսզի անձրևը դադարի:

2). Երեկոները եկեղեցում հսկում են անում. կանայք ոտաբորիկ թափւում են եկեղեցի և յորդ արցունքներով անձրև հայցում:

3). Երկու կին լծւում են արօրին, մինն էլ տղամարդի շորեր հագած, մի մեծ գլխարկ զլիւին ծածկած իբր հոտաղ քրշում է կանանց և գետի մէջ մտնելով ջրի ընթացքին հակառակ վարում են:

Երբ շարունակ անձրև է գալիս և արև չի Ֆազում, քահանայի տանից աւել են գողանում և չոր քարի վրայ դրած կրակ տալիս:

ՈՐՈՏՈՒՄ.— Առաջները թուխպը ընդունում էր իբր Աստուած: Մի կոյր մարդ բարկանալով Աստծու վրայ, որ իրեն զրկել է տեսողութիւնից, վերցնում է թթու լոշ և շարտում թխպի վրայ: Թուխպը սաստիկ բարկանում է, և գողգոռում կոյրի վրայ: Այդ գողգոռոցից առաջանում է որոտումն:

Նաև ասում են.

Երկնքում չար պառաւաններին տոպրակների մէջ ձգելով՝ զորում են, դրանց գողգոռոցից յառաջանում է որոտումը:

Շղիա մարգարէն երկնքի վրայ քառաձի կառքով անցնելիս անիւների դառնալուց որոտումն է յառաջանում, իսկ մըտորակի զարկից՝ կայծակ:

Երբ առաջին անգամ որոտում է՝ ասում են.

Քրրէ կարկուտ

Անկաճկիռիք*)

Եթէ առաջին անգամ որոտումը Մարտ ամսի կիսին պատահի, այդ տարի Հուձը շատ լաւ կը լինի:

Կարկուտ գալիս վառում են Աւագ Ուրբաթ օրը մի քիչ վառուած և պահուած մոմը, զանգակները խփում, կասկարանքը ձգում դուրս՝ ոտները դէպի վեր. շամփուրը ցցում գետնին, մի կարկուտ չորս կտոր արում, որպէսզի կարկուտը դադարի գալ, իսկ արտերը կարկտից ազատ պահելու համար՝ Զատիկից մինչև Շղիա մարգարէի տօնը բոլոր երկուշաբթի օրերը կիրակի են պահում, մասնաւոր մատաղներ անում, իսկ Շղիա մարգարէի տօնին՝ հասարակաց մատաղ անում, ցանքսերը օրհնում:

Կայծակը խփելիս պառաւանները զլիններին քար, իսկ տամներն տակ ասեղ են դնում և հացառը ձգում դուրս, որպէսզի կայծակը իրենց տանը չխփէ:

Ո Պ Ի Ն Ե Ր Ի Պ Ա Ջ Տ Ա Մ Ո Ւ Ն Ք

Ոգիներ քարի եւ չար

Պահապան հրեւսակ.— Ամեն մի մանուկ մի պահապան հրեշտակ ունի, որ շարունակ սաւառնում է նրա շուրջը և

*) Ականջի մօտի ատամներ-սեղանատամներ:

սլահպանում նրան: Երբ մանուկը քնում է՝ հրեշտակը թևերը պարզած հսկում է նրա վրայ, սնարի մօտ կանգնած: Եւ երբ նա զարթնում է՝ սա ձեռին ծաղկի փունջ խաղում է նրա հետ. աղո՛ւ անում, որ ժպտի, կտրում նրա երկարացած եղունգները և գանգուրներ ոլորում նրա մազերից: Այս հրեշտակը մնում է երեխայի մօտ մինչև այն օրը, երբ նա արտադանում է առաջին հայհոյական խօսքը:

ՍԱՏԱՆԱՆԵՐ.—Պանծակի գաւառի ժողովուրդն էլ սատտիկ հաւատում է սատանաների գոյութեան և հազարաւոր պատմութիւններ ու սնոտիապաշտութիւններ ունի սրանց մասին, որոնք մեծ մասամբ նման են միւս հայաբնակ գաւառներում պատմութեան: Սրանք էլ նրանց երեւակայում են որպէս երկար, պոչաւոր, ու արարածներ, երկար մազերով և երկար եղունգներով, ոտների թաթերը յետև դարձած, չուխա հագած՝ բնակւում են քարայրներում, ջրաղացներում, աւերակ տներում և մանաւանդ Քաջքայ-ձորում, որ գտնւում է Գետաշէնից Ղարաբուլախ տանող ճանապարհի վրայ: Սա մի խոր ձոր է, ծածկուած ժայռերով և խիտ ծառերով: Սրանք լինում են նաև Բանանց գիւղի մէտ գտունող Ծակերի ձորում:

Սատանաները իրենց ձայնը նմանեցնելով ծանօթ անձնաւորութիւնների ձայնին՝ հեշտութեամբ խափում են մարդկանց մթութեան մէջ:

Էգ սատանաները մասնաւորապէս «*գէ*» են կոչւում. սրանք սիրում են աներևոյթաբար՝ վերցնել հարսերի տօնական հանդերձները հագնել, պար բռնել պարել և ապա կրկին աներևոյթաբար տանել իրենց տեղը գնել: Հարոները այս գիտենալով՝ նշխարք են դնում կամ ասեղներ շուլուլում հանդերձների վրայ, որ նրանք չհամարձակեն մօտենալ:

Սատանաներն աւելի կանանց են մօտենում, քան թէ տղամարդկանց: Երբ նրանք իրենց հայհոյանքի տոսյրտկը ձգում են մարդկանց գլխների, սրանք սկսում են աջ ու ձախ հայհոյանքներ թափել, երբ նրանք իրենց մուշտակն են ձգում սրանց վրայ, սկսում են կռուել, երբ նրանք մտնում են սրանց աւքերը և այնտեղ պար բռնում, սրանք կատաղում են և կա-

մենում են ամէն ինչ կոտորել, փշրել: Եւ երբ բուն են գնում պրանց սրտերում, սրտնք ընդ միշտ դառնում են նախանձոտ, չարասիրտ և խռովարար:

Սրանց մասին պատմում են Հետեւեալները:

Գետաշէնում մի նշանած սղջկայ մի գիշեր քաջքելը կանչում տանում են և իրենց Հետ ման ածում: Սա տեսնում է, որ դրանք իւր բարեկամների շորերը հագած պար են դալիս. գնում իւղղւում է ձեռքերը և իւր եղբօր կնոջ (աղբրակնոջ) հանգերձով սրբում: Հետեւեալ օրը պատմում է այս դէպքը իւր տնեցիներին և երբ չեն հաւատում, ցոյց է տալիս աղբրակնոջ շորերի վրայ մնացած իւղղոտ մատների Հետքերը: Այդ ժամանակ բոլորը հաւատում են և «քաջքատարած» են կոչում նրան: Նրա նշանածը հրաժարւում է ամուսնանալ նրա Հետ և մի քանի տարի ուրիշ յուղղոնէր չեն լինում: Վերջապէս մի աւելի սրտոտ երիտասարդ ամուսնանում է Հետը: Սա պատմում էր, թէ երբ երեկոները դուրս էր դալիս, սատանաները յետեւից գոչում, կանչում են... Ասում են, թէ այդ կիրը շատ ճարպիկ էր, սատանի պէս մի ժամում մի գուլպայ էր գործում:

Թաքուն-այանի պապը ամէն օր անցնում էր ձիով Քաջքաց ձորով և գնում գալիս Ղարաբուլախ: Նա ամէն առաւօտ նկատում էր, որ իւր ձին արիւն քրտինք է մտած լինում ախոռի մէջ: Հարցնում է սրան, նրան, և ՚ի վերջոյ մի պառաւի խորհրդով կուպր է քսում ձիու մէջքին: Հետեւեալ առաւօտ գալիս տեսնում է, որ մի սատանայ նստած է ձիու վրայ և կպել կուպրից. իսկոյն վերցնում է մի ասեղ և փոխանակ ծալքից, միւս կողմից շուլուլում է նրա կրծքին: Սա սատանայ է լինում և ծառայում է սրանց տանը եօթ տարի շարունակ: Չատ արի, կտրիճ է եղել, միայն ինչ որ ասել են, նրա հակառակն է արել. այս պատճառով էլ Թաքուն-այանք սովորել են միշտ իրենց ցանկացածի հակառակն ասել, որպէսզի իրենց ցանկութիւնը կատարէ: Եօթ տարին լրանալիս այս սատանան ցեխոտում է իւր ձեռքերը և մօտենալով մի երեխայի՝ ինկրում է հանել իւր կրծքից ասեղը, պատճառաբանելով թէ իւր ձեռքերը ցեխոտ են, չի կարող ինքը հանել: Երեխան ան-

գիտակցորէն կատարում է սատանի խնդիրը, և սա անիծելով թաքուն-այանենց ամբողջ տոհմը՝ անյայտանում է:

Հացթուփոնները իրենց կրծքերին ասեղ կամ պողպատի կրտուր են շուլուլում, որպէսզի գիշերները ուշ տուն վերադառնալիս սատանաները չխփեն իրենց:

Օրօրոցագող. Երբ մայրը երեխային ծիծ տալիս քնով է անցնում և իւր ծծով ծածկելով նրա քիթն ու բերանը նրան խեղդում է, ժողովուրդը նրա մահը ոչ թէ նրա մօրը, այլ մի տեսակ քաջքերի է վերագրում, որոնց կոչում է «օրօրոցագէտ»¹։ Սրանք իբր գողանում են մանուկներին և սպանում: Այսպիսի քաջքերից երեխաներին ազատ պահելու յուսով օրօրոցի մէջ նշխարք, համայիլ, խոզի մազ են դնում, բարձին ասեղ շուլուլում: Եւ երբ նկատում են, որ օրօրոցագողը դալիս է երեխային տանելու և սա խռիւռոցը դրել է՝ իսկոյն նրա շորերը պատառելով հանում են և տան հերթիկից դուրս ձգում. յետոյ մի քուռամբիս, մի ձու և մի քիչ խոզի մազ թաղում օրօրոցի մօտ: Այս ժամանակ արդէն երեխան յետ (ուշքի) է գալիս: Հետևեալ օրը երեկոյեան մի կտոր հացի վրայ աղ են ցանում, ունելիքով մի կտոր կրակ վերցնում, հացը երեք անգամ երեխայի գլխովը շուռ տալիս ասելով. «Բեխիս չոռը, ցաւը տար»: Յետոյ նախ կրակը և ապա հացը շփռւտում են դուս, ասելով. «Քու փայը է՞ր է, առ քրնա»:

Օրօրոցագողերը ժամկոչներից սաստիկ վախենում են, ուստի և հոգատար մայրերը քառասունքի օրերում կանչում են ժամկոչին օրօրոցի վրայ աղթքներ կարդալու, որպէսզի նրանք չհամարձակուին մօտենալու:

Հրէե.—Սրանք վիթխարի, մարդակերպ էակներ են, մի քանիսը միականի, սաստիկ ուժեղ, բայց և սաստիկ միամիտ: Բնակւում են առաւելապէս անտառներում, ալրերի մէջ: Սրանք սիրում են կենակցիլ մարդ կանանց հետ, ուստի և ամէն միջոց գործ են դնում նրանց ձեռք բերելու: Մի աւանդութիւն ասում է, թէ այսպիսի մի հրէշ կամեցել է Գետաշէն գիւղից մի աղջկայ կնութեան տանել, բայց երբ աղջկայ ծնողներն ու գիւղացիները թոյլ չեն տուել, նա բարկանալով գնացել մի ա-

Հագին ժայռ է բերել, որ գիւղի թմբից զտրի և ամբողջ Գետաշէնն աւերի: Բայց բարեբաղդաբար Պանտը տեսել է նրան և խղճալով գետաշէնցիներին, իւր նիզակով խփել է նրան և քլեռել նոյն այն ժայռին, որ շալակած տանում էր: Հէնց այժմ էլ այդ ահագին ժայռը կանգնած է գիւղի գլխին և նրա լանջին նկատելի է հրէշի ամբողջ գծագրութիւնը:

Արանց մի ուրիշ տեսակը, որ «շէֆ» է կոչւում, եօթը գլուխանի է, ամէն մի գլխի վրայ ունի քառասուն բերան և ամէն մի բերանում քառասուն ատամ: Նա ապրում է դժոխքի խորքերում: Սատանաները օր ու գիշեր սպասաւորում են նրան, նրա համար զոհեր տանում մեր այս մեղսալի աշխարհից: Նա մարդկանց ողջ ողջ կուլ է տալիս, բայց երբեք չի կշտանում: Նրա փորում կրակ է վառւում, որի բոցերը դուրս են թափւում բերաններից և թածակներից:

ԽՈՐՔԼԱՊ.—Երբեմն մահմետական ննջեցեալները գիշերները շներ ինքն փոխարկւում և շրջում գերեզմանատանը, այցելում իրենց բարեկամների տները, ուր՝ ճանաչելով նրանց, ընդունում են և կերակրում: Հայ գիւղացիների ասելով մահմեդական տներում գիշերները օջախի մօտ կերակրենք են դնում չատկապէս իրենց ազգական ննջեցեալների համար, որոնք շան կերպարանքով դալիս են ուտում այդ կերակուրները և կրկին լուսաբացին մօտ վերադառնում գերեզմանատուն և դիակ դառնում: Բայց երբ այդ շան կերպարանք ստացած ննջեցեալները հայերի տուն են գալիս և արգելւում, առաւօտեան, արև ծագելուն պէս՝ կրկին դիակի են փոխարկւում, և այդպէս մնում մինչև գիշեր, երբ կրկին շուն են դառնում: Եթէ կամենում են, որ դրանք դադարեն կերպարանափոխուելուց, դիակ դարձած միջոցին կտրում են նրանց գլուխները և դնում ոտների տակ ու այդպէս տանում թաղում և կամ մոլլան խաչակնքում է գերեզմանը:

Արանց մասին կան բազմաթիւ պատմութիւններ, որոնցից վիշենք մի երկուսը:

Մի հայ գիւղացի գիշերելով մի մահմեդականի տնում՝ տեսնում է որ տանտիկինը մի մեծ ամանով կերակուր դնում

է օջախի մօտ երբ բոլորն արդէն պատրաստուում են քնելու։ Հայը տարօրինակ գտնելով այդ հարցնում է տանտիկնոջը, թէ ում համար է այդ կերակուրը։ Նա պատասխանում է, թէ իւր սկեսրայրի համար է, և սրանով աւելի զարմացնում հային, որովհետեւ սա գիտէր, որ նրա սկեսրայրը վախճանուած է։ Սաստիկ հետաքրքրուած՝ այս հայը իւր անկողինը մօտ է քաշում օջախին և երբ բոլորը քնում են, նա արթուն սպասում է, որ տեսնի թէ ով պիտի ուտի կերակուրը։ Այս գիշերին չսոււմ է մի շան զրթմնթոց. բացւում է դուռը և մի մեծ, ծեր շուն ներս է մտնում, ուղղակի գնում դէպի կերակուրը և սկսում լափել։ Հայը կամեւում է դուրս անել շանը, բայց վախենում է։ Չունը ուտում է բոլոր կերակուրը, ամանը մի կողմ դնում և ծանր քայլերով հեռանում։ Առաւօտեան այս մարդը հարցնում է տանտիկնոջը, թէ ուր մնաց նրա սկեսրայրը, քանի որ մի մեծ շուն կերաւ կերակուրը։— «Մի այդպէս խօսիր, պատասխանում է տանտիկինը, թէ չէ տեղերես կիմանան քեզ կսպանեն, երեկոյեան եկողը շուն չէր, այլ շան կերպարանքով իմ սկեսրայրը»։

Մի ուրիշ հայ գիւղացի էլ մահմեդականների գերեզմանատան մօտով անցնելիս մի փոքրիկ շուն է տեսել և հետը բերել տուն, գոմսւմ մի քթոցի տակ դրել, որ չփախչի։ Սակայն երբ առաւօտեան վերցրել է քթոցը շունը հանելու, տեսել է մի փոքրիկ, մահմեդական երեխայի դիակ։ Հասկանալով որ դա խորթլաղ է, սպասել է մինչև երեկոյ և երբ նա կրկին շան է կերպարանափոխուել, վերցրել է և տարել մահմեդականների գերեզմանատանը ձգել և ինքը փախել։

Եթէ իրիկնադէմից եկած հիւրը ստիպուած է գերեզմանատան մօտով վերադառնալ, այդ երեկոյ այդ տանը ճրագ չեն վառել, որպէսզի խորթլաղները չվախեցնեն այդ հիւրին, գերեզմանների մօտով անցնելիս։

Յ Ա Ի Ե Ր

Յաւերը երեխաների նմանութեան ոգիներ են, որ աներևույթաբար շրջում են և ում սև ճիպոտով խփում են, նա հի-

ւանդանում մեռնում է, իսկ մեծ կանաչ ճիւղտով են խափում, հիւանդանում, բայց էլի առաջանում է: Սրանք բոլորը ման ածողներ աւնեն, աչտինքն ստիպում են մի կնոջ, մի տղամարդի, որ իրենց առաջնորդէ և մտն անէ այն բոլորի տները, որոնց մասին քանձնարարութիւն են ստացել նրանք Ասածուց: Միայն զերմը մտն ածող չունի, քնքն իրեն է ման գալիս: Նա բնակւում է մենաւոր կաղնու մէջ: Զերմ ունեցողը իւր վրայից պատռւում է կանաչ փաթիլի կտորներ, տանում աչդպիտի ծառերից կապում, չուսալով, որ ջերմը անցնելով կտորին՝ կանցնի կաղնու մէջ և այնտեղ կը բնակուի ու իրեն ազատ կը թողնի: Յաղկամացրը, որ Ֆտղիկ հիւանդութիւնն է տալիս, շատ քնքոյշ էակ է, նա արիւն չի սիրում, ուտտի և նրան փոփոք չեն մատուցանում:

Կարմիր քամին (քոժա) մկնատափը իրենց օջախներն ունեն, որոնց հոգը ջրով շաղախելով քսում են հիւանդութեան ենթարկուած տեղի վրայ, խելոյն լաւանում է:

Ս Ր Բ Ե Ր

Նաննասակ. — Բտնանց, խաչակապ, Փիբ, Կիրանց և Քարհատ գիւղերին մօտիկ, Ղուշգորա գետի աջ ափից քիչ բարձր գտնւում է «Նահատակ» ուխտատեղին: Այստեղ մի ժայռ քար կայ ցցաւած, որի մօտ մի հացի ծառ առարածել է իւր ստղարթախիս ճիւղերը, բազմաթիւ շորի կտորներով կապկապուած: Մի քիչ հեռու մի աղբիւր է կարկաչում:

Ամեն տարի, առաւելապէս մեծ պատի աւագ չորեքշաբթի օրը, որ ժողովրդի բարբառով Ձիք չորեքշաբթի է կոչւում, շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ մարդիկ, մանաւանդ երիտասարդներ և չափահաս աղջիկներ գալիս են այստեղ ուխտ: Գարնան սկիզբներին հարսներն ու աղջիկները «Հարսի մանուշակ» (ամենամուգ մանուշակ) են քաղում, զարդարում իրենց կրծքերը և ապա բերում շաղ տալիս Նահատակի գերեզմանի վրայ:

Վանդութիւնն ասում է, թէ այգ Նահատակը Վարդան անունով մի կտրիճ երիտասարդ է եղել, որ լեռներում առանձ-

Նաացած՝ աւագակութեամբ է սրարապել: Նա կուուել է վատ և անօրէն մարդկանց հետ, այն էլ ճակատ առ ճակատ և ոչ դադոնադողի, թփերի տակից: Երբ նա պատահել է մի անգէն մարդու, նրան ձեռք չէ տուել, այլ միայն ասել է, թէ միւս անգամ այս ճանապարհով անցնելիս գէնք փրցրու հետդ, որ ես կարողանամ քեզ ցոյց տալ, թէ ինչպիսի մայր է ծնել ինձ: Իսկ երբ կուտւում անձնատուր են եղել, նա վերցրել է թուր-սիրտ հակառակորդի սուրը, միջից կտորել ասելով. «Նամարդ (անագնիւ), դու արժանի չես վրադ թուր կրելու, որ չկարողացար ներկել քո թշնամու արիւնով: Նալաթ (ամօթ) քո տղամարդութեանը, հարամ ըլի փափախդ, գնա ու գլխիդ կնկայ լաչակ կապիր»:

Մի անգամ, վարդավտուին Բանանց գիւղի աղջիկները վիճակ հանելիս գուրս է եկել, որ Նախշուն անունով լսի կտոր աղջիկը Վարդանին է վիճակուած: Այս վիճակը հասնում է Վարդանի ականջին և նա մի տօն օր իջնելով Բանանց գիւղը՝ պարի ժամանակ շորոշ է տալիս Նախշունին և սա սիրով ընդունում է:

Այնուհետև Վարդանը գարնան սկզբներին հարսի մանիշակ, մայիսին կուսանց վարդեր, իսկ ամառը եղա-ծաղիկ փրնջեր կապած ուղարկում էր Նախշունին նրա ջուր գնացած միջոցին:

Նախշունի գեղեցկութեան լուրը հասնում է և Գանձակի խանին, որ վեց մարդ ուղարկում է Բանանց՝ Նախշունին փախցնելու և իւր մօտ բերելու: Սրանք բռնում են Նախշունին ջրի գնալիս, դնում ձիու վրայ և փախցնում: Գիւղի երեսասարդներից կտրիճները նրանց յետևից են ընկնում, բայց Նախշունին չեն կարողանում ազատել: Բոթը հասնում է Վարդանին, սա կրակ կտրած յարձակւում է դրանց վրայ Մկեց աղբիւրի մօտ, չորսին գետին գլորում, երկուսին փախցնում և ազատում Նախշունին:

Չուտով վրայ են հասնում Նախշունի ծնողները, Վարդանը յանձնում է նրանց ազատուած Նախշունին, և խնդրում նրա ձեռքը: Ծնողները սիրով համաձայնում են, միայն խնդրում են սպասել մինչև համբարձում, օրինաւոր կերպով պսակը կատա-

ընելու: Սակայն խանը իմանալով իւր մարդկանց պարտութիւնը, մեծ գօրք է ուղարկում Ղուշղարի հովիտը, Վարդանին գտնելու: Տմբլայ ձորում Վարդանը նրանց հետ կռուի է բռնւում եւ սաստիկ ջարդ տալուց յետոյ ինքն էլ ընկնում: Ընկերները նրան թաղում են սև ժայռի տակ: Այս բոլոր լսում է Նախշունը, և չիք չսրեքշաբթի օրը ծնողներից ծածուկ գալիս ընկնում է գերեզմանի վրայ և աղի արցունքներ թափում: Նրա արցունքները վտակում են ու կազմում այն փոքրիկ աղբիւրը, որ այնպիսի տիուր կարկաչով դուրս է ցայտում ժայռի մօտից:

Ծնողները գալիս բաժանում են Նախշունին Վարդանի գերեզմանից, սակայն նա հիւանդանում և գնում է յաւիտենականութեան մէջ միանալու նրա հետ *):

Իմամ-գաղաւ.—Մի հայ երիտասարդ մի թիւրք խանի տան ծառայելիս չի պատասխանում նրա կնոջ հրապոյրներին, ուստի և վերջինս ամբաստանում է նրան խանի առաջ, իբր թէ սա կամենում էր իրեն մոլորեցնել: Խանը անմիջապէս սպանել է տալիս երիտասարդին, որի վրայ լոյս իջնելով ապացուցւում է արդար լինելը, ուստի և՛ հայերը սկսում են պաշտել նրան:

Արթեն հգնաւոր.—Սա սարսափելի ցրտերի միջոցին բարձրացել է այժմ իւր քանունը կրող լեռուր և այնտեղ ճգնել, իսկ սաստիկ շոգերին իջել Երասխի հովիտը և այնտեղ տանջել իրեն: Նրա գերեզմանը այժմ գտնւում է համանուն լեռան վերայ և հրաշագործ է: Երաշտ ժամանակ գալիս քար են տանում այդ տեղից, որ անձրև գայ *):

Պանսը կամ Պանտալէօնը մի թուրք տղայ է եղել, որ ընդունել է քրիստոնէութիւն և իւր քրոջ հետ միասին փախել տանից: Թուրքերը հետևել են նրանց և նահատակել եղբորը այն լիրան վերայ, որ այժմ նրա անունն է կրում, իսկ քրոջը դնում են մի պարկի մէջ և լիւից զլորում: Սա գալիս

*) Այս ժողովրդական աւանդութիւնից պ. Ս. Տէր-Աւետիքեանը մի գեղեցիկ վէպիկ է շինել «Նահատակը» անունով, որից մենք հանեցինք բուն աւանդութիւնը:

*) Տես՝ երաշտ.

ընկնում է Մուռթի մօտ, այժմեան նահատակի տեղը, ուր վրայ են հասնում թուրքերը և նահատակում:

ԿԱԽԱՌԴՈՒԹԻՒՆ

Կարկեսագիր. — Կախարդութեամբ պարապող մարդիկ կանշատ գիւղերում, բայց բոլորից նշանաւոր համարւում է բանանցեցի Գրբաց Ակորը: Այս ունի մի քանի ձեռագիր Սողոմոնի, Վեցհազարեակ, Հաւախօս և այլ զրքեր, որոնց օգնութեամբ կարողանում է գուշակութիւններ անել, կորուստներ գտնել, գողի տեղն իմանալ, մինի սէրը գրաւել, սիրահարներին գրգռեցնել միմեանցից և այլն: Բայց այս բոլորը անում են և միւս գրբացները, բանանցեցի Յակոբի փառքը կայանում է նրանում, որ նա միայն կարող է կապել երկինքը կարկտից, ազատել գիւղացու ապրուստի միակ միջոցը կարկտի աւերիչ հարուածներից: Եւ այս հետեւեալ միջոցով.

Համբարձման օրը միւս մատաղների հետ մորթում են և մի չալ այծ, որի արիւնով ինքը Յակոբը զրում է թղթի վրայ հետեւեալը. «Մեծ և երաշնորհ Տեառն մեր տէրն Յիսուս Քրիստոս յորժամ երթայր յերուսաղէմ, Հարցին ցնա աշակերտքն. «Ինչ արասցուք, յորժամ գալ ամպ կարկտից:» Պատասխանի ետ նոցա տէրն մեր Յիսուս Քրիստոս. «ասացէք Աստուծոյ զէծ-զէծ»:

Ահա այս գրուածը ուրում, անց է կացնում եղեգնի կամ մի ծակ փայտի մէջ, երկու ծայրը ամրացնում և տանում արտի կամ այգու մօտ մի բարձր տեղ տնկում: Ահա այս աղօթքը թոյլ չի տալիս, որ կարկուտը այդ տեղին խփի: Բանանցի, որա շրջակայ և նոյնիսկ Գանձակի շատ արտերն ու այգիները ամէն տարի այսպէս ապահովագրւում են: Եւ որովհետեւ ապահովագրողների թիւը չափազանց մեծ է և Գրբաց Յակոբը ամենի համար չի կարողանում ինքը գրել, ուստի թոյլ է տալիս, որ ուրիշներ արտագրեն այդ աղօթքը. միայն որպէսզի դա լիւր զօրութիւնը չկորցնի՝ պահանջում է որ տառ առ տառ արտագրեն, առանց իմաստն ըմբռնելու:

Գարի ցկել.—Մեծ մատա՛ր գարի ցկողները կանայք են լինում: Նրանք այս միջոցով գուցե կու՛մ են, թէ Հիւանդութիւնը ո՛ր սուրբն է տուել, թէ կորած իրը ո՛ւր է կամ ո՛ւմ մօտն է, թէ մտադրուած խորհուրդը կրկատարուի թէ ոչ:

Իւրաքանչիւր գարի ցկող ունի երեք գարի. որոնցից մինը արծաթապատ է, և կամ երկու ցորեն և թի գարի: Նա սրանց պահում է մի մետաքսեայ թաշկինակի մէջ մեծ յարգանքով, որոշեալ սրբութիւն վերագրելով նրանց:

Գարի ցկելիս թաշկինակը փաթթում է ձախ ձեռին, գարիները դնում աղ ձեռի ափին, նշանակում թէ այս գարին այս ինչ սուրբը կամ այս ինչ մարդն է նշանակում. ապա աջ ձեռը դնում է ձախի վրայ, Յիսուս Քրիստոս ասելով երեք անգամ թափ տալիս, աջ ձեռքը վերցնում և նայում, թէ արծաթապատ գարին կամ ցորենը ո՛ր գարու մօտ է ընկել, նրանից էլ յառաջացել է Հիւանդութիւնը և կամ նրա մօտ է գտնուում կորուստը:

Գարի ցկողը մեռնելիս գարիները տալիս է իւր ամենասուրբ ժողովին և այնուհետև այս վերջինն է շարունակում գուշակութիւններ անել, ստանալով նրա օրհնութեան հետ և նրա ունեցած շնորհքը:

Վիճակի ջգով ևս գուշակութիւններ են անում աքսպետ.

Համբարձման վիճակը հանեցուց յետոյ վիճակի ջգըրը ածում են մի «եռ» (գաւաթ) մէջ և երկու բութ մատերը միմեանց յենած երկու ցուցամատով բռնում են գաւաթը և սկսում սրբերի անուններ տալ. որի անունը տալիս գաւաթը դէպի աջ պտտուի, նրանից է առաջացել Հիւանդութիւնը կամ անյաջողութիւնը. իսկ եթէ ձախ պտտուի՝ նրանից չէ:

Մի քանի տեղեր երկու մարդ են բռնում գաւաթը իրենց բութ մատերով, իսկ քաղաքում միմիայն մի մարդ՝ երկու բութով, միւս մատերը ծածկած:

Խաչ փցի.—Որպէսզի գուշակեն, թէ անելիք ճանապարհորդութիւնը լաւ թէ վատ հետեւանք պիտի ունենայ, դնում են խաչակապ գիւղի մօտ գտնուած Խաչ-այի մատուռը*), 5—10

*) Այս մատուռը նոր են կառուցել այն խաչքարի վրայ, որ ընկած էր մի հինասուրց, փտած կաղնու տակ:

մանրեկ ցարեր վերցնում և բոլորը միասին ձգում մատուռի
 անջ՝ գտնուած միակ խաչքարի վրայ. եթէ քարերը խաչաձև
 դասաւորուեցին, ասել է՝ թէ ճանապարհորդութիւնը «բարի» է,
 իսկ եթէ ոչ՝ «չար»։ Կէտք է յետ կենալ։ Եւ շատ շատերն
 արեւտ չեն շարունակում ճանապարհը՝ եթէ «բարի» չի գալիս։
 Ռաբիշներ և մանաւանդ կանայք նոյն կերպ գուշակում են թէ
 իրենց իղձերը կատարուելու են թէ ոչ։

Գիւ-կապ.—Երբ մի անասուն է կորչում, գիւ-կապ ա-
 նող պառւաններին խնդրում են գայլերի բերանները կապել, որ-
 պէսզի կորած անասունին չուտեն։ Սրանք էլ կամ թել են վեր-
 ցնում, մատի վերայ փաթաթում և հանգուստում և կամ մի
 գրչահատ, բերանը բացանում և ապա փակում և այդպէս պա-
 Հում։ Այս երկու դէպքումն էլ ասում են հետևեալ աղօթքը.

Գիւ անեմ, գիւ կապ անեմ.

Կոքներդ*) մո-մայ անեմ.

Ոտներդ խոզանի անեմ.

Աչքերդ կծորի **) անեմ:

Միհի սէրը գրաւելու համար.—Նրա շորերի մէջ յույ-
 չուպի իւղ են գցում, շորերի բանքակի հետ բորենու մազ դնում***):

Ամուսիններն յիմեանցից զժտեցնելու նպատակով գողա-
 նում են կնոջ մազերից և երեք անգամ հանգուստում և այդ-
 պէս պաՀում։ Երբ կամենում են, որ հաշտուին, հանգուստը
 արձակում են։

Խաչի դուլ.—Միքանի սրբավայրերում կան սաստիկ ջը-
 դայիւն և կրօնասէր կանայք կամ տղամարդիկ։ որոնք իրենց
 խաչի դուլ (ծառայ) են կոչում. սրանք աւելում մաքրում են
 այդ սրբատեղիները, օգտում նրանց եկամուտներից, և ուխտա-
 ւորներ՝ եկած ժամանակ ուշաթափում (շարադ) և գուշակու-
 թիւններ անում Սրանք միքանի համախոհ կանայք են ունե-
 նում, որոնք օգնում են ուխտաւորներին կերակուր եփելիս և

*) Անամները.

**) Էռեսատիկի. կարծում են թէ լուսատիկի աչքերը չափազանց
 փոքր են և իրենից արձակուող լուսից շլացած՝ ոչինչ չեն տեսնում:

***) Մամիկոնեան, Չասուլիւն. եր. 127.

Նրանցից տեղեկանում նրանց ղրութեան և ուխտի մասին: Ապա այս բոլորը հաղորդում են խաչի ղուլին: Սա յարմար ըուլէին յանկարծ վայր է ընկնում, ձեռներն ու ոտները խփում գետնին, ուշաթափւում, ձեռներով ծեծում կուրծքը, անկապ խօսքեր ասում և ապա հետզհետէ հանդարտւում: Այս ժամանակով ուզում է գուշակել տալ, բռնում է նրա ձախ ճկոյթ մատից: խաչի ղուլը կիսաբաց աչքերով նայում է դրան և կցկրտուր ձայնով ասում.

*Կաղնի-խաչ, ես քե մատաղ,
Կաղնի-խաչ, ես քու լիս երեսին մատաղ.
Կաղնի-խաչ, ես քու ցաւն ու չորը տանեմ.
Կաղնի-խաչ, ես քո ոտի տակի հողն եմ.
Կաղնի-խաչ, ես քու դարավաշը, քու ծառան եմ:*

Յետոյ մելամաղձոտ ձայնով երգում է.

*Քու ցաւերին կանեն դարման,
Քիր ու ախպեր Կաղնի խաչը.
Չոր-չոր գնա նրանց տակը,
Երեսիդ քսիր նրանց քարերը.
Գնա սիրով ու հաւատով
Թամուզ ու պայծառ սրտով.
Նրանք քեզնից շամբիր կուզեն,
Անծին աչառ ու մատաղ կուզեն:*

Պատգամ հարցնողը լարուած ուշադրութեամբ, շատ անգամ արցունքն աչքերին լսում է և կատարում ասածները:

Այսպիսի խաչի ղուլներից հռչակ են հանել Կիրանց գիւղի մօտ գտնուած վերոյիշեալ Կաղնի-խաչի ղուլ՝ Բանսնցեցի Նազունց Թանգի աքիբը և Քետաշէնի ս. Նշանի-ղուլ Ակոփը, որ նոյն իսկ մատուան յետեւումն է թաղուել: Սա երկար տարիներ շահագործել է ս. Նշանի մատուռը և խաբել ժողովրդին, մինչև անգամ հերթիկներից ներս ցատքելով. ուր նախապէս ծածուկ վերմակներ են բռնած եղել, որպէսզի այդ բարձրութիւնից թռչելիս ոտներն չկտրուին:

Ն Ա Խ Ա Պ Ա Հ Ա Ր Մ Ո Ւ Ն Ք

Եթէ հաւը աքաղաղի պէս կանչի՝ պէտք է մորթել, ապա թէ ոչ՝ տանեցիներէից մինը կը մեռնի հէնց երրորդ կանչին:

Եթէ հաւը քիթի շնչով անձրեւ կը գայ:

Եթէ կաչաղակը չուշուայ՝ հիւր կը գայ:

Եթէ կաչաղակը մինի տան մօտ ցախերի վերայ նստի և կշկշայ, այդ տանտէրը կը հարստանայ:

Եթէ մինի տան մօտ բուն բուայ՝ կամ ագուաւը կանչի՝ տնեցիներէից մինը կը մեռնի:

Եթէ կատուն ճանկուտում է գորգը կամ մի որեւէ փայտ՝ անձրեւ կը գայ:

Եթէ շուրջը քիթը վեր քաշի՝ տիրոջը ամբողջութիւն կը պատահի:

Եթէ խոզերը մէջք մէջքի տուած նստեն կամ, եթէ դաշտումն են, տուն վազեն՝ անձրեւ կը գայ:

Գորտին սպանելիս երեք անգամ թքում են իրենց ձեռքերին և ոտներին, վախենալով Աստծու անէծքից:

Եթէ արևով անձրեւ գայ՝ գայլը կը ծնի:

Եթէ օձ տեսնեն և չսպանեն, բոլոր օձերը կը բարեկամանան:

Օձի շապիկը դնում են գլխարկի մէջ, որպէսզի գլուխը չցաւի:

Եթէ ականջը «կանչում է» — ձայն է տալիս, ասում են թէ մինը իրենց լիշեց:

Եթէ ոտի տակը քոր գայ՝ ճանապարհ կերթայ:

Եթէ աջ բուռը քոր գայ, փող կստանայ, իսկ եթէ ձախը քոր գայ՝ կը տայ:

Եթէ մինը զկռտայ, նշանակում է, որ նա բան է գողացել:

Հիւր կը գայ՝ երբ պատառը վայր ընկնի. դանակը գետին ընկնելիս՝ բերանը վերև ուղղուի:

Ձախ աչքը խաղայ:

Երբ խմորը հունցելիս մի կտոր թռչի:

Երբ հացի կտորը սեղանի վրայ կանգնի:

Որպեսզի ճանապարհորդը չվերագառնայ, կճռւն են կոտորում յետևից:

Գիշերը զլիսաբաց չեն ման գալիս, որպեսզի սատանաները չխփեն:

Գիշերը առանց խաչակնքելու և Յիսուս Քրիստոսի անունը տալու գետից չեն անցնում, որպեսզի «առւրը չտան» — սատանաները չխփեն:

Մաղած ալիւրի վրայ խաչ են քաշում, որ քաջքակոխ չլինի, — քաջքը չկոխէ:

Ժամաժամ քին տան դռները բաց են թողնում, որովհետեւ «շառն ու խէրը» այդ ժամանակն են բաժանում:

Ժամանակ — աղջամղջին — չեն աշխատում, հաց չեն ուտում, որպեսզի բաղդ բաժանողը իրենց վնաս չպատճառէ:

Սփռոցը ընթրիկից յետոյ թափ չեն տալիս, որպեսզի տան «բարաքեաթը» չզնայ:

Եթէ այրուած հաց ոտեն, գայլից այլևս չեն վախիլ:

Հացը վայր ձգելը, կամ ալիւրը վայր թափելը մեղք է համարում. այդպէս սնողին Ստուած հացից զրկում է:

Աղջկաներն ու երիտասարդները փրակի քերանք չեն ուտում, ապա թէ ոչ՝ նրանց հարսանիքին, եթէ ամառ է՝ անձրև, իսկ եթէ ձմեռ՝ ձիւն կը գայ:

Աղջկաներն ու երիտասարդները փայծաղ և ձուի դեղնուց չեն ուտում, որպեսզի հարսանիքի ժամանակ չսևանան:

Սխտորի կճեպը կրակը չեն ձգում, մեղք է:

Սխտորը ձեռքից ձեռք չեն տալիս, որպեսզի աչքերը չցաւի, այլ վայր են դնում, որ միւսը վերցնի:

Երագում՝ եթէ տեսնեն, որ զլիսակը վայր ընկաւ՝ նշանակում է, որ կինը պիտի մեռնի: Եթէ բոլոր ատամները թափուեն՝ պիտի հարստանան: Եթէ ազուաւր թոնրատնից հաց փախցնէ, տնեցիներն մին կը մեռնի:

Հիւանդութիւն տարածուած տեղում եթէ մի քահանայ վախճանուի, հիւանդութիւնը կը վերջանայ:

Եթէ մինը կարողանայ իւր արմունկը համբուկել, իսկոյն թուչուն կը դառնայ:

Ծիածանի տակից անցնողը եթէ տղայ է՝ աղջիկ, իսկ եթէ աղջիկ՝ տղայ կը դառնայ:

Ն Զ Ա Ն Ա Ի Ա Ր Տ Թ Ն Ե Ր.

Նոր-տարի.—Սա բաւական անշուք է անցնում թէ քաղաքում և թէ մանաւանդ գիւղերում: Առհասարակ ոչ խանութները և ոչ արհեստանոցներն են փակում, ուստի և շատ քչերն են այցելում միմեանց: Քաղաքում առաւօտ վաղ պատարագ են մատուցանում, որպէսզի տարին լաւ անցնի: Այցելելով միմեանց շնորհաւորում են նոր-տարին և բարեմախտում առողջութիւն և յաջողութիւն: Այցելուներին հիւրասիրում են սուրճով և ընկալի ու նշի գողինաղով: Գիւղերում այցելողները խնձոր կամ կիտրոն են տանում իրենց հետ և մի մի հաստ տալիս ում որ շնորհաւորում են: Սրանց հիւրասիրում են օղիով և չոր մրգեղէնով:

Մի քանի տներում դռան ճակատը զարդարում են կարմիր թելերով, որպէսզի նոր-տարին էլ կարմիր, ուրախ անցնի:

Ուրիշ տեղեր եղած ծանօթներին և ազգականներին այցեւորումս ուղարկելու եւրոպական սովորութիւնը քաղաքում հետզհետէ ընդհանրանում է:

Ծնունդ եւ Մկրտութիւն Քրիստոսի.—Ճրագալոյցի գիշերը, ասում են, գետը ժիւրպէ կանգ է առնում. եթէ այդ միջոցին մի որեւէ իր գնեն ջուրը՝ իսկոյն արծաթ կամ ոսկի կը դառնայ. իսկ եթէ քար գնեն՝ դա ամէն տեսակ հիւանդութիւններ բուժելու շնորհը կստանայ: Ամուլ կանաչք այս գիշեր երեք անգամ ընկղմւում են գետի մէջ, որպէսզի երեխայ ունենան:

Սուրբ Սարգիս.—Առաջաւորաց պատը այս գաւառում ևս յայտնի է որպէս Սուրբ Սարգիսի պատ: Ամբողջ հինգ օր պատ, և շատերը՝ միածում են մնում, այսինքն օրը միայն մի անգամ, կէսօրին են ճաշում: Այս շաբաթուայ ընթացքում ծանր

գործեր չեն անում, ոչ ճախարակ մանում, ոչ բուրդ գզում և ոչ լուացք անում, որպէսզի Սուրբ Սարգսի ձին չսահլթաքի: Նոյնիսկ եղջերուն Աստուծո Հրամանով այս շաբթուն այնպէս չի շարժուում, որ վրայից մազ թափուի և սուրբ Սարգսի ոտներին փաթաթուի:

Հաւատալով, որ Սուրբ Սարգիս այդ շաբթուայ ընթացքում քաղցած է մնացել և ուրբաթ օրը ցորենի հասկերը փշրելով իւր բռում կերել է, իրենք էլ ի յիշատակ այդ անցքի, նոյն այդ ուրբաթ օրը ցորենից փողինց են անում և ուտում: Երիտասարդ տղաներն ու աղջիկները նոյն գիշերը աղի բլիթ են ուտում, որպէսզի երագում տեսնեն, թէ ով կրգայ իրենց ջուր տալու, միանգամայն հաւատալով, որ նա պիտի լինի և սպասած ամուսինը:

Չաբաթ օրը գրեթէ ամէն տուն խաշիլ է եփում, ուտի և այս պեսը կոչւում է նաև «խաշիլի պաս»: Սովորաբար այս օրը ուխտ են գնում մօտակայ Ս. Սարգսի ուխտատեղիները: Այսպիսի ուխտատեղիներ գաւառում բաւականաչափ կան, որոնց մէջ աւելի նշանաւոր է Փանձա՛լի արեւմտեան կողմում գրտնուածը: Այստեղ հաւաքւում են ուխտաւորների ահագին բազմութիւն, երեքական անգամ պտոյտ գալիս ուխտատեղու շուրջը, մոմ վառւում, աքաղաղ մատղում: Վերադարձին հանդիպողին փոխանակ բարեւելու՝ ասում են. «Խաչը քեզ ողջոյն է դարկել»:

—Ողջ կենաս, պատասխանում է հանդիպողը:

Բարեկենդան.— Ս. Սարգսի տօնից մինչև մեծ պաս բարեկենդան է համարւում և այս միջոցում ժողովուրդը թէ՛ լաւ սննդւում է, և թէ՛ շատ ուրախ անցկացնում: Միայն այս միջոցումն է, որ գրեթէ բոլորի տանն էլ միս է գտնւում: Բացի սրանից հարսանիքներից շատերը այս միջոցումն են կատարւում և գրեթէ ամբողջ գիւղը ի միասին է անցկացնում ժամանակը: Հարսանիք չեղած օրերումն էլ փոքրիկ խմբեր կազմած այս ու այն տանը ուտում խմում և քէֆ են տնում. ապա, երբ զլինները բաւականաչափ տաքացած է լինում, գաւառ գոռնի առաջնորդութեամբ սկսում են շրջել գիւղը, պարել, երգել և հազար ու մի տեսակ միմոսութիւններ անել:

Ահա մի այսպիսի խումբ բարեկենդանի վերջին օրը իւր միջից մինին առաջնորդ է ընտրում, քիւրքը թարս հազցնում, փափախը շրջած դնում, երեսին սև մուր քսում և կնոջ շորեր հագած մի տղամարդու հետ շրջում գիւղը: Գիւղացիները սրան ասում են «Քեօսա-գեալդի» և ահագին բազմութեամբ հետեւում նրան: Թէ քեօսան և թէ, մանաւանդ, նրա կինը հազար ու մէկ ծամածռութիւններ ու հանաքներ անելով ծիծաղեցնում են շրջապատողներին:

Մի քանի ուրիշ խմբեր էլ «Ղոշուն զոշունի» կամ «Ջահ-շահի» են խաղում: Մաքրում են մի կալ. մի բարձր տեղ պատրաստում, մի երկար ձող ցցում և ծայրին մի կանանչ ու կարմիր թաշկինակ կապում ու թողնում, որ ծածանի: Ապա փրիտասարդներից ամենից ճարպիկ ու սրախօսի գլխին մի եռանկիւնի, թաղաձև փոստ են անցկացնում, փորը ուռցնում, կուրծքը, ուսերը զարդարում զանազան ձևի գունաւոր կտորներով, վերան մի հագուազիւտ վերարկու ձգում: Կրծքին շաքում զանազան գոյնի թղթեայ մեղալներ և իբր շահ բազմեցնում թաղթի վրայ: Միւս երիտասարդները միմի երկար մահակ ուսերին դրած՝ շարւում են նրա յետևը, որպէս նրա հաւատարիմ թիկնապահներ, իսկ մի քանի սրախօսներ կանգնում են նրա առաջը և զանազան խնդիրների մասին զեկուցանում նրան: Ահա մինը սկսեց գիւղի մի հարստի մասին զանգատուել և ամբաստանել նրան զանազան զեղծումների մէջ: Ջահը իսկոյն հրամայում է իւր թիկնապահներից մի քանիսին գնալ և բերել նրան: Սրանք էլ անմիջապէս բռնի կերպով բերում են նրան շահի առաջ: Ջահը երեսովն է տալիս նրա արածները և տուգանք նշանակում: Իսկոյն թիկնապահները սկսում են չարչարել նրան, մինչև որ վճարում է տուգանքը: Այսպէս դատաւարութիւնը շարունակւում է, մինչև որ լուր է գալիս, թէ մի ուրիշ շահ յարձակումն է գործում: Անմիջապէս այս շահը խաղացնում է իւր զօրքերին և յարձակում եկող շահի վրայ: Ակսւում է բաւական լուրջ կռիւ. մահալները իրար են հարւում և փշրւում. երբեմն զլուխներ էլ են պատառւում: Վերջապէս մի կողմը յաղթող է հանդիսանում: Իսկոյն յաղթուած

շահին նստեցնում են իշի վրայ, ագին ձեռք տալիս, երեսին մուր քսում և թիկնապահներով շրջապատած պտտեցնում գիւղը՝ հազար ու մի կատակներ անելով և նուէրներ ժողովելով:

Կէս գիշերին, երբ արգէն միջանի անգամ հաց կեքած են լինում և ձուով «փակած բերանները», հրացաններ են արձակում «բարեկենդանին փախցնելու»:

Տեսառնրնդառաջ.—Նորապսակ երիտասարդները ցրտնի ծառի ճիւղեր են բերում և եկեղեցու բակում դարսում: Եթէ մի նորապսակ զլանում է այս պարտականութիւնը կատարելու, քահանան նրանից 40-50 կ. տուգանք է առնում: Երեկոթան ժամասացութիւնից յետոյ երեղեցու ջահից փերցրած մոմով վառում են այդ խարոյզը, որ «դռնտառունչ» է կոչւում և նոքապըսակ ցոյգերը երեքական անգամ պտտւում են շուրջը և վերջը ամուսինները երեքական անգամ թռչում դռնտառունչի վրայից: Երեխաները մի մի հաւ գրկած կանգնում են խարոյզի շուրջը. որպէսզի հաւերը մեծ պստին յաճախ ձու ածեն: Այս մի խանձող առած վերադառնում տուն: Միջանիսը այս խանձողները (ընձղակթ) պահում են, որ զատկի թաթախման երեկոցին «կաթալի» տակ դնեն և թաթախուին այդ կերակրով:

Տէրնդաղի մոխիրը ջրի մէջ լուծում խմեցնում են ծննդականին, որ հեշտութեամբ աղատուի, հիւանդին, որ առողջանայ: Նոյն մոխրից ածում են հաւաբնում, որ հաւերը շատ ձու ածեն, պահում և դարնանը շաղ են տալիս արտերում, որպէսզի մուկը չկտրի ցանքերը:

Տէրնդաղի համար անպատճառ ցրտնի են գործածում, որովհետեւ «Քրիստոսը ծնուած միջոցին այդ ծառի ճիւղերով է փաթաթուել»:

Մեծ-պաս.—Առաջին օրը տղամարդիկ և պառաւ կանայք խնձորներ և կիտրոններ առած ալցելում են միմեանց՝ մեծ պսը շնորհաւորելու: Նորապսակները անշուշտ մի-մի թաշկինակ լի մրգեր առած գնում են իրենց զոնքանչներին տեսութեան, համբուրում են նրանց ձեռքերը և մրգերը տալիս: Զոնքանչներն էլ համբուրում են նրանց ճակատը և մի մի զոյգ գուլպայ ընծայում:

Տան մեծերը մի մի շիշ օղի առած գնում են տանուտէրին և քահանային տեսութեան, շնորհաւորում են նրանց պատիւով, իրենց օղիից մի մի բաժակ նախ իրենք խմելով և ապա նրանց առաջարկելով: Եւ եթէ միեւնոյն օգիտեալ գնում է, շշերը տալիս են տնեցիներին, որ դատարկեն և վերագարձեն:

Այն օրից յետոյ երիտասարդները ձիաւորուած դուրս են գալիս մի հրապարակ, քաղաքում՝ «Ջաբուր» կոչուած գաշտը և արշաւում: Ահագին բազմութիւն գալիս է դիտելու և գովաբանելու իրենց ճարպիկութիւնը ցոյց տուող երիտասարդներին:

Իսկ աղջիկներն ու հարսները իրենց տների բակերում և կամ մօտակայ ծառի տակ ճլոթի (ճինջաղ) են խաղում: Խաղը աւելի կենդանութիւն է ստանում, երբ կամայականաց երիտասարդներն էլ են մօտենում և մասնակցում: Խաղի «տաք» ժամանակը մինը մի ձող է առնում ձեռքին և այնքան հըրրում ճլոթին և ձողով խփում մէջը նստողին, մինչև որ նա տալիս է իւր ապագայ նշանածի անունը: Եւ որովհետեւ ընկերներին յայտնի է լինում թէ ով ում է սիրում, ուստի և խոստովանութեան ենթարկուողը չի ազատւում, մինչև որ ճշմարիտը չի խոստովանւում:

Միջուցնի չորեքշաբթի երեկոյին «լիճք» են կոչում և «լիւ վառում», այսինքն մի ամանի մէջ նախ միեւնոյն ջուր և ապա ձէթ են ածում ու մի բամբակից ոլորած պատրոյզ դնում մէջը և վառում ՚ի լիշատակ «քառասուն մանկանց», և քառասուն անգամ ծունր դնում:

Հետեւեալ օրը այդ կանթեղի մէջ մնացած ջուրը օջախը կամ թոնիրն են ածում, մեղք համարելով «արգար» ջուրը մի անսուրբ տեղ թափել:

Ծաղկազարդ. — Տեղական բարբառով կոչում են պարտի: Առաւօտ շատ վաղ, դեռ լուսը չբացուած, ամէնքը շտապում են եկեղեցի: Այս օրը բոլոր հարսներն ու աղջիկները անշուշտ լինում են եկեղեցում: Երբ «Առաւօտ լուսոյ» շարականը երգում են, հրեխաները ճառար են ածում: Եւ երբ ուռնաւ ճիւղեր են օրհնում, նշանած աղջիկների գլխերին սկսեալ չարգաթ են ձգում և մոմ տալիս ձեռք: Փամասացութիւնից յետոյ գնում են

գերեզմանատուն, բազարջ Հաց տանելով իրենց Հետ, մոմեր վառում գերեզմանների վրայ, ողբում, Հացն ուտում և վերադառնում:

Չարչաբանաց ճաբաթ.— Առգ Երեւելի երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին տասը երեխայի շապիկ են Հագցնում, ձեռներին մոմ տալիս և կանգնեցնում եկեղեցու սեղանի առաջ: Երբ տասը չիմար և իմաստուն կուսանաց առակը կարդում են, աւագ դպիրը մի ափսէի մէջ տասը կլորած թղթեր է ածում և առաջարկում այս երեխաներին վերցնելու: Այս թղթերից Հնգի վրայ «չիմար», իսկ միւս Հնգի վրայ՝ «իմաստուն» խօսքերն է գրուած լինում և ըստ այնմ՝ երեխաներից Հինգը իմաստուն, իսկ Հինգը չիմար են Համարուում:

Չիւ-չորեքաբթի.— Այս օրը սովորաբար ուխտ են գնում «Մկնատամի խաչերին», որոնցից նշանաւոր է Գանձակի Հարաւ արևմտեան կողմում «Ղզլղայա» կոչուած բլրակի և Էրքէճ գիւղի մօտ գտնուածները: Ուխտաւորները մոմ են վառում, աղօթում և այդ ուխտատեղու Հողից միքիչ ջրով շաղախելով՝ քսում մկնատամ ունեցողների վէրքերի վրայ, որ լաւանան: Վերադարձին քարեր են գլորում կամ նետում, որպէսզի իրենց Հիւանդութիւններն էլ այդ քարերի Հետ գնան անցնին. և կամ ուխտատեղու մօտ եղած ծառերից շորի կտորներ են կապում, որպէսզի իրենց Հիւանդութիւններն էլ այնտեղ կապուած մնան:

Տուն վերադառնալով նոյն ուխտատեղից բերած Հողը լուծում են ջրի մէջ և խմեցնում աղջիկներին, որպէսզի նրանք շուտով ամուսնանան:

Նոյն օրը շատ ընտանիքներ Հիմնովին մաքրում են տները — «չիք են անում»:

Աւագ-Հինգեաբթի, երեկոյեան ժամերգութեան միջոցին վարագ իւղ են տանում եկեղեցի և տալիս քահանային: Ոտնալուսի միջոցին քահանան լուանում է գրեթէ բոլոր ծերունիների ոտները և բոլոր կանանց և երեխաների ձեռքերը և միմիքիչ օրհնուած իւղ դնում: Այս իւղը քսում են աչքերին, ճակատին և մազերին:

Ս. Վաղյանց սօնը. դիւղերում բոլորովին չի տօնուում,

իսկ քաղաքում հողեհանգիստ է կատարուում եկեղեցու մէջ, քարոզ և ճառեր խօսուում:

Գիշերային ժամերգութեան ժամանակ ժամատրները բաղարջ հաց են բերում իրենց հետ եկեղեցի և բաժանում յիշատակ բաղարջակերաց տօնի:

Այս ժամերգութեան միջոցին երիտասարդները շատ անկարգութիւններ են անում, մանաւանդ Պանձաւում, ուր վերջին տարիս նրանցից մի քանիսը թոյլ էին տուել իրենց եկեղեցու մէջ թուղթ խաղալու:

Աւագ Ուրբաթ առաւօտեան դաջքիները, ումերիչները անխօս գնում են իրենց իւրաքանչեւները և եօթական անգամ մօլորճով խփում սալին: Կանայք էլ տոնդով եօթը անգամ ծակում են մի որևէ շոր: Նոյն առաւօտը դարբիները պողպատից անխօս շինում են մատանիներ, որ կոչւում են «ուրբաթարուր»: Սա գնում են մատները, որպէսզի կայծակը նրանց չխփէ, քաջքից ազատ լինին:

Ճաշու ժամերգութիւնից յետոյ ամէն տունը ընդհանրապէս և այդ տարում ննջեցեալ ունեցողները մասնաւորապէս, բաղարջ հաց, և պասուայ կերակրներ են բերում եկեղեցի, ուր սփռուցներ են սփռում և այդ բերածները դարաւում ապա բոլոր ժամատրները նստում միասին ուտում են, իրենց գլուխ ունենալով քահանաներին, որոնք ճաշից յետոյ ամենայն ննջեցելոց համար մի ընդհանուր հոգոցք են ասում:

Այդ օրը փայտ չեն կտրում, կանանչի չեն հանում, գետինը չեն փորում, որպէսզի Քրիստոսի գերեզմանը քանդուած չլինի:

Ճաբաթ առաւօտեան քահանան խոստովանեցնում է զիւղի բնակիչներին և հաղորդում երեխաներին: Այս վերջիններս մի-մի կամ երկ-երկու ձու են տալիս քահանային հաղորդուելու միջոցին: Այնուհետև քահանան շրջում է տները և օրհնում, «սփռալով կամ մի քանի կոպէկ և կամ ձու, բրինձ, ցորեն, և այլն: Երեկոյեան նախատօնանքին կրօնամոլները իրենց հետ ձու են տանում եկեղեցի, որ «ժամաւ քաշեն» և նրանով բանան պասը: Պատահում են և այնպիսի օրկրամոլներ,

որ հէնց եկեղեցում «Առէք կերէք»-ը ասելիս՝ անմիջապէս ուտում են ձուն: Նոյն երեկոյին ժամուորների մեծագոյն մասը հաղորդւում է:

Նոյ գերեկոյի պատարագը մինը «առած» է լինում, որը և քահանային, տիրացուներին և միքանի մարդկանց ընթրիքի է հրաւիրում: Սովորաբար այս երեկոյին ձուկ և փլաւ են եփում: Իսկ կարմիր, դեղին և այլ գոյնի ներկած ձուն անպայման լինում է:

Ջափիկ.— Առաւօտեան ժամերգութիւնից յետոյ գիւղացիները գնում են նախ տանուտէրին, քահանային և ապա իրենց բարեկամներին Քրիստոսի յարութիւնը շնորհաւորելու: Տանուտէրին և քահանային սովորաբար մի-մի շիշ օղի են տանում նուէր:

Ձու կռուեցնելու սովորութիւնը սաստիկ ընդհանրացած է թէ փոքրերի և թէ մեծերի մէջ:

Միքանի գիւղերում այս օրը հասարակական մատաղ են անում և եկեղեցու գաւթում միւր լաւաշ հոցի մէջ փաթաթած բաժանում ժամուորներին, սա կոչւում է «ախար», իսկ սրանից՝ այս զատկի կիրակի օրը՝ «ախար օր»:

Երկուշաբթի, մեռելոցին, ամէն տուն զանազան ուտելիքէններ և մրգեր առած գնում է գերեզմանատուն, օրհնել տալիս իւր հին ու նոր ննջեցեալների գերեզմանները և ապա միացնելով իւր բերած ուտելիքէնները բոլորի բերածների հետ, միասին հաց են ուտում. այստեղ էլ նախ տղամարդիկ և ապա կանայք:

Ապրիլի 1.— Թէ քաղաքում և թէ գիւղերում ընդհանրացած սովորութիւն է միմեանց խաբել:

Նաւասարդ.— Այցելում են միմեանց և շնորհաւորում նորտարին: Հարսերի հերանց տներէց ընկուզ են բերում և հերթիկից ածում փեսաների գլխներին, ճշմարտ, այսինքն գաթաների, խնձորների, հաւերի շարան—քաշ տալիս նոյն հերթիկներից: Գրեթէ ամէն տուն կորկոտ է եփում:

Համբարձում. Տօնի նախընթաց օրը առաւօտեան շատ վաղ եօթ աղջիկ միասին, բոլորովին անխօս գնում են եօթն

աղբիւրից եօթը բուռ ջուր վերցնում, եօթը տեսակ ծառից եօթը տերև պոկում և եօթը տեսակ ծաղիկի հետ ածում մի բղուղի մէջ, ապա իրենց դրկիցների տները ման ածելով՝ գանազան նշաններ — մատանի, բալանի, կոճակ, դանակ և այլն, — ձգում են բղուղի մէջ և գիշերը տանում դնում մի վարդենու թփերի տակ, բարի աստղերի ներգործութեան ներքոյ: Չարածճի երիտասարդները որոնում են, որպէսզի աղջիկներից ծածուկ գողանան և հետևեալ օրը մի որևէ նուէր ստանալով՝ վերադարձնեն: Համբարձման օրը աղջիկներն ու տղաները հաւաքւում են մի հրապարակ տեղ, վիճակ հանելու. ամէն կողմից հարսներ, կանայք և տղամարդիկ գալիս շրջապատում են դրանց: Մի հինգ կամ վեց տարեկան «միամիտ» երեխայի նըստեցնում են շրջանի մէջ տեղը, վիճակի բղուղը դնում գիրկը և մի մեծ մեզար (մեծ շալ) ձգելով աղջկայ գլխին, ամբողջովին ծածկում նրան: Ապա նախ չափահաս և յետոյ հետզհետէ բոլոր աղջիկները խմբով վիճակի երգեր են երգում և իւրաքանչիւր երգի միջոցին վիճակահան աղջիկը բղուղի միջից մի նշան է հանում. իսկոյն այդ նշանի տէրը վերցնում է այդ և ինքն իրեն կրկնելով երգում «գիւլումը», աշխատում է նրանից գուշակութիւններ անել: Չրջապատողները օգնում են նրան և նրա հետ ուրախանում կամ տխրում:

Այդ օրը ամենայն տուն անշուշտ «կաթնաւ» է եփում:

Չատ գիւղերում գութանաւորները միասին մատաղ են անում և ամբողջ գիւղին բաժանում:

